

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

Полацк 1998

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі

(матэрыялы III Міжнароднай навуковай
канферэнцыі, 21-23 красавіка 1997 г.)

Полацк 1998

Укладальнік

Джумантаева Т.А., нам. дырэктара па навукавай рабоце
Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі //Матэрыялы III Міжнароднай навукавай канферэнцыі. - Полацк: Полацкі гісторыка культурны музей-запаведнік, ПГУ, 1998. -342 с, ил.

У зборніку апублікаваны даклады III Міжнароднай навукавай канферэнцыі “Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі”, прысвечанай 1135-годдзю Полацка, якая праходзіла ў кастрычніку 1997 года на базе Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

У дакладах удзельнікаў знайшлі адлюстраванне разнастайныя праблемы гісторыі і культуры Полацкай зямлі і сумежных тэрыторый ад старажытнасці да нашых дзён, інфарматыкі і сучасных навуковых метадаў даследавання.

Мова і арфаграфія аўтараў захаваны

ISBN 985-418-043-3

© Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, 1998

У РАБОЦЕ КАНФЕРЭНЦЫІ ПРЫМАЛІ УДЗЕЛ:

1. **Аляксееў Леанід Васільевіч**, доктар гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Расійскай акадэміі навук (ІГ РАН);
2. **Аляксандравіч Станіслаў**, доктар гісторыі, прафесар Інстытута гісторыі і архівістыкі ўніверсітэта М.Каперніка (Польшча);
3. **Балыкіна Алена Мікалаеўна**, выкладчыца Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (БДУ);
4. **Бародкін Леанід Іосіфавіч**, доктар гістарычных навук, прафесар Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта;
5. **Баўтовіч Міхась Мікалаевіч**, краязнаўца;
6. **Бунто Язэп Уладзіміравіч**, краязнаўца;
7. **Валадзіхін Дзмітрый Міхайлавіч**, кандыдат гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Расійскага дзяржаўнага архіва старажытных актаў;
8. **Варонін Васіль Аляксеевіч**, аспірант БДУ;
9. **Віцязь Сяргей Пятровіч**, навуковы супрацоўнік Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтру імя Ф.Скарыны;
10. **Галіноўская Алена Міхайлаўна**, навуковы супрацоўнік Копальскага краязнаўчага музея;
11. **Ганецкая Ірына Уладзіміраўна**, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ІГ НАНБ);
12. **Гарбачоў Федар Рыгоравіч**, студэнт БДУ;
13. **Гардзееў Максім Юр'евіч**, аспірант ІГ НАНБ;
14. **Глазырын Яўген Уладзіміравіч**, выкладчык Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (ПДУ);
15. **Грыгор'еў Сяргей Георгіевіч**, доктар тэхнічных навук, прафесар, прарэктар Маскоўскай акадэміі бізнесу і фінансаў;
16. **Грыбко Ірына Леанідаўна**, выкладчыца БДУ;
17. **Дзярновіч Сяргей Дзмітрыевіч**, аспірант ІГ НАНБ;
18. **Емельянчык Вольга Антонаўна**, выкладчыца ПДУ;
19. **Ермаленак Вітальд Антонавіч**, настаўнік гісторыі;
20. **Жлутка Алесь Анатольевіч**, кандыдат філалагічных навук, старшы навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ;
21. **Здановіч Ніна Іванаўна**, кандыдат гістарычных навук, выкладчыца Мінскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта (МДПУ);
22. **Калядзінскі Леанід Уладзіміравіч**, кандыдат гістарычных навук, дацэнт МДПУ;
23. **Карэлін Уладзімір Рыгоравіч**, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута фізікі НАНБ;
24. **Клімаў Марат Васільевіч**, аспірант ІГ НАНБ;

25. **Лобач Уладзімір Аляксандравіч**, выкладчык ПДУ;
26. **Ляўко Вольга Мікалаеўна**, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ;
27. **Мадэстаў Фёдар Эдуардавіч**, загадчык аддзела археалогіі Смаленскага музея-запаведніка;
28. **Марзалюк Ігар Аляксандравіч**, кандыдат гістарычных навук, выкладчык Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта (МДУ);
29. **Меднікава Алена Юр'еўна**, навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі матэрыяльнай культуры РАН (ІГМК РАН);
30. **Мельнікаў Мікалай Пятровіч**, навуковы супрацоўнік інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАНБ (ІМЭФ НАНБ);
31. **Насевіч Вячаслаў Леанідавіч**, кандыдат гістарычных навук, начальнік аддзела Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаводству РБ;
32. **Оськін Аркадзь Філіпавіч**, кандыдат тэхнічных навук, прарэктар ПДУ;
33. **Пасадзкая Жана Уладзіміраўна**, загадчыца навукова-рэстаўрацыйнага аддзела Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка;
34. **Паскракоў Алег Віктаравіч**, асістэнт кафедры ПДУ;
35. **Паўловіч Святлана Іванаўна**, старшы навуковы супрацоўнік Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства архіўнай справы (БелНДІДАС);
36. **Пуцко Васіль Рыгоровіч**, намеснік дырэктара па навуковай рабоце Калужскага абласнога мастацкага музея;
37. **Ракіцкі Уладзімір Васільевіч**, мастак-рэстаўратар;
38. **Сагановіч Генадзь Мікалаевіч**, кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ;
39. **Святец Юрый Анатольевіч**, кандыдат гістарычных навук, дацэнт Днепрапятроўскага дзяржаўнага ўніверсітэта;
40. **Семянчук Альбіна Аляксандраўна**, кандыдат гістарычных навук, выкладчыца Гродненскага дзяржаўнага ўніверсітэта (ГДУ);
41. **Семянчук Генадзь Мікалаевіч**, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (ГДУ);
42. **Сідарцоў Уладзімір Нічыпаравіч**, доктар гістарычных навук, прафесар БДУ;
43. **Скеп'ян Анастасія Анатольеўна**, аспірантка ІГ НАНБ;
44. **Старасценка Віктар Уладзіміровіч**, кандыдат гістарычных навук, выкладчык МДУ;
45. **Тарасаў Сяргей Васільевіч**, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ;
46. **Трафімаў Анатоль Іванавіч**, выкладчык ПДУ;

47. **Трусаў Алег Анатольевіч**, кандыдат гістарычных навук, загадчык кафедры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры;
48. **Уладзіміраў Уладзімір Мікалаевіч**, кандыдат гістарычных навук, дэкан гістарычнага факультэта Алтайскага дзяржаўнага ўніверсітэта;
49. **Харашкевіч Ганна Леанідаўна**, доктар гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік ІРГ РАН;
50. **Шайкоў Васіль Іванавіч**, кандыдат гістарычных навук, загадчык кафедры гісторыі і сацыялогіі ПДУ;
51. **Штыхаў Георгій Васільевіч**, доктар гістарычных навук, прафесар ІГ НАНБ;
52. **Ягоркаў Аляксандр Мікалаевіч**, навуковы супрацоўнік ІГМК РАН;
53. **Ярашэвіч Аляксандр Адамавіч**, навуковы супрацоўнік ІМЭіФ НАНБ;
54. **Яршова Таццяна Яўгенаўна**, старшы навуковы супрацоўнік Пскоўскага музея-запаведніка;
55. **Янушкевіч Андрэй Мікалаевіч**, студэнт ГДУ.

Сярод аўтараў зборніка:

1. **Блінова Тамара Барысаўна**, кандыдат гістарычных навук, дацэнт ГДУ;
2. **Дучыц Людміла Уладзіміраўна**, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ;
3. **Зірко Вольга Мікалаеўна**, аспірантка БДУ;
4. **Побаль Леанід Давыдавіч**, доктар гістарычных навук, прафесар, член-карэспандэнт Міжнароднай славянскай акадэміі навук, адукацыі, мастацтва і культуры;
5. **Русаў Петр Аляксандравіч**, археолаг, арэнднае прадпрыемства «Беларускі рэстаўрацыйна-праектны інстытут» (АП БРПІ);
6. **Шадыра Вадзім Іосіфавіч**, кандыдат гістарычных навук, навуковы супрацоўнік ІГ НАНБ.

ПАДСУМАВАННЕ НАВУКОВАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ "ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ"

21-23 кастрычніка 1997 г. у г. Полацку адбылася 3-я Міжнародная навуковая канферэнцыя "Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі".

Мы, навукоўцы з Расіі, Украіны, Польшчы і Беларусі адзначаем, што правядзенне гэтай нарады стала адметнай з'явай ў навукова-культурным жыцці.

Тэматыка канферэнцыі ахоплівала разнастайныя праблемы гісторыі і культуры Полацкай зямлі і сумежных тэрыторый ад старажытнасці да нашых дзён, інфарматыкі і сучасных навуковых метадаў даследавання. У выступленнях былі прадстаўлены дасягненні навукі за час, прайшоўшы ад другой канферэнцыі (1992 г.). Дыскусія паказала перспектывнасць і неабходнасць далейшага паглыбленага вывучэння гісторыі Полаччыны, высветліла задачы, якія стаяць перад навукай на бліжэйшыя гады.

Удзельнікі канферэнцыі канстатуюць, што Полацк - найстаражытнейшы беларускі горад з багатай гістарычнай спадчынай - мае ўсе патэнцыяльныя магчымасці для культурнага і духоўнага адраджэння.

Горад Рагвалода і Усяслава Чарадзея, Еўфрасінні і Богшы, Скарыны і Сімяона Полацкага, горад, дзе ў XI-XIII стст. паўсталі велічныя храмы і манастыры, мае поўнае права называцца калыскай беларускай культуры і дзяржаўнасці.

З гэтай мэтай мы лічым неабходным:

1. Асабліваю ўвагу надаваць ахове помнікаў гісторыі і археалогіі Полацка. Нельга дапускаць ніякіх будаўнічых і іншых работ у межах гістарычнай часткі горада без іх узгаднення з археолагамі, архітэктарамі-рэстаўратарамі, спецыялістамі Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. У сувязі з чым звяртаемся да Урада Рэспублікі Беларусь з прапановай аб наданні Полацкаму гісторыка-культурнаму музею-запаведніку статусу Нацыянальнага з рэспубліканскім падпарадкаваннем і фінансаваннем.

2. Ухваліць і падтрымаць планы Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка па стварэнню новых музеяў у г. Полацку і ў першую чаргу музея археалогіі і гісторыі горада.

3. Разглядаець пытанне аб стварэнні ў Полацку Цэнтра па вывучэнню сярэднявечнай гісторыі Беларусі з удзелам навукоўцаў сумежных краін.

4. Стварыць на базе Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка і Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта з удзелам ІГ і ІМЭіФ НАНБ комплексную археалагічна-этналагічную экспедыцыю.

5. Звярнуць увагу выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» на неабходнасць выдання дадатка да «Збору помнікаў гісторыі і культуры Беларусі», прысвечанага страчаным помнікам гісторыі, археалогіі і архітэктуры Беларусі. А таксама выдаць асобна энцыклапедычны даведнік па г. Полацку.

6. Звярнуцца да Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь з прапановай прыняць ўдзел у стварэнні інфармацыйнай базы дадзеных па гісторыі і археалогіі Полацка і Полацкай зямлі і ўключэнні яе ў сетку Internet, з удзелам навуковых супрацоўнікаў Інстытута гісторыі НАНБ і ПДУ, а таксама звярнуць увагу кіраўніцтва краіны на неабходнасць хутчэйшага пераводу на электронныя носьбіты архіўна-дакументальнай спадчыны Беларусі, якая знаходзіцца як у краіне, так і за яе межамі.

7. Хадатайнічаць перад Урадам Беларусі аб хутчэйшым вырашэнні пытання перадачы будынкаў былой Полацкай акадэміі (помніка архітэктуры XVIII ст.) ПДУ і ПГКМЗ з мэтай адкрыцця гуманітарнага факультэта ўніверсітэта і музея гісторыі і культуры Полацка.

8. Звяртаем увагу кіраўніцтва горада, вобласці і краіны на тое, што ў 1998 г. спаўняецца 500 год з часу атрымання Полацкам Магдэбургскага права. У сувязі з чым было б мэтазгодна і карысна правесці ў Полацку навукова-практычныя чытанні на тэму: «Беларуская Магдэбургія: ад сярэднявечча да нашых дзён».

9. Выдаць асобным зборнікам матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі».

10. Звяртаючы ўвагу на неабходнасць у далейшым праводзіць падобныя канферэнцыі ў Полацку, лічым мэтазгодным збіраць іх раз на пяць год.

Прынята ў Полацку 23 кастрычніка 1997 года.

КНЯЖЕСКОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО ПОЛОЦКИХ КНЯЗЕЙ (XI-XII вв.)

"Архитектура - та же летопись мира, когда летописи молчат, она начинает говорить", - писал Н.В. Гоголь. Действительно: летописи Руси, хоть и не полностью, но в основном исчерпаны, нам нужны новые источники - ими могут служить памятники материальной культуры и, прежде всего, конечно, архитектурные памятники, высящиеся ещё и теперь или добываемые из земли. Но здесь мы стоим в самом начале исторического исследования, и более всего это относится к архитектурным памятникам Белоруссии. Нельзя сказать, чтобы исследования по архитектуре здесь не велись. Корифеи науки М.К. Каргер, Н.Н. Воронин, П.А. Раппопорт проводили изучение памятников Полоцка и Витебска, в Минске работали белорусские учёные В.Р.Тарасенко и Э.М. Загоруйский, но всеми этими исследователями решались лишь первичные вопросы: характер открытого архитектурного памятника, как он сооружен, как датируется и т.д. Наша задача - превратить памятник, открытый этими исследователями, в исторический источник (что он может дать по истории Руси и Полоцкой земли).

Из письменных источников мы знаем: Владимир Святой крестил Русь в 988 г., около 992 г. создана Полоцкая епархия. Здесь таким образом основная задача крещения язычников пала на Брячислава (1001-1044 гг.). Тогда по всей Руси рубились деревянные церкви с большим нартексом из-за обилия оглашенных (такой нартекс и в десятинной церкви в Киеве, X в.).

Почему сыну Брячислава Всеславу (1044-1101 гг.) потребовалась своя София в Полоцке? Первые 16 лет летописи о нём молчат - мы понимаем, что этот воинственный князь занимался внутренними делами: очевидно, именно теперь он захватил не охваченных данью из Гурова северных дреговичей и упорядочивал с них дань. Что произошло у него с Ярославичами после совместного похода на торков в 1060 г. мы не знаем, только в Полоцк он вернулся их заклятым врагом. Но он побывал в Киеве, видел роскошную столицу Ярослава и у него, очевидно, зародилась мысль о равенстве с Ярославичами, о необходимости основания своей столицы, своей грандиозной Софии. В его Полоцкой земле началось мощное строительство - в области завоёванных северных дреговичей, густо заселённая территория которых (известная нам по обилию курганов) на Свислочи потребовала мощного феодального

центра - Минска, возведённого по дендродатам в 1063-1066 гг. и в самом Полоцке - Софии.

София полоцкая. Для её возведения нужно было большое время, нужны были поиски византийских зодчих и т.д. Исходя из этого, мы датируем Софию не всеми годами правления Всеслава до 1066 г. (т.е. 1044-66 гг.), а более узко - 1062-1066 гг. Какая же византийская артель работала в Полоцке? Этот вопрос киевский исследователь Ю.С.Асеев решал очень просто: окончив строительство Софий в Киеве и Новгороде (1037, 1045) артель вернулась в Киев, чтобы построить Ирининскую и Георгиевскую церкви (1050-е гг.), а затем уехала в Полоцк. Конечно, при Ярославе мастера приезжали надолго и с семьями (для "богогласного пения", например, "приидоша ... от Царяграда богоподвизаимии трие гречестии с роды своими..."), но считать, что они строили на Руси подряд 30 лет произвольно.

До полоцкой Софии в Руси работали три греческие артели: первая возвела Десятинную церковь, вторая - Черниговский Спас (заложены в начале 1030-х гг.), третья - Софии в Киеве и Новгороде, церкви Ирины и Георгия в Киеве. Сравнение всех трёх русских Софий показывает, что полоцкую строила особая артель. Сходство в них есть: общность идеи, все три построены в новой части города (Город Ярослава, недавно укрепленный детинец в Новгороде, новая цитадель - Верхний Замок в Полоцке). С киевской Софией сходства больше, но в мелочах (АИ.Комеч). Отличие полоцкой Софии: удлинённая алтарная часть, подкупольные столбы, в восточной части храма алтарная преграда перемещена на один неф к востоку и в нем 5 поперечных нефов, а не 4, некоторая "базиликальность" плана дала вытянутые нефы, а т.к. подкупольный квадрат - в центре здания, то восточная часть, получив лишний поперечный неф, "заглубила апсиды" (Вагнер Г.К, 1990, АИ.Комеч, 1987), чего в других Софиях нет. И самое важное: план симметричен по обеим осям, "особенно, если учесть, что на месте поздних западных апсид мог располагаться, - как думает АИ.Комеч, - нартекс". А это, несомненно, свидетельствует о некоторой вытянутости вверх(!), что отражено на гравюрах Софии XVI в. (Гваньини А, 1611, с.208, 209; Алексеев Л.В., 1966, с. 137). Это устремление вверх неизвестно Софиям Киева и Новгорода. Мы увидим, что оно было подхвачено и в дальнейшем в Полоцкой земле.

Итак, София - памятник сепаратизма, к которому стремился Всеслав, строительство сыновей Всеслава. После смерти отца сыновья поделили землю на княжеские уделы. Во главе страны стал старший сын Давид, в Витебске сел, как обычно думают, Святослав, в Друцке - Борис, в Минске - Глеб.

Успенский собор Бельчицкого монастыря был одним из древнейших в XII в. Вполне вероятно, что это была усыпальница полоцких князей, о строительстве которой они сразу же стали думать по смерти отца. Раз-

валины этого трёхпритворного большого храма были известны уже с XVIII в.

Как было отмечено большинством исследователей (Н.Н.Ворониным, М.К.Каргером), этот памятник очень близок к церкви Спаса на Берестове в Киеве. Более того, П.А.Раппопорту удалось доказать, что для строительства памятника были приглашены те же строители, что строили киевский храм! Спас на Берестове М.К.Каргер датировал концом XI - нач. XII вв., Н.Н.Воронин относил Успенский собор предположительно к 1120-1130 гг., т.е. к самому неудачному для княжеского строительства времени: в эти годы (1121, 1127, 1130) по летописи полоцкие князья были крайне слабы и, конечно, финансовых ресурсов для столь крупного строительства у них не было. Бельчицкий собор следует датировать более ранним временем - 1100-1110 гг. (тогда князья ещё не "растрясли" наследие родителя в своих уособицах). Как показали названные исследователи, подкупольное пространство здесь перенесено к западу, что дало "строгую объёмную центрическую композицию (...) при которой храм должен иметь сильно повышающуюся центральную часть. Подобная композиция, продолжающая традиции ступенчато-пирамидальных объёмов памятников Киевской Руси, в то же время давала широкие возможности для дальнейшей разработки", - писал П.А. Раппопорт. "Киевские мастера, - продолжал он, - заложили основы местного строительства, которое с этих пор ведётся в Полоцке непрерывно". И далее: "Полоцкие князья, получившие мастеров строителей из Киева, смогли обеспечить в Полоцке создание местной строительной артели" (1988, с.157). Ещё Н.Н.Воронин отмечал, что "по сравнению с Берестовским храмом, (Успенский) собор представляет шаг вперёд, он является результатом развития намеченной в Берестове композиции" (1956).

Усыпальница полоцких епископов св. Георгия. Первые годы после смерти Всеслава князья жили относительно дружно и, судя по обширности и дороговизне памятников, которые они строили, они возводили их совместно, вкладывая в строительство церковей может быть и не равные доли. Это было временем, когда они выдавали свою сестру за византийского императора (1106 г.), между Полоцком и Царьградом курсировали, несомненно, различные посланцы и т.д. Необходимо было поднять престиж города, его епископской кафедры, вместе с тем, усыпальница полоцких епископов насчитывала уже столетие и требовала, видимо, обновления. Нам хорошо известна фраза Жития Евфросиньи, которую произносит епископ Илья: "Есть церковица всемилостивейшего Спаса - в Сельце, иде же братия наша лежит, прежде нас бывше епископи...".

Эту фразу обычно понимают в том смысле, что при Евфросинье в старой деревянной Спасской церкви были похоронены епископы прежних времён, но это не так. Житие сообщает, что в то время, когда шёл

упомянутый разговор еп. Ильи с Евфросиньей, полоцким князем был Борис Всеславич. Князь этот сидел на полоцком столе всего два года - в 1127-1128 гг., и в 1128 г. умер. Но в это время, как мы сейчас увидим, никаких епископских останков в церкви Спаса уже не было!

Дело в том, что раскопками М.К.Каргера (1961, 1962, 1964) к северо-востоку от современного храма Евфросиньи были открыты остатки роскошной усыпальницы из плинф на цемянке - это был большой трёхпритворный собор со стенами, расписанными фреской, покрытыми в ряде мест мозаичными изображениями, с мозаичным и плиточным полом (одной мозаичной смальты при повторных раскопках Раппопорта было обнаружено 43 кг). Размеры храма 14,85х16,3 м, он был трехапсидный с галереями над останками епископов, в основном стариков. Мозаичные стены - сравнительно ранний признак. "Применение в декоре интерьера мозаичных полов и стенных мозаик" позволило М.К.Каргеру, нашему крупнейшему учёному в данной области, "отнести постройку храма-усыпальницы не позже чем к самому началу XII в." (1977). М.К.Каргер (как и Раппопорт) думал, что это "старый храм Спаса, служивший усыпальницей полоцких епископов". Но это не "старый храм Спаса": во-первых, мы увидим, он погиб в XVI в., а до этого, следовательно, высились два храма Спаса рядом, что невозможно; во-вторых, иерархи погребались с основания кафедры в X в. и первоначальная "церковница" была маленькой и деревянной. К 1127-28 гг., когда владыка говорил с Евфросиньей, останки были давно перенесены в новый храм. Исследователи сходятся на том, что храм был "высотным", его объёмно-ступенчатая вертикаль должна была быть видной издали. Это о нём, конечно, говорит грамота Батория 1582 г., понимаемая всегда неверно. Захватив Полоцк (1579 г.), король передавал иезуитам: "Монастырь св. Спаса, коего храм, близкий к разрушению, ещё виднеется над рекой Полотою" (Сементовский, 1890). Этот краевед-историк полагал, что речь идёт о церкви Спаса, Каргер резонно возражал, что она цела и сейчас и в XVI в. быть "близкой к разрушению" не могла, а Раппопорт думал, что так храм мог выглядеть благодаря верхам "которые могли иметь разрушающийся вид". Однако местность, где стоит в Полоцке монастырь, ещё недавно именовалась Спас-Юровичи, и мы понимаем, что на ней действительно в древности было два храма: Спасский и Георгиевский (такое название храма древнее, как мы упоминали, оно в XI в. было уже в Киеве).

В 1966 г. я обратил внимание на Лебедевскую летопись, где сообщается, что в 1563 г., двигаясь из Невеля на Полоцк, Иван Грозный, подойдя к городу и пройдя "Егорий Святый", увидев Полоцкую Софию, приказал войскам знамена "развертеть". От Егория, перейдя к оз. Волову, царь поставил свой полк "против города", а между озером и "св. Георгием" были поставлены воеводы "с нарядом большим", а ещё позд-

нее "к Георгию Великому" он перебрался из Бельчиц, накануне там заночевав, ибо "Двина-Река учала портиться".

Итак, в 1563 г. наша усыпальница св. Георгия ещё высилась над Полотой, она имела большие размеры и её именовали "Георгий Великий", о маленьком Евфросиньевском храме - ни слова: при Георгии он проигрывал. Это и был соборный храм Спасского монастыря, построенный в начале XII в, а "близким к разрушению" он стал в 1579 г., после похода на Полоцк Стефана Батория. Кто же его строил? Конечно, отец Евфросиньи Полоцкой Георгий Всеславич, а в 1127-28 гг. епископ Илья привлек его дочь сюда именно потому, что хотел то место, тот храм, где ранее покоились епископы, заново построить, но в камне! "Место то свято есть" - говорит в Житии ангел. Сам же Георгий хотел увековечить себя, как позднее это сделала его дочь в отношении себя, создав знаменитый крест! Честолюбие было, видимо, в крови этой семьи.

К кому же обратился князь для строительства? Тонкими наблюдениями над техникой строительства П.А.Раппопорту удалось установить, что усыпальницу строили те же мастера, что ставили в Киеве Спас на Берестове, а в Полоцке - Бельчицкий успенский собор. Он также выяснил, по особенностям строительства, что в нём участвовали ещё и новые византийские зодчие, привыкшие к несколько иным архитектурным традициям (одноапсидность, сложная форма галерей и т.д., всё это было неизвестно на Руси). Присутствие дополнительного архитектора из Греции не должно удивлять: связь у Полоцка с Царьградом была прямой - сестра Георгия в 1106 г., мы помним, выдавалась замуж за византийского императора.

Церковь Бориса и Глеба на Нижнем Замке в Полоцке. Помимо Давида и Георгия, их братья Всеславичи, можно думать, тоже строили свои церкви как в собственных княжеских резиденциях, так и на своих дворах в Полоцке. В Друцке, имении Бориса Всеславича и его потомков, были найдены поливные плитки пола без следов извести от двух, очевидно, деревянных церквей - на детинце (где были и части хороса) и на околном городе. Близких размеров плитки обнаружены Г.В.Штыховым в Логожеске. Им же в Полоцке, на Нижнем Замке обнаружены исследованные потом остатки храма из плинфы на цемянке, с галереями, оригинально оканчивающимися апсидами, со стенами, расписанными фреской, и плиточными полами. Здесь же выявлены остатки княжеских саркофагов, крипта для ктитора и т.д.

Из соображений, как он считал, "осторожности" П.А.Раппопорт датировал храм всей первой половиной XII в., но мы уже знаем, что политическое положение полоцких князей (а до 1160-х гг. храмы строили только они) в 1120-30-х гг. было таково, что ничего построить они не могли. Строительство этого памятника, конечно, падает на первые два десятилетия XII в. И в самом деле: храм оказался настолько близким к двум

предыдущим, построенным в начале XII в., что П.А.Раппопорту было совершенно ясно, что это было дело рук одной и той же артели. Значит, и этот храм возведён Всеславичами. По описи 1664 г. здесь стояла церковь Бориса и Глеба. Мы имеем полное право считать, что этот третий храм возведён друцким князем Борисом Всеславичем.

Минский храм Рождества Богородицы. Мы не знаем, строил ли что-либо в Полоцке изгойный брат Всеславичей Глеб Минский, который был с ними, как и его потомки, в постоянной вражде. Однако раскопками В.Р.Тарасенко и Э.Л.Загоруйского был выявлен и частично изучен храм, возводившийся им (но недостроенный) на Минском Замчище. Этот памятник был выложен из рваного камня с толстыми стенами и четырьмя массивными столбами. По каким-то причинам строительство ограничилось только фундаментами и частями стен. Внутри находились склепы, облицованные известковой плиткой. Храм четырёхстолпный и не так уж мал: его площадь без апсид (142 кв.м) немногим уступает витебскому Благовещению (153,96 кв.м), но больше площади церкви Евфросиньи(142 кв.м).

Э.М.Загоруйским высказана интересная мысль, что памятник строили по русскому образцу западно-европейские архитекторы. Сейчас в популярном издании он идёт дальше: 1) храм строился тогда, когда Минск якобы не принадлежал Полоцку, иначе "были бы приглашены полоцкие мастера с их традицией и характерной техникой", что могло быть только в 1071-1073 гг., когда Всеслав был побежден под Голотическом сыном Изяслава Ярославича Ярополком (1071 г.); 2) храм построен после основания Минска (1063-1066 гг.), когда Глеб был ещё мал и это опять поручили бы полоцким зодчим; 3) если допустить, что Ярополк в 1071-1073 гг. был минским князем, то можно предположить, что он и пригласил польских зодчих (его мать - дочь польского короля Мечислава II). Строительство оборвалось, так как предполагаемое княжение Ярополка в Минске должно было в 1073 г. прекратиться. Как видим, всё это строится на допущениях (их всего три!), но здесь есть и неверные утверждения: Э.М.Загоруйский забывает, что как в XI, так и в первой половине XII вв. в Полоцке не было своих архитектурных традиций, они стали возникать только после зодчего Иоанна в 1140-1150-х гг.! Неясно также, почему в 1073 г. строительство минского храма должно было непременно прекратиться - в этом году Всеслав, вернувшись в Полоцк, вполне помирился с Изяславом!

Как же действительно следует датировать минский храм? Какой князь его строил? В Киеве существовал только один храм, основная четырёхстолпная часть которого во всех абсолютных цифрах размеров полностью совпадает с размерами минской церкви, - это храм, найденный М.К.Каргером в усадьбе Художественного института. У этого храма полностью совпадает с минским и абрис его апсид. Киевская постройка

твёрдо датируется М.К.Каргером самым рубежом XI и XII вв. Конечно, наш памятник совсем иной, он к тому же строился иностранными мастерами, однако полное совпадение размеров случайным быть не может: нам ясно, что киевский храм был поставлен иностранными мастерами в образец! Значит, они строили в Минске в самом начале XII в. Этому не противоречит и то, что дневная поверхность храма близка к матерiku: как знают археологи, строительство в городе всегда начиналось в самой защищенной местности под валами и крепостными стенами (где и самый мощный слой) и лишь затем переходило к менее защищенной части детинца в удалении от валов (где слой гораздо тоньше). В этой части и заложили минский храм.

Итак, нам ясно: минскую церковь строил Глеб Всеславич, как только получил по смерти отца свой удел. Позднейшая церковь здесь именовалась Рождества Богородицы - видимо, и так назвался храм Глеба. Что касается последнего князя, то лавры его талантливого авантюрного отца, можно думать, не давали ему покоя. По величине и количеству населения его княжество было вторым после удельного владения полоцкого князя. Видимо, вторым среди братьев он себя и считал. Выгодно женившись на дочери брата Святополка Изяславича киевского Ярополка, получив, несомненно, большое приданое землями и людьми, обладая густозаселённой территорией данщиков - целого Малого племени северных дреговичей с мощной крепостью Минск, отстроенной отцом (в 1063-66 гг.), Глеб вынашивал идею независимости от Полоцка и был в контрах с братьями. Если они ставили храмы на своих дворах в Полоцке, то он, изгойный, с помощью иноземных зодчих возводил каменный храм в своём Минске, стремился расширить границы удела за счёт соседей, но вынужден был подчиниться Мономаху (1116 г.), а новые попытки завоеваний привели его пленником в Киев, где он и умер. Жалкий, эпигон отца: все его начинания рушились, даже храм почему-то не удалось достроить?

Итак, с известной долей вероятия мы наметили храмовое строительство четырёх Всеславичей - Давида, Бориса, Глеба и Георгия. Можно полагать, что последующие раскопки выявят ещё два храма, возведённых в Полоцке их оставшимися братьями - Романа и Ростислава.

Перейдём к характеру храмового строительства "внуков Всеславлих".

Церковное строительство при "всех внуках Всеславлих". При внуках Всеслава враждебные отношения полоцких князей с Киевом вновь достигли апогея, и в 1130-х гг. они даже были высланы в Византию. В полоцких городах сидели киевские ставленники - какое уж тут строительство! Маловероятно, что севший в Полоцке местный князёк Василько тоже что-нибудь строил. Однако храмосдательное искусство не умерло

в стране и в конце 1140-х гг. было восстановлено, правда, с помощью опять византийских мастеров.

Церковь Благовещения в Витебске. В 1961 г. в Витебске с помощью несложного механизма шар-бабы был уничтожен замечательный древний храм, который из-за небреженья после войны стоял запущенный без крыши и окон. Ни первый секретарь обкома Лобанок, ни предгорсовета Сабельников, на которого свалил Лобанок своё распоряжение об уничтожении памятника, за это не ответили. Храм был шестистолпным, крестово-купольным, сильно вытянутым в продольном направлении, средний неф оригинально членился столбами на равные квадратные части, фрески стен были положены на сухую штукатурку, что также оригинально, как и кладка - двойные ряды плинфы перемежались тёсаным белым камнем. Пропорции храма были близки к Нижней церкви в Гродно и, возможно, один из этих памятников как-то зависел от другого, а может быть восходили к общему образцу.

Н.И.Брунов относил храм к началу XII в. и видел этому основание в том, что в нем смешанная кладка, но Раппопорт указал, что это не "опус микстум" Софии, что в Византии много таких построек и предположил, что возвращавшиеся из Византии мастера в 1140 г. привезли и зодчего. Это было близко к истине, но не точно. Как удаётся установить, из Царьграда вернулись лишь княжичи, их родители там умерли, сыновья же ехали в Полоцкую землю на неизвестность, к тому же, выдавший разрешение о возвращении Вячеслав Киевский (может быть, Ярополк?) был сменен в Киеве Долгоруким и его отношение к ним не было известно! Однако приняли их в Руси хорошо, южно-русские князья состязались друг с другом в матримониальных с ними переговорах. Ясно, что витебский храм строился по их приезду далеко не сразу, скорее всего в конце 1140-1150-х гг.

Деятельность полоцкого зодчего Иоанна. Имена русских зодчих мы начинаем встречать с XII в. - Милонег-древodelец, его преемник Ждан-Никола. Под руководством Николы в 1073 г. рубили деревянный храм Бориса и Глеба в Вышгороде - "вверх один". Как показал Воронин, этот храм с "верхом" - "высотная" постройка. На месте его в 1076 г. был выстроен каменный собор-усыпальница Бориса и Глеба. Он нёс "элементы башнеобразности" предшествующего (Н.Н.Воронин). Как только каменное зодчество переходило в руки местных мастеров, по наблюдениям Н.Н.Воронина, оно начинало стремиться к "высотным" "башенным" формам деревянных крепостных и церковных зданий. В Вышгороде это не удалось: в 1112-1115 гг. здание рухнуло /Н.Н. Воронин, с.280/. Нужна была, следовательно, иная инженерная мысль.

Артель, построившая Спас на Берестове, соборы в Бельчицком и Спаском в Полоцке монастырях, изобрели трёхпритворную конструкцию, однако она не удовлетворила монаха-зодчего Бельчицкого мона-

стыря и позднее он прославился замечательнейшими постройками. Где он мог учиться? Скорее всего в своём Бельчицком монастыре, работая в артели строителя Успенского собора, а позднее, возможно, и при возведении храма-мавзолея св. Георгия. Этой артелью, мы говорили, руководили мастера-греки.

Начал ли Иоанн самостоятельные работы по отъезде этой артели или нет, мы не знаем. И.М.Хозеровым и Н.Н.Ворониным выяснено, что, очевидно, став зрелым зодчим, он сам начал поиски "высотности". В своих Бельчицах в 1140-х гг. он построил церкви Параскевы Пятницы и Бориса и Глеба. Причём, последняя оказалась, как бы репетицией его шедевра - Евфросиньевской церкви.

Евфросинья, видимо, следила за работами бельчицкого зодчего, его новшества ей не претили. Так Иоанн получил первый заказ от Преподобной выстроить в Спасском женском монастыре второй каменный храм. Это задание он выполнил с большой честью. Это был наиболее ранний памятник, где с очевидностью выявились новые архитектурные формы, "ставшие в конце XII в. характерными для всего русского зодчества. Башнеобразность композиции, богатая декоративная разработка экстерьера, часто весьма значительное несоответствие внешних форм и конструкции, подчинённое положение внутреннего пространства по отношению к внешнему облику - вот те особенности, которые (...) выделяют среди прочих синхронных храмов" (эти постройки), - писали П.А.Раппопорт и Штендер. Действительно, ступенчато-пирамидальная композиция верха требовала особой декоративной конструкции между зданием и главой, а для погашения распора сводов Иоанн пошёл не путём трёх притворов, а загрузил интерьер мощными стенами и столбами. Констатируя это, названные исследователи не затруднились вопросом: а что должен был выражать храм Евфросиньи, почему она согласилась на такой интерьер? Обратимся к постройке.

Если экстерьер приковывал взгляд своим устремлением вверх и высотная композиция была данью княжескому достоинству заказчика (Г.К.Вагнер), символом христианского духовного порыва, то полутьма в интерьере при свечах, давящая загроуженность его внутреннего пространства мощными объёмами, низкие потолки нартекса, узкие и тесные боковые нефы - всё это создавало настроение подавленности, а контраст со светлой тянувшей к себе и к алтарю солеей, ангельские голоса хора вверху - всё это возбуждало мысль о человеческом ничтожестве, преходящем характере жизни, тщете всего мирского и высоте Божественного Промысла... А это буквально выражало те настроения Евфросиньи, о которых мы читаем в её Житии: "Вся видимая мира сего - красна суть и славна, но вскоре минует яко сон!". Итак, храм Евфросиньи исключителен по выразительности христианских идей. Умение передать это в камне, безусловно, ставит полоцкого гениального зодче-

го в число перворазрядных мастеров Руси. Добавим также, что упрощенный подход себя полностью оправдал: храм нерушимо стоит до сего дня, а из всех трёхпритворных храмов Руси (кроме Михаила Архангела в Смоленске, возведённого, мы увидим, полочанами) через 200-300 лет выносили уже мусор обрушившихся сводов. Таковы знаменитый Суздальский Рождественский собор, Михаил Архангел в Н.Новгороде, Георгиевский собор в Ю.Польском, Спас в Ст.Рязани, Параскева Пятница в Новгороде, Троицкий собор на Кловке в Смоленске и т.д. Умоощнение стен и столбов позволило полоцкому зодчему поместить на сводах массивный декоративный постамент - среди низких деревянных построек монастыря, рядом с громадной роскошной высокой усыпальницей епископов храм Евфросины выглядел небольшой изящной свечой.

Вопрос о церкви Богородицы Новой. По Житию, Евфросинья перед уходом в Святую Землю (1163 г.) построила ещё монастырь Богородицы и населила его монахами. Никто из исследователей не задался целью отыскать его остатки, что было бы очень важно, потому что его основной храм, конечно, строил тот же Иоанн! Вместе с тем в Памятной книжке Витебской губ. на 1864 год (СПб., 1864, с.15, прим. 1) находим следующий текст, написанный действительным членом Витебского статистического комитета иеромонахом Сергием:

"Некоторые утверждают, что он (храм и Монастырь Богородицы. - **Л.А.**) на том самом месте, где теперь римско-католическое кладбище с костелом св. Ксаверия. Это не невероятно, ибо:

1. Кладбище это расположено вблизи Спасской церкви, на полдороги к городу.

2. Костёл Ксаверия построен иезуитами, когда они завладели всеми православными монастырями, в том числе женским Спасским и мужским Богородицким.

Вероятность этого мнения подтверждается ещё и тем, что в настоящее время при копании могил находят в земле кирпичи и даже остатки фундамента древнего здания, кирпичи которого и кладка их совершенно одинаковы со стенами Спасской церкви".

Остаётся надеяться, что рано или поздно найдутся археологи, которые, невзирая на заброшенное кладбище Ксавериевку, обнаружат древний храм и превратят его в полноценный исторический источник! Полоцкое храмостроительство конца XII в. В последнее тридцатилетие XII в. и первые десятилетия XIII в. Полоцкая земля, как мы знаем, пришла в сильный упадок: на неё нападают то Новгород, то Смоленск (отобравший у неё Витебск ещё в 1160-х гг.). Средств у князей было мало и это сказалось, естественно, на каменном строительстве: в Полоцке было построено очень мало, а в других городах - ничего.

Храм на полоцком детинце был исследован М.К.Каргером в 1967 г. За год до этого он был обнаружен при строительстве морга больницы. Как большинство полоцких домонгольских памятников, он был сложен из плинф на цемянке, в технике "с утопленным рядом". Памятник оказался прототипом Михаила Архангела в Смоленске. Храм четырёх-столпный, трёхпритворный с внутренними апсидами по сторонам и выступающей наружу центральной. Апсидами оканчивались на востоке и два притвора. Интересны лопатки с уплощенными полуколонками - как бы шаг к многообломным пилястрам смоленского Михаила Архангела. Если Михаил Архангел датируется по летописи 1190-ми годами, то, по утверждению М.К.Каргера, этот памятник следует отнести к "несколько более ранним годам XII в." Его стены были покрыты фресками, пол - керамическими плитками. Несомненно, что Успенский храм Бельиц, Михаил Архангел в Смоленске и этот храм принадлежат одной, полоцкой школе мастеров.

Церковь на Рву. Была выявлена П.А.Раппопортом в Окольном городе Полоцка. Остатки её столь фрагментарны, что говорить о них почти не приходится. Любопытно здесь фрагменты шиферного саркофага, показывающие, что храм принадлежал кому-то из полоцких князей. П.А. Раппопорт отнёс памятник к третьей четверти XII в.

О храме типа Триконх (как назвал его Н.Н.Воронин) говорить ещё сложнее. Он был поставлен в тех же Бельчицах, и А.М.Павлинов якобы видел место, где он стоял, а плинфы ему напомнили Успенский собор, он видел также "полуклонки" (лекальная плинфа для них). Возможно, что это остатки многообломных пилястр, таких, какие мы видим на церкви Архангела Михаила в Смоленске.

Итак, творческая мысль в Полоцке, особенно в середине XII в., была ключом, полоцкая школа архитекторов была в расцвете, но во второй половине XII в. политическое положение страны оказалось таким, что князья почти не давали заказов. Изучение церкви Архангела Михаила в Смоленске показало, что он необычайно близок храму на детинце в Полоцке, было ясно, что его строили полоцкие мастера, приглашенные князем смоленским Давидом Ростиславичем (ум. в 1197 г.). Летописец, как известно, был поражен красотой этого произведения полочан. Смоленские зодчие бросились подражать полочанам, выстроили во многих городах - Новгороде, Н.Новгороде, Суздале, Рязани и т.д. храмы этой трёхпритворной конструкции, но все они со временем разрушились! Метод Иоанна был лучше!

В Полоцке строительство прекратилось. "Полоцкое зодчество, - писал Н.Н.Воронин, - предстаёт перед нами, как очень сильная архитектурная школа". Но он не знал достижений археологов наших дней. Общая картина и огромная роль полоцкой школы для Руси становится ясной только теперь, когда уже нет наших корифеев.

Полоцкие князья принадлежали к старшей линии потомков Владимира Мономаха и не хотели подчиняться Киеву, это отразилось и на полоцкой архитектуре домонгольского периода!

Церковное строительство в Полоцкой земле прошло четыре этапа:

1. Строительство Всеслава Полоцкого - София (1062-1066). Это был первый каменный собор в Земле, который построили нам греческие архитекторы. Собор был грандиозен, но сильно отличался от Софий Киева и Новгорода - его строила особая греческая артель, приглашенная Всеславом.

2. Получив уделы по смерти отца, Всеславичи начали их обустраивать, но, не желая терять Полоцк, ставили там, вероятно, на своих дворах церкви, чаще своего имени. Лишь изгойный Глеб пытался возвести в своем Минске храм силами западных мастеров (не получилось).

В своих постройках Всеславичи опирались на артель греческих мастеров, отстроивших в Киеве Спас на Берестове - храм ступенчато-пирамидального типа.

3. Третий этап храмостроительства - середина XII в., по возвращении внуков Всеслава из ссылки в Византию. Здесь выделился первый полоцкий мастер Иоанн, учившийся, видимо, при строительстве Успения в Бельчицах и Георгия в Спасском монастыре. Если греческая артель при строительстве храма Спаса на Берестове разработала ступенчато-пирамидальную "высотную" композицию сдерживания распора сводов при повышенном верхе, то Иоанн, отказавшись от притворов, упрочил столбы и стены. Лучшая его постройка - храм Спаса, исключительная по выразительности, блестяще отражала идеи Евфросины Полоцкой о тщете мирского и высоте Божественного Промысла.

4. В конце XII в. Полоцкая земля экономически очень ослабела, заказы архитекторам почти прекратились. Вместе с тем творческая энергия полоцких мастеров (вероятно, учеников Иоанна) была ключом. Однако за Иоанном они не пошли: его метод сдерживания распора сводов при повышенном верхе слишком загружал интерьер объемами, что не годилось для светских храмов. Зодчие вернулись к трёхпритворным зданиям, по возможности их усовершенствовали. Их немедленно пригласил к себе Смоленский князь, на дворе которого они возвели "высотную" церковь Архангела Михаила (1190-е гг.). Конструкция полоцких мастеров приобрела популярность, трёхпритворные церкви с многообломными пилястрами смоленские мастера начали строить везде: в Новгороде, Н.Новгороде, Суздале и т.д. Однако все церкви этого типа, кроме Архангела Михаила, возведённого полочанами, через несколько столетий обрушивались. Лишь Спас-Евфросиниевская и Михаилархангельская церкви, построенные полочанами, дошли до наших дней, все остальные разрушались...

Полоцкое зодчество, ярко вспыхнув в первой половине и середине XII в., к началу XIII в. полностью прекратилось. Наступали иные времена - времена татарского нашествия на центральную Русь, времена литовского нашествия на западно-русские земли, но это уже особая тема.

Alexandrowicz Stanisław
(Toruń)

KARTOGRAFIA WOJKOWA WIELKIEGO KSIĘSTWA LIEWSKIEGO DO POŁOWY XVII WIEKU

Pierwsze informacje potwierdzające zastosowanie kartografii do celów wojskowych na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego odnoszą się do drugiej połowy XVI wieku. Brak wiadomości źródłowych, które by informowały o posługiwaniu się mapami czy planami w wojsku litewskim w wieku XVI. Wspomnieć tu jednak wypada, że zdaniem Stefana Marii Kuczyńskiego już ciągnąc pod Grunwald w 1410 r. wojska polskie i litewskie miały korzystać z map, pozwalających trafnie wybrać kierunek głównego uderzenia. Ta hipoteza, sformułowana przed rokiem 1960, podtrzymywana w kolejnych wydaniach Wielkiej wojny z zakonem krzyżackim w latach 1409-1411, została jednak obalona już w roku 1963 przed Karola Buczka. W planowaniu bowiem działań ofensywnych sojusznicych wojsk króla Władysława Jagiełły i wielkiego księcia Witolda wykorzystana została doskonała znajomość kraju, jaką posiadali pochodzący z Prus wójtowie parczewscy: Trojan z Krasnegostawu i Jan Grynwald, wymienieni w Rocznikach polskich Jana Długosza. Mogli jednak zarówno Litwini, jak i Polacy posługiwać się w tych czasach także zwięzłymi opisami tras zdalnych do przemarszu wojsk. Od dawna znane są o lat kilka wcześniejsze tzw. Wegeberichten - krzyżackie opisy ponad stu tras prowadzących z Prus i Inflant na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego. Określić je można jako klasyczne itineraria scripta. Znane są liczne podobne opisy sporządzone dla wojsk litewskich podczas kampanii w Inflantach lat 1570-1582, a także z początku XVII wieku.

Liczne traktaty o sztuce wojennej powstałe w epoce Odrodzenia z reguły zalecały wodzowi korzystanie z map obszaru działań i planów miast dla celów strategicznych i taktycznych. Stanisław Łaski, autor Ksiąg o gotowości wojennej z piętego dziesięciolecia XVI wieku, i Jan Tarnowski w Consilium rationis bellicae (wydanej drukiem w 1558 r.) zalecają hetmanom posługiwać się "malowanymi krainami" i "wypisaniami". Ten ostatni termin oznaczać mógł zarówno itineraria scripta, jak i itineraria picta (szkice rysunkowe drogi), a także mapy we właściwym znaczeniu tego słowa. Przeró-

bka drugiego z wymienionych dzieł, powstała zapewne w latach 1555-1556, daje już pełny katalog wojennych zastosowań ówczesnych map. Jednak, ze względu na ich niedoskonałość, wyżej ceni "wiadomych miejsc ludzi".

Dla planowania strategicznego - głównych kierunków uderzenia, miejsc koncentracji wojsk, zapewnienia środków transportu, rozmieszczenia załóg ważniejszych zamków - mogły już z powodzeniem służyć mapy całego kraju Bernarda Wapowskiego: Polonia (1526r.), Sarmacja Północna (1526r.) i Sarmacja Południowa (1526 i 1528r.). Wielka mapa Radziwiłłowska Litwy, opracowana w ostatnim dziesięcioleciu XVI w., wydana po raz pierwszy zapewne w roku 1603, lecz znana dopiero z wydania z 1613r., daje już dokładny obraz sieci hydrograficznej i miejskiej całego rozległego kraju.

O rozwoju na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego kartografii wielkoskalowej - granicznej i majątkowej - w drugiej i trzeciej ćwierci XVI w. świadczą nielicze zachowane mapy, doskonale orientujące o stosunkach przestrzennych i rozmieszczeniu obiektów terenowych. Dość licze utwory, admonitoria i listy z końca XVI i początku XVII wieku dowodzą szerokiej znajomości wśród szlachty metod sporządzania "mapp" - ściślej biorąc szkiców - dla celów majątkowych i wojskowych. Za najstarszy zachowany zabytek zarazem ikonografii i kartografii wojskowej z obszarów Wielkiego Księstwa uznać można obraz bitwy pod Orszą stoczonej w 1514 r., od dawna będący przedmiotem zainteresowania badaczy.

Z tych samych terenów pochodzi najwcześniejsza znana informacja o wykorzystaniu przez wodza - hetmana nadwornego litewskiego księcia Romana Sanguszkę - planu zamku Uły, zbudowanego przez wojska Iwana Groźnego. W końcu sierpnia 1568 r., przed wyruszeniem do nagłego nocnego uderzenia, Sanguszko "Zamek im ów narysowawszy, jako stał, gdzie który przystąpić miał [...] kazał" rotmistrzom, nawet nie widząc samego zamku. Wykorzystał przy tym rękopiśmienny planik, narysowany podczas nieudanego oblężenia Uły przez wojska Jana Hieronimowicza Chodkiewicza w lutym 1568 r. Jego autorem był zapewne sam Maciej Strykowski. Został tu dokładnie przedstawiony zamek, zbudowany przez wojska moskiewskie po roku 1563. Spalony w wyniku walki, odbudowany został wkrótce przez wojskowych inżynierów litewkich w znacznie nowocześniejszej postaci, udokumentowanej rysunkiem planu, wyszytychowanym następnie we Włoszech.

W tym kontekście znane od dawna plany Połocka i sześciu sąsiednich zamków, sporządzone podczas wyprawy króla Stefana Batorego w roku 1579 przez Stanisława Pacholowieckiego (do 1582 r. - Pacholowieca) i być może przez Piotra Francusa, wyszyte w Rzymie w 1580 r., uznać wypada nie tylko za element propagandy, ale i za narzędzie walki. Dotychczas wykorzystywane w postaci litograficznych kopii wykonanych w

roku 1837 i wydanych przez Korkunowa, bardzo niedoskonałych, będą one niedługo dostępne w postaci wiernych reprintów oryginałów sztychów z warsztatu Giovanniego Battisty Cavalieriego (Rzym 1580).

Dla znajdującego się w tym zespole planu oblężenia Połocka bezcennym materiałem porównawczym jest oryginalny rysunek piórkim, kolorowany akwarełą przedstawiający oblężenie Połocka ujęte od strony zachodniej (sztych przedstawia tenże obszar widziany od północy). Rysunek ten, według nie zachowanego szkicu Stanisława Pacholowieckiego, wykonał malarz Paweł Czumturn (Czumthorn) z Krakowa. Jego właściciel rysunek, najdokładniej przedstawiający całość fortyfikacji Połocka, daje nie znany badaczom do roku 1971 wizereunek Soboru Sofijskiego na Zamku Górnym - obronnej gotyckiej świątyni z czterema okrągłymi wieżami na rogach. Godne uwagi są też ikonograficzne przedstawienia obozów, stanowisk artyberyjskich, a nawet uzbrojenia i umundurowania poszczególnych oddziałów. Niespodziewane potwierdzenie wierności tego obrazu daje, nie dostrzeżony w dotychczasowej literaturze przedmiotu, miedzioryt Georga Maxa Eldera z Norymbergi, w symultannym ujęciu przedstawiający całość przebiegu oblężenia Połocka, obserwowanego od strony wschodniej.

Z tego samego czasu pochodzi pierwsza zachowana mapa sporządzona dla celów operacyjnych - dzieło Stanisława Pacholowicza z 1579 r., wysztychowane w roku następnym w Rzymie we wspomnianym już warsztacie, najprawdopodobniej przez Tomasza Tretera, *Descriptio ducatus Polocensis*. Szczegółowa jej analiza, przeprowadzona ostatnio, wykazuje, przy bardzo niedoskonałej formie, niezwykle bogactwo informacji i dość dużą dokładność obrazu. Skala mapy wynosi nie około 1 : 700 000, jak przyjmuje się w literaturze przedmiotu, ale około 1:600 000. Mapa pokrywa obszar blisko 38 tys. km². Jej przedłużenie ku północy stanowiła opracowana w roku 1580 rękopiśmienna mapa Stanisława Sulimowskiego, analogiczna pod względem metody. Wiele innych map teatru wojny, przygotowanych przez Macieja Strubicza w postaci rękopiśmiennej, zaginęło bez śladu. Zachowała się tylko jedna - drukowana - mapa tego autora, dołączona do kolońskiego wydania *Polonii* Marcina Kromera z roku 1589.

Z początku XYII w. pochodzą inne wytwory litewskiej kartografii wojkowej - plany oblężeń i bitw powstałe podczas walk ze Szwedami toczonych na terenie Inflant w latach 1601-1605. Na szczególną uwagę zasługuje rękopiśmienny planik bitwy pod Kircholmen (1605 r.) zachowany w kopii rękopiśmiennej Józefa Naronowicza-Narońskiego z 1659 r.

Celom wojskowym mogły z powodzeniem służyć dość już liczne na początku XYII wieku plany i widoki miast i zamków ujęte w perspektywie ukośnej (tzw. *perspectiye cavaliere*), z lotu ptaka, doskonale oddające zarówno zabudowę z wieloma szczegółami, jak i topografię okolicy. Dobrze

znane są takie plany wykonane w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. przez nieświeskiego sztycharza Tomasza Makowskiego (m.in. Birz i Nieświeża). Niewątpliwie owocem wywiadu, raczej litewskiego niż polskiego, był sporządzony w Moskwie w latach 1606-1608 przez Szymona Jędraszewicza Smietańskiego (lub Smutańskiego) i wysztichowany w roku 1611 przez Tomasza Makowskiego w Nieświeżu *Abrys miasta stołecznego Moskwy*. Z całą dokładnością przedstawia on wszystkie elementy *architecturae militaris*, sakralnej i rezydencjonalnej. Stanowi też najcenniejsze kartograficzne i ikonograficzne źródło do dziejów Moskwy i jej zabudowy sprzed spalenia jej przez załogę polską i litewską w końcu marca 1611 r. Warto podkreślić, że ten właśnie plan dostarczył głównej podstawy dla wszystkich znanych drukowanych planów Moskwy z początku XVII w.

Jak się wydaje, szczególną rolę w rozwoju litewskiej kartografii wojskowej odegrali hetmani z rodziny Radziwiłłów. Staraniem Krzysztofa II (1585-1640), hetmana polnego, a od 1635 r. wielkiego, powstał wspaniały zespół planów i map oblężenia i odsieczy Smoleńska podczas wojny z Moskwą (1633-1634). Zdjęcia terenowe wykonał Johann Pleitner, jego też dziełem było skomponowanie całości. Natomiast miedzioryty przygotował i wydał w Gdańsku w roku 1636 Wilhelm Hondiusz. Ich tablice, "zabrane" z Nieświeża przez cara Piotra I w czasie wojny północnej, do dziś znajdują się w Akademii Sztuk w Petersburgu. W XIX i XX wieku kilkakrotnie posłużyły one do nowych odbić tego wspaniałego dzieła litewskiej kartografii wojskowej.

Zamierzonemu stworzeniu nowoczesnych fortyfikacji stolicy kraju - Wilna służyć miały dwa plany: istniejących fortyfikacji (murów miejskich i zamkowych) i "Pola Łukiskiego" - obszarów sąsiadujących z miastem od zachodu, sporządzone w 1648 r. przez doskonałego znanego z wcześniejszych prac kartograficznych na ziemiach Korony Fryderyka Getkanta. Oba pozostały w rękopiśmie. Niewątpliwie pracom tym patronował książę Janusz Radziwiłł, w tym czasie hetman polny litewski, od 1654 r. wielki.

Na jego dworze w Kiejdanach już przed rokiem 1645 przebywał i działał jako geometra i inżynier Józef Naronowicz-Naroński - wybitny teoretyk i praktyk inżynierii i kartografii wojskowej i cywilnej. Jego rękopiśmienne: *Geometria*, ukończona w maju 1659 r., a stanowiąca drugi tom *Ksiąg nauk matematycznych*, a także *Architectura militaris* będącą częścią tomu trzeciego (*Optica*) dają pełny obraz różnych metod sporządzania map i planów oraz ich zastosowań w praktyce działań wojennych.

Ostnio odkryty został najczynniejszy udział Narońskiego w przygotowaniu map Ukrainy Wilhelma Le Vasseur de Beauplana ("generalnej" z 1648 r. i "specjalnej" z lat 1650-1651), do których zdjęcia terenu wzdłuż dolnego biegu Dniepru, poniżej Porohów, i Dzikiach Pól wykonał Naroński jeszcze przed wejściem w służbę radziwiłłowską, najprawdopodobniej w latach 1639-

1640. Był więc ten egues Lituanus cichym współtwórcą najwspanialszego dzieła staropolskiej kartografii wojskowej. Po roku zaś 1659 i trwałym opuszczeniu ojczyzny Litwy stał się twórcą pruskiej kartografii topograficznej.

Inni krócej lub dłużej działający w połowie wieku XVII w armii litewskiej kartografowie to, obok wspomnianego już Fryderyka Getkanta, twórcy wsławnego rękopiśmiennego atlasu *Topographia Practica*, przedstawiającego umocnienia miast, twierdze i fortyfikacje polowe Prus, a także Lwowa i Kudaku (obecnie w Krigsarkivet w Sztokholmie): Krzysztof Eygird, autor znanych z miedziorytu planów obzów wojska litewskiego pod Rzeczą i Łojowem z 1649 r., Krzysztof Arciszewski oraz anonimowy autor świetnego planu oblężenia Lachowicz z 1660r., znanego z też anonimowego miedziorytu. Na podstawie zachowanych szczęśliwie - niestety nielicznych - zabytków stwierdzić można, że połowie XVII wojskowa kartografia litewska nie ustępowała poziomem technicznym kartografii zachodnioeuropejskiej czy szwedzkiej.

Funkcję źródła kartograficznego spełniać też mogą niektóre obrazy, przedstawiające panoramiczne ujęcie bitew na tle dokładnie oddanej topografii. Z reguły opierały się one na dokumentacji rysunkowej sporządzonej bezpośrednio na polu bitwy (w jej trakcie lub później) przez kartografa - „malarza”, tak dobrze znanego z wielu wzmianek traktatów o sztuce wojennej. Warto by podjąć systematyczne poszukiwania i badania tego typu materiałów.

Należy wreszcie zdać sobie sprawę, że wszystkie rekonstrukcje sytuacji taktycznej i plany słynnych bitew sporządzone na podstawie analizy źródeł opisowych przez historyków wojen, nie dysponujących materiałem kartograficznym współczesnym bitwie, a wciągające od stu lat w skład atlasów historycznych czy podręczników historii i historii wojen, z reguły nie wytrzymują krytyki przy porównaniu z nowo odkrywanymi zabytkami dawnej kartografii wojskowej. Szczegółowa analiza tych źródeł kartograficznych wykazuje, że tylko z ich pomocą historyk wojen może w pełni zrozumieć i wiernie przedstawić zmienną w czasie i przestrzeni sytuację taktyczną i całość przebiegu działań. Każda zaś rekonstrukcja przestrzenna (plan bitwy lub oblężenia) opracowana przez badacza wyłącznie na podstawie źródeł pisanych i współczesnej mapy topograficznej, nawet w przypadku autopsji terenu pola bitwy, w konfrontacji z nieznanym badaczowi zabytkiem dawnej kartografii okazuje się błędna; często wręcz fantastyczna.

Zachodzi więc pilna potrzeba poszukiwań i Krytycznego wydania zabytków staropolskiej kartografii wojskowej lub kartografii obcej odnoszącej się do ziem Rzeczypospolitej, a przynajmniej przygotowania katalogów i wskazówek bibliograficznych, zwłaszcza regionalnych. Rozproszenie po zbiorach całej Europy zabytków dawnej polskiej kartografii, rabowanych przez wieki podczas wojen i zaborów ziem Rzeczypospolitej, a także wytwarzanych w armiach najeźdźców, wymaga od zainteresowanych badaczy rozszerzenia poszukiwań i współpracy międzynarodowej. Miejmy nadzieję, że obecna konferencja stanowić będzie pierwszy krok w tym kierunku.

Бородин Леонид
г. Москва
Владимиров Владимир
г. Барнаул

INTERNET DLA HISTORIKA: K REALIZACJI NOWEJ PARADYGMY

(praca поддержана Российским гуманитарным научным фондом,
грант N96-01-120806)

Время летит очень быстро, и то, что совсем недавно казалось пределом самых смелых мечтаний, сегодня уже начинает устаревать: От смелых предположений о том, какую роль глобальная информационная сеть Internet может сыграть в жизни историка, мы переходим к конкретному конструированию информационных ресурсов и их практическому использованию в исследовательской работе и образовании.

Анализ степени знакомства с Internet историков России и СНГ показывает ее крайнюю неравномерность. Опросы историков, "круглые столы" и дискуссии по проблемам Internet показали, что для абсолютного большинства учреждений исторического профиля наиболее актуальной была (и, к сожалению, остается таковой и сегодня) проблема доступа к каналам связи. Исходя из этого, одной из главных задач исторического сообщества является, на наш взгляд, при использовании возможности существующих для большинства способов доступа (таких как электронная почта), создать превентивную информационную среду; для дальнейшего постепенного и по возможности безболезненного включения историков в Сеть. Хотя на сегодняшний день очень немногие из них способны грамотно и квалифицированно ориентироваться в ресурсах, ссылаться на них и создавать соответствующие каталоги, можно кон-

статировать, что сеть Internet в наших странах в целом и у историков в частности постепенно становится феноменом национальной культуры; без нее в ближайшем будущем станет невозможным дальнейшее поступательное развитие исторической науки. И все же русскоязычные исторические ресурсы в сети Internet пока не оказывают серьезного влияния на научную жизнь в России и странах ближнего зарубежья.

Совершенно очевидно, что ресурсы, созданные для адресного использования в разных сферах человеческой деятельности, могут и должны отличаться друг от друга. С этой точки зрения мы можем, по-видимому, условно разделить подготавливаемые нами исторические ресурсы в глобальных информационных сетях на представительские, научно-исследовательские, образовательные и коммуникативные. Первые будут включать сведения о различных организациях, проектах, фондах, конференциях и т.д.; вторые должны представлять собой базы данных, электронные тексты, коллекции изображений, карт и пр.; третьи - это программы образовательных циклов, учебных курсов, электронные учебники; наконец, четвертые - это телеконференции, списки рассылки и т.п. Для нас важен тот момент, что проектировать и формировать эти виды ресурсов следует по-разному и на разных уровнях управления ресурсами. Представляется, что при создании ресурсов для наших историков в Internet необходимо выдерживать общую стратегию, хотя конкретные формы ее реализации, безусловно, не должны унифицироваться.

В 1997 г. двумя нашими университетами выполнялся грант Российского фонда фундаментальных исследований, целью которого были, с одной стороны, выработка концептуального представления о характере и способах формирования русскоязычных исторических ресурсов, с другой - конкретная реализация этого представления на основе формирования ряда Web-сайтов.

В основу общей концепции было положено представление о создании некоего единого сервера исторической науки и образования для сосредоточения на нем ресурсов и ссылок на другие ресурсы, уже существующие в сети Internet. Таким сервером стал сервер "Клио" (<http://histdcn-asu.ru/>), организованный на технической базе исторического факультета Алтайского университета и поддерживаемый также историческим факультетом МГУ им. М.В.Ломоносова и Ассоциацией "История и компьютер".

Помимо общей концепции сервера созданы также концепции домашних страниц исторических организаций разного уровня (лаборатория, факультет, ассоциация), практически реализованные на сайтах Московского и Алтайского университетов.

С учетом имеющегося в наших университетах опыта, на основе советов коллег и просмотра существующих Web-страниц нами была разработана собственная методика их создания. Для этого используется

следующее лицензионное или свободно распространяемое программное обеспечение:

- Microsoft Word 7.0 for Windows 95;
- Adobe Photoshop 4.0 for Windows 95;
- Netscape Communicator 4.01 for Windows 95;
- различные конверторы, утилиты и пр.

Все Web-сайты, физически расположенные в Алтайском университете, организованы на http-сервере Apache, работающем в операционной системе FreeBSD 2.2.1. Для убыстрения доступа к материалам организовано зеркало на центральном сервере Алтайского университета. Для разработки и подготовки материалов используется локальная сеть лаборатории исторической информатики исторического факультета Алтайского университета, включающая помимо шлюзовой машины пять компьютеров, работающих в среде Windows 95.

Существующая структура созданных нами Web-сайтов носит в настоящее время формирующийся характер и изменяется в зависимости от создания новых ресурсов. Общий объем выставленной информации составил на 1 декабря 1997 г. 8 мегабайт.

1). Home page исторического факультета Алтайского университета (<http://riist.dcn-asu.ru/index.html>). Объем около 4 мегабайт.

На данном примере нами отрабатывалась структура домашней страницы организации исторического профиля с учетом, естественно, ее учебного характера. Нижеследующие структурные элементы, несмотря на их некоторую тривиальность, представляются нам обязательными или желательными при разработке других страниц аналогичного профиля:

- администрация факультета;
- кафедры (структурные подразделения) факультета;
- специальности и направления;
- довузовская подготовка;
- история факультета;
- научные направления;
- студенческая жизнь.

Разумеется, указанные элементы могут быть видоизменены (дополнены) в зависимости от специфики учреждения. Так, в нашем случае добавлены музей археологии, институт гуманитарных исследований и т.д.

Особенно хочется сказать о таком разделе сайта, как новые информационные технологии, которые являются традиционно сильным местом на историческом факультете АГУ. Здесь нами была разработана специальная структура, отражающая сущность и направления развития компьютерных технологий:

- лаборатория исторической информатики;
- компьютерный класс;

- новые технологии в историческом образовании;
- базы и банки данных;
- компьютерное картографирование;
- конференции, семинары, школы;
- гранты и программы;
- наши друзья и партнеры;
- публикации.

Думается, что эта структура также может быть полезной при выполнении аналогичной работы.

2). Home page лаборатории исторической информатики исторического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова (<http://www.hist.msu.ru/Departments/HisLab/index.htm>). Объем около 1 мегабайта.

Здесь также выработана своя структура, которая может быть образцом для подготовки материалов по аналогичным сайтам:

- общая информация;
- сотрудники;
- научная работа;
- публикации;
- международное сотрудничество.

3). Home page Ассоциации "История и компьютер" (<http://hist.dcn-asu.ru/aik/>). Объем 2 мегабайта.

В данном случае мы имеем дело с исторической организацией иного уровня, объединяющей в своих рядах свыше сотни историков из разных стран, университетов, научно-исследовательских учреждений. Это накладывает отпечаток и на структуру домашней страницы. В настоящее время создан первый вариант home page, на котором информация размещалась не только в соответствии со структурным планом, но и по мере ее поступления. Так, здесь представлены материалы по двум последним ежегодным конференциям Ассоциации, информация об Ассоциации, электронные версии информационных бюллетеней Ассоциации "История и компьютер" и пр.

4). Исторический научно-образовательный сервер "Клио" (<http://hist.dcn-asu.ru/>). Конкретный объем указать невозможно, поскольку сервер включает в себя все представленные материалы.

Структура этого сервера в настоящее время отражает современное состояние развития Internet в русскоязычной исторической среде. Здесь есть упоминания о поддержке сервера, в том числе со стороны РГНФ, а также ссылки на ряд Web-страниц (исторических факультетов АГУ, МГУ и др. - всего 22 университетов, Ассоциации "История и компьютер" и др.). Предполагается, что сервер "Клио" мог бы стать отправным пунктом для знакомства с русскоязычными историческими ресурсами, а также содержать ссылки на все полезные для российских историков серверы и страницы.

5). Алтайский региональный исторический сервер (<http://hist.dcn-asu.ru/region/>). Объем свыше 1 мегабайта.

В отличие от сервера "Клио" в Алтайском региональном историческом сервере реализуется идея создания электронного хранилища ресурсов по истории конкретного региона. На сегодняшний день созданы администрация и общественный совет сервера, включающий представителей всех организаций исторического профиля Алтайского края. На сервере существуют четыре отдела: организации, новости, персоналии и ресурсы, из которых основным является последний. Сейчас на сервере представлены такие организации как исторический факультет АГУ, центральное хранилище архивных фондов Алтайского края, Алтайский краевой краеведческий музей. В разделе ресурсов выставлена база данных по истории населенных пунктов Алтайского края (с возможностями поиска), материалы по истории российских немцев и пр. Сервер постоянно пополняется.

Российская и международная историческая общественность информирована о проводимых работах путем выступлений на конференциях, публикаций, организации ссылок на создаваемые серверы и домашние страницы на серверах ведущих в данной области университетов и академических институтов, а также на основных российских и иностранных поисковых машинах.

В рамках работы по гранту был подготовлен ряд информационных массивов исторического профиля, имеющих представительский, научный и коммуникативный характер.

К представительским ресурсам относятся:

- материалы об организациях (исторический факультет Алтайского университета, лаборатория исторической информатики исторического факультета МГУ, Ассоциация "История и компьютер" и т.д.);
- материалы о научной работе (научные направления, гранты и программы, новые информационные технологии, программы конференций, электронные версии информационного бюллетеня Ассоциации "История и компьютер" и публикаций по исторической информатике и пр.);
- материалы об учебном процессе и другие образовательные ресурсы.
- Научные ресурсы:
- базы данных и массивы информации (населенные пункты Алтайского края, библиографические массивы, электронные тексты и т.д.);
- картографические ресурсы (тематические карты Европейской России, Алтайского округа и Алтайского края).

Коммуникативные ресурсы:

- материалы телеконференции "Internet для историка";
- каталоги ресурсов.

Подходы к обеспечению двуязычия могут варьироваться в зависимости от характера представляемых ресурсов. В этом плане, на наш взгляд, могут иметь место три ситуации:

- идентичность ресурсов на обоих языках;
- редуцированность ресурсов на английском языке по сравнению с аналогичными русскоязычными;
- создание специальных ресурсов на английском языке.

По-видимому, третий случай является весьма редким. В большинстве случаев мы отталкивались от второй ситуации, в результате нами обеспечено представление на английском языке всех ресурсов в той части, которая представляется нам наиболее важной; в частности имеются английские варианты всех стартовых страниц, а также наиболее интересных для англоязычного пользователя ресурсов. Именно этот подход реализован на наших серверах, поддерживаемых данным проектом.

В соответствии с решением Совета Ассоциации "История и компьютер" участниками данного проекта весной 1997 г. была организована телеконференция по проблемам Internet для историков, однако в силу технических причин с наибольшей интенсивностью работа происходила летом-осенью. В конференции принимают участие члены Ассоциации из России, Украины и Белоруссии. Координатором является В.Н.Владимиров. Обмен мнениями участников телеконференции подтвердил тот факт, что для историков России и СНГ наиболее актуальной остается проблема доступа в глобальные информационные сети.

Одним из направлений работы были сбор и систематизация исторических ресурсов и составление каталогов. Что касается общемировых ресурсов, то здесь работа продолжается; соответствующие каталоги и ссылки будут выставлены в конце 1997 - начале 1998 гг. Однако удалось завершить основную часть работы по составлению каталога русскоязычных исторических ресурсов (<http://hist.dcn-asu.ru/facultv/sng.html>). Здесь представлены следующие разделы:

- архивы;
- исторические факультеты государственных университетов;
- краеведческие страницы;
- музеи;
- научно-исследовательские учреждения;
- другие ресурсы.

Разумеется, структура эта носит временный характер и обусловливается сравнительной малочисленностью ресурсов. Она находится в развитии и постепенно будет преобразована в аналогичную существующим на других серверах, где индексация будет производиться по хронологической принадлежности, разделам, темам и т.д.

В целом можно отметить, что созданы методические основы подготовки и выставления русскоязычных исторических ресурсов в сеть Internet; необходимо наращивание их объема.

Обеспечено начало решения проблемы доступа широкой научной общественности к уже существующим и создаваемым вновь историческим ресурсам. Тем самым сделан первый серьезный шаг в сфере создания и функционирования системы научных телекоммуникации по истории в России и СНГ.

Баўтовіч Міхась
г. Полацк

БАЛТЫЗМЫ Ў БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ ЯК АДЗНАКА ЭТНІЧНЫХ ПРАЦЭСАЎ

Мэтаю досьледу ёсьць збор дадзеных аб распаўсюджанні балтызмаў у беларускіх гаворках. У перспектыве праглядаецца стварэньне карты балцкіх дыялектаў Беларусі і беларускага балцкага слоўніка. На пачатку досьледу былі вылучаныя блізу 500 шырока распаўсюджаных лексічных адзінак. Для 150 зь іх знойдзеныя адпаведнікі ў балцкіх мовах. Складзены апытальны ліст дзеля адмысловага апытання карэннага насельніцтва. Пакуль ўдалося сабраць дадзеныя па 38 лексічных адзінках (25%), якія былі згрупаваныя й нанесеныя на карту. Пададзеныя ніжэй вынікі маюць прамежавы характар, але і яны мусяць быць прааналізаваныя і асэнсаваныя.

Карціна пашырэння балтызмаў мае наступны выгляд. Зонамі з найменшай колькасцю балтызмаў ёсьць крайні паўночны ўсход (раён Віцебску) і паўднёвы ўсход (прыблізна адпавядае этнаграфічнай зоне VI паводле В.С.Цітова). Пэўна, што гэтыя зоны даволі рана сталіся аб'ектам славянскай экспансіі (мал. 1). Межы добра праглядаюцца па такіх балтызмах, як сакатаць (sakoti - лет.; sakot — лат.); бурбалкі (burbulas — лет.; burbulis — лат.); рапуха (rupūze — лет.; rupucis — лат.). Іншая карціна на захад ад Дняпра. Тут ізагloses маюць накірунак поўнач-поўдзень і паступова набліжаюцца да межаў балтыцкіх краінаў Летувы і Латвіі (мал. 2). Прастора неаднародная і паводле рэгіянальных асаблівасцяў можа быць падзеленая на 3 зоны:

I — Заходняе Падзвінне (зона полацкіх гаворак);

II — прастора, што абыймае этнаграфічныя зоны II (Панямонне) і III (Цэнтральную Беларусь) паводле В.С.Цітова;

III — Заходняе Палессе, адпавядае этнаграфічнай зоне V паводле В.С.Цітова. Зона V абмяжоўваецца лініяй, якая спачатку мае накірунак поўнач-поўдзень і ідзе на захад ад Віцебску. Потым паступова паварочвае на захад і пралягае спачатку па водападзеле рэк Дзвінскага і Дня-

проўскага водазбораў, а далей Дзвьінскага і Нёманскага. Большасць ізагласаў праходзяць паміж Вяльлэй і Нараччу ды сягаюць далей у Летува, што блізу адпавядае мяжы этнаграфічных зонаў I і II паводле В.С.Цітова. Адносна большую колькасць балтызмаў змяшчаюць гаворкі левага берага Дзвіны. На правым беразе нягледзячы на значны лексічны літоўскі (у гістарычным сэнсе) пляст, адчуваюцца ўплывы іншых культур. Гаворкі зоны I маюць шмат агульных балтызмаў з гаворкамі зоны II: *гірса* (*girse* — лет.) — каласоўнік; *гізаваць* (*gizuoti* — лет.) — бегаць ад сьляпнёў; *шашок* (*šėškas* — лет., *sesks* — лат.) — тхор; *пойсаваць* (*paisyti* — лет.) — каласаваць ячмень; *тарпа* (*tarpa* — лет., *starpa* — лат.) — застаронак у гумне і інш.

Але ёсць балтызмы, уласцівыя толькі гэтай зоне: *вягал* (*vegele* — лет., *vedzele* — лат.) — мянтуз; *гігель* (*gigelis* — лет.) — хвощ; *гегні* (*gegne* — лет.) — бранік. Заходняя частка зоны I, дзе фіксуецца найбольшая колькасць балтызмаў, пэўна адпавядае тэрыторыі, што ў летапісах менавалася Нальшанамі. Пачыналася яна непадалёк ад Дзісны і межавала з карэннай Полаччынай. Пацверджаннем гэтаму ёсць поўная адпаведнасць акрамя мовы жніўных песень раёна Сьвенцянны — Ігналіна (Летува): «*Da i kreno tas valakas*», «*Tai ramus laukeliai*», «*Oi, saulete, oi, motule*» і зь беларускага боку песні раёну Мядзельшчыны, Глыбоччыны. Мёршчыны «А чыё гэта поле», «Дрэмна поле, дрэмна поле», «Жну я, жну, пажынаю» (Ванда Місявічэне. Рэгіянальныя асаблівасці бытавання жніўных літоўскіх і беларускіх песень. *Albaruthenica* № 3, Мн., 1991, ст. 199). Адпаведнікі толькі ў зоне I. Ёсць гэтаму абгрунтаваны і ў архэалёгіі. Найбольшае падабенства паводле абраду пахавання і характару знаходак Дрысенскай і Дзісенскай кургановых груп, якія непасрэдна уваходзілі ў склад Полацкай зямлі, і адрозненне богінскай і браслаўска-мёрскай груп, што сведчыць пра розную ступень славянізацыі (Л.У.Дучыц. Беларускае Паазер'е ў IX-XIV ст., Мн., 1991, ст. 20).

Зона II вызначаецца большаю колькасцёй балтызмаў у гаворках і сваім памерам — гэта найбольшая з зонаў. Балтызмы, што фіксуюцца ў зоне II, часта ўласцівыя гаворкам зонаў I і III. Але ёсць значная колькасць балтызмаў, што фіксуецца толькі тут: *гіль* (*gylus* — лет.) — сьляпень, венцар *venteris* — лет., лат.) — сетка; *рата* (*rata* — лет.) — чарга; *кудра* (*kudra* — лет., лат.) — сажалка; *руя* (*ruja* — лет.) — зграя і інш. У зоне II (асабліва ў заходняй частцы) у адрозненне ад зонаў I і III не выяўлена ніякіх лякальных асаблівасцяў, таму цяжка пацвердзіць гіпотэзу М.Ермаловіча аб гістарычнай Літве як востраве між славянскіх земляў. Хутчэй розніца была рэлігійнага пляну, а ступень моўнае асыміляцыі аднолькавай. Таму тую частку Іпацёўскага летапісу, дзе пісана, што «по том лете Данил возведе на Кондрата Литву Мендога Изяслава Новгородского» пэўна трэба чытаць праз «і»: «Мендога и

Ізяслава Новгородскаго». Пэўнай часткаю Літвы валодаў Мендоўг, пэўнай — Ізяслаў Наўгародскі.

Асаблівасцю зонаў I і II зьяўляецца канцэнтрычнасць ізагласаў: для зоны I цэнтар недзе між Дзвінскім (Даўгапіпс, Латвія) і Езяросамі (Зарасай, Летува), для зоны II цэнтар месціцца недзе ля Вільні, На поўначы зоны I ізагласы выходзяць за межы краіны і пэўна ахопліваюць тэрыторыю, што прылягае да Латвіі з гарадамі Невель, Себеж, Апочка. Усходняя мяжа зоны II выходзіць на Бярэзіну (Дняпроўскую), якая здаўна лічылася ўсходняй мяжою Літвы.

Зона III, нягледзячы на значную колькасць балтызмаў, вызначаецца хаатычным разьмяшчэннем ізагласаў, як з усходу на захад, так і з поўначы на поўдзень, што ўказвае на складаны гістарычны лёс Заходняга Палесься, якое й сёння вызначаецца стракатасцю мясцовых гаворак. З улікам гідранімічных дадзеных У.Тапарова і А.Трубачова, а дакладней амаль адсутнасцю балцкіх гідронімаў на Заходнім Палессі, трэба думаць, што балтызмы ў мясцовых гаворках позняга часу.

Хочацца тут звярнуць увагу, што па пэўных балтызмах (кіндзюк, сыцрта) зона мае форму языка, прасунутага далёка на поўдзень і межы гэтага масыву даволі блізкія да мяжы дрыгавічоў з валынянамі паводле А.В.Успенскай, Е.І.Цімафеева, П.Ф.Лысенкі.

Вызначаецца надзвычай цікавы фэномэн: наяўнасць лякальных ізаляваных балтызмаў у міжрэччы Дняпра і Птыча (зона IV) з працягам тонкай стужкай абাপал Бярэзіны на поўнач (мал. 3) да зоны, якая акаляецца тапонімамі кшталту Латыгава — Латыголь — Латыголічы. Балтызмы, зафіксаваныя ў зоне IV маюць аналогіі ў латыскай мове: лоўж (laužas — лет., лат.) — вогнішча; цяльпых (celt — лат. секчы) — кругляк; крываўнік (asins zale — кроў-трава лат.) — зверабой, дзяды (dadzis — лат.) — лопух; пелька (pelke — лат.) — палонка. У беларуска-расійскім слоўніку М.Байкова і С.Некрашэвіча фіксуецца пелька ў сэнсе бапотца, але дзе не пазначана. Зафіксаваная тут форма назвы цясака "шлют" бліжэй да латыскай (šlute), чым летувскай (sklute) мовы. Адзначаецца наяўнасць дыялектных формаў слова рапуха: вярэпаўка (Менск - Слуцк — Бабруйск) і курапа (krupis — лат.) (Магілёў — Мсціслаў — Чачэрс), што можа ўказваць на падзел у асяроддзі дняпроўскіх балтаў. Зона, якая абыймаецца тапонімамі кшталту Латыгава — Латыголь — Латыголічы мае яшчэ тую асаблівасць, што ў ёй курганы мянуюцца «валатоўкамі» — магіламі волатаў (мал. 4). Калі ўлічыць, што (в) можна ўяўляць зь сябе пратэзу, як у словах вакно, востраў, вуха зусім мажліва, што назва курганоў пайшла ад плямёнаў лотвы. Маём аналёг у польскай ды чэскай мовах, дзе імя асіпка olbrzum утварылася ад прыхадняў обраў (авараў). Сьведчаньнем знаходжаньня лотвы ў Падзьвінні можа быць і фіксацыя М.Каспяровічам (Віцебскі краёвы

слоўнік, 1927) ля ўсходняй мяжы (дарэчы падаецца, больш жорсткай, чым іншыя межы гэтай зоны, што мы адзначалі, апісваючы адсутнасць балтызмаў ва ўсходнім кутку Падзвіння, гл. мал. 1) такіх формаў як лотаўка (балбатуха) - вёска Мазолава Кузьмінскага раёну і лотва — дзеці (гурт дзяцей) — в.Луб'ева Азярышчанскага р-ну. Падобна на тое, што тапонімы Латыголь — Латыгава — Латыголічы трэба ўспрымаць не як назву племені, а літаральна перакладаць як мяжу Лотвы (gals — лат. «канец»). Як дадатак да вышэй сказанага можна прывесці вытрымку з дакладу латыскага археолага Я.Цыгліса «Роля ўсходніх сувязяў у працэсе фармавання латгальскае культуры» на канфэрэнцыі «Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх сувязяў у I тыс. н. э., 1996, ст. 88»: «У другой палове I тыс. н. э. у мэтальвай культуры Усходняе Латвіі не прасочваецца разьвіццё многіх мясцовых вырабаў папярэдняга часу. Замест паўднёва-заходніх у VI-VII ст. пашыраюцца сувязі ў паўднёва-ўсходнім кірунку. Зьяўляюцца тыпы ўпрыгожанняў вядомых раней у Падняпроўі. Зьяўленьне рэчаў падняпроўскага паходжання можна тлумачыць ня толькі культурнымі сувязямі, але і прытокам насельніцтва. Пазьней, у VII-IX ст. рэчы паўднёва-ўсходняга паходжання сьведчаць толькі аб культуральных і гандлёвых сувязях». Дапаўняюць карціну й даклады на вышэй азначанай канфэрэнцыі этнамузыкалягаў М.Бойкі (Рыга) «Бурдоннае шматгалосьсе й этнічныя працэсы I тыс. н.э. на тэрыторыі Балтыі й Беларусі» і Г.Кутыровай (Менск) «Беларускія песенныя каляндары ў хронаэтычнай дынаміцы», зь якіх вынікае, што носьбіты бурдоннае манэры сьпеву (антрапаты з масьлістым чэрапам), першапачаткова жыўшыя ў міжрэччы Дняпра і Прыпяці, мігравалі ў паўночным кірунку, пэўны час жылі ў сярэднім Падзвіньні і пазьней адышлі на захад, дзе аселі ў некалькіх раёнах Латвіі. Наяўнасьць у курганах Дымава (Шклоўскі раён); Латыгаўка (Талачынскі раён); Плусы, Баркі (Полацкі раён); Кублічы, Пуцілкавічы (Вушацкі раён) рэчаў, падобных да латгальскіх, сьведчыць на карысьць гэтае гіпотэзы. Сувязь назваў валатовак з лотваў сьхіляе да думкі пра магчымае дачыненне лотвы да культуры доўгіх курганоў, бо падзеі блізкія па часе. Падаецца, што міграцыя плямёнаў лотвы праходзіла пераважна па левым беразе Дзвіны, бо тут у курганах сустракаецца латгальскі інвентар: Язна, Лясная, Казлоўцы (Мёрскі раён), Перавоз (Глыбоцкі раён).

Магчыма важным цэнтрам Лотвы — Волатаў быў Нізгалаў (Нізгалава) Бешанковіцкага раёну, бо такі самы тапонім існуе ў Латгаліі.

З усяго вышэйсказанага хацелася б вылучыць наступныя моманты:

1) Практычна ўвесь абшар Беларусі на пачатку славянскае калізізацыі быў заселены балтамі, апроч Заходняга Палесься, куды балты (ці збалтызаваныя славяны) прыйшлі пазьней.

2) У сьвятле прыведзеных фактаў не атрымала пацьверджаньня гіпотэза пра заходні шлях пранікненьня славянаў на Беларусь, верагодна гэты працэс быў кароткатэрміновым і не пакінуў сьлядоў у мове насельнікаў. А вось паўднёвы шлях па Дняпры цалкам пацьвярджаецца, Тэрыторыя, чыстая ад балтызмаў, блізкая да тэрыторыі кіеўскай археалагічнай культуры V ст. Верагодна пачатковы шлях пранікненьня ішоў на поўнач уздоўж Дняпра, бо на ўсход ад лініі Мазыр — Бабруйск — Невель балтызмаў значна менш. Больш позьні шлях калянізацыі пралягаў па Беразіне (Дняпроўскай) зь пераходам у рэчышча Вяльлі. На вастрыі гэтага шляху стаіць Вільня.

3) Гістарычная Літва ўяўляла сабою паўднёва-ўсходнюю частку суцэльнага балцкага масыву.

4) Радзімаю плямёнаў Лотвы было міжрэчча Дняпра і Прыпяці;

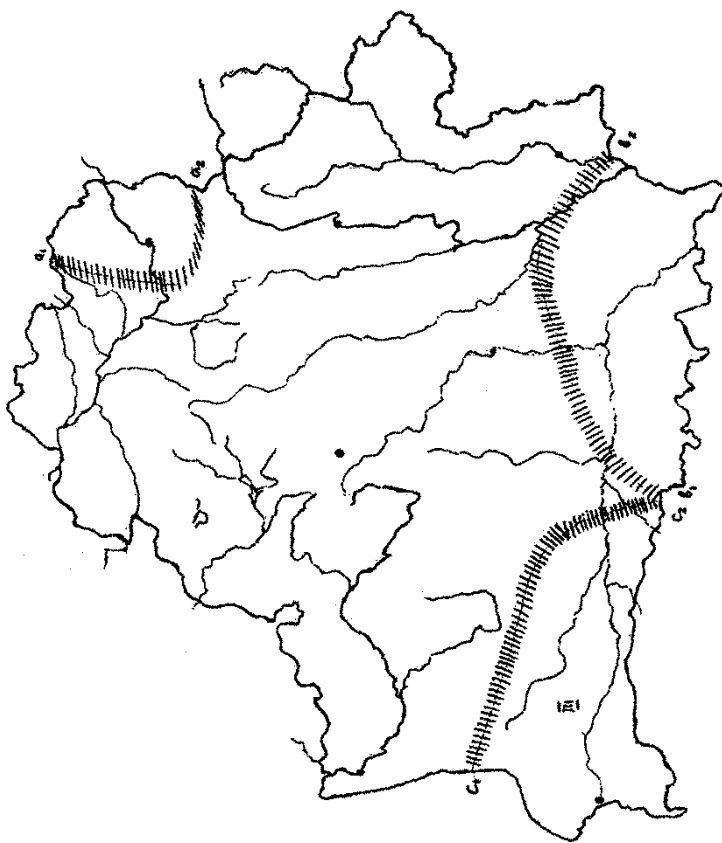
5) Зважаючы на супадзеньне тэрыторыі расьсяленьня Лотвы ў Падзьвіньні з пазьнейшаю карэннай Полаччынай верагодны ўплыў гэтых плямёнаў на мясцовы дзяржаваўтваральны працэс;

6) Балтызмы ў беларускіх гаворках зьяўляюцца неадрыўнаю архаічнаю складаваю часткай, таму неабгрунтаванае іх аднясьленьне да словаў іншамоўных, як ёсьць гэта ў працы АМ.Булыкі «Слоўнік іншамоўных слоў», Мн., 1993, дзе туды запічаныя шырокараспаўсюджаныя балтызмы: атоса, венцар, дзірван, кумпак, пакульле, пуня, сьвіран, сключ, сыцірта, шула і г.д.

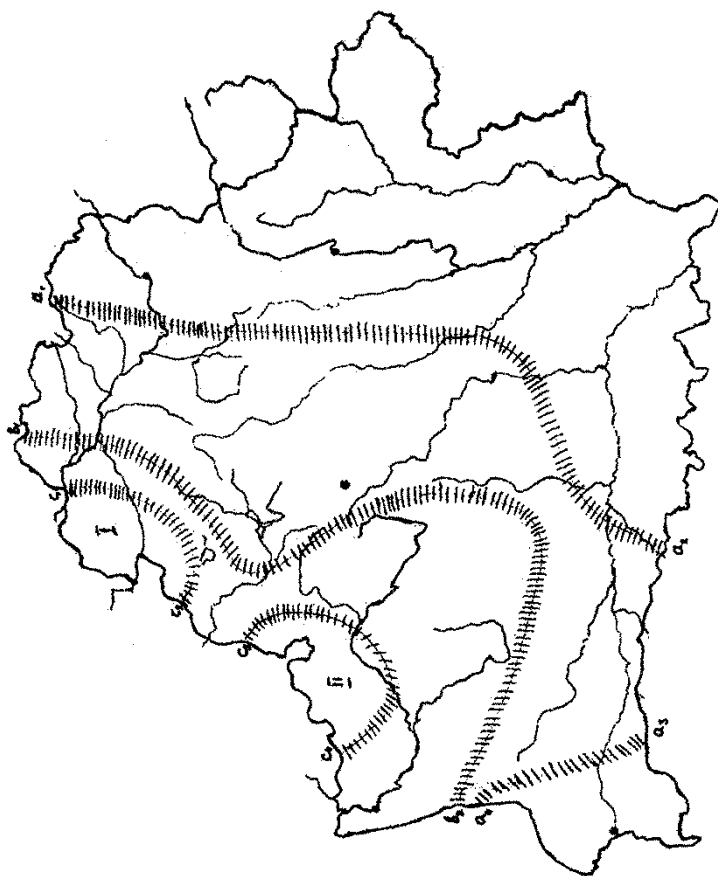
Як відаць, у розных галінах гістарычных ведаў назапасілася дастаткова матэр'ялу па даславянскай гісторыі Беларусі. Паўстае пільная патрэба ў комплексных досьледах.

Літаратура

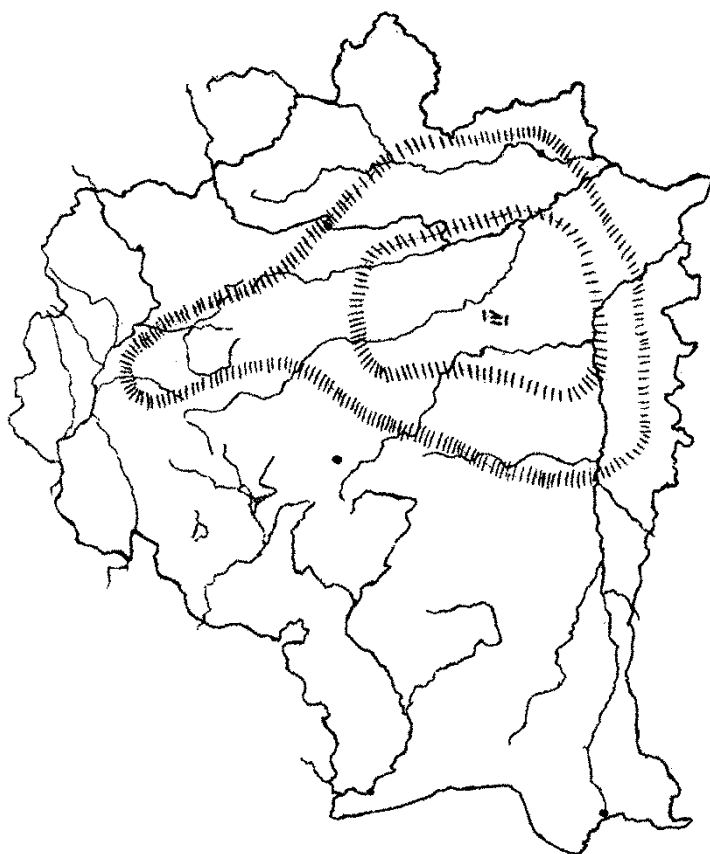
1. Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх сувязяў у I тыс. н.э. Тэзісы дакладаў. - Мн., 1996.
2. Дучыц Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX-XIV ст ст. - Мн., 1991.
3. Касьпяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. - Віцебск, 1927.
4. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. - Мн., 1993-96, т.1-3.
5. Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласьці. -Мн., 1977,
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. -Мн., 1979-86, т.1-5.
7. Топоров В., Трубачев О. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. -М., 1962.
8. Штыхаў Г.В. Крывічы. - Мн., 1992.'
9. Юрчанка Г.Ф. Дыялектычны слоўнік. - Мн., 1966.
10. Albarutnenica № 3. - Мн., 1994.
11. Krievu-Latviešu vārdnīca. - Rīga, 1990.
12. Lietuvių-anglų kalbų žodynas. -Vilnius, 1991.

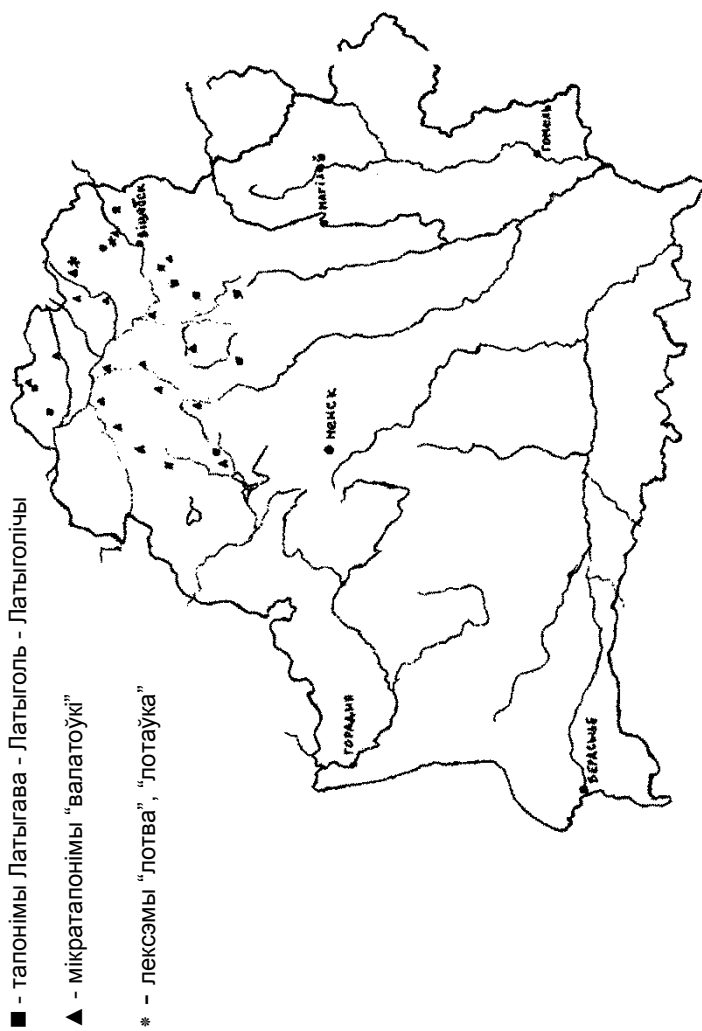
Мал. 1

Мал. 2

Мал.3

Мал.4

ПЕРВЫЙ ЭТАП ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИЕЗУИТОВ

«Общество Иисуса» рассматривало образование молодежи как могущественное средство распространения учения римско-католической церкви.¹ Поэтому не случайно с первых лет пребывания в Беларуси его члены напряженно работали по организации школьного дела, стремясь монополизировать его в своих руках. И следует отметить, что в конечном итоге им это удалось успешно осуществить.

В своей педагогической деятельности орден иезуитов прошел ряд этапов. Начало первого этапа относится к моменту его проникновения на территорию Беларуси и заканчивается концом первой половины XVII в.; второй этап охватывает вторую половину XVII в. и большую часть первой половины XVIII в.; третий делился с 40-х годов XVIII в. и до 1773 г. - времени издания Климентом XIV буллы, запретившей существование «Общества Иисуса». Начало последнего, четвертого этапа совпадает с моментом присоединения восточных районов Беларуси и продолжался до 1820 г. - времени изгнания иезуитов из России. В этот период продолжали действовать только учебные заведения ордена в Полоцке, Витебске, Орше, Мстиславле и Могилеве. На наличие первых трех этапов в педагогической деятельности «Общества Иисуса» уже указывалось в научной литературе.² Они были выделены исследователями в результате детального изучения работы школ ордена, существовавших на коренных землях Польши. Вместе с тем следует указать, что данные исторических документов, находящиеся в распоряжении автора, подтверждают правильность этого вывода польских ученых. Его наглядным отражением является таблица, составленная по сведениям, содержащимся в иезуитских каталогах.

Особенно энергично работали иезуиты по созданию школ в первый период своего пребывания в Беларуси. В указанное время основная деятельность членов ордена была сконцентрирована либо в городах, игравших заметную роль в реформационном движении, либо там, где основную массу населения составляли приверженцы православной церкви, либо в местностях, насчитывавших малое количество ее последователей и где православное вероучение мирно уживалось с язычеством. Нужно признать, что продуманная пропаганда идей римско-

¹ Zaleski S. Czy jezuita zgubili Polskę? Krakow, 1883.- S.71.

² Bednavski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuitów w Polsce. - Krakow: Wydawnictwo księży jezuitów 1933, - Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuitów w Polsce XVIII Wieku. - «Pocznik Humanistyczny». - T. XXV, z.2. - 1977. - S. 54.

католической церкви, проводившаяся одновременно с организацией своих учебных заведений, быстро принесли «Обществу Иисуса» положительные результаты. Конкурентными доказательствами этого факта являются, во-первых, ежегодно увеличивающаяся численность учеников в школах ордена, существовавших на территории Беларуси в указанный период; во-вторых, постепенное открытие при них новых классов, что наглядно подтверждают данные таблицы, почерпнутые из иезуитских каталогов.

К сожалению, в архивах нашей страны и Республики Польша не удалось обнаружить документы, содержащие сведения о количестве учащихся в школах «Общества Иисуса» за каждый год. В распоряжении автора имеются лишь отрывочные сведения, почерпнутые из произведений иезуитов-историков ордена, в частности С. Ростовского. Так, С.Ростовский утверждал, что в год открытия школы в Полоцке (1581 г.) там насчитывалось всего пять мальчиков.³ В числе их находились сын полоцкого воевода Николая Монвида Дорогостайского, ранее активно возглавлявшего протестантскую оппозицию в городе, и племянник православного епископа Рпинского. Остальные ученики скорее всего являлись выходцами из католических семейств, которых во всем Полоцком воеводстве, согласно данным виленского подскарбия Ф.Тышкевича, представленным С.Баторию, имелось не более семи.⁴ В дальнейшем, как указывал С.Ростовский, количество детей, отданных для обучения к иезуитам, увеличивалось.⁵ В 1617-18 учебном году оно уже составило 81. Причем, наиболее многочисленным был класс инфима, в котором находилось 35 мальчиков, грамматике обучалось 15, синтаксису 11, поэзии 20 учащихся.⁶ На первый взгляд, рост численности учеников, определенных родителями в Полоцкую иезуитскую школу, не является столь внушительным. Однако в этой связи необходимо упомянуть о событии, тяжело отразившемся на положении населения Беларуси: начало XVII в. ознаменовалось неурожайными годами и суровыми «моровыми поветриями». Только Полоцке в 1601 г. от голода и эпидемии погибло 15 тыс. человек - цифра весьма значительная для средневеко-

³ Biblioteka Jagiellonska w Krakowie, oddział rękopisów, sygn. 5914. Towarzystwa Iezusowego dziejów prowincjalnych Litewskich. Część pierwsza Stanisława Rostowskiego z tegoż Towarzystwa napisana, s. 86.

⁴ Митрошенко И.Я. Иезуиты в Восточной части Белоруссии с 1579 по 1772 год. - Полоцко-Витебская старина. - Витебск, 1912. - Вып. 11. - С.13.

⁵ Biblioteka Jagiellonska w Krakowie, oddział rękopisów, sygn. 5914. Towarzystwa Iezusowego dziejów prowincjalnych Litewskich, s. 86.

⁶ Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI), sygn. Lith.6. Catalogue brevis... anni 1617/1618.

вого города.⁷ В этой связи следует отметить следующий факт. КATALOGИ «Общества Иисуса», составлявшиеся с 1591-92 учебного года, зафиксировали наличие в указанном году класса грамматики.⁸ Через год члены ордена стали преподавать синтаксис,⁹ а с 1595-96 уч. года - поэзию. Открытие средней школы в Полоцке состоялось в 1605 г. с введением курса риторики.¹⁰

Вторая школа ордена на территории Беларуси была основана в Несвиже в 1584 г.¹¹ По данным, в ней обучалось довольно большое количество мальчиков, по сравнению с Полоцкой - 40.¹² В 1585 г. их стало еще в два раза больше.¹³ Такое большое количество учащихся по сравнению с первым годом работы Полоцкой школы, иезуиты набрали в городе, являвшемся одним из крупнейших центров реформационного движения в Великом княжестве Литовском и значительно меньшем по размерам населения. В этой связи, на наш взгляд, необходимо отметить, что С.Ростовский, описывая Несвиж, отмечал, что он более похож на деревеньку и весьма неподходящ для сбора школьной молодежи.¹⁴ Безусловно, что в такой перемене настроений горожан важнейшую роль сыграл переход Николая Радзивилла Сиротки - владельца Несвижа - в католицизм. Наличие такого большого контингента учеников позволило членам ордена постепенно открывать свои классы. Так, например, по сведениям каталога ордена за 1591-92 уч. год, в котором scrupuleзно отражены все обязанности, выполнявшиеся несвижскими иезуитами, в их школе преподавались инфима, грамматика и синтаксис.¹⁵ В этой связи нельзя согласиться с утверждением К.Харламповича, что в указанном году она «состояла из четырех низших классов и богословского отделения с преподавателями казуистического и полемического богословий».¹⁶ Из каких источников почерпну-

⁷ Rostowski S. Lituanicarum Societatis Iesu Historiam Provincialum. Pars prima. -Vilnae, typis S.R.M. Reipublicae academicis Societatis Iesu. -S. 213-214; Biblioteka lagiel lonska w Krakowie, sygn. 5914..., s.187.

⁸ ARSI, sygn.6. Catalogue brevis... anni 1591/2.

⁹ Ibid, Catalogus brevis... anni 1592/3.

¹⁰ Ibid., Catalogus brevis... anni 1605-1606.

¹¹ Annuae Litterae. 1585. -S.221. Biblioteka lagiellonska w Krakowie, od. rek., sygn. 5914. Towarzystwa lezusowiego..., s.I 11.

¹² Annuae Litterae. 1585. -S.221.

¹³ Litterae Societatis Iesu. -Romae: in Collegio eiusdem Societatis, 1589. -S.181.

¹⁴ Rostowski S. Lituanicarum Societatis Iesu... -S.I 10.

¹⁵ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1591/2.

¹⁶ Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к православным, религиозное обучение в них и заслуги в деле защиты православной веры и церкви. - Казань: Типо-литография Императорского университета, 1898. -С.72.

ты эти сведения - неизвестно. Между тем каталоги, достоверность которых не вызывает сомнений, указывают, что курс поэзии был введен в Несвижской школе в 1595-96 уч. году, т.е. одновременно с Полоцкой школой.¹⁷ Что же касается должности преподавателя вышеуказанных дисциплин, то она появилась у несвижских иезуитов только в 1605-06 уч. году.¹⁸ Окончательное же формирование средней иезуитской школы в городе относится к 1610-11 уч. году.¹⁹

К концу второго десятилетия XVII в. она значительно превосходила по численности учеников Полоцкую. Так, в том же 1617-18 уч. году в ней обучалось 140 человек, из них 54 были учащимися класса инфимы, 31 - грамматики, 17 - синтаксиса и 24 поэзии, 14 юношей были слушателями права.²⁰

Несвиж стал первым белорусским городом, где «Общество Иисуса», благодаря поддержке Радзивиллов, открыло высшее учебное заведение, предназначенное для детей светского происхождения. Это событие произошло в 1627 г.²¹

Следующей по счету возникла школа в Орше. Между тем Лев Сапега, канцлер Великого княжества Литовского, создал материальные условия для пребывания в городе представителей католической церкви, а следовательно, и для распространения ее учения еще в 1590 г. Для этих целей в Оршу был направлен светский ксендз Якуб Лауренти, ранее работавший в Виленской коллегии. Последний, пользуясь посещением города в 1609 г. Сигизмундом III, просил его о препровождении в Оршу иезуитов, на что польский король сразу же ответил согласием. Одним из оснований для принятия этого решения польским королем явилось сообщение Лауренти об отсутствии во всем Витебском воеводстве, в состав которого входили Орша и ее окрестности, учебных заведений для молодежи. Уже в следующем 1610 г. члены ордена обосновались в городе, имевшем к моменту их прибытия 8 тыс. жителей. Большинство из них было «привязано к давней греческой вере».²²

На основание школы потребовался довольно продолжительный срок. В каталогах не отражено ее наличие даже в 1616 г. - времени образования Оршанской коллегии. Ее создание относится только к 1617-18 учебному году. Причем чтение курса грамматики здесь начал не магистр, а ксендз - Мартин Бролинский,²³ ставший первым учителем Ор-

¹⁷ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogue brevis... anni 1595/6.

¹⁸ Ibid., Catalogus brevis... anni 1605/6.

¹⁹ Ibid., Catalogus brevis... anni 1610/1.

²⁰ Ibid., Catalogue brevis... anni 1617/8.

²¹ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1627/8.

²² Zaleski S. Iezuici w Polsce. -Krakow, 1905. -T.IV. -Cz.3. -S. 1055-1057.

²³ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1617/8. .

шанской иезуитской школы. В год основания она собрала всего 20 учеников.²⁴ Однако в дальнейшем численность желающих учиться у членов ордена росла. Этому способствовало издание королевского привилея в 1621 г., предоставившего иезуитам монополию на образование молодежи в Орше и прилегающих к ней территориях.²⁵ Доказательством этому являются следующие факты. В 1623-24 уч. году (каталог за 1622-23 уч. год не издавался) в школе имелось четыре класса: инфимы, грамматики, синтаксиса и поэзии.²⁶ Курс риторики стал преподаваться в Оршанской школе с 1636-37 уч. года.²⁷ Открытие средней школы позволило оршанским иезуитам через сравнительно короткий исторический срок предоставить местной светской молодежи возможность получить высшее образование. Это состоялось только в 1645-46 уч. году.²⁸

Основав несколько школ в восточных районах Беларуси, а также в ее центре - Несвиже, иезуиты приступили к созданию своих учебных заведений в ее западных регионах. На этой территории они основали первую школу в Бресте - городе, ранее игравшем заметную роль в реформационном движении. Развитию иезуитами здесь школьного дела способствовало то обстоятельство, что часть населения Бреста являлась католиками.

Сведения о Брестской школе, встречающиеся в исторической литературе, в частности, в работе известного историка С.Заленского, не подтверждаются данными каталогов. Так, например, он сообщил, что грамматические школы были открыты в 1623 г.²⁹ Однако исследование этих источников дает основание утверждать, что начальные классы существовали ранее. Так впервые в указанных источниках должность школьного учителя зафиксирована в 1620-21 уч. году.³⁰ В 1626-27 уч. году Иоанн Собанский приступил к чтению курса поэзии, одновременно преподавая и синтаксис.³¹ Открытие средней школы с полным набором всех дисциплин, характерных для нее, состоялось, по мнению С.Заленского, не в 1636 г.,³² а в 1632-33 уч. году.³³

Вслед за Брестом иезуиты основали школу в Гродно. Причем, она начала свою работу через год после учреждения Гродненской резиден-

²⁴ Ibid.

²⁵ Biblioteka Jagiellonska, od. rek., sygn. 5914. Towarzystwo Jezusowego... -S.252.

²⁶ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogue brevis... anni 1623/4.

²⁷ Ibid. Catalogue brevis... anni 1636/7.

²⁸ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogue brevis... anni 1645/6.

²⁹ Zaleski S. Iezuici w Polsce. -Krakow, 1905. -T.IV. -Cz.3. -S.1135.

³⁰ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1620/1.

³¹ Ibid. Catalogus brevis... anni 1626/7.

³² Zaleski S. Iezuici w Polsce...T.IV. -Cz.3. -S.1135.

³³ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1632/3.

ции «Общества Иисуса», набрав, видимо, сразу необходимый контингент учащихся. В 1625-26 уч. году магистр Иоанн Белинский, ставший первым учителем школы ордена в Гродно, стал обучать местных детей грамматике.³⁴ Спустя два года они получили возможность осваивать синтаксис, а с 1631-32 уч. года магистр Анджей Дындович приступил к преподаванию курса поэзии.³⁵ Однако открытие средней школы в Гродно затянулось на довольно длительный срок по сравнению с ранее созданными учебными заведениями «Общества Иисуса» в Беларуси. Так, введение риторики, ознаменовавшее ее создание, состоялось только в 1645-46 уч. году.³⁶

Следующим городом, где иезуиты создали школу, являлся Пинск - центр малонаселенного Полесья. Согласно данным С.Ростовского, здесь имелись представители различных исповеданий, в том числе и язычники, которыми Полесская земля «была наполнена».³⁷ До появления членов «Общества Иисуса» в Пинске не было ни одного заведения.³⁸ Местная шляхта вынуждена была посылать своих детей для получения образования либо в Брест, либо в Луцк. Пользуясь этим обстоятельством, иезуиты развернули не только активную миссионерскую деятельность, но и работу по созданию школ. При этом необходимо отметить, что здесь они быстро добились больших успехов. По данным каталогов Пинская иезуитская школа была организована в 1634-35 уч. году.³⁹ Под этой датой в источнике указаны только фамилия и имя магистра Иоанна Калицкого без определения дисциплин, которые он преподавал. Видимо, в этом году действовали только начальные классы. А через год, т.е. в 1636-37 уч. году сынов местной шляхты и горожан обучали уже три учителя, двое из которых были магистрами: один инфимы, второй - грамматики, а третий - ксендз-профессор Лукаш Папроцкий вел курсы синтаксиса и поэзии.⁴⁰ Полное среднее образование пинская молодежь смогла получать с 1641-42 уч. года.⁴¹

Последней в указанный период возникла школа в Витебске. Ее работа началась в 1648-49 уч. году. Первыми педагогами Витебской иезуитской школы явились Александр Билиньский и Матвей Змудский, один обучал детей инфиме, а другой грамматике.⁴²

³⁴ Ibid Catalogue brevis... anni 1625/6.

³⁵ Ibid. Catalogus brevis... anni 1631/2.

³⁶ Ibid Catalogus brevis... anni 1645/6.

³⁷ Biblioteka Jagiellonska w Krakowie, sygn. 5914. Towarzystwa Jezusowego... -S.287.

³⁸ Ibid.

³⁹ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1634/5.

⁴⁰ Ibid. Catalogus brevis... anni 1636/7.

⁴¹ Ibid, Catalogus brevis... anni 1641/2.

⁴² Ibid. Catalogus brevis... anni 1648/9.

Итак, согласно вышеуказанному материалу и данным, приведенным в таблице, нельзя не признать, что за сравнительно короткий срок (с 1582 г.) «Общество Иисуса» создало семь учебных заведений. Три из них являлись высшими (в Несвиже, Орше и Пинске). Причем Несвижская и Оршанская высшие школы были предназначены для светской молодежи, а Пинская - для юношей, связавших свою судьбу с орденом (более подробно о ней пойдет речь ниже). Что же касается полоцких иезуитов, то они смогли обеспечить чтение лекций по математике и физике только к 1649-50 уч. году. В Бресте и Гродно действовали средние учебные заведения, а в Витебске - начальная школа. Так что на примере Беларуси можно согласиться с мнением Г.Бемера, «что всюду, где протестантизм терпел поражение, победителем был учитель-иезуит; что он обеспечил старой церкви господство во многих странах, которые уже успели совершенно или наполовину перейти к лютеранству».⁴³ Более того, он утверждал, что «вероисповедная карта Европы представляет из себя в значительной степени результат тех исправлений, которые произвел школьный учитель-иезуит в вероисповедной карте»⁴⁴ этого континента.

Такие высокие результаты по организации школ в Беларуси в указанный период стали возможны в силу ряда причин. Во-первых, деятельность иезуитов поддерживалась королевской властью, и любая их просьба, а временами даже немое желание, удовлетворялись мгновенно. В этом мы уже имели возможность неоднократно убедиться. Во-вторых, как выше уже сказано, в Беларусь были направлены такие крупнейшие деятели «Общества Иисуса», как П.Скарга, М.Смиглевский, С.Варшевицкий и другие, обладавшие не только выдающимися организаторскими способностями, но и бывшие талантливыми полемистами и писателями (это необходимо признать), целиком посвятившие себя единственной цели - поднятию авторитета и могущества римско-католической церкви.

В-третьих, немаловажным явилось и то обстоятельство, что в Беларусь приехали иезуиты разных национальностей из различных стран, накопившие там опыт не только миссионерской работы, но и педагогической деятельности. Среди них, конечно же, большинство составляли поляки по происхождению. В числе их необходимо упомянуть Я.Каспровича⁴⁵, С.Госа (Гурского)⁴⁶,

⁴³ Бемер Г. Иезуиты. -М.: Издание М. и С.Сабашниковых, 1913. -С.167.

⁴⁴ Там же.-С. 168.

⁴⁵ Archiwum prowincji Malopolskiej T.I. (apmp) w Krakowie. Sygn. Lith. 61f, s.191, 223 (neki); ibid., sygn. 1536. Poszakowski I. De viris illustribus Provincial Lithuanicae societatis Iesu, S.367.

⁴⁶ Brown I. Bibliotekapisarzow... -S.182; apmp T.I. w Krakowie, sygn. 1536. Poszakowski I. De viris illustribus... -S.265.

А.Слаского⁴⁷, Р.Бокша⁴⁸ и др. Причем последний был родом из Слуцка, хорошо знавший общественно-политическое и религиозное положение в Великом княжестве Литовском. Впоследствии, как уже указывалось, он занимал важные руководящие должности в Литовской провинции. Каждый из приехавших членов ордена имел свои взгляды на события, происходившие на данной территории. Поэтому перед осуществлением того или иного мероприятия, предприняемого руководством, между иезуитами происходил живой обмен мнениями с целью наиболее успешного его претворения в жизнь. Разность суждений по одному и тому же вопросу способствовала выработке неординарных путей его решения с учетом местных особенностей. При этом далеко не последнюю роль играл опыт, накопленный членами ордена по борьбе с реформационным движением и организацией учебных заведений в других странах. Результатом же этой напряженной интеллектуальной деятельности и явилось основание такого большого количества школ в белорусских городах, где действовали иезуиты.

В-четвертых, не следует сбрасывать со счетов и такое важное обстоятельство, что иезуиты являлись проводниками не только вероучения римско-католической церкви, но и западноевропейской культуры в целом, и польской в частности. Влияние последней остро ощущалось в общественно-политической жизни населения Великого княжества Литовского еще до наступления контрреформации. Достаточно отметить уже хорошо известные науке сведения о стремлении белорусской молодежи получить образование в Краковском университете, являвшемся одной из жемчужин средневековой науки, «где вызревали предпосылки польского гуманизма, формировались научно-педагогические, административно-государственные и церковные кадры польского общества, оказавшие значительное влияние на политическую, социально-экономическую, культурную и церковно-религиозную жизнь Польши и Великого княжества Литовского».⁴⁹ О постоянно увеличивавшемся числе студентов - «литвинов» в XV-XVI вв., а также о некоторых из них, получивших ученые степени в Краковском университете, свидетельствуют результаты исследования белорусского ученого Г.Я.Голенченко.⁵⁰

⁴⁷ apmp T.I. w Krakowie, sygn. 62f, s.423 (nekr), ibid, sygn/ 1536. Poszakowski I. De viris illustribus..., S.773-774.

⁴⁸ Bednavski S. Polski słownik biograficzny..., Т.П. -S.245; Poplatek I., Paszenda I. Słownik jezuitów artystów. Krakow, 1986. -S.88.

⁴⁹ Голенченко Г.Я. Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете XV-XVI вв. - Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. - М.: Наука, 1976. - С.229.

⁵⁰ Голенченко Г.Я. Студенты Великого княжества Литовского в Краковском университете XV-XVI вв. - С. 233-235.

Обучавшиеся там юноши успешно усваивали и польский язык, который находил широкое применение не только в быту.

По свидетельству профессора Казанского университета К.В.Харламповича в середине XVI в. использование польского языка стало настолько глубоким, повседневным явлением, что это нашло отражение в общественно-политической жизни Великого княжества Литовского, где официальным языком являлся белорусский. Он утверждал, что под государственными актами, написанными на нем, представители господствующего класса писали свои фамилии на польском языке. Даже князь Курбский, москвитин, нашедший пристанище в Литве, опасаясь гнева царя, не мог воздержаться от того, чтобы поставить свою подпись «польским письмом».⁵¹ Большой знаток истории Великого княжества Литовского академик АН Республики Литва Ю.М.Юргинис писал, что в указанное время на польском языке «говорила значительная часть литовского, белорусского и украинского дворянства».⁵² Особенно широко он применялся в среде протестантов, что нашло отражение в публикации ряда Библий на польском языке: Брестской, или Радзивилловской в 1563 г., Несвижской в 1572 г., а также Лоскского «Нового Завета» в 1574 г.⁵³ Помимо Библий из типографий, основанных ими на территории Беларуси, печаталась другая религиозная, литургическая и полемическая литература, значительная часть которой была издана по-польски.⁵⁴ Как известно, в их деятельности широкое участие принимали выпускники Краковского университета. Подобных фактов, подтверждающих глубокое проникновение польского языка в сферу феодального общества Великого княжества Литовского, можно привести много. Но они нашли отражение в литературе.⁵⁵ Вполне естественным представляется и тот факт, что вместе с языком часть феодалов меняла и свои религиозные взгляды; переходя из православия и протестантизма. С наступлением контрреформации, с организацией учебных заведений ордена, этот процесс получил дальнейшее, более быстрое развитие.

⁵¹ Charlampowicz K. W. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII st. -Lwow: Nakładem księgarni naukowej, 1924. -S.14.

⁵² Юргинис Ю.М. Литовские книги XVI в. и проявление в них идей гуманизма. Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. - М.: Наука, 1976. -С.64.

⁵³ Грыцкевіч А.П. Брэсцкая Біблія. - Францыск Скарына і яго час. Энцыклапедычны даведнік. -Мінск: БЭС, 1988. -С.275; Галенчанка Г.Я. Рэфармацыйнае кнігадрукаванне. • Там же. -С.475-476.

⁵⁴ Галенчанка Г.Я. Рэфармацыйнае кнігадрукаванне. - Там же. -С.476.

⁵⁵ Charlampowicz K. W. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII st. -Lwow: Nakładem księgarni naukowej, 1924 -S.9-47; Tunc S. Szkolnictwo i wychowanie w Polsce XVI w. -«Kultura staropolska». - Krakow: Nakładem polskiej Akademii umiejetnosci, 1932. -S/347.

В-пятых, необходимо отметить и то обстоятельство, что при открытии иезуитских школ в Великом княжестве Литовском руководство ордена решилось даже на включение в программу преподавания белорусского языка, который изучался молодежью наряду с другими дисциплинами. Эта мера должна была явиться важным средством поднятия авторитета «Общества Иисуса» среди населения, способствовать привлечению как можно большего числа мальчиков в его учебные заведения, а в итоге содействовать утверждению в их создании вероучения католической церкви. Впервые она нашла отражение в деятельности Виленской иезуитской школы с началом восьмидесятых годов XVI в., где освоение белорусского языка сводилось к двухразовому чтению и писанию в день избранных учителем текстов из «Евангелия» или «Катехизиса» с последующим переводом, а также учению на память.⁵⁶ Вслед за Вильно изучение учениками родного языка началось в других иезуитских школах. Так, в Полоцке оно началось в 1584 г. и претворялось в жизнь, согласно «*Litterae annuae*», с единственной целью: чтобы «дети примыкали к латинским буквам и обрядам» («*Ruthenorum libri etsi cos habent parentes, qui a Latinis vehementer, abhorrent, Ruthenicis tamen litteras ita docentur, ut Latinorum et litteris assuescant et ritibus*»).⁵⁷ В этом же году, как уже указывалось, состоялось открытие Несвижской школы. С.Ростовский сообщает, что к ее работе были привлечены учителя не только из числа горожан, но и из других школ.⁵⁸ Вероятно, в данном случае речь шла о педагогах, способных преподавать белорусский язык.

Однако указанная мера претворялась в жизнь недолго. Впрочем, как свидетельствуют исторические документы, находящиеся в распоряжении автора, иезуиты в своей дальнейшей деятельности и не добивались от вышестоящих инстанций включения белорусского языка не только в программу дисциплин, преподававшихся ими, но и не допускали его применения в пределах своих школ. Но во всех школах ордена, расположенных на территории Речи Посполитой, разрешалось использование польского языка не только в ходе объяснения нового материала, но и проведения внеаудиторных мероприятий. Так, выходцы из семей белорусской шляхты и горожан, получившие образование у иезуитов, усваивали одновременно с латынью и польский язык, забывая при этом родной.

В-шестых, в указанный период - период напряженной религиозной борьбы между представителями различных исповеданий за преобла-

⁵⁶ Piechnik L. *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599*. -Rzym: institutum Historicum Societatis Iesu, 1984. -S.83, 214.

⁵⁷ *Annuae Litterae S.I.* -Romae: in collegio eiusdem Societatis; 1585. -S.152.

⁵⁸ *Rostowski S. Lituanicarum Societatis Iesu Historiam provincialium*. -Vilnae, 1768. -S.124.

дание в обществе - влияние и авторитет учебных заведений непрерывно росли не только из-за наличия у него хорошо продуманной системы образования, дисциплины и порядка, царивших в них, что кстати было высоко оценено представителями господствующего класса, но и в результате наличия у «Общества Иисуса» хорошо подготовленных к педагогической деятельности учителей. Даже негативно настроенный к иезуитам И.Я. Митрошенко вынужден был отметить, что положкие члены ордена не испытывали «недостатка в опытных и замечательных учителях».⁵⁹

В-седьмых, слабость педагогической деятельности православной церкви.

В числе первых иезуитов, прибывших в Полоцк 10 июня 1580 г., находился и Станислав Ленчицкий, который с образованием Полоцкой школы преподавал там математику. Причем на этом поприще он, находясь в преклонном возрасте, трудился с таким самозабвением, что, по словам С.Ростовского, «достоин воспоминания».⁶⁰ Однако работать ему пришлось недолго: 4 января 1581 г. С.Ленчицкий скончался.⁶¹

Другим учителем, надолго запомнившимся полочанам, был Станислав Кнапский, являвшийся, по выражению этого же историка, «уче-нейшим мужем». Проявив себя талантливейшим педагогом, он двадцать лет жизни посвятил учению детей грамматике и красноречию. С.Кнапский погиб в 1625 г. во время «морового поветрия» в Полоцке.⁶² Его смерть была очень ощутимой потерей для деятельности Полоцкой коллегии. Об этом можно судить хотя бы по тому факту, что С.Ростовский, указывая численность потерь, понесенных ею, наиболее подробно рассказывает только о нем.

В иезуитских школах работали высокоодаренные личности, которые свою преподавательскую деятельность часто умело сочетали с напряженным трудом писателя. К их числу относятся Якуб Хазий, Симон Гос (Гурский) и С.Косиньский.

Я.Хазий (1583-1629), обладая немалым педагогическим опытом, на протяжении 1616-1617 гг. работал префектом Полоцкой иезуитской школы. Впоследствии по распоряжению руководства Литовской провинции он некоторое время исполнял различные обязанности в Несвиже. Так, в 1623-1624 гг. он являлся здесь профессором Библии и полемической теологии, а в 1628-29 гг. - профессором нравственного бого- словия. Однако при большой занятости миссионерством и занятиями в

⁵⁹ Митрошенко И.Я. Иезуиты в восточной части Белоруссии с 1579 по 1772 г. -С.50.

⁶⁰ Biblioteka Iagiellonska w Krakowie, od.rek., sygn. 5914. Towarzystwo Iezusowego... - 86.

⁶¹ Litterae annuae. 1586. -S.89.

⁶² Biblioteka Iagiellonska w Krakowie, od.rek., sygn. 5914. Towarzystwo Jezusowego... - 263.

школе Я.Хазий находил время для написания различных проповедей. Некоторые из них были опубликованы Виленской типографией.⁶³

С.Гос (С.Гурский) вступил в орден в возрасте 21 года. Согласно документам, повествующим о его жизненном пути, он обладал редкими интеллектуальными и организаторскими способностями. Так, после изучения курса философии в Браневе С.Гурский был направлен в 1597 году в Рим, где он до 1601 г. штудировал теологию. После окончания учебы Гурский преподавал философию в Калише, затем некоторое время был профессором теологии в Вильно и Несвиже. Кстати, в 1614-1616 гг. он являлся ректором Несвижской иезуитской коллегии. Гурский писал работы полемического характера, направленные, главным образом, против арианства.⁶⁴

Станислав Косиньский (1587-1657) также принадлежал к числу тех высококвалифицированных членов ордена, которые довольно значительный срок жизни посвятили организации школьного дела на территории Беларуси и руководству им. Достаточно отметить, что в 1619-1620 гг. он был префектом Полоцкой школы, в последующее время дважды довольно длительное время для иезуита (в 1625-1629 гг. и 1642-1647 гг.) исполнял обязанности ее ректора, неся прямую ответственность за правильность постановки учебного процесса в ней. С. Косиньский являлся автором книги, которой защищал вероучение католической церкви, описывая жизнь и смерть И.Кунцевича.⁶⁵

В первый период деятельности иезуитов в Беларуси педагогами учебных заведений ордена были представители Польской провинции, получившие образование в учительских семинарах, существовавших в конце XVI в. в Пултуске, Познани и Ярославле.⁶⁶ Однако с образованием Литовской провинции ордена перед ее руководством встала проблема подготовки собственных педагогических кадров, ибо постановление второй генеральной конгрегации обязывало их создать учебные заведения, выпускавшие профессоров для средних и высших школ.⁶⁷

Первой выпала честь подготовки учителей по риторике Полоцкой коллегии. Эту сложнейшую работу начал Андрей Брухман в 1609-10 уч. году.⁶⁸ Вслед за ним чтение этого курса осуществлял на протяжении

⁶³ Brown I. Biblioteka pisarzow... -S.192.

⁶⁴ Ibid.-S. 182; apmp T. w Krakowie, sygn. 1536. Poszakowski I. De viris illustribus... -S.265.

⁶⁵ apmp T.I. w Krakowie, sygn.1536. Poszakowski I. De viris illustribus... -S.427.; Brown I. Biblioteka pisarzow... -S.232-233.

⁶⁶ См.: Piechnik L. Poczastki seminariow nauczycielskich w Polsce w Wieku XVI. -«Nasza przeszlosc», 1959. -T.10. -S.163-175.

⁶⁷ Ibid, S. 159.

⁶⁸ ARSI, sygn. Lith.6. Cataloqus brevis... anni 1609/10.

двух лет Петр Клиндер.⁶⁹ Их работу продолжил один из выдающихся педагогов ордена начала XVII в. Николай Бенедикт, обладавший огромными познаниями не только в области риторики, но и бывший большим знатоком других наук. Так, например, впоследствии, с 1619 по 1622 гг., он исполнял обязанности профессора нравственного богословия в Несвиже. В дальнейшем, вплоть до своей смерти, последовавшей в 1625 году, он работал в качестве префекта начальных классов Полоцкой иезуитской школы, передавая свой богатый педагогический опыт молодым учителям. Даже И.Я. Митрошенко относил Н.Бенедикта наряду с С.Кнапским к числу «известных профессоров - эрудитов».⁷⁰

Особенно большой вклад в подготовку учителей риторики внес знаменитый поэт, теоретик литературы и ораторского искусства, философ и талантливейший педагог Матей Казимир Сарбевский (1595-1640). В Полоцкой иезуитской школе он работал в 1618-1620 гг. и 1626-1627 гг. Именно здесь он создал свои произведения по теории поэзии и искусству красноречия, ставшие настольными книгами для преподавателей этих дисциплин на довольно длительный срок (более подробно речь о М.К. Сарбенском пойдет ниже).⁷¹

Полоцкие иезуиты осуществляли подготовку учителей риторики до 1631-32 уч. года,⁷² т.е. до начала войны (1632-1634 гг.), разгоревшейся между Русским государством и Речью Посполитой. Группа будущих преподавателей во главе со своим наставником Сигизмундом Лауксманом, который последний учебный год читал курс риторики в Полоцке, переехала в Несвиж. Здесь, согласно данным иезуитских каталогов, подготовка молодых специалистов продолжалась до 1636-37 уч. года.⁷³ Причем, по сведению этих документов, численность обучающихся искусству ее преподавания была для указанного времени немалой. Достаточно привести следующий пример. Если в 1623-24 уч. году количество риториков составило 16 человек,⁷⁴ то в 1636-37 уч. году оно увеличилось до 27.⁷⁵

К концу первой половины XVII в. в подготовке кадров для ордена иезуитов важную роль стал играть Пинск. Здесь была открыта высшая школа, предназначенная не для светской молодежи, а для будущих

⁶⁹ Ibid. Catalogue brevis... anni 1610/11; Catalogus brevis... 1611/12.

⁷⁰ Митрошенко И.Я. Иезуиты в восточной части Белоруссии с 1579 по 1772 г. - С.50.

⁷¹ ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1618/19; Catalogus brevis... anni 1619/20; Catalogus brevis... anni 1626/27...; Антология педагогической мысли Белорусской ССР. - Под ред. Лазарика М.А., Науменко И.Я. и др. -М.: Педагогика 1986ю -С. 122.

⁷² ARSI, sygn. Lith.6. Catalogus brevis... anni 1631/2.

⁷³ Ibid. Catalogus brevis... anni 1636/7.

⁷⁴ Ibid. Catalogus brevis... anni 1632/3.

⁷⁵ ARSI, Lith.6. Catalogus brevis... anni 1636/7.

членов ордена. В 1646-47 уч. году Станислав Тупик читал для клириков логику, в следующем учебном году Иоанн Волкович преподавал математику, а в 1648-49 уч. году тот же С.Тупик обучал молодых иезуитов метафизике.⁷⁶ Однако последующие события прервали эту деятельность «Общества Иисуса» в Пинске.

Важным показателем, характеризующим профессионализм иезуитов-педагогов, является наличие среди них профессоров. В первые годы существования иезуитских школ на территории Беларуси орден испытывал острый недостаток не только профессоров, но и магистров. Подобное явление имело место во всей Речи Посполитой. Это произошло вследствие того, что фундации С.Батория, магнатов и епископов буквально сыпались градом на «Общество Иисуса», которое не успевало готовить не только профессоров, но и магистров для своих школ.⁷⁷ Нет сомнения в том, что если бы этих трудностей, с которыми столкнулось руководство Польской провинции, не существовало, то учебные заведения ордена, в том числе и на белорусских землях, основывались иезуитами ранее.

Сведения, почерпнутые из иезуитских каталогов, дают основание утверждать, что в указанный период «Общество Иисуса» постепенно, испытывая большие сложности, справлялось с решением этой проблемы. Об этом наглядно свидетельствуют данные, отраженные в таблице. Анализ цифрового материала, содержащегося в ней, показывает, что в различные годы численность профессоров в иезуитских школах никогда не была одинаковой. Так, в 1591-92 уч. году в Несвижской и Полоцкой школах ордена не было ни одного профессора вообще. Впервые эта должность указана в вышеуказанных документах только в 1593-94 уч. году. В 1616-17 уч. году в этих двух учебных заведениях из восьми преподавателей, работавших там, семь были профессорами, а в следующем учебном году из девяти учителей только три выполняли обязанности профессора. Правда, к концу первой педагогической деятельности иезуитов, т.е. в 1648-49 уч. году 76,5 % педагогов, трудившихся в школах ордена на территории Беларуси, являлись профессорами.

В связи с вышеизложенным необходимо отметить следующее обстоятельство. В иезуитских школах трудился различный контингент учителей. Среди них были высококвалифицированные педагоги, внесшие весомый вклад в подготовку кадров для учебных заведений ордена как средних, так и высших, одаренные писатели, а также профессора, количество которых к концу указанного периода достигло довольно внушительной цифры по сравнению с первыми десятилетиями «Общества Иисуса» в Беларуси. Присутствие их положительно сказывалось

⁷⁶ Ibid. Catalogue brevis... anni 1646/7, 1647/8, 1648/9.

⁷⁷ Piechnic L. Początki seminarium nauczycielskich... -S.167.

на результатах учебного процесса в школах. Молодым, только вступившим на педагогическую стезю иезуитам, было у кого учиться и с кого брать пример в этом одном из труднейших человеческих ремесел. Они имели возможность не только получить у этих преподавателей консультацию по интересующему их вопросу, но и конкретную практическую помощь в проведении занятий с учащимися. Более того «Устав» обязывал наиболее опытных профессоров посвящать работе с магистрами три часа времени еженедельно.⁷⁸ Это в свою очередь способствовало росту профессионального мастерства последних и, следовательно, более плодотворному обучению учащихся.

Таковы основные итоги первого этапа педагогической деятельности иезуитов и причины ее успешного осуществления.

Бунто Язэп
г. Глыбокае

НОВЫЯ ЗВЕСТКІ З ГІСТОРЫІ ГЛЫБОКАГА

Да апошняга часу ўсе энцыклапедычныя даведнікі і гістарычныя выданні падавалі час узнікнення Глыбокага ці першага ўпамінання аб ім у гістарычных дакументах 1514 год. У «Літоўскай метрыцы» змешчаны дакумент аб судовай справе, узнікшай паміж тагачасным уладальнікам маентка Верхняе Мікалаем Радзівілам супраць уладальніка Глыбокага Юрыя Зяновіча за нанесены ўрон. Глыбокае ў 1514 г. было значным гандлёвым цэнтрам.

Пошукамі далейшых звестак пра мінулае Глыбокага была выяўлена прывілея вялікага князя Вітаўта, паводле якой ў 1414 годзе Зяновій Братошы (нашчадак З.Братошы, з'ехаўшага ў Літву з Малдавіі ці Сербіі ў XIV стагоддзі) атрымаў ад Вітаўта права валодання бацькоўскімі маенткамі, сярод якіх Мыш, Чарлена, Вішнева на возеры Спягла, Чучалічы (Чычэлічы) на возеры Нарач, Паставы з вялікім абшарам да ракі Дзісны і мяжы Полацкага павета, Глыбокае, якое было дадзена Братошы Ягайлам, а таксама землі і паміж Глыбокім і Іповічамі (цяпер веска Папоўцы ў Пастаўскім раене). Гэта прывілея на права валодання маенткамі і зямельнымі абшарамі ўпамінаецца ў завяшчанні 1611 г. нашчадка Зяновіча - брэсцкага ваяводы Крыштофа Зяновіча свайму сыну Мікалаю-Багуславу, дзе адзначана, што яму перадаецца прывілея «на пергаменце, да яе прыложена княжацкая пячатка, а на адваротным яе баку - другая печатка вялікага князя Вітаўта». У «Ашмянскіх земскіх

⁷⁸ Pitchnik L. Poczatki seminariorow nauczycielskich... -S.161.

кнігах» за 1626 год адзначана, што гэтая прывілея была прадстаўлена ў арыгінале, захоўвалася ў Смаргоні ў дубовай скрыні, ў мураваным будынку Зяновічаў. У перекладзе яе на польскую мову ў копіі было адзначана, што прывілея была выдана ў 1409 годзе. Гэты дакумент пацвярджае, што Паставы вядомы раней, чым ў 1522 годзе і «старэйшыя» на поўнае стагоддзе.

Глыбокае і заходняя частка зямель Глыбоччыны заставаліся ў складдзе ўладанняў Зяновічаў да 1668 г., калі апошняя з гэтага роду Аназофія выйшла замуж за князя Альберта Радзівіла, якому ўсе засталося пасля яе смерці.

Пасля атрымання ад Вітаўта вялікіх зямельных абшараў род Зяновічаў, роданачальнікам якога быў Зяновій Братошыч, ад імя яго і ўтварылася пазней радавое прозвішча, быў адным з багацейшых ў Вялікім княстве Літоўскім. Кожная важная падзея гістарычная ці ваенная не была без удзелу Зяновічаў, асабліва ў час вайны з Масквой. Зяновічы займалі высокія посады ў Вялікім княстве Літоўскім, удзельнічалі ў радзе караля на працягу XV-XVII стагоддзяў. У 1494 годзе Юрый Зяновіч, намеснік браслаўскі, сумесна з віленскім ваяводам удзельнічаў як расол у Маскву пры шлюбe дачкі маскоўскага князя Івана III Алены з каралем Літвы Аляксандрам.

Володихин Дмитрий
г. Москва

ДОКУМЕНТЫ ПО ИСТОРИИ СВЯЗЕЙ МОСКОВСКИХ ПАТРИАРХОВ И БЕЛОРУССИИ В XVII СТОЛЕТИИ

На протяжении XVII в. Московская патриархия имела многочисленные международные связи. Например, весьма частыми гостями патриархов Московских были настоятели крупных монастырей, митрополиты и патриархи из Греции, Сербии и со всего православного Востока. За благословением в 1651 г. приходили к патриарху Иосифу представители Богдана Хмельницкого¹. В последней четверти столетия к патриархам в Москву нередко приезжали атаманы полунезависимых донских казаков.

Посещения всех этих лиц, как правило, получавших подарки или же просто милостыню (как греческие патриархи), нашли отражение в приходно-расходной документации патриарших приказов. Все предлагаемые ниже документы представляют собой записи в приходно-расходных книгах Патриаршего Казенного приказа.

В 1686 г. был подписан "вечный мир" между Россией и Речью Посполитой. В 9-м пункте договора было зафиксировано право России

защищать права православных Речи Посполитой в случае давления на них со стороны польского правительства. Впрочем, попытки реализации этого пункта на практике долгое время были тщетными. Зато для белорусских православных иерархов и настоятелей монастырей открылась доселе запретная возможность получения материальной поддержки из Московского государства, в частности от патриархов Московских.²

Предлагаемые ниже документы №№ 1-4 показывают, каким образом указанная возможность осуществлялась. Записей подобного типа было обнаружено втрое больше при сплошном просмотре, расходных книг Патриаршего Казенного приказа конца XVII в. Однако их публикация и комментирование требуют значительного объема.

Особый интерес представляет запись № 1 о полоцком Богоявленском монастыре. В деятельности этого монастыря можно видеть, вероятно, последний отблеск древнего величия города. Именно его монахам сразу после основания обители в 1633 г. было дано право поочередно с витебским Марковым монастырем посылать в Ригу кого-либо из братии для совершения служб по православному обряду и "милостинного сбора" - право, уходящее корнями в седую старину. Оно было подтверждено в 1675, 1686, 1697 и 1699 гг.³ Долгое время монастырь играл роль чуть ли не единственного оплота православия в Полоцке. Его соседями были униатская архиепископия и коллегия иезуитов, располагавшие в Полоцком воеводстве огромными земельными владениями и большим влиянием.⁴ Поэтому в незатухающем на протяжении десятилетий конфессиональном конфликте в Полоцке⁵ стержневую роль играла борьба со стороны униатских иерархов за ликвидацию Богоявленского монастыря, а православных монахов с городскими православными прихожанами - за его сохранение. Начало этой борьбы восходит еще к сороковым годам XVII в., а в 1668 г., после оставления города московскими войсками, противостояние возобновляется с новой силой.⁶ 17 июня 1683 г. Богоявленский монастырь "сгорел до основания" во время общего городского пожара. Из огня была спасена икона Богородицы, считавшаяся чудотворной. Для возобновления богослужений поставлена была часовня, однако во время перенесения туда иконы произошло настоящее побоище между униатами и православными. Часовня была сохранена. Но при пожаре и во время столкновения погибла большая часть церковного имущества, а в ходе судебного разбирательства богоявленским монахам и их активным сторонникам из числа мещан угрожал штраф в 3.000 злотых.⁷ Богоявленский игумен Игнатий Зыгмунтович в конце 1685 - начале 1686 гг. отправил в Москву за вспомоществованием наместника монастыря иеромонаха Климента, о чем сообщается в документе № 1. Поездка Климента была удачной, как это видно из записи. Он же, по всей видимости, договорился о предоставлении Богоявленскому монастырю непосредственной зависимости от патри-

аршего престола, что и произошло в конце марта 1686 г., за месяц до заключения "вечного мира", буквально в преддверии этого события.⁸ В жалованной грамоте патриарха Московского Иоакима Богоявленскому монастырю сообщается также о посылке сосуда с миром и антиминсов для освящения церковей. Отpravку антиминсов, печатавшихся тогда исключительно в Москве на Печатном дворе, следует считать, мягко говоря, рискованным шагом, связанным, по всей видимости, с расчетами восстановить еще какие-либо православные храмы Полотчины, опираясь на выстоявший с таким трудом Богоявленский монастырь.

№1

"Марта в 18 день по имянному святейшаго патриарха указу выдано ис казны и отдано ис Полоцка общежительнаго Богоявленского монастыря наместнику иеромонаху Клименту з братьею для пожарного разорения в их Богоявленской монастырь в церковь Богоявления господня книг печатных в десть в переплете безденежно: два Октаия на восемь гласов по четыре гласа в книге покупки 192-го году [1683/1684], Псалтырь со воследованием покупки 188-го году [1679/1680], Миния Общая покупки 193-го году [1684/1685]. О выдаче тех книг челобитная за пометою у подьячего Ивана Вешнякова, для того, что по той же челобитной им ж, наместнику з братьею, дано из домовые казны денег десять Рублев".

№2

"Марта в 10 день по указу святейшаго патриарха за пометою казначея старца Паисия Сийского польского королевского величества города Борисова Воскресенского монастыря игумену Феодосию милостыни и на дорогу корм два рубли... ис приему Ивашка ж Неустроева. [Далее др. почерком] Игумен Феодосей деньги взял и расписался".

№3

"Марта в 12 день святейший патриарх пожаловал в Крестовой полате Могилевского уезду Буйницкого монастыря игумену Иоасафу милостыни пять рублей, да братье десять рублей, всего пятнадцать рублей. Ис приему Дмитрейка Аврамова те деньги в начетных бумагах в Крестовой полате святейшему патриарху подносил и по записке тех денег в расход указ закрепил Андрей Денисович Владыкин [патриарший казначей в 1686-1700 гг. - **Д.В.**]."

№4

"Февраля в 12 день по указу святейшаго патриарха и по помете на челобитной казначея монаха Тихона Макариевского куплено у серебряника у Ивана Борисова и отдано запорубежного города Мстиславля Духова Топичевского монастыря игумену Гаврилу з братьею в тот их Духов монастырь в церковь Божию сосуды служебные: потир, дискос, два блюдца, звезда со лжицу серебряные резные - весу в них фунт тридцать шесть золотников с полузолотником. А за те сосуды ему, Ива-

ну, по три алтына з деньгою за золотник. Итого двенатцать рублей девятнадцать алтын три деньги. [Далее другим почерком] Иван Борисов деньги взял и вместо ево патриарша Розряду площадной подьячей Прошко Непогодий росписался. [Далее другим почерком] Те вышеписанные деньги ис приему Гришки Коверина даны".

Примечания:

1. РГАДА. Патриарший Казенный приказ. Ф.235. Оп.2. Д.24. Л.515.
2. Если не считать того периода во время войны 1654-1667 гг., когда московское правительство имело возможность оказать материальную помощь православным приходам и монастырям на занятой русскими войсками территории (в том числе и в Полоцке). См. напр: Володихин ДМ. Отправка богослужебных книг московской печати в Белоруссию во время войны 1654-1667 гг. // Исследования по истории Украины и Белоруссии. - М.,1995.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России: СПб., 1853. Т.5. №№ 164,270,278; Витебская старина / Сост. А. Сапунов. - Витебск, 1888. Т.5. №90.
4. Мараш Я.Н. Ватикан и католическая церковь в Белоруссии (1569-1795). -Мн.,1971.С.145,153-155.
5. Витебская старина... Т.5. №№ 110,111,116,117,124,125,130.
6. Витебская старина... Т.5. №№ 105,123,131.
7. Витебская старина... Т.5. №№ 134.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России... Т.5. № 159.
9. Записи №№ 1-4 взяты из расходных книг патриаршего Казенного приказа соответственно за 1685/1686, 1686/1687, 1692/1693 и 1696/1697 гг. Они датируются 18 марта 1686 г., 10 марта 1687 г., 12 марта 1693 г. и 12 февраля 1697 г. (РГАДА. Ф.235. Оп.2. Д.119. Л.11806., Д.122. Л.265об., Д.147. Л.305об., Д.165. Л.15206.)

Варонін Васіль
г.Мінск

**МЯШЧАНСКАЕ ЗЕМЛЕЎЛАДАННЕ Ў ПОЛАЦКІМ ВАЯВОДСТВЕ
Ў 1-Й ПАЛОВЕ XVI СТ.**

Падзвінскі рэгіён з найстаражытнейшых часоў меў шэраг спецыфічных рысаў, якія прыкметна адрознівалі яго эканамічнае развіццё, сацыяльную стратыфікацыю, палітычны лад, культуру ад іншых беларускіх земляў. Не маючы амаль што ніякіх звестак за ранейшы перыяд, у якасці адной з такіх рысаў для XV - XVI стст. належыць вылучыць структуру землеўладання, а дакладней - моцна развітае землеўладанне

мяшчан. Яно было ўласціва як Полаччыне, так і Віцебшчыне, хаця апошняй, мяркуючы па "попісу земскім" 1528 г., і ў меншай ступені.

На думку Г.Л.Харашкевіч, да сярэдзіны XV ст. на Полаччыне пераважала менавіта мяшчанскае землеўладанне. Аднак з гэтага часу пачынаецца імклівы рост баярскай зямельнай уласнасці, хаця адначасова павялічваецца і мяшчанскае. 40 - 60-я гады былі перыядам іх раўнавагі, а ў 70-я баярская ўласнасць паступова пачынае ўжо перавышаць мяшчанскую. Рост першай адбываўся як за кошт вялікакняскіх пажаалаванняў, так і за кошт купляў, у тым ліку і ў мяшчан. З цягам часу гэта тэндэнцыя нарастае. Напрыканцы XV ст. продаж мяшчанамі сваіх земляў набывае масавы характар⁷⁹. Назіранні даследчыцы, якая распрацоўвала дадзеную праблематыку дня XV ст., грунтуюцца на вывучэнні дайшоўшага да нас актавага матэрыяла. На шчасце, у дачыненні да 1-й паловы XVI ст. магчымасцей для асвятлення пытання значна больш: мы маем ужо і статыстычныя, геаграфічнае ды гаспадарчае апісанні, а менавіта "попіс земскі" 1528 г. і «полацкую рэвізію» 1552 г., якія дазваляюць скласці больш-менш поўную карціну мяшчанскага землеўладання Полацкай зямлі ў яго дынаміцы ў абраную для даследавання эпоху.

У 1-й палове XVI ст. мяшчане працягвалі прадаваць свае землі. Так, полацкі ваявода Станіслаў Глябовіч купіў у іх зямлю на воз. Астроўне, баярын Іван Зяноўевіч Корсак - Чарэпіту, землі на р. Обалі і іншыя, зямлі Фёдар Маскевіч - вёску Доўгую на р. Свольне⁸⁰ полацкі архіепіскап Іосіф і яго сын Іван - землі на азёрах Сушыне і Вухвішчы⁸¹, кн. Юрый Масальскі -зямлю Сабуцеўшчыну⁸². Рэвізія 1552 г. фіксуе 5 купляў полацкай шляхты ў мяшчан⁸³. Зразумела, пададзены тут пералік выпадкаў продажу мяшчанамі сваіх земляў - далека не поўны, але ён, як здаецца, досыць пэўна акрэслівае адзін з асноўных накірункаў руху мяшчанскай зямельнай уласнасці: яна праз куплі пераходзіць у рукі шляхты.

Паводле "попісу земскага" 1528 г. полацкія князі, баяры і мяшчане павінны былі выстаўляць са сваіх земляў 720 каней, 138 з іх прыпадала на мяшчан⁸⁴. Паколькі Віленскі 1528-1529 гг. вялікі вальны сойм вызна-

⁷⁹ Хорошкевич А.Л. Очерки социально-экономической истории северной Белоруссии в XV ст. Автореферат дис. на соиск. уч. ст. док. ист. наук.- М., 1974. - С. 52; Полоцкие грамоты XIII - начала XVI вв. (далее ПГ). Вып. 5.- М., 1985. - С. 184 - 185.

⁸⁰ ПГ. Вып. 2. СС. 200-201; Тамсама. Вып. 3. - С. 15-16, 31.

⁸¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 1.- СПб., 1863. - С. 63.

⁸² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далее НГАБ). Ф. КМФ-18 (Літоўская Метрыка). Воп. 1. Спр. 12. Арк. 268-268 адв.

⁸³ Полоцкая ревизия 1552 года (далее ПР 1552 г.). - М, 1905. - С. 92, II 7, 136,147,151.

⁸⁴ Русская историческая библиотека. Т. 33.-Пг., 1915.-Слсл. 192 - 196. Тут і далей - падлікі аўтара.

чыў норму выстаўлення вершнікаў з сялянскіх "службаў" як 1 з 8⁸⁵, на землях полацкіх князёў, баяр і мяшчан жыло прыкладна 5760 "службаў". Каля 1104 з іх (19,2 %) "садзела" на мяшчанскіх землях. "Рэвізія" сведчыць, што мясцовая шляхта і мяшчане павінны былі паставіць на вайну ўжо 369 каней, 49 з якіх - мяшчанскія⁸⁶. На момант яе складання (9 сакавіка 1552 г.) дзейнічала ўхвала Берасцейскага 1544 г., пацверджаная Віленкім 1551 г. вялых вальных соймаў, згодна з якой 1 вершнік выстаўляўся ўжо з 9 "службаў"⁸⁷. Такім чынам, у 1552 г. на полацкіх шляхецкіх і мяшчанскіх землях жыла прыкладна 3321 "служба" сялян, прычым на мяшчанскіх - каля 441 "службы" (13,3 %). Факт такога значнага (у 2,0 разы агульнага скарачэння полацкіх вершнікаў і, адпаведна, сялянскіх "службаў", з якіх яны выстаўляліся (у 1,7 раза), тлумачыцца, між іншым, і тым, што ўвосень 1551 г. у Вялікім княстве Літоўскім быў "на вси стороны ... великий неурожай и недостаток збожья и праве голод". Вось чаму "многий люди з домов своих проч разошлись"⁸⁸. Пры гэтым сяляне, верагодна, пакідалі ў роўнай ступені як шляхецкія, так і мяшчанскія маёнткі. Таму можна з вялікай доляй упэўненасці сцвярджаць, што тыя прапорцыі, у якіх сяляне размяшчаліся на шляхецкіх і мяшчанскіх землях, у асноўным захаваліся. І, такім чынам, калі меркаваць па сялянскіх "службах", за 24 гады, з 1528 па 1552, доля мяшчанскіх маёнткаў у агульнай масе зямель полацкай шляхты і мяшчанства скарацілася на 5,9 %. Аднак у рэальнасці тэмпы скарачэння плошчы мяшчанскіх зямель і росту шляхецкіх у агульным аб'ёме полацкага феадальнага землеўладання былі значна хутчэйшыя: калі ў часы Аляксандра, Жыгімонта I і Жыгімонта II Аўгуста вядомыя толькі адзінкавыя выпадкі вялікакняскіх зямельных пажалаванняў полацкім мяшчанам (так, напрыклад, у 1524 г. Жыгімонт I надаў бурмістру Якубу пустое дварышча⁸⁹), дык шляхта такіх надання атрымлівала ў вельмі значных пачэстах⁹⁰.

Крыніцы захавалі звесткі пра ахвяраванне мяшчанамі сваіх земляў на карысць праваслаўнай царквы, аднак яны былі невялікія.

Другім буйным накірункам руху мяшчанскай зямельнай уласнасці быў пераход маёнткаў з адных рук у другія ў межах мяшчанскага саслоўя. Паводле рэвізіі 1552 г., з 85 мяшчанскіх маёнткаў 24 (28,2 %) былі

⁸⁵ Таксама. Сл. 7; Акты Литовско-Русского государства. Вып. 1,- М., 1899. - С. 232.

⁸⁶ 1ТР 1552 г. -С. 31-43, 73-163.

⁸⁷ Zbior praw litewskich.- Poznan, 1841. SS. 397 - 398, 400; Акты, относящиеся к истории Западной России (далее АЗР). Т. 3.- СПб., 1848. - С. 43, 44.

⁸⁸ АЗР. Т. 3. С. 43, 44.

⁸⁹ НГАБ. Ф. КМФ-18. Воп. 1. Спр. 12. Арк. 294.

⁹⁰ Гл.: Панов В.П. Социальный строй Полоцкой земли по данным Полоцкой ревизии 1552 года// Журнал Министерства народного просвещения. - 1915. - №5. - С. 23 - 25.

куплямі ў мяшчан, а яшчэ 7 (8,2 %) перайшлі да іх па жонцы ці па мужу. Мяшчане ж уступалі ў шлюб пераважна з прадстаўнікамі свайго саслоўя. 39 маёнткаў (45,9 %) названы рэвізіяй айчызнымі, а 1(1,2 %)- айчызным і дзедзізным. Такім чынам, з 85 мяшчанскіх маёнткаў 71 (83,5 %) быў ці то айчызны, што перайшоў да мяшчан ад мяшчан жа, а калі ўлічыць, што яшчэ нейкая частка з 8 маёнткаў (9,4 %), паходжанне якіх не названа, таксама былі ці мяшчанскай айчызнай, ці купленай у мяшчан уласнасцю, дык належыць поўнасцю пагадзіцца з высновай, да якой прыйшоў Паноў: мяшчанскія землі цыркулююць галоўным чынам у мяшчанскім жа асяродку⁹¹. Назіранне гэта тым больш важнае, што адкрывае вялікія магчымасці для рэтраспектыўнага аналізу і рэканструкцыі мяшчанскага землеўладання.

Некаторыя прыкметы дазваляюць заўважыць працэс маёмаснага расслаення ў самым мяшчанскім саслоўі. Багацейшыя набываюць землі ў бяднейшых. Так, у 10 - 20-я гады актыўна скупляў землі ў мяшчан полацкі бурмістр Сава Бярнішчаў. У 1519 г. Жыгімонт I пацвердзіў яго куплі - землі ў Катовічах, Пашкоўшчыну, ў Юравічах і шшыя⁹², а ў 1524 г. - у Задарожжы над воз. Мнютам: За гэту апошнюю Бярнішчаў выклаў буйную суму - 50 кап. грошаў⁹³. Бурмістр Давыд Панкоў усю сваю зямельную маёмасць набыў праз куплі, прычым сёлы Струнне, Верхачэнне, Тросніцу, Аўдашковічы, Добрына - у мяшчан⁹⁴. На жаль, дадзеныя попісу 1528 г. і рэвізіі 1552 г. не дазваляюць прасачыць дынаміку гэтага працэса з прычыны вышэйзгаданай непаўнаты дадзеных апошняй. Аднак той факт, што ён меў месца, не выклікае сумненняў: так, калі паводле попіса 1528 г. Сава Бярнішчаў выстаўляў са сваіх маёнткаў 9, а Клімента Сцялічніч 7 каней, дык асноўная маса мяшчан - толькі па 1. "Попіс земскі" фіксуе 89 мяшчан-землеўладальнікаў, 12 з іх (13,5 %) - калектыўныя. Згодна класіфікацыі М.Ф.Спірыдонова, усіх землеўладальнікаў - мяшчан Полацкай зямлі, што неслі земскую службу, належыць аднесці да найдрабнейшых (тыя, хто выстаўляў 1 каня) і дробных (2-10 каней). Прычым першых было 69 (77,5 % ад агульнай колькасці), аднак выстаўлялі яны роўна палову ўсіх мяшчанскіх вершнікаў. У сярэднім мяшчанскі землеўладальнік ставіў 1,55 каня.

З 85 мяшчанскіх маёнткаў, зафіксаваных "рэвізіяй", удалося лакалізаваць 71. Выказанае яшчэ Пановым названне, што мяшчанскія землі размяшчаліся групамі, аказалася слушным. Можна вылучыць чатыры асноўных рзгіёны мяшчанскага землеўладання на сярэдзіну XVI ст.

⁹¹ Тамсама. С 13.

⁹² НГАБ. Ф. КМФ-18. Воп. 1. Сир. II. Арк. 61 адв.- 62.

⁹³ Тамсама. Спр. 12. Арк. 290 - 290 адв.

⁹⁴ ПР 1552г. -С. 31-32.

Першым такім рэгіёнам належыць назваць цячэнне Вушачы. Прычым звесткі пра месцазнаходжанне тут земляў полацкіх мяшчан сустракаюцца ў актах пачынаючы з 1-й паловы XV ст. Гэта, зразумела, не значыць, што раней іх тут не было. Той факт, што прывілеем на Магдэбургскае права Полацку 1498 г. ім дазваляецца, як і раней, "в реки Ушачи ... добыток свой паствити", сведчыць пра вялікую колькасць мяшчанскіх земляў у дадзенай мясцовасці. Большасць іх "рэвізія" называв проста "на Вшачы", што можа абазначаць як усё цячэнне ракі, так і аднайменнае сяло (сучасныя Вушачы). Апрача гэтага, мяшчанам належалі вёскі Заскаркі, Варонічы, Хоцевічы і некаторыя іншыя.

Другі рэгіён, дзе групаваліся мяшчанскія землі, - гэта ніжняе цячэнне рэк Нача і Авута ды прылеглы участак Дзвіны. Тут мяшчанская ўласнасць знаходзілася ў Цвеціне, на Падзвінні, у Кушліках, у Палюдавічах. І ў дадзеным раёне мяшчанскія землі з'явіліся задоўга да сяр. XVI ст.: некаторыя з іх зафіксаваны дакументамі мяжы XV - XVI стст.

Трэцяя група мяшчанскіх маёнткаў засяроджвалася ў ніжнім цячэнні ракі Дрысы і яе прытока Свольны. Сярод іх былі сёлы, "двары" і "дварцы" Боркавічы, Лешчыловічы (сучаснае Ляшчылава), Свольна, Трасковічы, Замшаны, Свіраўшчына.

І, нарэшце, чацвёрты рэгіён: цячэнне ракі Тросніцы. Тут лакалізуюцца маёнткі Струнне, Верхачэнне, Аўдашковічы і Тросніца.

Паколькі, як ужо было адзначана, пераважная большасць пераходаў мяшчанскіх земляў з адных рук у дргія адбывалася ў межах свайго саслоўя, вышэй апісаную сітуацыю можна ў асноўных рысах перанесці найменш на адно пакаленне назад - на 20-я гады XVI ст., хаця яна, магчыма, мае яшчэ больш ранняе паходжанне. Прынамсі Вушацкі рэгіён існаваў ужо у XV ст. Г.Л. Харашкевіч лічыць, што да яго сярэдзіны ўладанні мяшчан былі раскіданы галоўным чынам у паўднёвай і паўднёва-заходняй частцы Полацкай зямлі, асабліва ў міжрэччы Вушачы і Нача⁹⁵. лепшая асвоенасць левага, паўднёвага берага Дзвіны не выклікае сумненняў, але гаспадарчая каланізацыя мяшчанамі Полаччыны была скіравана не толькі сюды: матэрыялы 1-й паловы XVI ст. сведчаць, што яна ішла практычна па ўсіх асноўных прытоках Дзвіны як левых (верагодна, праходзіла больш інтэнсіўна ў ранейшы час), так і правых.

Мяшчанскія маёнткі ўяўлялі сабой невялікія па памерах гаспадаркі, якія займаліся ў асноўным вытворчасцю сельскагаспадарчай прадукцыі, а таксама эксплуатацыяй лясных і водных багаццяў края. Сельскагаспадарчая вытворчасць у іх мела пераважна натуральны ці дробна-таварны характар. Як правіла, на мяшчанскіх землях жылі "людзі вольныя", якія плацілі землеўладальнікам "чацвёрты сноп". Толькі "людзі айчызныя" і некаторыя агароднікі, а і тых і другіх было вельмі няшмат,

⁹⁵ ПГ. Вып. 5. - М., 1985. - С 184; Хорошкевич А.Л. Ук. сач. С 51 - 52. ПР 1552.

служылі яшчэ і талокі, што сведчыць пра наяўнасць у некаторых мяшчанскіх маёнтках панскага ворыва. У той жа час зафіксавана не так мала мяшчан, якія свае землі "самі пашуць". У літаратуры даўно ўжо дыскусуюцца пытанне, што значыць гэты выраз: ці яго трэба разумець літаральна, і мяшчане, што валодалі зямлёй, на якой не было сялян, сапраўды абраблялі яе уласнымі рукамі ці такія землеўладальнікі карысталіся працай вольнанаёмных работнікаў? Першага выключыць нельга, але хацелася б звярнуць увагу на наступнае. Рэвізія 1552 г. двойчы згадвае выпадак, калі мяшчанка-ўдава сваю зямлю "сама пашець", у іншым выпадку тая самая крыніца ўжывае выраз: "на себе пашець"⁹⁶. Гэта, як здаецца, яскрава сведчыць пра тое, што факты вольнанаёмнай працы ў мяшчанскіх маёнтках мелі месца. З іншага боку, згодна "рэвізіі", асабіста несвабоднага насельніцтва (рабоў) там не было. Досыць часта ў мяшчанскіх сёлах і "дварцах" дакументы фіксуюць "дрэвы бортныя", нярэдка - бабровыя гоны і раз-пораз - "буды попелныя". Калі мёд, воск і футры маглі вырабляцца як для ўласнага спажывання, так і паступаць на ўнутраны ды знешні рынак, дык попел меў значэнне выключна для знешняга заходняга гандлю.

У 1-й палове XVI ст. плошча мяшчанскіх земляў на Полаччыне працягвала скарачацца. Адначасова шляхецкае землеўладанне хутка расло, у тым ліку і за кошт мяшчанскага. Гэты працэс быў абумоўлены ў першую чаргу тым, што ў сваёй палітыцы вялікакняская ўлада яшчэ з 2-й паловы XV ст. абапіралася галоўным чынам на шляхту. Яе эканамічная падтрымка знайшла сваё ўвасабленне ў шырокамаштабных раздачах дзяржаўных земляў і некаторых іншых кроках урада, мяшчане ж такіх наданняў практычна не атрымлівалі. Кіруючыя колы ВКЛ спрыялі толькі мяшчанскаму гандлю і рамёствам. У іншых сферах эканамічнай дзейнасці падтрымка была вельмі абмежаваная. З цягам часу шляхта пачынае пераарыentoўваць гаспадарку сваіх, на той час ужо досыць буйных зямельных уладанняў на патрэбы знешняга рынку (вываз хлеба, крупаў, леса і лесапрадуктаў). Гандлюючы імі самастойна, без пасрэдніцтва мяшчан, яна хутка багацее і пачынае спачатку ствараць канкурэнцыю, а потым паступова і выціскаць апошніх з гэтага вельмі прыбыткавага сектара эканомікі. Многія мяшчане бяднеюць і распрадаюць сваю зямельную маёмасць - часта ўсе той жа шляхце.

⁹⁶ ПР 1552г.-С.36,38.

ЗВЕСТКІ ПРА КАМЯНІ І МОГІЛЬНІКІ ПОЛАЧЧЫНЫ

Вядома, што камяні - натуральная з'ява ў ландшафце Беларусі /1/. У жыцці мясцовых жыхароў яны займаюць паважаную пасаду, нягледзячы на знешне відавочную бескарыснасць. Істотным для разумення ролі камянеў бачыцца вылучэнне і асэнсаванне іх сакральнага зместу, зыходзячага, як правіла, да старадаўніх вераванняў. У прыватнасці, выкарыстанне камянеў на могілках было характэрным на тэрыторыі Беларусі з глыбокай даўніны, практычна да сярэдзіны XX стагоддзя.

Адзін з найбольш загадкавых каменных помнікаў Беларусі - комплекс на Янавым возеры пад Полацкам /1,2/, па меркаванню археолага Э.М.Зайкоўскага, звязаны з астранамічнымі назіраннямі і старажытным календаром. Помнікі такога кшталту - з'ява ў свеце досыць рэдкая, таму вывучаюцца яны грунтоўна і доўгатэрмінова. Сёлета, 12 жніўня, каменны комплекс на Янавым возеры адзначыў 10-годдзе адкрыцця для навукі і грамадства. Вынаходнікі помнікаў, геалагі В.Ф.Вінакураў і Э.А.Ляскоў, тады ж распачалі вывучэнне наваколля, у працяг якога даецца гэта паведамленне.

Вядомая своеасаблівасць помніка на Янавым возеры ў тым, што, мясцовыя жыхары не выказвалі дагэтуль прамых звестак пра яго сакральны ці астранамічны змест. Але, нарэшце, гэты інфармацыйны бар'ер зняты, дзякуючы мастацтвазнаўцы М.М.Яніцкай, якая, у прыватнасці, узгадала, што падчас адпачынку ў канцы 1970-х у пансіянаце трэста сталовых і рэстаранаў г. Полацка, на беразе Янавага возера, яна чула звесткі ад жыхароў весак Бікульнічы і Гомля пра тое, што "калі прайсці ўздоўж берага да дарогі (Мінск - Полацк), то можна натрапіць на дзіўныя камяні, па якіх можна назіраць узыходы і заходы сонца і разумець каляндар". На жаль, абставіны на той час не дазволілі ей непасрэдна апынуцца ля камянеў. Між тым, гэтыя дадзеныя - гадоў на 10 сталейшыя за афіцыйную дату адкрыцця помніка.

Вядома, што істотнай складаючай асяроддзя комплексу вылучалася гара Валатоўка /1/, на якой "святкуецца Купалле, побач з вёскай Свяціца, ля дарогі з Мінска ў Полацк", з якой таксама звязвалася арыентацыя на захад Сонца падчас Купалля. Сёння варта ўдакладніць, што гара гэта завецца Таўкачоўка (на паўночны захад ад комплексу), астатнія ж дадзеныя складаюць кампіляцыю з двух іншых аб'ектаў, мімаволі звязаных заедна аднолькавымі вызначэн-

нямі "ля дарогі", "на тым беразе" у своеасаблівым геаграфічным асяроддзі Янавага возера (іл.1).

Так, жыхары вескі Бікульнічы, бліжэйшай да комплексу, святкавалі Купалле на гары (1,2,3), што ляжыць за Полацкай дарогай (на паўднёвы захад ад комплексу), з досыць нечаканым удакладненнем "вось прама на гары кладбішча ... там пастаянна рэзіны (ад колаў) напалена". Гара гэта не мае пэўнай назвы: "а ніяк, можа Купалка...", але цікавая тым, што фактычна з'яўляецца паловай гары, падзеленай надвая азначанай дарогай. Іншая палова гары - нясе на сабе могілкі, прычым, не столькі сучасныя, але і пахаванні часоў сярэднявечча (адпаведна выгляду традыцыйных каменных слулоў, каля 20). Высвятлілася, што на "купальскай" частцы гары тыя старадаўнія могілкі таксама працягваліся: калі ў пачатку 1970-х гару распрацавалі тэхнікай (прыблізна ў той жа час разбураўся і комплекс), то трактары нечакана павыносілі на паверхню мноства чалавечых костак, якія "перадалі археолагам у Полацк" (4). Існаванне могілак тлумачыць, чаму гара не мела ўстойлівай назвы. Разам з тым, вядзенне Купалля ў азначаныя абставінах - з'ява не выпадковая. Вядомыя факты святкавання як ля камянеў /3,с.33/, так і натуральна побач з дзядамі! Аналагічна, у весках Бялькоўшчына, Каханавічы, Сенькава Верхнядзвінскага раёна - зафіксавана, што для правядзення Купальскага святочнага абраду строга вылучаецца адпаведнае месца побач з могілкамі /4/.

Другі аб'ект - гара Валатоўка - знаходзіцца на поўдзень ад комплексу, ля вескі Масенкава. Адпаведна назве /3, с.12/, гара гэта, як і іншыя на Полаччыне, нясла на сабе старадаўнія могілкі (1,3,4,5,6) (іх звалі таксама "французскія магілы"): 5-6 круглых курганоў, вышыней каля 1 м, дыяметрам каля 10 м, з каменнай абкладкай ("камяні ўнізе больш заметныя, можа і навярху было"), пазаросшыя асінамі, таксама і шэраг асобных валуноў. Знішчана месца было ізноў у пачатку 1970-х: лес высечаны, могілкі трактарамі сціснуты з гары, якую пазней узаралі. Камяні ж і сёння ляжаць ля падножжа гары і сярод іх наава растуць асіны (іл.2).

З камянямі гэтымі звязаны займальныя звесткі. Так, адзін з валуноў меў прызначэнне "ахоўніка" Валатоўкі: каб падыйсці да могілак, звярнуцца да дзядоў, трэба было спачатку "павітаць, спытаць дазволу" у гэтага камяня. Такого ж кшталту валун зафіксаваны геологам В.Ф.Вінакуравым каля вескі Клыні Вілейскага раёна. Той камень мае характэрную назву "Камень-Капец" (слова "капец" непасрэдна звязана з літоўскім Карас (магіла), і таксама ўжываецца ў сэнсе "мяжа" /3,с.55/, "апошняя мяжа"). Пахавальная працэсія абавязкова спынялася ля яго, і далей нябожчыка суправаджалі на могілкі толькі найбліжэйшыя людзі, астатнія ж не крочылі далей за камень.

Вядома таксама павучальная гісторыя пра мясцовага жыхара, па прозвішчу Бурак, што ў канцы 1930-х будаваў новы дом - "вялікі, дваіны", побач са старым. На падмурак яму не хапала некалькі камянеў - дык ён прынес іх з азначанай Валатоўкі. "Людзі казалі, што нельга было браць, і папы таксама", "старыя раілі аднесці на месца", ды гаспадар не паслухаў, дарабіў сваю справу, і сям'я ўвайшла ў новы дом. Але "спакою не было" - увесь час "здаваліся зданькі" - вечарамі "у падполлі нехта круціў жорны, што немагчыма спаць", а як гаспадары туды зыйдуць - "ціха, нікога няма". Або "уначы прыходзіў да хаты вялізны белы сабака, якога ніхто ў акрузе не меў, і больш нідзе не бачыў". Развязка надыйшла хутка, "за нейкі год", "як вясной пасадзілі бульбу". Неўзабаве распачалася наваліца, і "маланка падпаліла хату" (тут варта ўгадаць, што на Беларусі ў даўнія часы адносіны да "нябеснага агню" былі своеасаблівыя, у прыватнасці, лічылася, што тушыць яго нельга, больш за тое, трэба радавацца, што неба пазбаўляе людзей ад пазыкаў /6/). І калі суседзі распачалі было дапамагаць гаспадару спыніць навалу - адбылося нечаканае: як толькі нехта падыходзіў да вогнішча - уздымаўся вецер у бок яго хаты, і ўзнікала небяспека новага пажару (будынкі стаялі досыць шчыльна). Людзі зразумелі, што трэба спыніцца - "і полымя стала як свяча", і дом згарэў - увесь, цалкам, да самых камянеў, якія і сення ляжаць у садзе, на тым самым месцы. Гісторыя на гэтым не скончылася. Прайшло трохі больш за 10 гадоў, і недзе ў пачатку 1950-х унук таго гаспадара выходзіў на двор са старой хаты (у якую сям'я вярнулася пасля пажару, і дагэтуль жыве), раптам, пасярод дня, ударыла маланка, і выбуховая хваля ўкінула хлопца ўзварот, у хату (ён добра запомніў гэты выпадак, бо на той час збіраўся ў вайсковы заклік), а на месцы выбуху засталася "пляма выпаленай травы дыяметрам у метр-паўтара", дакладна пасярод каменнага квадрату 3-пад спаленага дома!

Аналагічны выпадак звязаны са старадаўнімі могілкамі каля вескі Кіслы Ушачскага раена (спалена дашчэнту ў гады 2-й Сусветнай вайны), побач з вескай Усвіца. "Нікога там не хавалі, і ніхто не бачыў, каб гэта былі могілкі, але прадзед і дзед - усе казалі, што былі тут раней могілкі", і "выглядалі яны проста (у канцы 1920-х) - побач з хатай поле, усе засланае камянямі" (7). "Дзед расказваў, што неяк на гэтым полі захоўвалі бульбу" - павыкопвалі невялікія круглыя яміны, паставілі пуню для вартавага. Але вартавы скардзіўся, што не можа адпачыць, бо "як стане ноч - нехта ходзіць вакол яго па сене, быццам бы жанчына з дзіцем, ды ўсе баюкае яго, а дзіця ўвесь час плача". Вартавага мянялі некалькі разоў - але гісторыя паўтаралася, тады "пуню разабралі, а бульбу там болей не захоўвалі". Сення аб існаванні тых могілак узгадвае толькі некранутая паляна побач з сучаснай пашняй, ды некалькі характэрных для сярэднявечча каменных слупоў.

Азначаныя вышэй дадзеныя дакладна стасуюцца са шматлікімі пасведчаннямі, што могілкі - гэта абшара нябожчыкаў, "іншы свет", які істотна адрозніваецца ад "свету жывых": там дзейнічаюць іншыя законы, пануюць "захавальнікі Зямлі". На гэту тэму людзі размаўляюць вельмі неахвотна, спасылаючыся ў большасці на тое, што "так казалі", "так прынята". Але ў дачыненні да нашай тэмы вылучаецца істотнае палажэнне пра тое, што названыя "два светы" - разлучаны пэўнай мяжой, да якой трэба падыходзіць вельмі адказна і нават асцярожна.

Дагэтуль паняцце "мяжы" даследчыкамі дакладна не вылучалася, хаця ўскосна адзначалася яе прысутнасць, як, напрыклад, у спецыяльнай працы /7/: нябожчыка "праводзілі ўсе жыхары сяла да вывазу труны за населены пункт", а далей ішлі толькі яго родныя. Менавіта гэтую мяжу ахоўваюць адпаведныя валуны, што "ратуюць адышоўшыя са свету жывыя душы" ад знявагі. Сярод іншых "захавальнікаў свету нябожчыкаў" называюць птушку ворана, які "здольны данесці зварот" да пажаданай душы ў "іншы свет". Дарэчы, сам факт сустрэчы ворана на могілках лічыўся добрым знакам - пасведчаннем добрай сувязі з продкамі.

У адносінах да мяжы паміж "светам нябожчыкаў і жывых" захаваўся шэраг сціплых, але строгіх парад. Так, мяжа - гэта месца сутыкнення, таму яе неабходна захоўваць у чысціні, нават у "пустасце" - каб там "нічога не было", нават знаходзіцца там небяспечна! - "як паміж двума жорнамі". Раней гэту мяжу вылучалі паласой нясеянай зямлі, або ровікам, канавай. Цікава ўдакладненне, што ў сучасных агароджаных сцяноу могілак, як кажуць, мяжа праходзіць не па самой сцяне, а метры на 2-3 звонку! І заўсёды, для пераходу скрозь гэтую мяжу трэба карыстацца менавіта "прызнанымі" уваходамі на могілкі (іх звычайна 1-2). Больш за тое, перад тым як крочыць праз уваход - раіцца дакладна і асэнсавана спыніцца перад мяжой, і, звярнуўшыся да дзядоў з прывітаннем, увайсці. Пры гэтым карысна мець з сабою кавапак хлеба, або пару кветак, ці галінак, каб на зваротным шляху, ізноў ля мяжы - развітацца з дзядзі, кінуўшы названае за спіну - палову праз правае плячо, палову праз левае, са словамі "нам-наша, вам-ваша", і рушыць далей сваёй дарогай, не аглядаючыся назад.

Прыведзеныя вышэй звесткі паказваюць, што існавала традыцыя ўважлівага звяртання да "свету нябожчыкаў", да мяжы з ім, што небяспечна было парушаць мяжу, спакой адышоўшых са свету, што да гэтага адказна ставіліся мясцовыя жыхары. Таксама відавочна ў гэтай традыцыі своеасаблівая роля валуноў, для якіх, на Беларусі, наогул натуральнай з'яўляецца функцыя "захавальнікаў".

Аўтар выказвае асабліваю ўдзячнасць даследчыкам Яніцкай М.М., Вінакураву В.Ф., Круку І.І. за перададзеныя дакладныя звесткі і шчырыя меркаванні.

Выснова:

Менавіта каменны комплекс на Янавым возеры практычна не мае культурнага слою, таму дзеля напрацоўкі фактычнага матэрыялу адносна яго функцыянавання пажадана правесці археалагічныя даследаванні асяроддзя, у прыватнасці, могільнікаў на тары Валатоўцы і побач з вескай Бікульнічы.

Варта надаць асобую ўвагу даследаванням валуноў, іх тыпалогіі ў асяроддзі могільнікаў, і наогул у пахавальным абрадзе беларусаў, які, між іншым, уключае паняцце "мяжы" паміж светам жывых і нябожчыкаў, паняцце "захавальніка мяжы", і рэгламентаваны парадак адносінаў да іх. Дакладна, застаецца ў сіле вядомая заўвага Я.Ф.Карскага пра тое, што погляды беларусаў "на сутнасць замагільнага жыцця ... настолькі першабытная ... што па іх можна меркаваць пра далекае прагістарычнае мінулае" /7/.

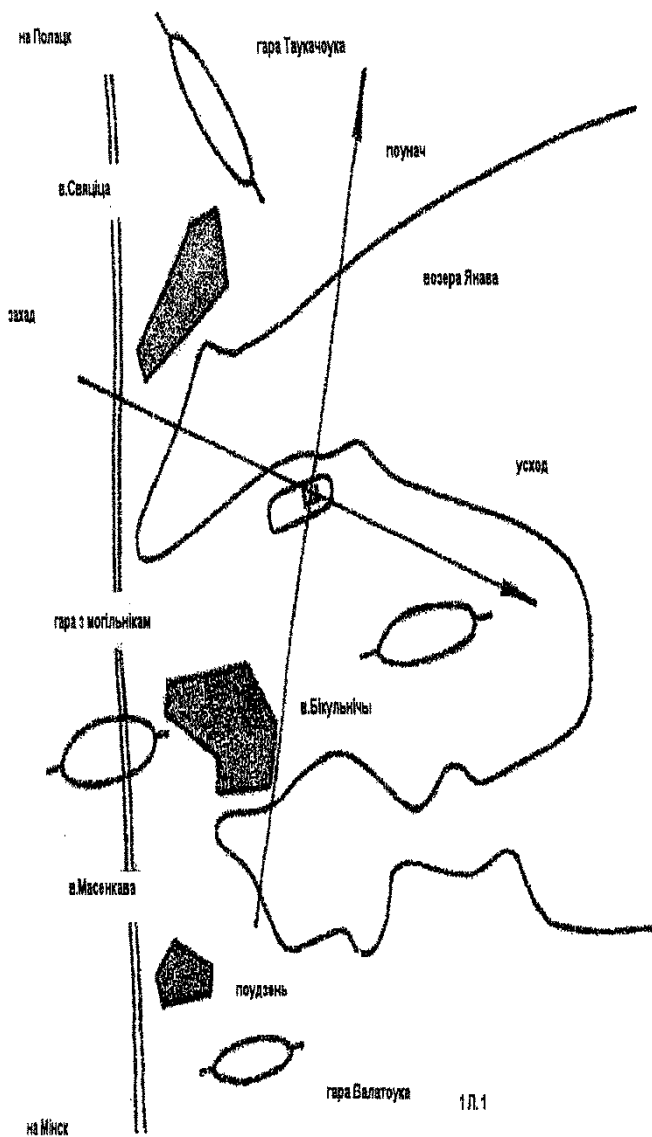
Гледзячы ж у наступнае тысячагоддзе з думкай аб пераймальнасці ўсяго добрага, істотнага для "тутэйшага" насельніцтва, вельмі пажадана правесці "рэстаўрацыю" сучаснага грамадзянскага пахавальнага абраду, з улікам традыцый і звестак даўніны, аднавіўшы ўжыванне валуноў, як натуральнага, функцыянальна насычанага, традыцыйнага для беларусаў асяроддзя.

Інфарматары ()

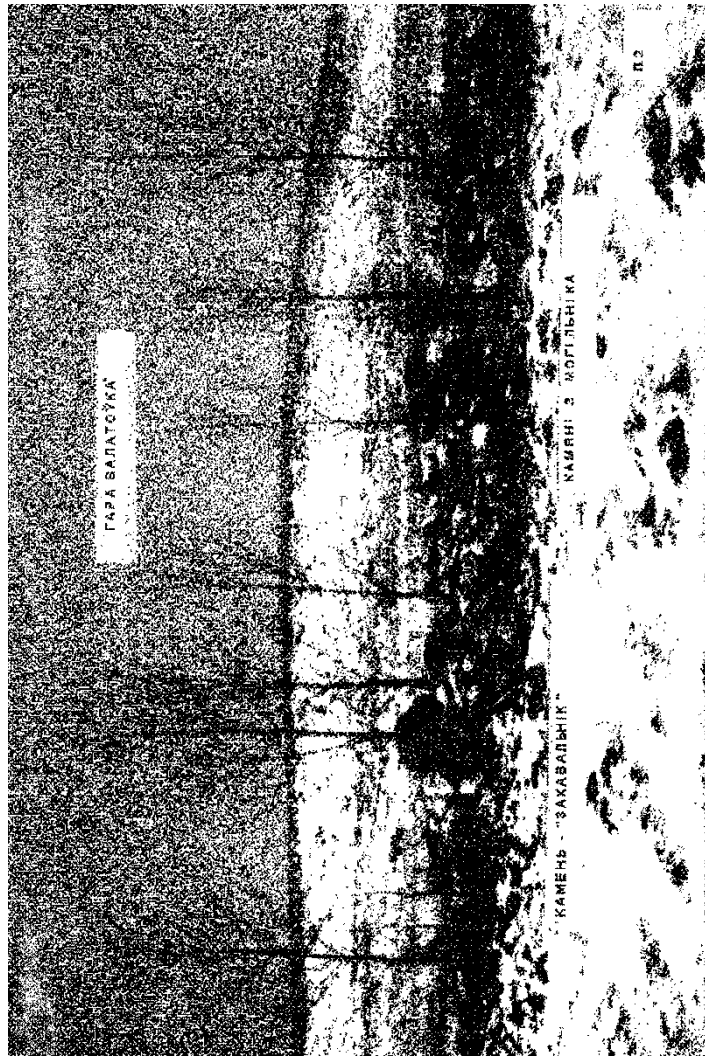
1. Суйскі Аляксандр Андрэевіч, нар. 1930г., в.Бікульнічы.
2. Залуская Галіна Аляксееўна, нар. 1932г., п.Палата.
3. Бурак Аляксандра Фёдараўна, нар. 1933г., в.Масенкава.
4. Бурак Анатоль Мітрафанавіч, нар. 1933г., в.Масенкава.
5. Бурак Іван Анатольевіч, нар. 1962г., в.Масенкава.
6. Жданко Яўхім Арцэмавіч, нар. 1914г., в.Карачына.
7. Кісялева Вера Канстанцінаўна, нар. 1920г., в.Кіслы.

Літаратура //

1. Ляўкоў Э.А. Маўклівыя сведкі мінуўшчыны. - Мн., 1992.
2. Віцязь С.П. Каменны комплекс на Янавым возеры //Беларуская думка.-1997. - №6. - С. 150-155.
3. Дучыц Л.У. Археалагічныя помнікі ў назвах, вераваннях і паданнях беларусаў. - Мн., 1993.
4. Крук І.І. Народныя абрады і звычаі //Памяць. Верхнедзвінскі раён (у друку).
5. Киркор А.К. Литовский язык и литовская мифология //Живописная Россия. - Мн., 1993 (рэпринт 1882). - С.33.
6. Сысоў У.М. Беларуская пахавальная абраднасць. - Мн., 1995. - С.59.
7. Карский Я.Ф. Белорусы. - М., 1916. Т.3. - 296 с.

Мал. 1. Асяроддзе Янавага возера

Мал. 2. Гара Валатоўка

АСАБЛІВАСЦІ ПОЛАЦКАГА ДОЙЛІДСТВА XI-XII стст. У РЭЧЫШЧЫ РАЗВІЦЦЯ АРХІТЭКТУРЫ ЦЭНТРАЛЬнай І ЗАХОДняй Еўропы

Намаганнямі некалькіх генерацый даследчыкаў старажытнай архітэктury была вылучана Полацкая школа дойлідства XI-XII стст., вызначаны яе характэрныя асаблівасці. У савецкай літаратуры пасляваеннага перыяду па дадзенай праблеме склалася традыцыя разглядаць полацкія помнікі XI-XII стст. выключна ў рамках усходнеславянскай ("древнерусской") архітэктury. Наспеў час згадаць працы М.Шчакаціхіна і І.Хозерава (тым больш, што яны перавыдадзеныя і сталі легка даступнымі) і паспрабаваць вырвацца за звыклыя межы, змясціць помнікі ў значна шырэйшы кантэкст развіцця сусветнай архітэктury. Тут засяродзімся выключна на паўднёва-заходнім і заходнім накірунку: Канстанцінопаль, Цэнтральная і Заходняя Еўропа. Пашырэнне рамак дапаможа машабней паглядзець на працэс развіцця архітэктурнай ідэі і будаўнічай тэхнікі ў Полацку XI-XII стст., на культурныя сувязі яго з іншымі краінамі, магчыма змяніць некаторыя звыклыя акцэнты, пераасэнсавачь тэндэнцыі ў полацкім дойлідстве ў сувязі з эвалюцыяй культавай архітэктury ўсяго еўрапейскага кантыненту.

Выключнае месца ў Полацкай храмавай архітэктury належыць Сафійскаму сабору. У ім ужо ўвасобіліся ў той ці іншай ступені характэрныя рысы, якія сталі падмуркам таго, што мы называем полацкай школай дойлідства XI-XII стст. Здаецца, ужо прайшла мода сцвярджаць, што Полацкая Сафія з'яўляецца спрошчаным, прымітыўным варыянтам Кіеўскай, і выснова І.Хозерава аб незалежным іх будаўніцтве (Хозеров, 1994, с. 42) не аспрэчваецца ў апошніх публікацыях. Да прыкладу, згадаем артыкул Л.В.Аляксеева ў расійскай археалогіі (Алексеев, 1996), дзе адзначаецца, што падобныя храмы толькі "у дробязях", дададзім, дробязях, характэрных далёка не толькі для Кіева, але і для Канстанцінопаля, краінаў балканскага і інш. рэгіёнаў. Калі ўжо казаць пра аналогіі, то найбольш блізкія знаходзім як раз на Балканах. Менавіта там быў шырока распаўсюджаны крыжова-купальны храм складанага тыпу падоўжаных прапорцыяў, а шматгранную форму апсіды, паводле назіранняў Хозерава, бачым у даіканаборчай Кападокіі (у тым ліку ў Св.Сафіі ў Нікеі), а таксама ў Сафіі Салунскай. Росшукі С.Тарасава сведчаць, што асноўныя памеры Сафійскіх сабораў у Ахрыдзе і Полацку амаль супадаюць: розніца складае ўсяго 10-15 см (Тарасаў, 1994). У Сафійскім саборы былі па сутнасці закладзены ўсе асноўныя ідэі, якія атрымалі далейшае развіццё ў помніках мураванага дойлідства на працягу наступнага стагоддзя. Разгледзім асобныя рысы полацкай шко-

лы, прасачыўшы арэал іх распаўсюджання, магчымыя вытокі і эвалюцыю.

Віма. Наяўнасць вімы сведчыць, што ў аснову архітэктурнай канструкцыі пакладзены складаны тып крыжова-купальнай сістэмы, нехарактэрны для іншых усходнеславянскіх рэгіёнаў. У Полацку ж яго трымаліся неадступна на працягу ўсяго перыяда. Дадзены варыянт узнік у пачатку X ст. у Канстанцінопалі і шырока распаўсюдзіўся па еўрапейскіх правінцыях.

Выцягнутасць плана. Дадатковая пара апорных слупоў надавала плану падоўжаныя прапорцыі. Выцягнутасць па лініі ўсход-заход па меры развіцця Полацкага храмавага дойлідства нарасталі: сядносіны даўжыні святыні разам з апсідай да яе шырыні ў Сафії - 1,2; у Вялікім храме Бельчыцкага манастыра - 1,4; у Віцебскай Дабравешчанскай і Спасаўскай царкве адпаведна 1,9 і 1,85; у храме на дзядзінцы - 1,5. Такім чынам, выцягнутасць плана - устойлівая рыса храмаў полацкага кола. Гэтая ж характарыстыка тыповая для еўрапейскіх правінцыяў Візантыі (Грэцыя, Далмацыя, Маравія, Балгарыя, Сербія і інш.) У дачыненні да балканскіх храмаў такога тыпу ў заходняй літаратуры ўжываецца тэрмін "крыжова-купальная базіліка". Цікава, што ў Далмацыі склаўся таксама тып базілікі, строга па цэнтры ўвечанай купалам. Абодва згаданыя варыянты даюць наглядныя прыклады сінтэзу двух асноўных тыпаў хрысціянскіх культавых пабудов таго часу - базілікі і крыжова-купальнага храма.

Істотным фактарам, які ўплываў на выцягнутасць плана, былі апсіды. Ужо ў Сафії цэнтральная апсіда відавочна дамінуе, яна надзвычай энэргічна вынесена наперад і нясе на сабе асноўны акцэнт. ! Тое ж бачым і ў Вялікім Бельчыцкім храме, а пачынаючы з храмапахавальні, бакавыя апсіды ўвогуле не выяўляюцца вонку. Застаецца толькі адна развітая апсіда, што надае плану яшчэ большую "базілікальнасць". Апроч Полацкай зямлі храмы са схаванымі ў тоўшчы муроў апсідамі вядомыя зноў жа ў Грэцыі, а таксама Арменіі і Грузіі (Аляксееў, 1993, с.233).

Пры дамінаванні галоўнага нефа, бакавыя, натуральна, былі вузкімі. Шырыня іх у параўнанні з цэнтральным, пачынаючы з Сафійскага сабора, яўна выявіла тэндэнцыю да памяншэння, дасягнуўшы максімуму ў Спасаўскай царкве - тут бакавыя нефы вузейшыя нават за апорныя слупы. Акцэнт на галоўны неф рабіўся і ў раманскіх базіліках: там яны да таго ж аддзяляліся масіўнымі аркадамі ад цэнтральнага аб'ёму.

Усе вышэй адзначаныя характарыстыкі планаў полацкіх культавых пабудов спрыялі аддаленню, паглыбленню перспектывы ўнутранай прасторы храма, што з'яўляецца фундаментальным прынцыпам базілікальнай пабудовы.

Адной з яркавых канструктыўных асаблівасцяў полацкай архітэктуры быў перанос купала на адно члянэнне на захад. У выніку яшчэ больш падаўжаўся ўсходні канец крыжа, а купал размяшчаўся строга па цэнтры архітэктурнай кампазіцыі. На думку некаторых кампетэнтных даследчыкаў, ужо гэта сведчыць пра намер дойлідаў стварыць вертыкальную цэнтральную кампазіцыю.

Імкненне да цэнтральнай кампазіцыі выявілася таксама ў спакойным правільным рытме члянэнняў фасадаў, пасля Сафіі ў Вялікім храме, і храме на дзядзінцы ўзмоцненае трыма прытворамі. Атрымлівалася сабраная кампазіцыя з кубічных аб'ёмаў, якія прыступкамі спакойна пераходзілі ад аднаго да наступнага і завяршаліся цэнтральным купалам на высокім барабане. У Віцебскай Дабравешчанскай, Барысаглебскай царкве Бельчыцкага манастыра, у Спасаўскай царкве з іх моцна выцягнутымі аб'ёмамі, без прытвораў, з дынамічным рытмам члянэння паўночнага і паўднёвага фасадаў, вежападобнасць, вертыкалізм і дынамізм кампазіцыі выяўлены ў найбольш развітым выглядзе. Мэта дасягнутая іншым шляхам. Ад асноўнага аб'ёму аддзелены нартэкс (у першых двух помніках і ў інтэр'еры) - ён паніжаны і стварае дадатковую прыступку на шляху да ўнесенага на высокі барабан купала. Ды і дынаміка тут зусім іншая - яна пабудаваная на асіметрыі, падкрэсленая пластыкай аздаблення экстэр'еру. Паводле Якабсона, у X-XII стст. у Візантыйскай архітэктуры выяўляецца тэндэнцыя да пабудовы вертыкальнай дынамічнай кампазіцыі (Якабсон, 1985, с. 66). У раманскіх храмах таксама часта рабіўся акцэнт на вертыкаль, якую асабліва падкрэслівала вежа, нерэдка размешчаная над перасячэннем галоўнага нефа і трансэпта, г.зн. у цэнтры архітэктурнай кампазіцыі, Тэндэнцыя вертыкалізму і дынамізму ў еўрапейскай архітэктуры дасягае свайго піку ў эстэтыцы готыкі.

З полацкімі храмамі XII ст. звязаныя сведчанні пра пахаванні. Некаторыя з іх ад пачатку будаваліся як храмы-пахавальні. Падземныя крыпты характэрныя для раннераманскіх храмаў. Пазней, недзе ў XI ст., прынамсі ў Бургундыі, адным з найважнейшых цэнтраў раманскай архітэктуры, у сувязі з узнікненнем культу "парэшткаў", іх пачалі выкопваць і змяшчаць у раках у спецыяльна пабудаваных капліцах (Conant, 1974, р. 244-245). З гэтага часу галерэі, абкружаныя капліцамі становяцца ледзь не абавязковымі арыбутамамі не толькі раманскіх, але і гатычных пабудов. Практыка ўладкоўвання надземных крыптаў працягвалася таксама, асабліва ў паўночных еўрапейскіх краінах. Верагодна і галерэі, і прытворы полацкіх храмаў (тым больш, што некаторыя з іх набываюць апсіды) выконвалі функцыю каплічак. Паводле археалагічных дадзеных, галерэі служылі месцам пахаванняў. Хутчэй за ўсе гэтым і тлумачыцца незвычайная форма іх з пашырэннем на кутах. У сувязі з гэтым звернем увагу яшчэ на адну рысу, уласцівую раманскім

храмам. Трансепты часта былі падоўжанымі так, што выходзілі за межы асноўнага аб'ёму і мелі свае апсідкі. Калі глядзець на план, то такая кампазіцыя нагадвае полацкія храмы з паўночным і паўднёвым прытворамі.

Дэкаратыўнае ўбранне фасадаў культовых пабудов Полацка XI-XII стст. было параўнальна сціплым. Звернем увагу на тое, што вялікую ўвагу полацкія дойліды надавалі каменю і колеру. Пры стрыманым пластычным дэкоры менавіта паліхромнасць дапамагала майстрам перадолець манатоннасць мураванай сцяны. Менавіта таму, думаецца, знакамітая полацкая "паласатасць" была адным з дэкаратыўных сродкаў, і палачане ўпарта трымаліся яе на працягу ўсяго перыяду XI-XII ст. Ды і камень, нават калі фізічна знік з фасадаў, нагадваў пра сябе ў спецыяльнай раздзелцы радоў рошчыны. Агульнавядома, што ў раманскай архітэктуры каменю адводзілася значная роля і як будаўнічаму матэрыялу, і як дэкаратыўнаму сродку (у тым ліку і матэрыялу для разьбы). Актыўнае выкарыстанне паліхромнасці на фасадах у той час надзвычай характэрна для Балканскага рэгіёну.

Цяпер звернем увагу на асобныя элементы архітэктуры Полацка XI і асабліва XII стагоддзяў, чыста заходняга паходжання. Найперш згадаем контрфорсы, а таксама складаны комплекс капліц, прыбудавааных да Сафійскага сабора з усходняга боку у XII ст. Ва ўсходнеславянскай архітэктуры гэта беспрэцэдэнтны выпадак. У кантэкст рамана-гатычнай архітэктуры ўпісваецца таксама прыбудаваная да Сафіі квадратная вежа.

Хозераў звяртае ўвагу яшчэ на адзін будаўнічы прыём полацкіх дойлідаў - увядзенне драўляных сувязяў у цэла сцен. Такія драўляныя сувязі ў сценах, асабліва на высокім узроўні - характэрная рыса заходне-еўрапейскага будаўніцтва таго часу, прынамсі ў раманскі перыяд. Ён знайшоў адлюстраванне і ў трактатах Барбаро і Альбэрці. На першым этапе існавання помніка такія сувязі сапраўды рабілі канструкцыю мацнейшай, але, знаходзячыся ў сухім асяроддзі, дрэва даволі хутка парохнела, аслабляючы сцяну больш, чым бы яна была маналітнай. Так шго гэта не зусім удалая рэкамендацыя трапіла у Полацк напэўна ж невыпадкава.

Асобнае месца сярод помнікаў разгляданага перыяду займае маленькая бесслуповая з прамавугольнай апсідай царква Параскевы-Пятніцы і храм-трыконх. Першая нагадвае сабой раннехрысціянскія базілікі. Такого тыпу храмы таксама сустракаюцца на Балканах. Другі тып узнік у Афоне, распаўсюдзіўся па Балканскіх краінах і быў там папулярны цягам некалькіх стагоддзяў.

Ва ўжо згаданым артыкуле Л.В.Аляксееў звярнуў увагу на дысананс знешняга вобразу Спасоўскай царквы і яе інтэр'еру і зрабіў выснову, што майстар Іаан здолеў архітэктурнымі сродкамі перадаць сутнасць манаскага хрысціянскага светапогляду (Алексеев, 1996). Цяпер дазволю сабе яшчэ раз звярнуцца да кнігі Якабсона. У манастырах Афона ў

пасляіканаборчаскі перыяд зарадзілася своеасаблівая схаластычная багаслоўская канцэпцыя - ісіхазм. Ісіхазм прапаведваў адыход ад зямнога свету, аддаваў перавагу індывідуальнаму кантакту з богам, якога нельга спасцігнуць рацыянальна. На працягу XI-XIV стст. ісіхазм распаўсюдзіўся ў асяроддзі манахаў і феадальнай знаці па ўсім хрысціянскім усходзе. Ісіхазм выклікаў з'яўленне невялікіх храмаў з наўмысна слаба асветленым, цяжкім, змрочным, містычна замкнутым інтэр'ерам, які спрыяў узнікненню асаблівага эмацыйнага, містычнага стану ў таго, хто моліцца. Волю сваім майстэрству і фантазіі майстры маглі даць толькі ў экстэр'еры, дзе святлу і аптымізму нішто не замінала. Змрочны інтэр'ер царквы кантраставаў з яе багатым вонкавым выглядам, звернутым да свету (Якабсон, 1985, с.70). Ці не нагадвае ўсе гэта Спасаўскую царкву?

Як бачым, полацкая архітэктурная школа мае значна агульнага з архітэктурай Балканскіх краін, чым суседніх земляў. Чаму?

Два вялізных хрысціянскіх арэалы - Усходні з цэнтрам у Канстанцінопалі і крыжова-купальнай сістэмай у аснове храма і Заходні з цэнтрам у Рыме і базілікай. Вядома, што чым бліжэй да цэнтра, тым у больш чыстым выглядзе выступае тая ці іншая культурная з'ява ці працэс, чым далей - тым у больш аслабленым выглядзе, зведваючы ўплыў суседняга культурнага арэалу. Вось ва ўмовах менавіта такой культурнай інтэрферэнцыі і аказаліся рэгіёны Балканскіх краінаў, Валыні, Паліччя і Полаччыны: прыналежныя да візантыйскага арэалу крыжова-купальнага храма, яны аказаліся на яго лерыферыі ва ўмовах вельмі шчыльных кантактаў з рамана-гатычным светам. Вось таму ў архітэктурных помніках гэтых рэгіёнаў так глыбока перапляліся рысы абедзвюх традыцый: на візантыйскую аснову накладваюцца раманскія элементы - моцна выцягнуты крыжова-купальны храм складанага тыпу з адметнай дэкаратыўнай сістэмай. Ступеня ўплыву ў розных краінах праяўлялася з рознай сілай. Працэс узаемадзеяння быў двухбаковы. Так, у Далмацыі базіліка на скрыжаванні асноўнага нефа і трансепта набывае купал, г.зн. на раманскую матрыцу накладваюцца элементы візантыйскай сістэмы. У гэты ж лагічны рад упісваецца і вежа над сяродкрыжжам базілікі, так характэрнай для аднаго з цэнтраў раманскай архітэктуры - абатства Ключні ў Бургундыі. Сама заходне-еўрапейская архітэктурная не была гамагеннай, таму і рэгіянальныя варыянты з яе ўплывам розняцца. Напрыклад, у помніках полацкай школы XII ст. можна ўбачыць рысы паўночнаеўрапейскай традыцыі (просты і ясны план, вельмі выразная сабранасць адносна простых форм, гарманічная і ясная аб'ёмна-прасторавая кампазіцыя, стрыманы дэкор, адчуваецца ўплыў гатычнай эстэтыкі, які выявіўся ў надзвычай дынамічных і вертыкальных кампазіцыях), што і не дзіўна само па сабе, паколькі Полацк таго часу быў сталіцай Дзвінскага шляху.

Раманскі ўплыў на славянскую архітэктру праяўляецца шмат у якіх рэгіянальных школах, але гэтыя элементы маглі ўводзіцца на розных узроўнях: структурным, функцыянальным, кампазіцыйным, дэкаратыўным. Яскравым прыкладам раманскага ўплыву на дэкаратыўную сістэму з'яўляюцца храмы Уладзімірскай зямлі з іх багатай разьбой на фасадах. У Полацку ж рамана-гатычныя ўплывы значна глыбейшыя (прынамсі, на узроўнях кампазіцыйным, структурным), у выніку ж яны фармавалі зусім адметны вобраз помніка. Цікавы факт прыводзіць у сваім даследаванні І.М.Хозераў: "Паўлінаў, які наведваў Бельчыцкі манастыр у 1908 г., не прызнаў Барысаглебскую царкву помнікам XII ст., нягледзячы на тое, што ў літаратуры ўказвалася, што Барысаглебская пабудаваная ў XII ст.: настолькі фасад яе не быў падобны на славяна-візантыйскія храмы звычайнага тыпу" (Хозеров, 1994, с.74).

Заходнія ўплывы выконвалі функцыю фармавання адметнай мясцовай школы дойлідства, у той час, як крыжова-купальны храм з'яўляўся матычнай глебай, якая, прымаючы знешнія ўплывы, змяняла, адаптавала, асвойвала іх.

Літаратура

1. Алексеев Л.В. Оборонное зодчество Руси в свете раскопок в Мстиславле // Российская археология. -1993.
2. Алексеев Л.В. Домонгольская архитектура Полоцкой земли в историческом переосмыслении // Российская археология. - 1996. - №2.- С. 96-110.
3. Тарасаў С. Полацкая Сафія // Наша ніва. -1994. - N 8-9.
4. Хозеров И.М. Белорусское и Смоленское зодчество XI-XIII вв. - Мн., 1994.
5. Якобсон АЛ. Закономерности в развитии средневековой архитектуры. - Л., 1985.
6. Conant K.J. Carolingian and Romanesque Architecture: 800 to 1200. 1974.

Гардзееў Максім
г.Мінск

ПОЛАЦКІЯ МАГІСТРАЦКІЯ КНІГІ 2-Й ПАЛОВЫ XVII СТ. ЯК ГІСТАРЫЧНАЯ КРЫНІЦА

Тэма майго выступлення непасрэдна павязана з тэмай кандыдацкай дысертцыі ("Полацкія магістрацкія кнігі 2-й паловы XVII ст. як гістарычная крыніца").

Сярод пісьмовых крыніц, што захаваліся па гісторыі Беларусі, адно з першарадных месцаў займаюць магістрацкія кнігі. Пераважная колькасць гэтых кніг захоўваецца зараз у фондах НГА РБ у г. Мінску.

Магістраты пачалі з'яўляцца ў беларускіх гарадах як выбарчыя органы самакіравання адначасова з увядзеннем Магдэбургскага права. Яны былі органамі адміністрацыі, суда і гарадскога самакіравання; па адміністрацыйнай частцы адказвалі за ўсе гаспадарчыя і грамадскія справы, па судовай — разглядалі грамадзянскія і крымінальныя справы.

Магістраты ўключалі ў сабе дзве калегіі — раду (савет), які ведаў грамадзянскім судом, паліцыяй, наглядам за гандлем, і лаву, якая ведала судом па крымінальных справах. На чале рады стаяў воіт, на чале лавы - бурмістры. Часам гэтыя органы злучаліся ў адну ўстанову IV.

Апеляцыі на вырашэнні магістрата адпраўляліся да вярхоўнай улады. Справы вяліся на старажытнабеларускай і польскай мовах.

Пасля далучэння беларускіх земляў да Расейскай імперыі магістраты пачалі дзейнічаць тут як гарадскія (ці гарадавыя) магістраты з 1773 г. Гэта былі саслоўныя судовыя ўстановы. Юрысдыкцыя іх распаўсюджвалася на гандлёва-прамысловае насельніцтва горада-купцоў і мяшчан. Займаліся яны разборам крымінальных і грамадзянскіх спраў па скаргах і ісках прыватных асоб ці страпчых, па паведамленнях іншага суда, намесніцкага кіравання і г.д. Разгледжвалі справы па ўтрыманню падаткаў з нерухомай маёмасці, па рэкруцкай павіннасці, па пералічэнню купцоў і мяшчан, па выбранню асоб на пасады цэхавага кіравання, падзелу рамёсел на цэхі.

Судаводства ў гарадскіх магістратах вялося на польскай і расейскай мовах. Пры вырашэнні спраў выкарыстоўваўся Статут Вялікага княства Літоўскага і расейскае заканадаўства.

Ліквідаваны былі гарадскія магістраты на працягу буржуазных рэформаў у 60-х гадах XIX ст. /2/.

Гісторыя магістратаў не можа не быць каштоўнай і цікавай старонкай гістарычнага лёсу нашай краіны.

У пачатку працы над дысертацыяй намі было вырашана апрацаваць і прааналізаваць інфармацыйна-даведачныя матэрыялы, якія маюцца ў НГА РБ па гэтай вобласці гістарычных крыніц увогуле. Вывучэнне корпуса магістрацкіх кніг прывяло нас да наступных вынікаў.

Спачатку мы арыентаваліся на выдадзены ў 1974 г. даведнік па ЦДГА БССР. Але пры больш шчыльнай праверцы прыведзеныя там звесткі аказаліся не зусім дакладнымі. У дадатак да гэтага, не ўсе інфармацыйна-даведачныя матэрыялы (асабліва ўнутраны каталог старажытных актаў, а таксама некаторыя вопісы), якія захоўваюцца ў архіве, здолелі даць адэкватнае рэчаіснасці ўяўленне аб змесце фондаў, якія нас цікавілі. Таму было вырашана скласці свой каталог магістрацкіх кніг да 1795 г., зыходзячы з розных пазнейшых інфармацыйна-даведачных і службовых матэрыялаў.

Удалося ўстанавіць, згодна са складзеным каталогам, што магістрацкія кнігі, якія ахопліваюць перыяд да 1795 г., ёсць у фондах па

33 населеных пунктах. Гэта змест 39 фондаў, улічаныя па 45 вопісах 572 адзінкі захавання ў аб'ёме звыш за 147465 л. і 2224 ст. Безумоўна, матэрыял вельмі шырокі, і ўяўляе сабой перспектыўнае поле дзейнасці. У прыватнасці, матэрыялы XVII ст. складаюць там 79 адзінак захавання (звыш за 35721 л.).

Трэба асобна адзначыць унікальны ў сваім родзе фонд магілёўскіх магістрацкіх кніг /3/. Па сваім аб'ёме (200 адзінак захавання за 1579-1772 г. у колькасці 66117 л.) ён не мае сабе роўных.

Матэрыялы па Полацку ў НГА РБ сканцэнтраваны ў двух фондах: ф. № 1823 «Полацкі магістрат» 1 ф. № 2424 «Полацкі гарадавы магістрат». Трэба адзначыць, што ў даведніку 1974 г. не адзначана наяўнасць якіх-небудзь дакументаў 2-й паловы XVII ст. па Полацку /4/, Рукапісны каталог старажытных актаў службовага карыстання абмяжоўвае змест ф. № 1823 «Полацкі магістрат» 47 адзінкамі захавання за 1704-1785 гг., у той час, калі на самой справе фонд змяшчае 49 адзінак захавання за 1650-1772 гг. (8178 л.) паводле вопіса № 1, і 8 адзінак захавання за 1650-1680 гг. (звыш за 1313 л.) паводле вопіса № 2. Гэта 50 актавых кніг за 1650-1772 гг., выпісы з актавых кніг, пасведчанні, граматы і іншыя дакументы. Сярод усіх матэрыялаў ф. № 1823 «Полацкі магістрат» да 2-й паловы XVII ст. належаць 7 адзінак захавання (без уліку 3-х старажытных вопісаў) - 6 актавых кніг і грамата, ў агульнай колькасці 1860 л. Гэта наступныя матэрыялы:

ф. №1823, воп. 1

сп. № 1 актавая кніга за

5 вер. 1654 г. — 28 жніўня 1657 г. (545 л.)

сп. №49 г рамата полацкага магістрата ад 9 снежня 1650 г. аб вызваленні купца Г. Міцковіча ад гарадскіх павіннасцей (2 л.)

воп. 2

сп. № 1 актавая кніга за 1 студз. - 29 снеж. 1650 г. (259 л.)

сп. № 2 тое ж за 20 студз. — 13 снеж. 1672 г. (207 л.)

сп. №3 тое ж за 2 студз.—31 снеж. 1676 г. (316 л.)

сп. № 4 тое ж за 1 студз. — 24 снеж. 1682 г. (255 л.)

сп. № 5 тое ж за 1 студз. — 22 снеж. 1684 г. (281 л.)

Матэрыялы, пранумэраваныя ў вопісе № 1, захоўваюцца ў арыгіналах і скапіраваны ў мікрафільмах. Арыгіналы матэрыялаў вопіса № 2 (кнігі полацкай ратушы) захоўваюцца ў адным з рыжскіх архіваў, а ў НГА РБ яны ёсць у мікрафільмах).

Дадзены фонд не такі вялікі як, напрыклад, магілёўскі. Тым не менш, унікальнасць гэтых матэрыялаў 2-й паловы XVII. ст. заключаецца ў тым, што, па-першае, яны ўвогуле не даследаваліся ў беларускай і замежнай гісторыяграфіі, па-другое, яны звязаны з гісторыяй аднаго з найбольш славытых і буйнейшых гарадоў Беларусі. Даследаванне гэтых матэрыялаў дазваляе меркаваць, што прадстаўленыя дакумен-

тальныя крыніцы дадуць магчымасць у той ці іншай ступені асвятляць некалькі галоўных тэм, такіх як: гісторыя горада, яго тэрытарыяльнае развіццё, гісторыя гарадской абшчыны, сацыяльная структура гарадскога насельніцтва, эканамічная і культурная гісторыя горада, царкоўна-рэлігійныя і этнічныя адносіны сярод насельніцтва, роля магдэбургскага права ў гарадскім жыцці, межы яго рэальнага выкарыстання. Асабліваю цікавасць уяўляе сабой актавая кніга за 5 вер. 1654 г. — 28 жніўня 1657 г., час складання якой прыпадае на перыяд вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай у 1654-1667 гг.

У сувязі са спецыфікай дзейнасці магістрацкіх устаноў матэрыялы, якія захаваліся ў ф. № 1823 "Полацкі магістрат", уяўляюць сабой, галоўным чынам, акты, якія рэгулявалі сацыяльна-эканамічныя адносіны паміж, горадам і суб'ектамі цэнтральнай і меснай улады (вярхоўная ўлада, паны-рада, сеймы), магістратам і гарадской абшчынай, магістратам і прадстаўнікамі асобных саслоўных груп.

Мы спадзяёмся, што вывучэнне полацкіх магістрацкіх кніг 2-й паловы XVII ст. дазволіць канкрэтна і аб'ёмна прадставіць і ахарактарызаваць вышэйназваныя напрамкі гістарычнага развіцця Полацку тых часоў. Магчыма, некаторыя матэрыялы будуць цікавымі і вартымі да апублікавання.

Літаратура

1. Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. - Мн: БелЭн, 1994. - С. 113.
2. Гісторыя Беларускай ССР у 5 т. Т.2: Беларусь у перыяд капіталізму (1861-1917 гг.). - Мн.: Навука і тэхніка, 1972. - С. 45.
3. НГА РБ, ф. №1817, воп. 1.
4. Центральный государственный исторический архив БССР в Минске. Путеводитель. - Мн.: Полымя, 1974. - С. 10-11.

Глазырин Евгений
г. Новополоцк

О РАЗВИТИИ РЕМЕСЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА ПОЛОЦКА ВО 2-Й ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Проблема развития ремесленного производства Полоцка во второй половине XIX века, как и в целом всех городов Беларуси, имеет немаловажное значение в изучении и понимании такой обширной темы, как развитие капиталистических отношений в Беларуси.

Актуальность данной проблемы объясняется следующими тремя факторами. Во-первых, её малоизученность; во-вторых, противоречивость и неточность данных по ремеслу этого периода как в современ-

ной историографии, так и в официальной статистике XIX века. Например, четыре автора в своих монографиях дают четыре разных числа о количестве ремесленников в городах Беларуси в конце XIX века. По данным М.Матусевича их было 77 тыс.⁹⁷, М.Болбаса - 111 тыс.⁹⁸, З.Абезгауза - 144 тыс.⁹⁹, Д.Дудкова - 200 тыс.¹⁰⁰. По Полоцку тоже значительные расхождения. В "Памятной книжке Витебской губернии на 1862" количество полоцких ремесленников в 1862 году составляло 45 человек¹⁰¹, Витебский губернский статкомитет насчитывает их 736¹⁰², В.Чепко - 420¹⁰³. И, в-третьих, что привлекает к более детальному изучению данной проблемы - это господствующее положение ремесла в промышленности Беларуси вплоть до начала XX века. В 1900 году валовая продукция ремесленной промышленности Беларуси составила 40,1 млн. рублей, фабрично-заводской - 34,3 млн. рублей¹⁰⁴. По Полоцку эти цифры соответственно выглядели так - 177 619 руб. и 46 849 руб.¹⁰⁵

Чем объяснить данные факты? Незрелостью экономических отношений или эволюцией ремесленного производства? Ответ на этот и на другие вопросы, связанные с развитием промышленности Беларуси во второй половине XIX века, необходимо искать в анализе количественных и качественных показателей ремесленного производства, его структуры и в тех географических и социально-политических условиях, в которых оно развивалось.

Прежде чем перейти непосредственно к характеристике ремесленного производства Полоцка, необходимо обратить внимание на одно обстоятельство - это разграничение таких понятий, как ремесленная мастерская, мануфактура и фабрично-заводское предприятие. Отсутствие точной методики их учёта и не критический подход к статистическим данным XIX века являются причиной разногласий в данных и выводах о ремесле и в целом по промышленности.

⁹⁷ Матусевич М.Г. Асноўныя этапы развіцця прамысловасці БССР. - Мн., 1937. - с.58.

⁹⁸ Болбае М.Ф. Промышленность Белоруссии. 1860-1900. - Мн., 1978. - С. 561.

⁹⁹ Абезгауз З.Е. Развитие промышленности и формирование пролетариата в Белоруссии во второй половине XIX века. - Мн., 1971. - С.25.

¹⁰⁰ Дудкоў Д. А. Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў другой палове XIX ст. - Мн., 1932. С.24.

¹⁰¹ Памятная книжка Витебской губернии на 1862 г. - СПб, 1862. - С. 238-245.

¹⁰² Национальный исторический архив Беларуси (далее НИАБ). Ф.2502, оп.1, д.44, л.139.

¹⁰³ Чепко В.В. Зарождение капиталистических отношений //Полоцк: Ист.очерк. - Мн., 1987. - С.87.

¹⁰⁴ Абезгауз З.Е. Указ. - Соч., с.25.

¹⁰⁵ НИАБ, ф.2502, оп.1, д.565, л.566.

В статистических сведениях о фабриках и заводах Витебской губернии за 1869 год в Полоцке насчитывается 28 заводов¹⁰⁶. Полоцкий исправник в своём рапорте даёт более развернутую структуру этих "заводов", указывая довольно важные детали. Например, "кожевенный завод полоцкого мещанина Дементия Шутки. Существует с 1843 года. Расположен на Плиговской улице в собственном деревянном доме. Число работников - 1 мастер. Оборудование - 2 чана. Материалы для завода приобретаются в Полоцке. Изделия сбываются в Полоцке и уезде на сумму 775 рублей"¹⁰⁷.

И ещё один пример. Известковый завод полоцкого мещанина Ария Хайкина. Существует с 1849 года, расположен на берегу Двины с 1 мастером и одной ямой для выжигания извести.¹⁰⁸ Аналогичные "заводы" и все остальные 26, десять из которых имеют по 2 рабочих. Необходимо добавить, что в большинстве случаев, как отмечается в бумагах канцелярии Витебского губернатора, на таких «заводах» «вызвания производятся по ремесленному Уставу» и «хозяин сам работает».¹⁰⁹

К какому же типу относятся данные "заводы"? Может к мануфактурам, как считают некоторые исследователи?¹¹⁰ Однако ни по числу рабочих, ни по разделению труда, ни по применяемым паровым или другим машинам, ни по характеру сбыта товаров их никуда не отнесёшь, кроме как к ремесленным мастерским. И таких заводов насчитывается большое количество. И именно они попадали сначала в труды статкомитетов, а затем в монографические исследования.

В чём причина появления таких названий для промышленных заведений ремесленного типа? При анализе архивных документов выясняется закономерность - такие «заводы» были в основном характерны для тех городов, где цеховая система была не развита, а точнее ослаблена. И если в Минске в 80-х гг. XIX века мы встречаем ремесленников кожевников, мыловаров, дрожжевиков, обойщиков, красильщиков, то в Полоцке в это же время существуют 6 кожевенных, 1 мыловаренный, 2 дрожжевых, 1 обойный и 2 красильных завода с 1-2 рабочими.¹¹¹ Скорее всего получение для своей мастерской статуса "завода" было вызвано стремлением предпринимателя к экономической свободе деятельности, которую сдерживала цеховая система.

¹⁰⁶ НИАБ. Ф.2502, оп.1, д.173, л.21-24.

¹⁰⁷ НИАБ, д.176, л.66.

¹⁰⁸ Там же, д.176, л.78.

¹⁰⁹ Там же, ф.1430, оп.1, д.34117, лл.45-46, 94-99.

¹¹⁰ Манис Н.А. Промышленность и торговля. Городское хозяйство // Полоцк: ист. очерк. - Мн., 1987, - С.95.

¹¹¹ НИАБ. Ф.10, оп.1, д.512, лл.1-20, 25-60, ф.21, оп.1, д.П, лл.12-18, д.27, лл.26-28, ф.295, оп.1, д.1202, лл.80-84, ф.2502, оп.1, д.402, лл.259-262.

Таким образом, учитывая количество рабочих, разделение труда, наличие паровых, электрических и других механических машин на промышленных предприятиях, можно получить более полные данные о ремесленном производстве Полоцка, выделяя из так называемых "заводов" ремесленные мастерские.

Перейдём сейчас к вопросу о численности ремесленников Полоцка во 2-й половине XIX века. Здесь пришлось столкнуться с трудностями в подсчёте, т.к. сведения противоречивы и не точны. Например, кто поверит, что в 1862 г. в Полоцке не было ни одного хлебника, пекаря, трубочиста, и как город мог обойтись только 1 столяром, 2 кузнецами, 2 портными и т.д.¹¹² Все это вытекает из неорганизованности ремесленных организаций и стихийности ремесла, особенно в уездных городах, каким был Полоцк. С 1854 года в Полоцке цеховая система управления была заменена Общей ремесленной управой, а с 1885 года - Упрощённой ремесленной управой¹¹³, которая была представлена одним старшиной и двумя его товарищами. Именно они принимали желающих в "круг ремесленного общества" и выдавала свидетельства, зачастую "без разбора"¹¹⁴ Такое упрощённое управление не предусматривало деление на цехи и выделение ремесленников из сословия мещан, что свидетельствовало о смене отжившей цеховой системы свободным предпринимательством. Нередко такие управы не располагали ни "имуществом и капиталами", ни даже средствами для найма письмоводителя.¹¹⁵ По этой причине и ни по какой другой, кроме Витебска, отсутствуют фонды ремесленных управ уездных городов Витебской губернии. Поэтому материалы о ремесленниках Полоцка находятся в различных ведомствах: в канцелярии Витебского губернатора, в губернском правлении, в Полоцкой городской управе, в Полоцком полицейском управлении, в Витебском статкомитете и т.д.

В целом, обращая внимание на сведения тех или иных лет, где данные наиболее полные, можно проследить изменения в численном составе ремесленников Полоцка во 2-й половине XIX века (табл.1).

¹¹² Памятная книжка Витебской губернии на 1862 г. с.238-245.

¹¹³ НИАБ. Ф.1416, оп.2, Д.18389, л.7

¹¹⁴ Там же, л.1

¹¹⁵ Там же, ф.21, оп.1, д.6, л.9, ф.1416, оп.2, д.18389, л.7

Таблица 1¹¹⁶

Годы	1862	1869	1886	1895	1900
Ремесленники					
мастера	331	528	439	820	767
подмастерья	325	174	169	268	324
ученики	101	134	103	159	177
Всего	757	836	711	1247	1268

Таким образом, по абсолютным показателям наблюдается рост количества ремесленников. По этому показателю Полоцк был одним из центров ремесла не только в Витебской губернии, но и в Беларуси. Суммируя ремесленное производство в Минской и Витебской губерниях, можно отметить, что Полоцк был пятым городом из 17 городов двух губерний по числу ремесленников. Это объясняется относительно высокой плотностью населения данного региона (Полоцк в конце XIX века по населению среди белорусских городов Витебской губернии был вторым после Витебска) и большим удельным весом в населении города военных. Так, например, в 1869 году это сословие составляло около 12 % жителей Полоцка¹¹⁷ - больше, чем в других городах Витебской губернии, за исключением Витебска.

Если же взять удельный вес ремесленников в городском населении, то более развитыми в этом отношении в конце XIX века были Дрисса (8,1 %), Витебск (7,8 %), Лепель (6,8 %). В Полоцке удельный вес ремесленников был ниже (4,2 %). Основные причины такого явления заключаются, во-первых, в географическом положении Полоцка. Расположенный на удобных путях сообщения, он меньше всего испытывал нужду в собственном развитии ремесла для удовлетворения потребностей. Особенно наметился отток мещан из ремесленного производства в связи со строительством Риги-Орловской железной дороги и с последующей её эксплуатацией. К тому же изделия местных ремесленников не всегда могли выдержать конкуренцию со стороны привозимых това-

¹¹⁶ Таблица составлена по данным: НИАБ, ф.1430, оп.1, д.31154, лл.101-102; д.34117, лл.2-4; д.38053, лл.2-4; ф.2502, оп.1, д.44, лл.138-140; д.173, лл.21-24; д.176, лл. 54-57; д. 402, лл.259-262; д.488, лл.58-79; д.565, лл.566-567; ф.2643, оп.1, д.7, лл.3-4; Памятная книжка Витебской губернии на 1862 г. - СПб, 1862. - С.238-245.

¹¹⁷ НИАБ, ф.2502, оп.1, д.176, лл.80-84.

ров, лучших по качеству, а тем более служить предметом внешней торговли.¹¹⁸ И, в-третьих, что повлияло на низкий уровень удельного веса ремесленников в Полоцке - это волна свободного предпринимательства после отмены цеховой системы с её строгой регламентацией. Сначала она привела в 60-е гг. XIX века к резкому увеличению удельного веса ремесленников (7,1 %) по сравнению с концом 50-х (4,7 %)¹¹⁹, а в 70-х гг. стала причиной кризиса ремесленного производства. Проявление этого процесса ясно прослеживается по архивным материалам. Уже в 1870 году ряд полоцких ремесленников направили прошение на имя Витебского губернатора о преобразовании Полоцкой упрощённой ремесленной управы в цеховую. В частности, отмечалось: "А потому, как нет ныне цеховых старшин, которые могли бы знать поступающего в ремесленники и могли бы испытать в знании ремесла, то принимаются люди совершенно не знающие того ремесла, на которое они получают свидетельство. Между тем из-за таких настоящие мастера много теряют ввиду того, что нельзя правильно держать учеников у мастера и подмастерьев, ибо последние пробывшие самую малость у мастера, отходят от него и от Управы получают свидетельство на звание мастера".¹²⁰ Поэтому, обсуждая вопрос о развитии ремёсел в городе, Полоцкая Дума отмечала: "Ремёсла совсем упали, ремесленники занимаются черновой работой, денежные средства скудны".¹²¹ Причём, "за многочисленностью ремесленников и по малому решительно обороту или требованию изделий, многие из мастеров в течении года остаются по несколько месяцев без всяких работ".¹²²

Рассмотрим теперь такой вопрос, как виды ремесла и их распространение. Анализ ремесленных специальностей позволяет выделить четыре вида ремесла: ремёсла по приготовлению продуктов питания, по изготовлению одежды и обуви, по изготовлению предметов домашнего обихода и прочие ремёсла (табл.2).

Как видно, наиболее распространёнными видами ремесла в Полоцке во 2-й пол. XIX века были ремёсла по изготовлению одежды (26 % всех занятых в ремесле) и предметов домашнего обихода (39,1 %). Особенно среди них выделяются портные - в среднем 14 % от всего количества ремесленников, сапожники - 12 %, столяры - 6 %, кузнецы -

¹¹⁸ НИАБ, ф.2643, оп.1, д.10, л.63.

¹¹⁹ Лютый А.М. Социально-экономическое развитие городов Беларуси в конце XVIII-перв.пол. XIX века. - Мн., 1987. - С.123.

¹²⁰ НИАБ, ф.1416, оп.1, Д.16713, ЛЛ.1-2

¹²¹ Там же, д.13826, л.7

¹²² Там же, л.28.

4%, плотники, шапочники, красильщики - по 3 %. В целом, эти специальности составили 44 % всех ремесленников города. Одной из особенностей ремесла в Полоцке был довольно большой удельный вес извозчиков - до 12%.

Таблица 2¹²³

Виды ремесел	Количество ремесленников по годам			
	1862	1869	1895	1900
По приготовлению продуктов питания	81	148	156	145
По изготовлению одежды и обуви	241	229	293	321
По изготовлению предметов домашнего обихода	340	301	477	482
Прочие ремесла	95	158	321	320
Всего	757	836	1247	1268

Обратимся теперь к динамике ремесленных специальностей (табл. 3).

Таблица 3.1¹²⁴

№ п/п	Ремесленные специальности	Количество ремесленников по годам		
		1869	1886	1895
1	2	3	4	5
1	Хлебники	35	23	22
2	Булочники	8	5	42
3	Кондитеры	6	3	8
4	Пекари	47	6	34
5	Мясники	32	26	35
6	Колбасники		3	4
7	Рыболовы			6
8	Портные	124	95	150

¹²³ Таблица составлена по данным: НИАБ, ф.2502, оп.1, д.44, лл. 139-140; д.176, лл.54-57; д.488, лл.78-79; ф.2643, оп.1, д.7, лл.3-4.

¹²⁴ Таблица составлена по данным: НИАБ, ф.2502, оп.1, д.176, лл.54-57; д.402, лл.259-262; Д.488, лл.78-79.

Продолжение табл. 3.1

1	2	3	4	5
9	Сапожники	142	88	75
10	Шапочники	33	17	30
11	Модистки		4	20
12	Перчаточники			18
13	Печники	50	7	15
14	Столяры	45	57	67
15	Медники		3	6
16	Оловянных и жестяных дел мастера	8		18
17	Шорники	2	5	5
18	Каретники	1	5	4
19	Кузнецы	14	23	34
20	Слесари	2	8	33
21	Плотники	5	20	40
22	Пильщики	2	16	50
23	Канатники			6
24	Горшечники	15	26	10
25	Скорняжники		1	6
26	Бочары	6	2	8
27	Стекольщики	8	6	15
28	Красильщики	26	8	27
29	Маляры		3	30
30	Колесники	2		3
31	Детяри			1
32	Каменщики	22	8	2
33	Штукатуры	14	4	20
34	Токари		2	7
35	Кирпичники	26		7
36	Обойщики		5	12
37	Кровельщики		5	14
38	Кожевеники	18	20	28
39	Овчинники			1
40	Шерстобой			4

Продолжение табл. 3.1

1	2	3	4	5
41	Золотых и серебряных дел мастера		4	2
42	Трубочисты	6	5	4
43	Извозчики	78	103	136
44	Часовых дел мастера	8	4	12
45	Живописцы		1	1
46	Фотографы	2	1	5
47	Цирюльники	8	4	7
48	Музыканты	10	22	27
49	Резчики печатей	2	1	2
50	Тряпочники		2	33
51	Лоточники	8		13
52	Лайбочники		9	24
53	Переплётчики	16	6	11
54	Зубные техники		1	1
55	Чемоданщики		2	1
56	Чулочники			20
57	Мостовщики			15
58	Добывание извести	16	6	9
59	Прялочники			1
60	Башмачники	14	4	
61	Римари	4	5	
62	Иконописцы		1	
63	Золотари		1	
64	Свечники	4	8	1
65	Пивовары	8	4	
66	Медовары	4		
67	Мыловары		2	3
68	Водочники	8		
69	По производству зельтерской воды		3	5

Окончание табл. 3.1

1	2	3	4	5
70	Кафельники			1
Всего количество ремесленных специальностей		42	54	63
Всего ремесленников		836	711	1247

Таким образом, наблюдался рост числа специальностей. Обращая внимание на распространение ремесленных специальностей по годам, можно сделать вывод, что расширение их числа шло, в основном, двумя путями.

Первый путь - возникновение специальностей было связано с появлением нового в науке, промышленности, культуре. Так, в Полоцке в 70-90-е гг. появляются фотографы, токари, зубные техники, живописцы, мостовщики, ремесленники по производству зельтерской воды и т.д.

Второй путь - это наиболее интенсивный путь расширения ремесленных специальностей. Он является прямым результатом развития новых буржуазных отношений, которые вызывают общественное разделение труда, в том числе и в ремесле. В итоге от одной ремесленной специальности отделяются несколько других.

Например, от кожевников выделяются перчаточники, скорняжники, чемоданщики, переплётчики; от кузнецов - слесари и жестяных дел мастера, медники; от ювелиров - золотых и серебряных дел мастера, позолотники; от ткачей - красильщики, шерстянники, канатники, чулочники; от портных - модистки и т.д.

Кроме этого особенностью распространения ремесленных специальностей в Полоцке было наличие так называемых традиционных ремёсел, которые, используя местное сырьё, определяли своеобразно ремесленную специализацию Полоцка. К ним можно отнести такие ремесленные специальности, как мясники, рыболовы, сапожники, шапочники, пильщики, гончары, кирпичники, кожевники, добывающие известь, лодочники и ряд других.

Следующим значимым показателем уровня развития ремесленного производства является его объём. Конечно, определить, на какую точно сумму вырабатывали продукции в год все ремесленники Полоцка, достаточно трудно, но используя определённую методику, основанную на анализе доходов и расходов ремесленников, цен на товары, можно вывести наименьшую цифру по этому показателю (табл.4).

Таблица 4

Годы Расходы	1862	1869	1886	1895	1900
Содержание учеников (руб.)	2727	3618	2781	4293	4779
Содержание и жалование подмастерьям (руб.)	19500	10440	10140	16080	19440
Содержание семьи, покупка сырья и материалов, выплата податей и дрю (руб.)	66200	105600	87800	164000	153400
Всего (руб.)	88427	119658	100721	184373	177619

Чтобы более полно определить роль ремесленного производства в промышленном развитии Полоцка во второй половине XIX века, необходимо сопоставить эти данные с совокупным объемом производства мануфактур и заводов за этот период. Так, в 1895 году объем мануфактурной и фабрично-заводской промышленности составил 31 875 рублей, или 15 % всего объема промышленности Полоцка. В 1900 году - 46 849 рублей, или 20 % от всего объема промышленности.¹²⁵

Таким образом, анализируя вышеизложенные данные, можно сделать три основных вывода.

Во-первых, на протяжении 2-й половины XIX века наблюдался рост объема ремесленного производства в Полоцке. К началу XX века он увеличился почти в 2 раза по сравнению с серединой XIX века.

Во-вторых, развитие ремесла приобретает циклический характер, что свидетельствует о его тесной связи с законом рынка.

В-третьих, ремесло к началу XX века продолжало играть доминирующую роль в промышленном развитии Полоцка (80 % всего объема промышленного производства) и в значительной степени определяло лицо города и его пространственную организацию.

Причинами такого явления, когда ремесленное производство обгоняло по темпам роста и объему производства мануфактурную и фабрично-заводскую промышленность Полоцка вплоть до начала XX века, являются; отсутствие крупных капиталов в Полоцке, колониальная финансовая политика царизма, выразившаяся в недостатке кредитов в

¹²⁵ НИАБ, ф.2502г, оп.1, д.488, лл. 58-60; д.565, л.566.

данном регионе, как и в целом на Беларуси, бедность природных богатств, чиншевое пользование землёй в городах и преобладание еврейского населения.

Однако такое положение дел не говорит о каком-либо застое в развитии экономических отношений не только в Полоцке, но и во всей Беларуси, т.к. подобный процесс имел место в большинстве белорусских городов. Увеличение численного состава ремесленников, количества ремесленных специальностей, используемый наёмный труд, рост объёма ремесленного производства, разложение цеховой системы, циклический характер развития ремесла свидетельствует о постепенной эволюции ремесленного производства в мелкотоварное капиталистическое, подчинённое духу свободного предпринимательства и законам рыночной экономики. Поэтому анализ развития ремесленного производства в Полоцке ещё раз доказывает, что главной особенностью развития капиталистических отношений в Беларуси было то, что их формирование происходило на базе мелкотоварного капиталистического производства, каким всё более становилось ремесло.

Дзярновіч Сяргей
г. Мінск

АБ ЗНАХОДЖАННІ НАРМАНАЎ У ПОЛАЦКУ У IX-XII СТ.

Усходняя Еўропа заўсёды прываблівала скандынаваў магчымасцю разнастайных кантактаў з мясцовым насельніцтвам, краінамі Усхода і Візантыі. На тэрыторыі Беларусі сходзіліся рачныя шляхі па Заходняй Дзвіне і Дняпру. На заходнедзвінскім шляху Полацк займаў вядучае месца. Вікінгі не маглі не выкарыстоўваць Полацк у сувязях скандынаўскіх краін са старажытнарускай дзяржавай. У гісторыяграфіі С.Русі вядомы накірунак, прыхільнікі якога лічаць, што Полацк, як і іншыя старажытнарускія гарады, быў заснаваны варагамі. Рускі гісторык Пагодзін М.П. назваў такія гарады "варажскімі ваеннымі пасадамі".¹²⁶ Беларусі даследчык Раманаў Е.Р. разглядаў Полацк і іншыя гарады Полацкай зямлі як «важныя апорныя пункты пры паходах нарманаў у Візантыю».¹²⁷ Сучасныя даследчыкі Бялецкі С.В. і Лесман Ю.М. лічаць магчымым разглядаць першапачатковы перыяд у гісторыі старажытных гарадоў Беларусі як "варажскі"¹²⁸ і сцвярджаюць, што тапаграфічная

¹²⁶ Погодін М. Исследование о количестве древних русских воев. - СПб., 1850. - С. 20.

¹²⁷ Романов Е.Р. К истории Лукомльского монастыря Сенненского уезда Могилёвской губернии //Виленский календарь на 1908 г. Приложение. - С. 33-38.

¹²⁸ Белецкий СВ., Лесман Ю.М. Новые публикации материалов раскопок средне-

структура старажытнага Полацка падцвярджае такое меркаванне¹²⁹. З такімі разважаннямі палемізіраваў Аўдусін Д.А.¹³⁰ Вядомыя крыніцы аб знаходжанні і дзейнасці варагаў у Полацку разглядаў Штыхаў Г.В.¹³¹

Знаходжанне нарманаў у Полацку знайшло адлюстраванне ў пісьмовых крыніцах. Скандынавы добра ведалі Полацк і аб гэтым сведчаць старажытнарускія летапісы і скандынаўскія сагі. Па першае трэба паставіць наступнае сведчанне. "Аповесць мінулых гадоў" паведамляе, што "И прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро. И по тем городамъ суть находици варази, а перьвми насельници... въ Полотьски кривичи".¹³² Па Іпацьеўскаму спісу, летапісец прыпісвае будаўніцтва вышэйназваных гарадоў "мужемъ Рюрыка",¹³³ аднак першымі насельнікамі ў Полацку называў крывічэй, т.ч. яны з'яўляліся заснавальнікамі горада, а варагі — прышлыя. Магчыма, што летапісец адзначыў прынятыя пасланнікам Рюрыкам меры па рэканструкцыі драўляных умацаванняў у Полацку.

З летапісу вядома, што ў Полацку каля 980 г. самастойна княжыў Рагвалод. Аб яго этнічнай прыналежнасці выказваюцца розныя меркаванні: ён быў варагам¹³⁴, паходзіў з заходніх славян,¹³⁵ належыў да мясцовай крывіцкай знаці.¹³⁶ Крыванос ,Ф., разглядаючы этымалогію імёна Рагвалод і Рагнеда, адзначае, што іх варыянты сустракаюцца як у славянскіх мовах, так і ў старажытнаскандынаўскіх: шведскай, ісландскай і дацкай. Вызвае цікавасць сувязь паміж славянскім Рагвалод (дзе рог — культавы сімвал), чэшскім Рохавлад (амаль такое ж значэнне) і скандынаўскім Рогнвальд (Регнвальд), дзе адно з значэнняў — той, хто правіць багамі.¹³⁷ Імя Рагнеда было пашырына сярод крывічэй, а таксама — у чэхаў, наўгародскіх славян, скандынаваў. Сэнс імя — тая, хто паважае багоў.¹³⁸ На наш погляд, зыходзячы з летапісных дадзеных і па этымалогіі імёна, Рагвалод і Рагнеда, можна выказаць меркаванне,

вековых городов Белоруссии. - СА, №1, 1979. - С. 311.

¹²⁹ Там же. С.312.

¹³⁰ Авдусин Д.А. Происхождение древнерусских городов. - ВИ, 12,1980. - С. 42.

¹³¹ Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли //Киев и западные земли Руси в IX - XIII вв. - Мн., 1982. - С. 45 - 80.

¹³² ПСРЛ.- М., Л., 1962. Т. 1. Стб. 20.

¹³³ ПСРЛ.- М., Л., 1962. Т. II. Стб. 14.

¹³⁴ Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX-XIII вв. - М., 1966. - С. 238.

¹³⁵ Довнар-Запольский М.В. Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII ст. - Киев, 1891. - С. 70.

¹³⁶ Насонов А.Н. "Русская земля" и образование Древнерусского государства. - М, 1951. -С. 117,146.

¹³⁷ Крыванос Х. Рагвалод і Рагнеда: загадкавыя імёны // Чырвоная змена. 1990. 15 сентября.

¹³⁸ Там же.

што яны былі скандынавамі У 980 г. войскамі Уладзіміра Святаславіча, тады яшчэ наўгародскага князя, сярод якіх была і дружина варагаў, Полацк быў заняты, а Рагвалод і два яго сыны былі забіты.¹³⁹ Запісанае ў старажытнарускім летапісу паданне аб Рагнедзе, у нейкай ступені пераклікаецца з паўночнымі сагамі,¹⁴⁰ аднак на думку Заяца Ю.А. яно мясцовага паходжання.

Сведчанне аб Полацку ёсць у паўночных сагах. Самую ранейшаю фіксацыю тапоніма *Pallteskia* дае геаграфічнае апісанне апошняй чвэрці XII ст. — "Апісанне Зямлі", а таксама ўспаміны аб Полацку ёсць у "Дзеяннях данаў" Саксона Граматыка (XII-XIII ст.), у геаграфічных трактатах ("Якія землі ляжаць у свеці", д.п. XIII - п. XIV ст.; "Апісанне Зямлі II", к. XIII - п. XIV ст.), у каралеўскай саге ("Прадзі аб Эймундзе", к. XIII ст.), у епіскапскай саге ("Сага аб хрышчэнні", д.п. XIII ст.), у двух сагах аб старажытных часах ("Сага аб Тідреке Бернскім", каля 1250 г.; "Сага аб Одзе Страле").¹⁴¹ Ва ўсіх вышэйназваных крыніцах тапонім мае форму *Pal(l)teskia*, і толькі "Сага аб Одзе Страле" дае кампазіт, які ўтвораны аб'яднаннем геаграфічнага тэрміна *borg* — "горад, крэпасць": *Pallteskiuborg*.¹⁴²

Сагі ведаюць скандынаваў, што служылі на тэрыторыі старажытнаруускай дзяржавы. Так, Эймундова Сага сведчыць, што ў Полацк прыбыў конунг Эймунд з атрадам і схіліў полацкага князя Брачыслава напасці на Ноўгарад. У саге ідзе размова аб падзеях, калі полацкі князь Брачыслаў Ізяславіч здзейсніў паход на Ноўгарад. Сага таксама сцвярджае, што ў выніку пахода быў заключаны мір, па якому ў Полацку застаўся Эймунд, які хворым, перадаў кіраванне сваю — Рагнару.¹⁴³ Заяц Ю.А. дае сваё тлумачэнне сведчанню Сагі.¹⁴⁴ У сваю чаргу, мы мяркуем, што апошняе сведчанне несапраўднае, т.я. з рускіх крыніц вядома, што пасля Брачыслава, які памёр полацкім князем, Полацкі стол на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў з невялікімі перапынкамі займаў яго сын Усеслаў.¹⁴⁵

¹³⁹ ПВЛ. - М., Л., 1950. Ч. 1. - С. 54.

¹⁴⁰ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. - М., 1978. - С. 214.

¹⁴¹ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги как источник по истории Д.Руси и ее соседей X-XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988-1989 годы. - М., 1991. - С. 153.

¹⁴² Там же. С. 154.

¹⁴³ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. - М., 1978. - С. 103-104.; Сведкі беларускай мінуўшчыны. - Мн., 1996, - С. 22-26.

¹⁴⁴ Заяц Ю.А. Полоцкие события "Саги об Эймунде" // Полоцкий летописец. 1(2). Полоцк, 1993. - С. 5-10.

¹⁴⁵ ПВЛ, - М.; Л., 1950. Ч. 1. - С. 11, 104, 182.

Вывучэнне пытанняў, звязаных з знаходжаннем нараманаў у Полацку, патрабуе аналізу архіялагічнага матэрыялу. У к. 20-х — п. 30-х гг. Гацьце Ю., разглядаючы нарманскую праблему, пісаў, што можна толькі шкадаваць, што ў Полацку не знойдзена нарманскіх знаходак, т.я. на яго думку, гэты горад з'яўляўся адным з тых пунктаў, дзе варагі павінны былі зацвердзіцца ў вельмі ранні час.¹⁴⁶ Сёння мы маем дадзеныя раскопак Полацка і вынікі даследванняў шматлікіх курганоў у яго ваколіцах і на тэрыторыі Полацкай зямлі.

Пытанне аб полацка-скандынаўскіх сувязях разглядаў Штыхаў Г.В. Паведамляе аб мячы, знойдзеным у Полацку ў тых мясцінах, дзе магчыма, знаходзіўся курганны могільнік IX-X стст.¹⁴⁷ Меч даціраваны X ст. і зроблены ў рэйнскіх майстэрнях. На клінку мяча ёсць кляймо майстра "ULFBERHT". Такія мячы ў вялікай колькасці паступалі ў Скандынавію, адкуль разам з вікінгамі на тэрыторыю С.Русі.¹⁴⁸ Сярод іншых прадметаў узбраення, вызываюць цікавасць знойдзеныя ў Полацку жалезныя ланцэтападобныя наканечнікі стрэл. Такі тып з'яўляўся традыцыйным для нарманаў, аднак такія наканечнікі мелі шырокае распаўсюджанне не толькі ў Скандынавіі, але і ў Усходняй Еўропе у IX-XI стст.¹⁴⁹ Пры раскопках у Полацку былі знойдзены бронзавыя наканечнікі ножан мячэй. Вядомы яны і ў архіялагічным матэрыяле Друцка, Герсіке, Кукенойсе. Звычайная даціроўка такіх наканечнікаў — XI-XII стст.¹⁵⁰ Магчыма, што некаторыя з іх зроблены ці ў Скандынавіі, ці ва Усходняй Прыбалтыцы. Пры архіялагічных раскопках на Верхнім замку ў Полацку была знойдзена костка (так званы астрагал) з рунічным надпісам.¹⁵¹

Можна казаць аб полацка-скандынаўскіх сувязях пры разглядзе некаторых нумізматычных дадзеных. На тэрыторыі Полацкага Верхняга замка быў знойдзены скарб, у якім разам з чаканым манетным срэбрам XI ст. змяшчаліся срэбныя зліткі, трапецападобныя пласціны з волава, парубленае срэбра.¹⁵² Апошняя прадстаўлена кускамі азначаных відаў срэбных прадметаў (каваных зліткаў, спіральных прадметаў), якія часта сустракаюцца ў скарбах Готланда. У Полацкім скарбе з 155 заходнееўрапейскіх манет — 12 цэлых і 3 паламаных адбіты ў Англіі, 12

¹⁴⁶ Готьє Ю. Железный век в Европе. - М., Л., 1930. - С. 254-255.

¹⁴⁷ Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли. - Мн., 1982. - С. 45-80. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли в IX-XIII вв. - САИ, 36, 1966. - С. 82.

¹⁴⁹ Медведев А.Ф. Ручное и метательное оружие VIII-XIV вв. - М., 1966. - С. 73-74.

¹⁵⁰ Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X-XIII вв. - Рига, 1965. - С. 52, 54, 101.

¹⁵¹ Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли. - Мн., 1982. - С. 45-80.

¹⁵² Штыхаў Г.В. Полацкі скарб. 1910 г. / Весці АН БССР, сер. грамад. навук, 3, 1962. - С. 118.

цэлых і 2 у абломках дацкага адбітку, 114 цэлых і 8 паламаных адбіты ў розных гарадах Германіі. Асноўнымі пастаўшчыкамі манетнага срэбра ў д.п. X-XI стст. з'яўляліся Германія і Англія. Некаторую ролю ў гэтых адносінах адыгралі Данія, Венгрыя і Чэхія. Полацкі скарб—яшчэ адно пацверджанне гэтаму. Згодна даследаванням Поціна В.М. існавала два шляхі паступлення срэбра;

1) паўдневае ўзбярэжжа Балтыйскага мора — Готланд — Русь;

2) Скандынаўскі паўвостраў — Готланд — Русь.¹⁵³

Можна меркаваць, што менавіта гэтым шляхам паступалі дэнарыі ў Полацк і Полацкую зямлю. На наш погляд, патрэбна адзначыць і той факт, што асноўнай крыніцай паступлення манетнага срэбра ў Скандынавію была выплата англійскімі ўладамі "дацкіх грошаў".¹⁵⁴ Такім чынам, у IX-XI стст. нарманы бывалі ў Полацку. Сведчанне аб гэтым — паведамленні старажытнарускіх летапісаў і скандынаўскіх саг, некаторыя знаходкі, знойдзеныя ў выніку архіялагічных даследаванняў у Полацку.

Дучыц Людміла
г.Мінск

ПОЗНЕСЯРЭДНЯВЕЧНЫЯ МОГІЛЬНІКІ ПОЛАЧЧЫНЫ

Часткай культуры, як матэрыяльнай, так і духоўнай, з'яўляюцца пахавальныя помнікі. У беларускай археалогіі ва ўсе часы асноўная ўвага надавалася вывучэнню курганоў, а больш познія пахаванні заставаліся па-за ўвагай даследчыкаў. Выключэнне складаюць каменныя магілы Панямоння (Квяткоўская, 1994). У суседніх краінах (Літве, Латвіі, Польшчы і інш.), у адрозненне ад Беларусі познесярэднявечныя магілы знаходзяцца пад аховай дзяржавы і пастаянна вывучаюцца археолагамі (Урбанавічюс, 1966. С 105-119; Lietuvos, 1995; Спісок..., 1985; Mi-skewicz, 1969. S. 241-301).

Як вядома, менавіта пахавальны абрад і інвентардазваляюць вырашаць этнічныя пытанні, класці ўяўленне аб матэрыяльнай і духоўчай культуры, касцюме розных слаёў насельніцтва. Для тэрыторыі Беларусі гэта асабліва важна, бо тут адзначаецца вялікая разнастайнасць пахавальных помнікаў, абумоўленая існаваннем шматлікіх рэлігійных плыняў (праваслаўя, каталіцызму, уніяцтва, пратэстантызму, іудаізму, мусульманства, стараабрадства і інш.).

¹⁵³ Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X-XIII вв. - Л.. 1968.- С. 125.

¹⁵⁴ Кене Б. Описаніе европейских монет X, XI и XII вѣка, найденныхъ в Россіе-СПб., 1852.

Познесярэднявечныя могільнікі размешчаны, як правіла, на ўзгорках, непадалек ад населеных пунктаў, а ў былых мястэчках - на тэрыторыі саміх паселішчаў або каля храмаў. Могільнікі яўрэяў і татараў знаходзіліся за межамі мястэчак. На Полаччыне сельскія познесярэднявечныя могільнікі вядомы пад назвамі Галодныя магілы, Галоднік, Халернік, Паганскі цвінтар, Французскае кладбішча, Аўстрыйскія магілы, Старыя Клады і інш.

Звесткі пра могільнікі Полаччыны (маецца на ўвазе ў асноўным тэрыторыя ў межах былога Полацкага ваяводства) сустракаюцца ў пісьмовых і архіўных крыніцах, археалагічных і краязнаўчых публікацыях (Говорскі, 1853; ИЮМ, 1891, 1894; Покровский, 1895; Сапунов, Друцкий-Любецкий, 1896; Сапунов, 1903; Сведения, 1903; Опросные листы, 1924 і інш.).

Часы позняга Сярэднявечча на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага вызначаюцца верацярпімасцю. Пункт аб верацярпімасці быў унесены нават у Статут 1588 г. Вядома таксама, што ў 70-80-я гады XVI ст. на тэрыторыі Полаччыны распаўсюдзіліся антытрынітарскія напрамкі рэфармацыйнай думкі. Іх важнай рысай была сувязь з рускімі ерэтычнымі плынямі, якія рэзка крытыкавалі ўсходнеславянскае праваслаўе і прапагандавалі вяртанне да старой язычніцкай веры (Із історіі, 1978. С. 59-137; Дмитриев, 1990. С. 120-125). Слядамі доўгага трымання язычніцтва або вяртання да яго з'яўляюцца пахаванні паводле курганнага абраду. Узвядзенне курганоў над пахаваннямі позняга Сярэднявечча не такая ўжо рэдкая з'ява на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Познія курганы сустракаюцца ў вяцічаў, наўгародцаў, водзі (Арциховский, 1930. С. 161; Рябинин, 1974. С. 59-61). У Расіі пасля царкоўнага расколу XVII ст. курганны абрад пахавання, як своеасаблівы пратэст супраць новаўвядзенняў у рэлігіі, на нейкі час аднавіўся ў старавераў (Кеппен, 1851. С. 4167,114).

У канцы XIX ст. М.Кусцінскі каля маёнтка Забалоцце на беразе возера Доўгае раскапаў два курганы на ўскрайку каменнага могільніка. У адным было жаночае пахаванне, а ў другім - мужчынскае. У першым знойдзены скураны пас, упрыгожаны меднымі бляшкамі, і два пярсцёнкі, а ў другім на лобнай костцы ляжаў срэбраны літоўскі паўгрош Сігізмунда Аўгуста (1562 год). Каля шкілета знойдзены крэмень і нейкая жалезная рэч (Кустинский, 1903. С. 232-235). Познесярэднявечная кераміка выяўлена ў адным з курганоў каля в.Горы Чашніцкага раёна (Зайковский, 1985. С. 347-348).

Цікавасць уяўляюць курганы на беразе Заходняй Дзвіны каля вв. Чамяры і Чурылава Міёрскага раёна. У большасці насыпаў на падэшве знойдзены кавалкі ад глінянага посуду, дыяпазон бытавання якога XIV-XVIII стст. Пад некаторымі курганнымі насыпамі раскапаны выбрукоўкі,

асобныя косткі чалавека і жалезныя рэчы. Прасочана, што частка насыпаў была ўзведзена за некалькі прыёмаў (Дучыц, 1989. С 77-83).

Даволі часта сустракаюцца курганныя могільнікі часоў Полацкага княства, у насыпах якіх рабілі пахаванні ў познім Сярэднявеччы. Многія з такіх магілаў пазначаны камянямі або каменнымі крыжамі (напрыклад, каля в. Валатоўкі Мёрскага раёна, Зябкі Глыбоцкага, Жарнасекава Бешанковіцкага раёна). Хутэй за ўсе, менавіта такія курганы з каменнымі крыжамі часта згадваюць пісьмовыя крыніцы XVII-XVIII стст. (Историко-Юридические..., 1891. С. 496: тамсама, 1894. С. 425). Познія пахаванні ў курганных насыпах спрыялі таму, што да нашых дзён трымалася пакланенне курганам. У 20-я гады на Дзісеншчыне на Радаўніцу перш, чым ісці на магілы сваіх блізкіх, людзі заходзілі на курганы, разбівалі пятку гатаванага яйка і ставілі яго ў пясок. Часта пакідалі і іншыя стравы - вяндрліну, сыр. У некаторых мясцінах на Лепельшчыне моладзь прыбірала курганы зелянінай і потым з песнямі вадзіла карагоды (Каспяровіч, 1929. С. 84-89).

Вартыя увагі курганна-жальнічныя могільнікі. Гэта пахавальныя помнікі, дзе земляныя курганы змяняюцца каменнымі курганамі, потым грунтовымі магіламі, якія зверху маюць валунныя кладкі авальнай, круглай ці прамакутнай формы, далей магіламі, дзе на паверхні валуны і толькі ў галавах і нагах, нарэшце, толькі ў галавах. Вывучэнне такіх помнікаў дазваляе прасачыць змену пахавальнага абраду на працягу цэлага тысячагоддзя, вылучыць мясцовыя і прынесеныя элементы культуры. Курганна-жальнічныя могільнікі ў асноўным характэрны для І Полаччыны. На сённяшні дзень іх налічваецца больш за 30 (Смаляры, Хаўхоліца, Дзядзілавічы Барысаўскага, Спігальшчына Мёрскага, Плісаі Перавоз Глыбоцкага, Домжарыцы, Аўгустова і Камень Лепельскага раёнаў і інш.).

Па звестках К.Гаворскага ў сярэдзіне XIX ст. паблізу в. Шпакоўшчына каля ракі Нача на ўзвышшы знаходзіўся старажытны каменны могільнік, большая частка якога ўжо тады была знішчана. Пасярод могільніка ўзвышалася тры земляныя курганы, якія стаялі ў рад. Магілы побач былі плоскія, высокія, круглыя і па перыметры абкладзеныя вялікімі валунамі. Пры раскопках некалькіх магіл знойдзена па аднам) шкілету галавой на захад. Гаворскі паведамляе, што па цячэнні Нача ён бачыў яшчэ два такія могільнікі. На думку даследчыка, курганы сярод магілаў выконвалі ролю культывага месца, дзе адзначаліся язычніцкія абрады і прыносіліся ахвяры (Говорский, 1853. С. 102).

Падобны могільнік у 1989 г. быў выяўлены аўтарам каля в. Маргавіца Докшыцкага раёна (каля Бягомля) ва ўрочышчы Хрысцініны Лядцы. Тут сярод магілаў з камянямі захавалася тры магілы дыяметрам 2,5 м па кругу абкладзеныя шасцю вялікімі валунамі. Пры раскопках адной з

такіх магіл у яме знойдзена пахаванне галавой на захад. Рэчаў не было (Дучыц, 1996. С. 38-42).

В.Ластоўскі згадвае курганна-жальнічны могільнік каля Лужкоў і адзначае, што апроч валатовак былі і іншыя магілы, азначаныя каменнымі крыжамі, уросшымі ў зямлю (В.Л., 1924. С 4-6).

Пакуль што найбольш вывучаны курганна-жальнічны могільнік каля в. Перавоз Глыбоцкага раёна. Мясцовае насельніцтва курганы заве валатоўкамі, а прылягаючыя да іх каменныя магілы - Галодны могільнік. У курганах знойдзены тыпова крывічанскія ўпрыгожванні, а знаходкі ў каменных магілах ідэнтычныя рэчам з каменных магілаў Панямоння. Гэта дазваляе гаварыць, што каменныя магілы з'яўляюцца пахаваннямі прышэльцаў з Панямоння, якія ратаваліся ад нападу крыжакоў. Больш познія магілы ўжо належаць нашчадкам крывічоў і яцвягаў (Дучыц, Квяткоўская, 1994. С 58-70). Падобная сітуацыя назіраецца і на помніку каля в. Ваўча паблізу Бягомля (Квяткоўская, 1992. С 31). Сляды могільнікаў з камянямі і каменнымі крыжамі вядомыя каля вёсак Ветча, Вялікія Дольцы і Афераўшчына Ушацкага, Занівочча, Лукомль, Гілі, Гурэц і Кажары Чашніцкага, Бабруйшчына, Кішы і Галубічы Глыбоцкага, Слабада, Беразіно, Дамашкавічы і Шклянцы Докшыцкага, Вята Мёрскага, Бяздзедавічы, Ветрына і Сітна Полацкага, Суша і Стары Лепель Лепельскага раёнаў і інш. Найбольш вядомыя могільнікі каля Сокарава і Вітуніч. Звесткі пра гэтыя помнікі часта сустракаюцца ў археалагічнай і краязнаўчай літаратуры XIX-пачатку XX стст. (Сементовский, 1890; Кайгородов, 1912; Сербай, 1930. С 199-211; Драздовіч, 1939, 1992; Збор помнікаў, 1985; Szukewicz, 1912. S. 218-222).

У Сокараве на могільніку стаяў каменны крыж з надпісам "1509 Тут положено в поле 200 воинов (жовнер) во Христе поставил после битвы по..." (Кустинский, 1874. С. 92-93). Каля Вітуніч ва ўрочышчы Стан Круль на крыжы ў сяродкрыжжы высечана схематычная выява чалавека з мячом у правай руцэ і шчытом у левай. З двух бакоў маленькія крыжыкі. Над галавой - карона. Каля ног лацінскія літары RSB, а пад імі два канцэнтрычныя кругі. Паводле падання, на камені абедаў кароль Стэфан Баторы (Tyszkiewicz, 1847. S. 52).

У гістарычнай літаратуры часта згадваюцца старажытныя могільнікі ў ваколіцах Полацка. На многіх з іх (Ветрына, Бяздзедавічы і інш.) стаялі каменныя крыжы, асабліва на тых, што размяшчаліся каля храмаў (Говорский, 1853. С. 98-103; Кайгородов, 1912). Сярэднявечны могільнік з вялізнымі каменнымі крыжамі, на якіх высечаны стараславянскія літары, яшчэ ў пачатку XX ст. існаваў каля г.Дзісны (Крывіч, 1923. С 53). Вялікі могільнік з каменнымі крыжамі быў каля мястэчка Лукомль Чашніцкага раёна. У канцы XIX ст. у зямлі знайшлі адзін з надмагільных крыжоў Яго перанеслі ў паселішча і пры пабудове новай царквы паклалі ў падлогу (Веревкин, 1893. С. 218).

Маюцца звесткі аб драўляных надмагільных помніках. Так, на старым могільніку каля Лужкоў В.Ластоўскі згадаў апроч каменных пліт шматлікія дамавіны або "церамкі". Ён адзначаў, што старэйшыя надмагіллі былі з дубовых калод, вычасаныя нахштальт труны, а таксама надмагіллі ў зруб і крытыя цёсам. На навейшых стаялі васьміканцовыя крыжы з крывой папярэчынай унізе (В.Л., 1924. С 4-6).

На многіх могілніках ужо не засталася знешніх прыкмет, але часта даводзіцца чуць пра знаходкі на пясчаных буграх костак і чарапоў. Шмат такіх звесткаў трапіла ў літаратуру. Напрыклад, згадаецца, што калі бралі пясок, каля в. Параф'янава Докшыцкага р-на натрапілі на пахаванне чалавека, дзе знойдзены скураны кашалёк са срэбранымі манетамі і побач шкілет каня (Покровский, 1895). На Баб'яй гары каля в. Рудня Полацкага раёна знаходзілі чалавечыя косткі, срэбраныя і медныя манеты, дубовыя труны. У адным з пахаванняў было тры срэбраныя манеты. Дзве з іх часу рускага цара Васіля Іванавіча, а трэцяя - часоў Іаана, але якога канкрэтна - невядома. На адвароце ўсіх манетаў вершнік, які здзідай прабівае змяя. У Ветрыне каля каменнага крыжа з надпісам "Иоанко Неманушкевич" была знойдзена какарда са срэбранай парчы і манета цара Міхаіла Фёдаравіча першай паловы XVII ст. (Говорский, 1853. С 98-103).

Гаворачы пра познесярэднявечныя могілнікі Полаччыны варта згадаць вынікі раскопак Е.Р.Раманава на правым беразе Заходняй Дзвіны каля П'едруі (былы Задруйск, насупраць г. п. Друя). У канцы XIX ст. Е.Р. Раманаў праклаў тут дзве траншэі, у якіх знайшоў 11 касцякоў у дамавінах. Усе пахаванні былі галовамі на усход. Сярод знаходак пацеркі, алавяныя бляшкі, якімі абшыта адзенне, розныя паясныя прывескі, пярсцёнкі і манеты XVI ст. (рыжскі шылінг, рэвельская манета) (Романов, 1894. С. 59-64).

Такім чынам, на тэрыторыі Полаччыны вядомы розныя віды познесярэднявечных пахавальных помнікаў - пахаванні ў курганных насыпах часоў Полацкага княства, курганна-жальнічныя могілнікі, могілнікі, дзе камяні ставілі ў галавах і нагах (або толькі ў галавах), могілнікі з каменнымі крыжамі, а таксама пахаванні з драўлянымі калодамі, "церамкамі", крыжамі. Паблізу мястэчкаў захаваліся рэшткі яўрэйскіх і татарскіх могілкаў з камянямі, дзе ёсць надпісы і знакі.

Літаратура

1. Арциховский А.В. Курганы вятичей. - М., 1930.
2. З мінушчыны (Старасельскі могілнік) // Крывіч. - 1924. - N 1 (7).
3. Веревкин М. Записка об археологических памятниках Витебской губернии // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. - Вильна, 1893.-С. 187-224.

4. Говорский К. Археологические изыскания в окрестностях Полоцка // Записки императорского археологического общества. Т. V. - СПб, 1853.-С. 98-103.
5. Дмитриев М.В. Православие и реформация: реформационные движения в восточно-славянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. - М., 1990.
6. Драздовіч Я. Дзісенская дагістарычная старына // Інд. 1. Інв. 130 // АДДЗЕЛ рэдкай кнігі і рукапісаў Бібліятэкі НАН Беларусі
7. Драздовіч Я. Усваяда-Псуйская старына. Рукапіс // АДДЗЕЛ рэдкай кнігі і рукапісаў бібліятэкі НАН Беларусі Фонд N 2. -1939 .
8. Драздовіч Я. Дзённік// Маладосць. 1992. - N 2.
9. Дучыц Л.У. Да пытання аб познесярэднявечных курганах Паўночнай Беларусі // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. 1989. - N4.-С 77-83.
10. Дучыц П., Квяткоўская А. Пахавальныя помнікі наваколіц Падсвілля // Гістарычна-археалагічны зборнік. Вып. IV. -Мн., 1994. -С. 58-70.
11. Дучыц Л. Курганны-жальнічныя могілнікі на тэрыторыі Полацкай зямлі (Да пастаноўкі пытання) // Гістарычна-археалагічны зборнік. Вып. X. - Мн., 1996. - С 38-42.
12. Зайковский Э.М. Исследования памятников неолита и бронзы Северной Белоруссии // Археологические открытия 1982 г. - М., 1983. - С. 347-348.
13. Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобл. - Мн., 1985.
14. Из истории свободомыслия и атеизма в Белоруссии. - Мн., 1978.
15. Историко-юридические материалы. Вып. 22. - М., 1891.
16. Историко-юридические материалы. Вып. 25. - М., 1894.
17. Кайгородов Н.Н. Екиманские древности (Из поездки по Витебской Белоруссии. Археологические заметки). - СПб., 1912.
18. Каспяровіч М.І. Валатоўскі і звязаныя з ім перажыткі (Першапачатковыя вынікі даследавання) // Наш край. 1929. - N 6-7. - С. 84-89.
19. Квяткоўская А. В. Даследаванне каменных магіл каля в. Ваўча Докшыцкага і в. Перавоз Глыбоцкага раёнаў // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка). - Полацк, 1992. - С. 30-32.
20. Квяткоўская А. В. Каменные могильники Беларуси XI-XVII вв. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. - Мн., 1994.
21. Кеппен П. Водзь и Вотская Пятина // Журнал Министерства народного просвещения. Том 70. 1851. - С. 41-114.
22. Крывіч. 1923. - N 2. - С. 53.
23. Кустинский М.Ф. Надгробный камень над павшими в сражении 1568 года // Древности. Труды Московского археологического общества. Т. IV.-М., 1874.-С. 92-93.

24. Кустинский М. Из заметок о курганах Лепельского уезда // Полоцкие Епархиальные ведомости. 1903. - N 3. - С. 232-235.
25. Опросные листы по Минскому и Борисовскому уездам // Архіў Інстытута гісторыі НАН Беларусь Справа N 71.
26. Покровский Ф.В. Археологическая карта Виленской губернии // Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда. - М., 1895. - С. 1-164.
27. Романов Е.Р. Раскопки в Витебской губернии // Отчет Археологической комиссии за 1892 г. - СПб. 1894. - С. 59-64.
28. Рябинин Е.А. Новгород и северо-западные области Новгородской земли // Культурные взаимодействия по археологическим данным // Культура средневековой Руси. -П., 1974. -С. 56-61.
29. Сапунов А. Памятники времен древних и новейших в Витебской губернии. 1903.
30. Сапунов А, Друцкий-Любецкий В. Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии. - Витебск, 1896.
31. Сведения о городищах и курганах 1873 года // Известия археологической комиссии. Вып. V. 1903.
32. Сементовский А.М. Белорусские древности. -СПб. 1890.
33. Сербаў А.І. Археалагічныя помнікі Вушачскага раёна Полацкай акругі//Працы. Т. II. -Мн., 1930. - С 199-211.
34. Список памятников истории и культуры Латвийской ССР. - Рига, 1985.
35. Урбанавичюс В.Ф. Погребальная обрядность в Литве в XIV—XVII вв. // Труды Академии Наук Литовской ССР. Серия А. 1966. - N 3(22). - С. 105-119.
36. Lietuvos archeologija. T. XI. - Vilnius. 1995.
37. Miskiewicz M. Wczesnosredniowieczny obrzadek pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce // Materiały wczesnosredniowieczne. T. VI. - Wrocław-Warszawa-Kraków. 1969. S. 241-301.
38. Tyszkiewicz E. Opisanie powiatu Borysowskiego. -Wilno, 1847,
39. SzukiewiczW. Szkice z Bialejrusi//Ziemia. 1912. N 14. S. 218-222.

Емяльянчык Вольга
г. Наваполацк

АНТРАПАЛАПЧНЫЯ АСПЕКТЫ СЛАВЯНІЗАЦЫ БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ (да пастаноўкі праблемы)

Час і характар пранікнення славян у лясныя раёны Усходняй Еўропы, ў тым ліку на тэрыторыю Беларускага Падзвіння, на сёняшні дзень да канца не высветлены. Асноўнай праблемай выкарыстання

антрапалагічных дадзеных у вырашэнні гэтага пытання з'яўляецца панаванне абраду трупаспалення на працягу I тысячагоддзя н.э.; у выніку краніялагічныя матэрыялы прадстаўлены пераважна эпохай ранняга сярэднявечча (X-XIII стст.) і рэпрэзэнтуюць ужо склаўшыся ў працэсе метысацыі антрапалагічныя тыпы. Тым не менш антрапалагічныя даследванні дазваляюць, па-першае, вызначыць удзельную вагу мясцовых і прышлых кампанентаў, а па-другое, весці пошукі па выяўленні зыходнага антрапалагічнага тыпу носьбітаў славянскай культуры, якія рассяляліся на гэтай тэрыторыі.

Палеантрапалагічныя даследванні першай паловы XX стагоддзя дазволілі скласці ўяўленне пра расава-генетычную неаднароднасць сярэднявечных славян, значную ролю старажытных антрапалагічных субстратаў у іх фарміраванні, а таксама пра тое, што распаўсюджанне славянскіх моў не суправаджалася масавымі перасяленнямі (Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951, С.458-465).

Што тычыць непасрэдна тэрыторыі Беларускага Падзвіння, то першыя абагульняючыя звесткі пра антрапалагічны склад полацкіх крывічоў належаць Г.Ф.Дэбецу. Паводле яго даследванняў, агульная сукупнасць крывіцкіх краніялагічных серый не вылучаецца аднароднасцю: на ўсходзе і паўднёвым усходзе, там, дзе курганы утрымліваюць фінскія ўпрыгожванні, часцей сустракаюцца сублапаноідныя рысы, еўрапеоіднасць памяншаецца (Дебец, 1948, С.248). Пры гэтым заходняя галіна крывічоў (полацкія крывічы прадстаўлена выражаным еўрапеоідным тыпам, для якога характэрна доліха-мезакранія пры сярэдніх альбо вялікіх абсалютных памерах найбольшае падабенства выяўляецца з краніялагічнымі серыям дрыгавічоў і радзімічаў (Дебец, 1948, С.248). Увогуле, менавіт Г.Ф.Дэбец упершыню агучыў меркаванне, што славянізацыя ў гэтым рэгіёне адбывалася без значных перасяленняў, а менавіта - шляхам акультурацыі, паколькі бліжэйшыя аналагі старажытным славянам Беларусі ў расавых адносінах знаходзяцца ў трупах этнічна неславянскіх - Люцынскі могільнік, Латвія (Дебец, 1932, С. 73-74).

Даследванні ТАТрафімавай, спецыяльна прысвечаныя праблеме этнагенэзу ўсходніх славян, дазволілі ўнесці некаторыя ўдакладненні. Выявілася, што полацкія крывічы ў параўнанні з дрыгавічамі радзімічамі вылучаюцца большай масіўнасцю, паколькі ў складзе апошніх прасочваюцца дамешкі вузкатварага еўрапеоіднага тып (Трофимова, 1946, С. 105). Т.А.Трафімава пацвердзіла выснов Г.Ф.Дэбеца пра тое, што крывічы, шырока распаўсюджаныя ў межах Рускай раўніны, ўключаюць у свой склад некалькі антрапалагічных тыпаў, сярод якіх полацкая група вылучаецца выразна лакалізаваным шырокатварым еўрапеоідным тыпам, у той час як ва ўсходніх абласцях рассялення крывічоў сустракаецца больш круглагаловы варыянт с

слабамангалоіднымі прыкметамі, паходжанне якога звязана з усходне-нефінскімі племяннымі групамі. (Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951, С.460).

У той жа час была зроблена спроба раскрыць генэзіс еўрапеоідных антрапалагічных тыпаў. Паколькі шырокатвары еўрапеоідны тып, класічнымі прадстаўнікамі якога з'яўляюцца полацкія крывічы, прасочваецца не толькі ў славян з тэрыторыі Беларусі, але таксама сярод некаторых фінскіх, балцкіх плямёнаў і на тэрыторыі Скандынавіі, займаючы пэўны шыротны арэал, які перасякае племянныя межы, Т.А.Трафімава зрабіла выснову, што фарміраванне ўказанага тыпу адбывалася на гэтых абшарах у значна больш старажытныя эпохі; у аснове сваёй ён зыходзіць да краманьёідных форм верхняга палеаліту (Трофимова, 1946; Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951, С.458). На працягу далейшых эпох арэал гэты паступова памяншаецца і разрываецца як у выніку міграцый, так і ў выніку працэсаў эпахальнай зменлівасці; пры гэтым у некаторых рэгіёнах захоўваецца старажытны тып з перажытакімі "протаеўрапейскімі", альбо "краманьёіднымі" рысамі. Да падобных тэрыторый можна аднесці Беларускае Падзвінне (Дебец, 1948, С.251).

Вузкатвары еўрапеоідны тып, выяўлены Т.А.Трафімавай у складзе краніялагічных серый дрыгавічоў і радзімічаў, з'яўляецца на гэтай тэрыторыі пазней, і фарміраванне яго звязана з іншым арэалам (Трофимова, 1946, С. 131). Была адзначана марфалагічная пераймальняя сувязь доўга- і сярэднегалавага вузкатварага тыпу з антрапалагічным тыпам "палёў пахавальных урнаў" з бліжэйшых абласцей сярэдняга Падняпроўя (Дебец, Трофимова, Чебоксаров, 1951, С.460).

Такім чынам, у сярэдзіне XX стагоддзя аформілася меркаванне пра значную ролю старажытнага мясцовага насельніцтва у фарміраванні антрапалагічнага тыпу полацкіх крывічоў, а таксама пра складанасць выяўлення антрапалагічных слядоў славянскай міграцыі.

Ці з'яўляецца праблема выяўлення зыходнага антрапалагічнага тыпу славянскіх перасяленцаў на тэрыторыю Беларускага Падзвіння невырашальнай? Сёняшні стан палеантрапалагічных даследаванняў і дазваляе разгледзець некалькі гіпотэз.

Т.І.Аляксеева не адмаўляе антрапалагічнага падабенства полацкіх крывічоў з сярэднявечным лета-літоўскім насельніцтвам (Аляксеева, 1990, С. 128), аднак падабенства гэтае яна тлумачыць фарміраваннем славян і балтаў на адносна аднароднай антрапалагічнай аснове. Такім чынам, праблематычнасць выяўлення антрапалагічных слядоў славянскай міграцыі складаецца ў тым, што рассяленне славян у гэтым рэгіёне адбывалася ў больш-менш аднародным расавым асяроддзі (Аляксеева, 19736, С.82).

Паводле другой гіпотэзы, прапанаванай у свой час В.В.Бунаком, ключавую ролю ў этнагенэзе ўсходніх славян і ў працэсе славянізацыі старажытнага насельніцтва Рускай раўніны адыграваў т.зв. "дняпроўска-карпацкі" антрапалагічны тып, лакалізуюмы ў землях Заходняй Украіны, Верхняй Віслы і Трансільваніі (параўнальна цёмнапігментаванае, брахікефальнае, з адносна шырокім тварам насельніцтва) (Бунак, 1976, С.81-83).

Сучаснае насельніцтва Беларусі, па В.В.Бунаку, даволі аднароднае у антрапалагічным плане і адносіцца да балтыйскай антрапалагічнай зоны; пры гэтым насельніцтва Заходняга Палесся В.В.Бунак далучае да пераходнага да дняпроўска-карпацкай антрапалагічнай зоны тыпу (Бунак, 1973). Даследванні беларускіх антрапалагаў пацвердзілі лакальную сваеасаблівасць насельніцтва Заходняга Палесся, для якога характэрна большая ступень падабенства з насельніцтвам Заходняй Еўропы, чым з беларусамі з іншых раёнаў Беларусі (Тэгако, Мikuлич, Салівон, 1978). Гэта цалкам адпавядае меркаванню археолагаў і лінгвістаў пра ўваходжанне Заходняга Палесся ў склад перыферыі славянскай прарадзімы, альбо як месца першых міграцый славян, плацдарм далейшай каланізацыі тэрыторыі Усходняй Еўропы. Што тычыць характэру рассялення славян, то ў кантэксте разглядаемай гіпотэзы цікавым падаецца назіранне Т.І.Аляксеевай, паводле якога незалежна ад месцазнаходжання і пляменнай прыналежнасці гарадскія жыхары, бясспрэчна звязаныя па сваім паходжанні з сельскім насельніцтвам таго ж часу, заўсёды вылучаюцца большай шырынёй твару, больш шырокай галавой (брахікефалія) і высокім ростам (Аляксеева, 1973а). Падобная заканамернасць была выяўлена і на тэрыторыі Беларусі: пры параўнанні гарадскога насельніцтва (Наваградак, XI - XII стст.) з сельскім выявілася, што гарадское насельніцтва розніцца з сінхронным сельскім больш буйнымі памерамі, вузейшым носам з вышэйшым пераноссем і больш прафіляваным у гарызантальнай плоскасці тварам, г.зн. больш выражаным комплексам еўрапеідных рысаў (Салівон, Тэгако, Мikuлич, 1976). Т.І.Аляксеева прапанавала тры верагодныя прычыны гэтай з'явы: розны генетычны склад гарадскога і сельскага насельніцтва; змешванне гарадскога насельніцтва ў выніку пашырэння гандлёвых і ваенных сувязей; змягненні ўмоваў сацыяльнага асяроддзя. На думку І.І.Салівон, найбольш верагодным з'яўляецца першае меркаванне, паколькі яно дазваляе патлумачыць аднолькавую накіраванасць адрозненняў гарадскога і сельскага насельніцтва незалежна ад іх тэрытарыяльнага размяшчэння (Тэгако, Салівон, 1982, С.111). Такім чынам, сярод першых славянскіх перасяленцаў магло пераважаць насельніцтва адносна круглагаловае і шырокатварае (днепра-карпацкі тып?), што знаходзіць пацверджанне ў наяўнасці

падобных тыпаў сярод заходніх і паўднёвых славян I - пачатку II тысячагоддзяў н.э.

У сваіх разважаннях І.І.Салівон абпіраецца на гіпотэзу М.І.Артамонова, паводле якой пры каланізацыі балцкіх і фінаугорскіх земляў першыя славянскія дружны сяліліся ва ўмацаваных гарадзішчах. Менавіта канцэнтрацыяй славянскага насельніцтва у гарадзішчах і абасобленасцю яго існавання тлумачыцца захаванне яго этнічных асаблівасцей; у іншым выпадку (паступовая інфільтрацыя з наступным мірным суіснаваннем) культурная і біялагічная асіміляцыя нешматлікіх перасяленцаў мясцовым насельніцтвам была б непазбежная.

Цікава, што разглядаемая гіпотэза пэўным чынам стасуецца з так званай "кельта-славянскай тэорыяй", якая панавала ў XIX стагоддзі, атрымаўшы развіццё ў французскай школе антрапалогіі П.Брока. Паводле гэтай тэорыі праславяне, таксама як кельты, былі прадстаўлены цёмна-пігментаваным брахікефальным тыпам. Гэтую тэорыю падтрымлівалі польскія антрапологі І.Каперніцкі і Ю.Талька-Грынцэвіч. Паводле сцвярджэння апошняга, праславянскі тып, для якога была характэрна брахікефалія, цёмная пігментацыя і высокі рост, найбольш захаваўся і выражананы ў польскай шляхты; рассяляючыся ад Карпат, ён асіміляваў літоўскія і фінскія плямёны, перадаў ім сваю мову і культуру, але ў выніку змешвання страціў сваю расавую чысціню (Трафімава, 1948).

Праверка гіпотэзы ў дачыненні да тэрыторыі Беларускага Падзвіння пакуль не ўяўляецца магчымай, паколькі краніялагічныя матэрыялы па сярэднявечнаму гарадскому насельніцтву Полацкай зямлі на сёняшні адсутнічаюць.

У свой час В.В. Сядоў звярнуў увагу на дыферэнцыяцыю антрапалагічных тыпаў ва ўсходнеславянскіх курганных пахаваннях у залежнасці ад арыентацыі мужчынскіх касцякоў. Выявілася, што чарапы з курганоў з заходняй (тыповай для славян) арыентацыяй належаць да еўрапеіднага даліхакранага вузкатварага тыпу; чарапы з мужчынскіх пахаванняў з усходняй арыентацыяй належаць да даліхакранага шырокатварага еўрапеіднага тыпу. Аналіз пахавальнага інвентару і палеантрапалагічных матэрыялаў з курганных пахаванняў з усходняй арыентацыяй выявіў аналогі ў помініках балцкіх плямён; адсюль была зроблена выснова, што ўсходняя арыентыроўка пахаваных з'яўляецца спадчынай усходнебалцкага пахавальнага рытуалу (Седов, 1961, С. 113). У выніку В.В.Сядоў прапанаваў тэзіс пра мясцовы, балцкі генэзіс шырокатварасці; у такім выпадку зыходным антрапалагічным тыпам славянскіх мігрантаў быў вузкатвары еўрапеідны тып. Гэта знаходзіць пацверджанне ў папярэдніх даследаваннях Т.А.Трафімавай, якая указвала на прысутнасць вузкатварага кампаненту ў краніялагічных

серыях радзімічаў і дрыгавічоў, што можа сведчыць на карысць больш ранняй інфільтрацыі славян ў паўднёвыя рэгіёны Беларусі. Цікава, што на тэрыторыі Полацкага Падзвіння (за выключэннем заходніх памежных з латгаламі раёнаў), а таксама на Смаленшчыне, курганы з усходняй (балцкай?) арыентацыяй адсутнічаюць. В.В.Сядоў звязваў гэты факт з больш ранняй славянскай каланізацыяй азначаных тэрыторый (Седов, 1961, С. 120). На першы погляд, апошняя выснова не зусім стасуецца з фактамі антрапалогіі, паколькі для полацкіх крывічоў, у святле папярэдніх даследаванняў, якраз характэрны класічны "усходнебалтыйскі" масіўны шырокатвары антрапалагічны тып.

Аналіз новых палеантрапалагічных матэрыялаў з тэрыторыі Полацкай зямлі X-XIII стагоддзяў дазволіў выявіць у складзе масіўных "класічных", форм полацкіх крывічоў шэраг адносна вузкатварых элементаў (Кушнір, Чаквін, 1987). У выніку аб'яднаная краніялагічная серыя Полацкай зямлі пачала характарызавацца ўсярэдненай велічынёй скулавога дыяметра, што дазволіла А.І.Кушніру і І.У.Чаквіну ўключыць полацкіх крывічоў у адну труп з дрыгавічамі, радзімічамі смаленскімі крывічамі. Была выяўлена таксама пэўная мазаічнасць краніялагічных паказчыкаў паўночных і цэнтральных рэгіёнаў цэнтральная труп выступав як адносна масіўная (у параўнанні с: смаленскімі крывічамі), у той час як паўночна-заходняя, памежная латгаламі, труп мае большае падабенства да паўднёвых груп палачана-дрыгавіцкага памежжа (Кушнір, Чаквін, 1987).

Такім чынам, паводле трэцяй гіпотэзы, мясцовае, балцкае насельніцтва было прадстаўлена масіўным шырокатварым антрапалагічным тыпам; для славянскіх перасяленцаў быў характэрны вузкатвары еўрапеоідны тып. Аднак на самой справе праблема з'яўляецца больш складанай. Прыбалтыйскімі антраполагамі ўжо не раз адзначалася неаднароднасць расава-генетычнага складу ўласна балтаў у эпоху жалеза напярэдадні славянскай каланізацыі (Чесніс, 1990). Р.Дзянісава вылучае, напрыклад, толькі на тэрыторыі Літвы тры асобныя антрапалагічныя тыпы, не звязаныя адзін з адным генетычна: масіўны шырокатвары - усходняя і сярэдняя Літва, масіўны вузкатвары - Жэмайція, грацыльны вузкатвары - заходняя Літва (Денисова, 1990, С.64). Такім чынам, грацыльныя і вузкатварыя формы сустракаюцца і ў асяроддзі балцкіх сярэднявечных плямёнаў. Р.Дзянісава дзеля тлумачэння генетычнага падабенства латгалаў Латгале і полацкіх крывічоў выказала меркаванне, што ў свой час нейкая частка балцкіх плямёнаў, якія пражывалі ў сярэдзіне I тыс. н.э. ў Беларускім Падзвінні, паступова мігравала ў заходнім кірунку, засяліўшы паўднёвую і сярэднюю частка Латгаліі (Денисова, 1990, С.72-73). Увогуле, на думку В.В.Бунака, паўночны беларускі варыянт па антрапалагічных дадзеных стаіць да

зыходнага "протабалтыйскага" тыпу бліжэй, чым іншыя найбольш вядомыя варыянты Прыбалтыкі (Бунак. 1973).

Такім чынам, праблема антрапалагічных слядоў славянскай міграцыі на тэрыторыю Беларускага Падзвіння пакуль застаецца далёка ад вырашэння. Аднак ёсць надзея, што назапашванне новых краніялагічных матэрыялаў дазволіць больш поўна асвятліць гэтае пытанне.

Літаратура

1. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. - М., 1973.
2. Алексеева Т.И. О некоторых особенностях сложения антропологического типа славян // Этногенез белорусов. - Мн., 1973.
3. Алексеева Т.И. Антропология циркумбалтийского экономического региона // Балты, славяне, прибалтийский финны. Этногенетические процессы. - Рига, 1990.
4. Алексеева Т.И., Бужилова А.П. Население древнерусских городов по данным антропологии: происхождение, палеодемография, палеоэкология // Российская археология. - 1996. - N3.
5. Артамонов М.И. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья // Советская археология. - 1974. - N1.
6. Бунак В.В. Балтийская антропологическая зона и её границы // Этногенез белорусов. - Мн., 1973.
7. Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР // Труды Ин-та этнографии. - М., 1948. Нов. сер., Т.4.
8. Дебец Г.Ф., Трофимова Т.А., Чебоксаров Н.Н. Проблемы заселения Европы по антропологическим данным // Происхождение человека и древнее расселение человечества. - М., 1951.
9. Дзебец Г.Ф. Чарапы Люцынскага могільніку і старажытных славян Беларусі і месца апошніх у палеантраполёгіі Усходняй Еўропы // Працы секцыі Археалёгіі Інстытута гісторыі Беларускай АН. - Мн., 1932. Т.III.
10. Денисова Р.Я. География антропологических типов балтских племён и этногенетические процессы в I - начале II тысячелетия н.э. на территории Литвы и Латвии // Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы. - Рига, 1990.
11. Кушнир А.И., Чаквин И.В. Новые материалы к антропологической характеристике населения Полоцкой земли X-XIII вв. // К 1125-летию Полоцка. Конференция "История и археология Полоцка и Полоцкой земли". - Полоцк, 1987.
12. Саливон И.И., Тегало Л.И., Микучич А.И. Очерки по антропологии Белорусии. - Мн., 1976.
13. Седов В.В. Следы восточнобалтийского погребального обряда в курганах Древней Руси // Советская археология. - 1961 - N 2.

14. Седов В.В. Славяне в древности. - М., 1994.
15. Тегако Л.И., Микулич А.И., Саливон И.И. Антропология Белорусского Полесья. - Мн., 1978.
16. Тегако Л.И., Саливон И.И. Экологические аспекты антропологических исследований на территории БССР. - Мн., 1982.
17. Трофимова ТА Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии // Советская этнография. -1946. N 1.
18. Трофимова Т.А. Краниологические данные к этногенезу западных славян // Советская этнография. -1948. - № 2.
19. Чеснис Г. Фенетические взаимоотношения средневековых восточных славян по дискретным признакам черепа // Вопросы антропологии. 1990. Вып 84.
20. Bunak U.V. Rassengeschichte Osteuropas // Rassengeschichte der Menschheit. 4. Lieferung: Europa II: Ost- und Nordeuropa. Munchen; Wien, 1976.

Ермаленак Вітальд
г. Міёры

ШЛЯХІ УСЯСЛАВА ЧАРАДЗЕЯ НА ДЗІСЕНШЧЫНЕ

Славуты полацкі князь Усяслаў Брачыслававіч з'яўляецца адным з самых загадкавых постацей нашай старажытнай гісторыі. Нягледзячы, што ён знаходзіўся на княжэнні ў Полацку на працягу 57 год, як ніякі іншы старажытнарускі князь, агульных звестак, якія нам засталіся ў ацалеўшых пісьмовых крыніцах вельмі недастаткова, у параўнанні з той роляй, якую ён адыграў у гісторыі нашага народа. На жаль, адсутнасць полацкіх летапісаў перашкаджае даследчыкам паўнавартасна ацаніць яго дзейнасць. І таму патрэбна больш вышукваць іншыя крыніцы, якія нам дазваляюць нейкім чынам запоўніць існуючыя прабелы. У сваім выступленні мы спынімся на некаторых гіпотэзах, якія абпіраюцца на сабраныя намі пад час разведак археалагічны матэрыялы, тапаніміку, урывачныя дадзеныя старажытных летапісаў. Пры гэтым разгледзім дзейнасць князя Усяслава не ва ўсім Дзісенскім рэгіёне, а толькі ў межах сучаснага Міёрскага раёна.

Тэрыторыя гэтага рэгіёна была асвоена крывічамі на працягу VIII-X стст. Адно з першых паселішчаў славянскага паходжання адносіцца да VI-VIII стст. і да X-XII стст. Яно знаходзіцца ў 1 км на ўсход ад в. Завуцце ў пойме ракі Авута, прытока р.Дзісны. Полацкія князі ўвесь час узмацнялі наступ па рацэ Заходняя Дзвіна, а пры Усяславе практычна быў устаноўлены кантроль за ўсім шляхам на Дзвіне. Менавіта пры ім былі ўзмоцнены замкі ў Друі, Вяце, Дзісне. Аб тым, што Усяслаў быў ля Дзісны сведчыць знаходка пярсценка-пячаткі з надпісам "Князь Всеслав Полочски". Ён быў знайдзены якраз там, дзе размяшчаліся старадаўнія

курганныя могілкі, непадалеку ад Капец-гарадка, або Капавішча. Акрамя названых замкаў па Дзвіне былі яшчэ пабудаваны ўмацаваныя паселішчы Узмены, Пераслова. Апошняе згадваецца ў атласе Н.І.Паўлішчава на карце "Русь у 1054 годзе пры Яраславе Вялікім". На тэрыторыі нашага раёна знайшлі адлюстраванне і падзеі, якія былі звязаны з ваеннымі паходамі Усяслава Чарадзея далека за межамі нашага краю. Яны звязаны перш за ўсё з паходамі слаўтага князя на Пскоў і Ноўгарад. Храналогія гэтых паходаў падаецца ў розных летапісах па-рознаму. Адны летапісы (Пскоўскі 1, 2, 3, Сінадальны спіс Наўгародскага 1, Лаўрэнцьеўскі, Цвярскі) называюць яго пад 1066 годам, іншыя (Наўгародскі 1 і Камісійны, Іпацьеўскі, Троіцкі, Густынскі, Васкрасенскі 1, Ніканаўскі) летапісы і "Аповесць мінулых гадоў" называюць пад 1067 годам. Для нас жа галоўнае, што вынікам барацьбы з Ноўгарадам і Полацкам з'явіліся перамога Усяслава на Рацэ Чарасе над войскам Мсціслава. У гэтай пераможнай бітве ён быў узяты ў палон. Вёска з назвай Чэрасы існуе і зараз. Упершыню ўзгадваецца ў XVI ст. У той час існавала два паселішчы з такой назвай: Чэрэс і Чэрэс-Селішча. Археалагічныя вышукі дазволілі ўстанавіць час іх узнікнення XI-XII стст. Знайдзены былі фрагменты кругавой керамікі, аскепкі бранзалета шкляннага XI ст. Культурнага пласта не выяўлена. Па ўспамінах мясцовых жыхароў у XIX ст. быў знішчаны магіўнік, дзе былі вялікія шкіды з нейкімі дзідамі ці то шаблямі, ці то мячамі. Але асабліва цікавасць выклікаюць падзеі, звязаныя з паходам Усяслава на Наўгарод, які адбыўся хутчэй за ўсё ў 1066 годзе. Паводле летапісу горад быў захоплены і спалены аж да Нераўскага канца, полацкі князь паздымаў з Наўгародскай Сафіі званы і панікадзілы. З горада быў выведзены вялікі палон. У адрозненні ад паходу яго бацькі Брачыслава, Усяслаў без перашкодаў вярнуўся назад у Полацк. Узнікае пытанне, дзе былі паселены палонныя? Нашу ўвагу прыцягнула назва вескі Наўгароды сучаснага Міёрскага раёна. На тэрыторыі Беларусі і ў прыватнасці Віцебшчыне, вескі з такой назвай практычна няма. Вывучэнне тапанімікі ў наваколлі вёскі, археалагічныя разведкі даюць падставы выказаць гіпотэзу: тут былі паселены палонныя з Ноўгарада. Вось нашы доказы, якія павінны падмацаваць нашу думку.

Упершыню Наўгароды ўзгадваюцца ў дакументах XVI ст., не як Наўгароды, а як Наўгарод, Новгород, Вялікія і малыя Новгароды.

Мясцовасць у той час была мала населена.

Аддалена ад водных шляхоў і дарог.

З усходу ізаляваны балотам, якое было цяжка пераадоліць - цягнецца на некалькі дзесяткаў кіламетраў.

Цікавыя тапонімы: адзіны зручны шлях з Наўгародаў у той час была дарога на Стары Пагост, быў перакрыты, там знаходзілася стража, таму ўрочышча да гэтай пары называецца Стражнікі. Па ўспамінах тутэйшых

жыхароў у лесе знаходзіліся "французкія могілкі", пад час раскопак іх у мінулым скарбашукальнікамі, былі знойдзены шкідлы са зброяй: мячамі, коп'ямі. Аднак ніякіх сутычак, не кажучы пра баі з французамі ў 1812 годзе па дакументах не выяўлена.

На адлегласці некалькіх сотняў метраў ад магілаў, быў выяўлены цікавы гідронім - ручай, шырыней 1-15 м, з гучнай назвай Дзвіна. Есць падставы сцвярджаць, што назву далі полацкія дружыннікі Усяслава, якія былі астаўлены вартаваць ноўгарадскі палон.

Захаваўся яшчэ адзін цікавы тапонім, за 1,5 км ад в. Наўгароды знаходзіцца веска, былы маёнтак Калоніцы. На картах і дакументах да пач. XIX ст. называлася Калодніцы. У старажытнасці найбольш небяспечных злачынцаў маглі трымаць у калодках. У дадзеным выпадку, гэта маглі быць паланянкі, здольныя да ўцёкаў.

На адлегласці 1 км на паўднёвы захад ад Наўгародаў у напрамку былой вескі Шудзелеўшчына намі былі знойдзены разбураныя курганы могілкі, рэшткі пахаванняў, кераміка XI-XIII стст.

На адлегласці 4 км на паўночны захад ад Наўгародаў знаходзіцца курганны магільнік X-XIII стст. Пад час археалагічных раскопак, акрамя тыповых для мясцовага насельніцтва, знойдзены ўпрагожванні, якія могуць быць аднесены да характэрных упрыгожанняў наўгарадскіх славен. Гэта лірападобныя спражкі, арнаментаваныя насечкамі, два паясныя кольцы. Тут жа выяўлены шкід з адпілаваным чэрапам, сляды невядомага культa, падобнага на тэрыторыі Падзвіння не выяўлены.

На адлегласці 8 км на захад ад Наўгародаў знаходзілася яшчэ адна курганная група. Пад час археалагічных даследаванняў выяўлены знаходкі характэрныя больш для наўгарадскай зямлі: медная спражка з авальнай заостранай на канцы рамкай, якая непасрэдна пераходзіць у прамавугольную аснову. Лірападобная частка спражкі арнаментавана насечкамі, датуецца X-XI стст. Пад час даследавання гэтай курганнай групы ля в. Лесная знойдзены скроневыя месяцападобныя кольцы. Яны ўпрыгожаны вочкападобным арнаментам, але вочкі размешчаны па рознаму. Падобныя кольцы вядомы ў Старай Ладазе. Аб актыўнасці полацкага князя ў нашых мясцінах сведчаць знаходкі ля Старага Пагоста. Гэта знаходкі скарбаў на берагах старапагоцкага возера куфічных дырхемаў, у 1896 годзе знойдзены скарб манет дырхемаў. У канцы мінулага стагоддзя сялянін Шамшур найшоў залатую дыядэму з падвескамі, якая была адаслана ў Пецярбург. Усе гэтыя знаходкі можна аднесці да часу Усяслава Чарадзея.

Вядома таксама, што ў войску Усяслава было шмат воінаў з племені фінаўгорскага паходжання - водзі. На тэрыторыі сучаснага Міёрскага раёна знойдзены спражкі, якія можна з упэўненасцю аднесці да фінаўгорскіх. Адна з іх знойдзена ў 1890 годзе ў курганах, апісана

В.Ластоўскім у часопісе "Крывіч". Другая знойдзена на сто гадоў пазней, на старых могілках у в. Язна. Змест іх звязаны з культам каня.

Унікальны помнік археалогіі часоў Полацкага княства намі быў выяўлены ў 1987 ля в. Казлоўцы. Гэты грунтовы могільнік знаходзіўся на праваым беразе ракі Дзісны, у 12 км ад гор. Дзісна. Даследванне вучоных-археолагаў Дучыц Л.У., Семенчука Г.М., выявіла багаты пахавальны інвентар, які не стасуецца з вясковым насельніцтвам. Так былі знойдзены тры скровевыя бронзавыя кольцы пярэсценкападобныя з сярэбранымі арнаментаванымі пацеркамі, выкананымі зерню. На захаваных пацерках арнамент у выглядзе раслін і крыжа. Гэта тыпова гарадскія ўпрыгожанні. Пад час раскопак былі знойдзены два віды скровных колец: бранзалетападобныя з вязанымі канцамі з дроту распаўсюджаныя сярод смаленскіх крывічоў, датуюцца не пазней 1116 годам. Бранзалеты, шыйныя грыўны, разнастайныя пацеркі археолагі датуюць у асноўным XI ст. Адзінаковымі знаходкамі на Бел'арусі з'яўляюцца і манетападобныя падвескі з медзі, на адной з іх захавалася надпіс саманідскага правіцеля Насра ібн Ахмада (914-943). Формачка для адліўкі фальшывых дырхемаў была знойдзена археолагам С.Тарасавым пры раскопках Ніжняга Замка ў Полацку ў 1989 годзе. Імітацыі дырхемаў можна датаваць XI ст.

На Дзісеншчыне знаходзіліся і ўспамянутыя ў "Слове аб палку Ігарава" Дудуткі. Мы знаходзім слушным гіпотэзу выказанную яшчэ мастаком і краязнаўцам Язэпам Драздовічам 60 год назад. Праведзеныя намі пошукі выявілі старажыхароў у в. Слігальшчына, в.Сквірвіцы, якія называюць не толькі Дадэкі, як піша ў сваім нарысе "Дудуткі і Гародня" Язэп Драздовіч, але і летапіснае Дудуткі. Археалагічныя разведкі і раскопкі паказваюць, што нідзе на такой адлегласці ад Полацка няма такой шчыльнасці ў размяшчэнні археалагічных помнікаў XI ст., як па даліне р. Авуты. Так пры раскопках гар. Гарадзец на правым беразе р.Мнюты пл.1 га., вышыня 20 м археолагам Г.В.Штыхавым выяўлены культурны пласт да 1,3 м, знойдзены ганчарны посуд X-XI стст., два вялікія крывіцкія бронзавыя кольцы, пласціністы бранзалет з арнамантам, форма для адліўкі жаночых ўпрыгожванняў, трапецападобная бронзавая падвеска і інш. рэчы. Знаходкі сведчаць аб росквіце жыцця на гарадзішчы менавіта пад час дзейнасці Усяслава Брачыслававіча. Можна назваць такія гарадзішчы як Замкавая гара, Сквірэц, Краснаборскі гарадзец, дзе выяўлены матэрыялы XI стагоддзя. Па даліне ракі Авуты знаходзяцца і шмат курганных могілікаў, праведзеныя даследванні каторых сведчаць аб цесных сувязях у XI ст. гэтых мясцін з Полацкам. Далейшыя пошукі павінны яшчэ больш канкрэтызаваць нашыя развагі аб дзейнасці Усяслава Чарадзея на Дзісеншчыне.

**ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ КОНТАКТЫ НАСЕЛЕНИЯ ПСКОВА
С БАЛТАМИ
(по материалам дореволюционной коллекции)**

Псковский музей был создан в 1872 г. по плану бывшей археологической комиссии. Коллекцию музея составляли, в основном, случайные находки, обнаруженные при земляных работах, затем переданные в музей. Часть коллекции составил материал, найденный при археологических раскопках Псковской губернии Заборовским А.А., Глазовым Б.Н., Кейтоном В.К., Эдингом Д.К., Александровым М.А., Рерихом Н.К.

Во время Великой Отечественной войны коллекция была вывезена фашистами. После войны коллекция была возвращена, но в значительной степени перепутана и частично утрачена. Благодаря каталогам, составленным в конце прошлого века Ф.А.Ушаковым и в начале нашего века Н.Ф.Окуличем-Казариным, мы смогли проанатировать сохранившийся материал и определить утраченный. Кроме того, помогли описания коллекций, сделанные Б.А.Кайшевским в 1928 г.

При работе с материалами сборной дореволюционной коллекции Псковского музея-заповедника, каталогами Окулича-Казарина и Ушакова можно выделить вещи балтийского и финского происхождения.

Еще в 1897 г. в записках русского Археологического Общества сказано: "В Пскове и его окрестностях найден ряд могильников Люцинского типа, что, по-видимому, указывает на давнее обитание в этой местности латышей, о чём летопись умалчивает. Таков могильник, найденный несколько выше Пскова по р. Великой близ погоста Чирского".

В каталоге музея 1914 г. археологический материал был расположен по периодам и особо выделялись витрины с этноопределяющим материалом, например: Латыши X века, Эсты и Русские XII-XIII веков, Ливы.

Вещи, характерные для балтских племён, которые составляют часть дореволюционной коллекции, поступали из различных регионов Псковской губернии: Порховского, Островского, Опочецкого, Себежского уездов. Например, при распахивании пустоши у деревни Белуш Островского уезда были найдены две шейные гривны "латгальского типа", в 1893 г. в деревне Дубровна Порховского уезда обнаружены украшения, типичные для балтов: наручи, подвески, цепочки, булавки. Вещи подобного типа найдены и в ближайшей округе Пскова. Монастырь Пантелемона Дальнего: деталь головного венца, (вайнаге), трапециевидные подвески (41 шт. от шейной пластинчатой гривны). В селе Кривицы (12-15 км от Пскова) при исследовании курганов могильника В.Н.Глазовым в 1899 г. были открыты захоронения по обряду трупосожжения на месте с вещевым материалом балтско-славянского происхождения. В деревне Карзули (15 км от Пскова) при земляных работах

найдено 20 предметов, среди которых подковообразные фибулы, спиральные наручи и детали головного венца. В 12 км от Пскова, находилась "Чирской могильник". В 1882 г. крестьянин Савельев из деревни Погорелки передал украшения с двух скелетов, обнаруженных им при распашке поля. Немногом раньше в музей ПАО поступили подобные вещи с погоста, расположенного в 3 верстах от Чирской церкви. Этот погост и д. Погорелки находились в непосредственной близости, что даёт возможность отнести эти находки к одному грунтовому могильнику "Люцинского типа". Надо отметить, что славянских украшений в описях этого могильника нет.

Из находок "Чирского могильника" в коллекции удалось определить 3 шейные гривны из 6 указанных в каталогах. Сохранились 2 массивные гривны: одна - витая из двух бронзовых дров круглого сечения, один её конец петлевидный, другой - в виде крючка (подобные украшения датированы латышскими древностями X-XI вв.); другая - витая из трёх массивных бронзовых дров круглого сечения с конусовидными заходящими концами (VIII-XI вв.); третья гривна - средней величины из перекрученного драта с тордированными концами, в центре сохранилась тонкая бронзовая пластина, перевивавшая гривну. Подобные украшения распространены у балтских племён в VIII-XI вв.

Как мужским, так и женским украшением были фибулы. Из "Чирского могильника" происходит подковообразная фибула из перекрученного драта с цилиндрическими спиральными концами, В памятниках Прибалтики они датированы X-XI веками.

Из этого памятника происходит один из спиральных наручей, сделан он из бронзовой ленты треугольного сечения в 12 витков, орнаментирован. Подобные украшения характерны для латгальских памятников X-XII вв.

В "Чирском могильнике" найдено два зооморфных браслета, но в коллекции сохранился только один. Бронзовый плосковыпуклый браслет, поверхность его часто орнаментирована, концы заужены, змеиные головки схематичны, подобные вещи XI-XIII вв.

В памятнике найдены и фрагменты головных украшений - это 27 спиральных колечек большого жгutowого головного венца. Сохранились и разделительные бронзовые пластины другого венца. Такие венцы составлялись из нескольких рядов спиралей, между звеньями прикрепляли тонкую бронзовую пластинку. Вайнаге были распространены у латгальских женщин в X-XII вв. Из 15 вещей, переданных в ПАО из "Чирского могильника", удалось точно определить 7, а из д. Погорелки пока определяется только массивная витая шейная гривна с заходящими петлевидными концами (X-XI вв.). В зарисовках Б.А.Каишевского и в каталогах ПАО отмечено характерное латгальское украшение • бронзовое коромысло с цепочками и шумящими подвесками. Они широко распространены в XI-XII вв. (рис. 1)

Вещевой материал датирует рассмотренный выше памятник X-XII вв.

Вещевой материал балто-финского типа найден и на территории самого Пскова. Вещи поступили в коллекцию ПАО как случайные, найденные при земляных работах.

В 1881 г. при постройке дома Дворянского Собрания были открыты костяки и вещи: 3 шейные гривны, зооморфные подвески с лапками финно-угорского типа, бронзовый витой древнерусский браслет. Эти материалы А.А.Спицыным были определены как финские, датируемые X веком, но при современном взгляде на этот материал определяется, что на месте строительства дома Дворянского Собрания находился смешанный балто-финский могильник XI-XII вв.

В 1386 г. на Завеличье при закладке фундамента очередного дома Земской больницы (областная больница) были найдены костяки с вещевым материалом. В телеграмме в Императорскую Археологическую Комиссию в 1889 г. сообщалось, что найден 21 предмет на глубине одного аршина (71 см), вещи находились у частных лиц и были отданы в музей по просьбе членов ПАО. Ф.А.Ушаков составил опись вещей с Завеличья в каталоге 1897 г., затем Н.Ф.Окулич-Казарин в Путеводителе по музею ПАО в 1908 г. опубликовал материалы этого могильника. В архиве ИИМК сохранилась фотография витрины, где представлены некоторые вещи из коллекции могильника Земской больницы.(рис. 3,4).

Вещевой материал могильника с Завеличья разноэтничный, здесь древнерусские, балтские, финно-угорские вещи. Н.Ф.Окулич-Казарин описал материал могильника по типам украшений. Эти категории будут рассмотрены в данном докладе.

I. Шейные украшения.

На Завеличье найдены 3 шейные гривны. Об одной из них говорить сложно, т. к. нет подробного её описания, о второй известно лишь, что она аналогична шейным гривнам Люцинского могильника. Третья гривна сохранилась на рисунках - это пластинчатая гривна, с заходящими концами и орнаментом в виде насечек на передней части. По нижнему краю гривны пробито 30 отверстий, в которые вставлены трапециевидные подвески. Такие гривны характерны для латгальских древностей XI нач.XIII вв. (рис.4)

II. Привлекают внимание и подвески комплекса Завеличья. Их несколько. Особенно интересна небольшая подвеска с выпуклым рисунком. Сохранилось её изображение. Она напоминает скандинавские украшения, орнамент её ближе всего к третьему стилю эпохи викингов, который иногда называют Большой Зверь (X - XI вв.). На нашей подвеске изображены две переплетённые звериные фигуры. Тела переданы узкими линиями, составленными из двух рельефов. Головы зверей изображены в профиль, четко выделены глаза и большие уши. Ленточное плетение - фон между головами зверей. Нижняя часть подвески украшена орнаментом из розеток. Надо отметить, что монетовидные подвески с похожим узором (в виде семилепесткового цветка) найдены в городских слоях Пскова и Новгорода. Сочетание стиля, близко к

Большому Зверю, и растительного орнамента усложняет рисунок и дает возможность предполагать, что это местный вариант скандинавских привесок, "гибрид" русско-скандинавского стиля. Шесть подобных подвесок найдено и в селе Дубровно, Порховского уезда: По рисунку они аналогичны подвеске с. Завеличья. (рис.3)

III. Женские головные уборы - это одна, из категорий украшений могильника. На Завеличье было найдено 22 спиральных кольца от головного венца.

Перстни и кольца - следующая довольно многочисленная категория украшений. В музей ПАО поступило 7 спиральных бронзовых колец разной величины в 10, 11, 13 оборотов, некоторые с фалангами пальцев. В описании упоминаются и пластинчатые древнерусские перстни.

Браслеты. Из могильника Земской больницы в коллекцию ПАО поступило 9 браслетов разного вида. Это пластинчатый браслет; браслет, плетенный из трех проволок; скрученный бронзовый браслет; узкомассивный браслет. Это браслеты древнерусского облика (XI-XIII вв.). Два ладьевидных браслета найдены в могильнике. Они распространены в древностях скандинавских стран, Финляндии, Карелии, а также встречаются в Юго-Восточной Прибалтике. Датируются подобные находки X-XII вв. Из этого памятника в музее ПАО хранился и сломанный змеиноголовый браслет.

Здесь же, на территории Земской больницы, был найден фрагмент ножен с бронзовой оплёткой в виде параллельных и пересекающихся полос. Подобные украшения часто встречаются в памятниках Эстонии и Финляндии (XII в.) (рис. 4).

А.А.Спицын определял вещи с территории Земской больницы как латышские и датировал их X-XI вв. Вещи из могильника на Завеличье не сохранились в нашей коллекции, они существуют только в описаниях и рисунках Б.А. Каишевского. Учитывая современные исследования, могильник на Завеличье датируется X - нач.XII века.

В данном докладе рассмотрены материалы дореволюционной коллекции. Могильники балтского типа отмечаются в ближайшей округе Пскова: Чирский могильник, у монастыря Пантелеймона Дальнего, в селе Кривовицы, в д. Карзули. В самом Пскове открыто два подобных памятника: на территории Окольного города (дом Дворянского Соборания) и на Завеличье на высоком берегу р. Великой (Земская больница). Все памятники, которые могут быть интерпретированы, датируются X-XII вв. Кроме того, в 1986 г. при археологических исследованиях на Изборском раскопе (недалеко от бывшей Земской больницы) был зафиксирован на уровне ям культурный слой XII века. Здесь открыты фрагменты печи латгальского типа. Вероятно, балтское население в этот период времени селилось отдельно от славянского, хотя Псковский курганный некрополь, расположенный в Среднем городе и датируемый X-XI вв., включал в себя наряду со славянскими и погребения скандинавов. Но из исследованных погребений Псковского некрополя не отмечено ни одного балтского.

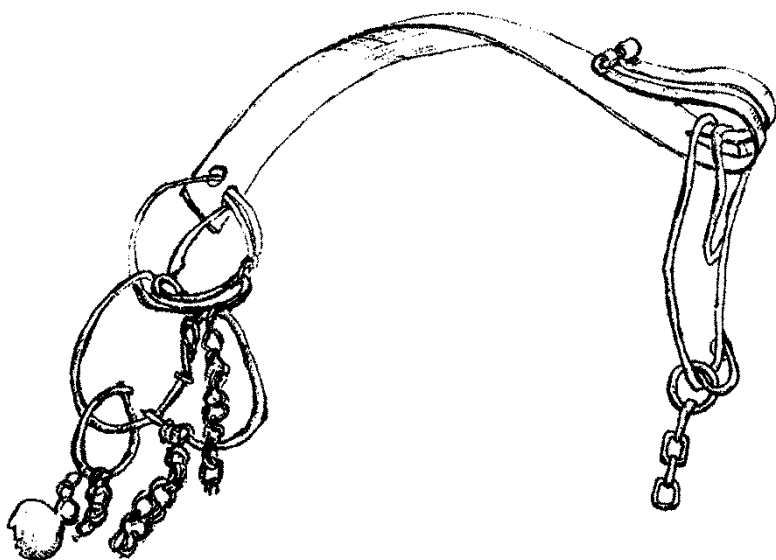

Рис. 1. Бронзовая дуга с цепочками из д. Погорелки (по рис. Б.А. Каншевского)

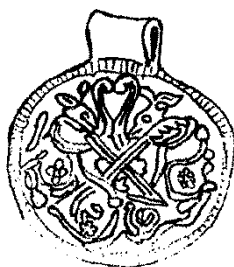

Рис. 2. Подвеска из д. Дубровно

Рис. 3. Подвеска из могильника у Земской больницы

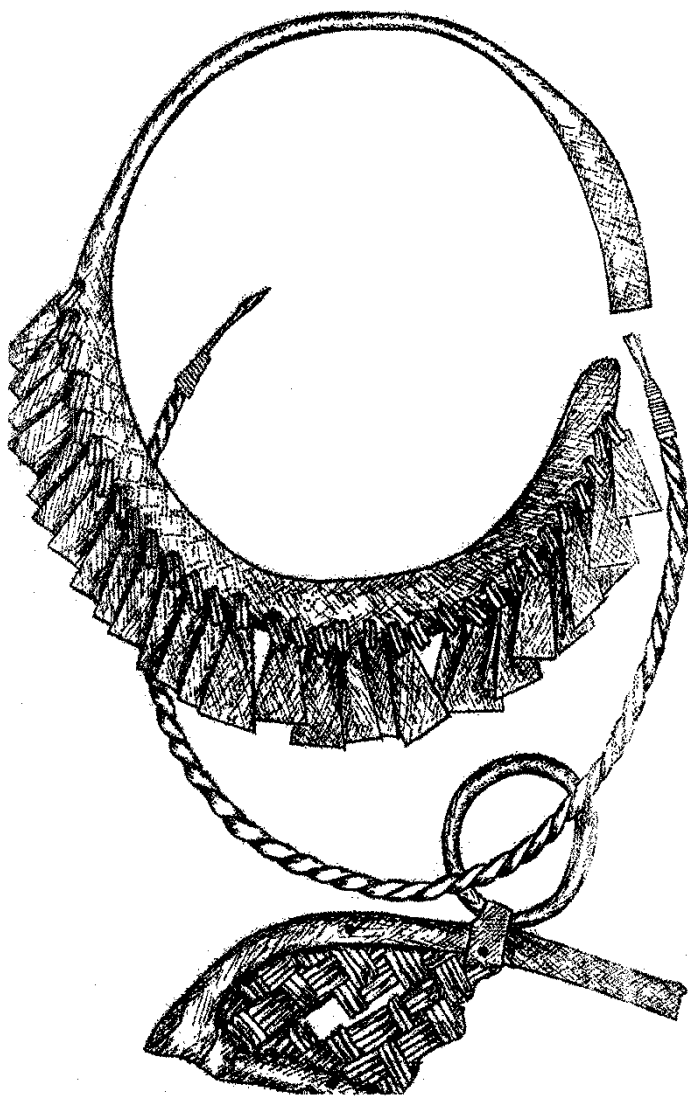

Рис. 4. Шейные гривны и ножны из могильника у Земской больницы

**ХРЫСЦІЯНІЗАЦЫЯ ЛІВОНІІ
І РЭЛІГІЙНАЯ СІТУАЦЫЯ ЁЎ ПОЛАЦКІХ УЛАДАННЯХ
У КАНЦЫ XII - ПАЧАТКУ XIII СТ.
(паводле «Хронікі Лівоніі» Генрыка Латышкага
і тагачасных лацінскіх дакументаў)**

Працэс пашырэння хрысціянства ў Лівоніі, нельга разглядаць у адрыве ад аналагічных працэсаў, якія адбываліся ва ўсёй Прыбалтыцы. Хрост Лівоніі і іншых прыбалтыйскіх земляў немцамі быў звязаны таксама з эканамічным і палітычным падпарадкаваннем плямёнаў, якія дагэтуль знаходзіліся ў сферы ўплыву ўсходнеславянскіх дзяржаўных утварэнняў: перад усім Ноўгарадам, Псковам і Полацкам. Таму асэнсаванне рэлігійных дачыненняў у Прыбалтыцы і сумежных з ёю славянскіх землях можа дапамагчы глыбей зразумець і агульную гістарычную сітуацыю ў гэтым рэгіёне.

Увогуле, пра хрысціянізацыю прыбалтыйскіх плямёнаў, асабліва з усходу, вядома няшмат. Але пра тое, што яна адбывалася, знаходзім сведчанні ў Генрыка Латышкага, які паведамляе пра вызнаўцаў «рускага» абраду ў Латгаліі, Эстоніі ды Лівоніі¹⁵⁵. Яе сляды захаваліся і да нашага часу ў культуры і мове гэтых народаў, напрыклад, у сферы культавай лексікі тыпу крыж, царква, кніга ды інш.¹⁵⁶

Пачатак хрысціянізацыі прыбалтаў з захаду звычайна звязваюць з місіяй Мэйнарда. Аднак, першыя спробы пропаведзі тут хрысціянства сягаюць да больш ранніх часоў. Так, вядома, што кароль Даніі Свэн III (1047-1076) меўся закласці першы касцёл у Курляндзі каля 1048г.¹⁵⁷ Крыху пазней, блізу 1060 г. брэменскі арцыбіскуп Адальдаг высвяціў для кураў і ліваў біскупа Гутына. Але пасля двух гадоў беспаспяховых намаганняў, той мусіў пакінуць сваю дыяцэзію¹⁵⁸. Трэба адзначыць, што да кампетэнцыі брэменскай мітраполіі здавён (прынамсі з 831 г.) была аднесена місійная дзейнасць сярод навакольных калябалтыйскіх народаў, у т.л. славянскіх і не толькі палабскіх. Бо калі ў 959-960 гг.

¹⁵⁵ Генрих Латвиский. Хроніка Ливонии / Введ., пер. и комм. С.А.Аннинского. - М.-Л., 1938. - С. 113, 129. Далей у тэксце-Г.Л.

¹⁵⁶ История Латвийской ССР. Т.1. С древнейших времен до 1860 года. - Рига, 1952. - С. 76, 61; История Эстонской ССР. Т.1 (С древнейших времен до середины XIX века). - Таллин, 1961. - С. 121.

¹⁵⁷ Рихтер А. Прибалтийский край и его население до прибытия немцев // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Т.1.- Рига, 1876.-С. 13.

¹⁵⁸ Abagam W. Powstanie organizacyi Kosciola na Rusi. Т.1. Lwow, 1904. S.52.

Княгіня Вольга папрасіла нямецкага караля Атона (Ота) і прыслаць у яе кражу лацінскага біскупа і сьвятароў, то брэменскі арцыбіскуп Адальг высьвяціў для яе біскупа Лібуцыя¹⁵⁹. Скіраванымі на працу са славянам! (і залежнымі ад славянаў плямёнамі?) на ўсход ад сваіх сядзібаў былі таксама арцыбіскупствы ў Магдэбургу і ў Майнцы. Магчыма таму яны спарадычна ўступаюць у гульні пры прызначэнні біскупаў для Прыбалтыкі¹⁶⁰.

Незадоўга да з'яўлення ў Лівоніі Мэйнарда адбылася яшчэ адна місійная акцыя з Даніі. Лундскі арцыбіскуп Авэсалом кансэкраваў у 1170 г. на біскупа Эстоніі французза Фулькона. Ён меўся выправіцца на місію разам з памочнікам эстам Мікалаем. Гэтая выправа, здаецца, была падтрыманая і дацкім каралём, які ў сваім тагачасным тытуле менаваўся *Rex Danorum Sclavorumque, dux Estoniae*. Апошні раз Фулькон згадваецца ў дакументах пад 1180 г., а затым след яго губляецца. Хутчэй за ўсё і гэтая спроба скончылася няўдачай¹⁶¹.

Мэйнард, мніх з Зэгэнбургскага кляштару ордэну аўгустыніянцаў непадалёк Любэку прыбыў у Лівонію разам з купцамі каля 1184 г. Атрымаўшы дазвол і нават падарункі ад Полацкага князя Уладзіміра, ён пачаў пропаведзь, спачатку не вельмі выніковую, сярод ліваў. Пры Мэйнардзе былі пабудаваныя замкі ў Ікскулі і Гольме - паселішчах каля вусця Дзвіны, а таксама кляштар канонікаў рэгулярных пад вызваннем Найсьвяцейшай Панны Мырыі ў Ікскулі.

У 1186 г. гіерарх Ікскуля быў пасьвячаны ў біскупы Брэменскім арцыбіскупам Гартавікам II (1184-1207). Папа Клімент III у сваёй буле ад 25 верасня 1188 г. паддае ўладзе Брэменскага арцыбіскупа апроч біскупстваў у Любэку, Швэрыне і Рацэбургу таксама новастворанае Ікскульскае. У наступнай буле ад 1 кастрычніка таго ж года ён пацвярджае гэтае падпарадкаванне (Бунгэ. № 9-10). Цікава, што паводле апошняга дакумента, дыяцэзія Мэйнарда размяшчаецца *in Ruthenia*. У пазнейшым дакуменце у дачыненні да клеру ў Лівоніі ўжываецца тэрмін *fideles per Russiam constituti* (Бунгэ. № 66. Пар. таксама: № 380), чым, як мяркуюць даследчыкі, указваецца тое, што памянёная дыяцэзія знаходзіцца ў сферы ўлады Полацкага князя. Мы не спыняемся тут на самім тэрміне *Ruthenia, Russia*, які патрабуе асобнага разгляду і зьяўляецца дыскусійным. Але, на нашу думку, у разгляданы перыяд у дачыненні да Полацка ён не меў этнічнага сэнсу.

¹⁵⁹ Чубатый М. История христианства на Руси - Україні. Т.1. - Рим - Нью-Йорк, 1965. -С. 182-183.

¹⁶⁰ Генрих Латвийский. Хроника Ливонии... С. 207.

¹⁶¹ Bunge F.G. Liv-, Est-und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd.I. Reval, 1853. №. 1-8. Далей у тэксце - Бунг.

Пры Мэйнардзе ў Лівоніі знаходзілася ўжо некалькі святароў і ягоны галоўны памочнік у місійнай працы, мніх ордэну цыстэрцыянцаў брат Тэадорых. Місійная дзейнасць вялася ў той час у асноўным мірнымі сродкамі (Г.Л.: С. 71-75).

У 1196 г. Мэйнард, які быў ужо ў пахілым веку, памёр, а на ягонае месца быў прызначаны ў 1197г. Брэменскім мітрапалітам цыстэрцыянец Бэртольд. Аднак, варожае стаўленне лівяў змусіла яго выехаць за вайсковаю дапамогаю назад у Нямеччыну. Вярнуўшыся, ён быў забіты і нават разарваны на часткі лівямі падчас збройнай сутычкі з імі. Клір пасля гэтага павінен быў ратавацца ўцёкамі на радзіму. (Г.Л.: С. 75-78).

Новы біскуп, брэменскі кононік Альберт на катэдру ў Ікскюлі быў высячаны ў 1198 г. тым жа Гартвікам II. Альберт адразу ж распачаў бурлівую дзейнасць па аднаўленню пазіцыяў лівонскага касцёлу. Яму ўдалося набраць пілігрымаў для крыжовага паходу ў Лівонію і атрымаць матэрыяльную дапамогу ад караля Даніі і Лундскага арцыбіскупа Авэсалома, якія мелі свой інтарэс у гэтай справе. (Г.Л.: С. 78). Апрача таго, відаць па просьбе Альберта, папа ў сваёй буле ад 5 кастрычніка 1199 г. звярнуўся да вернікаў у Саксоніі і Вэстфаліі з заклікам ісці на дапамогу, у т.л. і збройную, касцёлу ў Лівоніі, абяцаючы ім адпушчэнне грахоў (Бунгэ. № 12). У гэты ж год без даты выйшла прадпісанне Рымскай курыі Ікскюльскаму біскупу ў справе ўнармавання рэлігійнага жыцця, у т.л. і адносна шлюбавых новаахрышчаных. А паколькі з паганскім насельніцтвам працавалі прадстаўнікі розных ордэнаў і белае духавенства, то прапаноўвалася прытрымлівацца адзінства ў адпраўленні абрадаў і ў знешнім выглядзе святароў і мніхав (адзенні), каб адрозненямі не адстрашваць паганцаў ад веры (Бунгэ. № 13).

Амаль штогод Альберт выязджаў на радзіму і адтуль вяртаўся з усё новымі іновымі партыямі пілігрымаў. Адбывалася нібы перманентная крыжовая выправа. Частка рыцараў, якім біскуп раздаваў бэнэфіцыі, заставалася, іншыя ж вярталіся дадому, а на іх месца вырушалі новыя. Мясцовае насельніцтва абкладалася дзесяцінаю ды іншымі падаткамі. Гэткім чынам нямецкая каланізацыя пачала хутка ўзрастаць і колькасна і эканамічна.

У хрысціянізацыі лівяў выкарыстоўваліся розныя сродкі, але часцей такія як вайсковыя рэйды. Ужывалася і гэтая тактыка як узяцце закладнікаў, што выкарыстаў Альберт, напрыклад, у 1200 г., калі вывез у Нямеччыну сыноў ліўскіх нобіляў (Г.Л.: С. 79-81).

Апрача духовага і эканамічнага падпарадкавання паганскіх плямёнаў быў закладзены яшчэ адзін падмурак гаспадарчай магутнасці немцаў у Прыбалтыцы - Рыга са сваім портам, якая пачала будавацца ў 1201 г. Суды з Ікскюля была перанесеная рэзідэнцыя біскупа, а таксама кляштар канонікаў рэгулярных. У вусці Дзвіны быў закладзены яшчэ адзін кляштар - цыстэрцыянцаў, які ўзначаліў брат Тэадорых. З імем гэтага мніха Генрык Латышскі звязвае заснаванне Брацтва рыцараў

Хрыстовых, вядомага пазней пад назваю Ордэна мечаносцаў, якое кіравалася паводле статуту Ордэна тампліэраў і падпарадкоўвалася біскупу. Мэтаю Брацтва была абарона касцёла ў Лівоніі (Г.Л.: С. 81-82). Брацтва згадваецца ў буле ад 12 кастрычніка 1204 г. (Бунгэ. № 14), але зацверджанае папам яно было пазней, мабыць, толькі ў 1210 г.

Усе гэтыя захады Альбэрта, безумоўна, прыносілі свой плён. Ужо ў 1206 г., як паведамляе Генрык Латышскі, была ахрышчаная ўся Лівонія. Яшчэ праз два гады - уся Латгалія (Г.Л.: С. 113, 119), хоць тут «Хроніка Лівоніі», відаць, дапускае недакладнасць. Хутчэй за ўсё ў ёй не ўлічваецца тая частка Латгаліі, якая была ўжо ахрышчаная паводле «крускага» абраду (напрыклад, рэгіён Толава).

У тым жа 1208 г. пачаліся войны з эстамі, накіраваныя на паступовае падпарадкаванне Эстоніі. Гэтая перспектыва і стала каталізатарам узнікнення і развіцця супярэчнасцяў між біскупам і рыцарамі Хрыстовымі, якія запатрабавалі аддаць ім трэцюю частку ўжо здабытых земляў і траціну будучых заваёваў. Біскуп пагадзіўся саступіць толькі трэцюю частку ўжо заваяванай тэрыторыі, але адмовіўся даваць якія-коледы абяцанні наконт будучых здабыткаў. Браты звярнуліся ў Рым і здолелі дабіцца значных саступак на сваю карысць. Апрача ўжо памянёнай траціны ім была гарантаваная поўная свабода заваёўваць новыя землі і распараджацца імі без усялякіх абавязацельстваў адносна Лівонскага біскупа. Усе справы, датычныя новых земляў яны павінныя былі абмяркоўваць толькі з біскупам, які будзе прызначаны на гэтыя землі, пра што браты таксама прасілі курыю. Гэтага біскупа яны прасілі зрабіць незалежным ад Рыжскага (Г.Л.: С. 498-500, 523-524, 536).

У 1211 г. са сваёй чарговай паездкі ў Нямецчыну Альбэрт прывёз трох біскупаў, якія фармальна выступалі арбітрамі пры падзеле земляў між ім і рыцарамі (Г.Л.: С. 141). Хоць Альбэрт меў, відаць, і больш далёкія мэты, а менавіта - стварэнне ў Лівоніі мітраполіі, незалежнай ад Брэмена, што, між іншага, давала мажлівасць прызначыць залежнага ад сябе біскупа ў Эстонію. Але для гэтага трэба было мець як мінімум двух суфраганных біскупаў. Альбэрт рабіў пэўныя захады і ў Рыме. Бо ў тым жа годзе ён атрымаў ад Інацэнта III дазвол на правах арцыбіскупа выбіраць і пасвячаць біскупаў у краінах, якія ён наўраць праз Лівонскі касцёл у хрысціянскую веру. Тады ж і быў высвячаны біскуп Эстоніі, якім стаў Тэадорых, а на яго месца абатам цыстэрцыянскага кляштара ў Дзюнамюндэ быў прызначаны брат Бэртольд. Услед за гэтым два прышлых біскупы вярнуліся ў Нямецчыну, а адзін застаўся яшчэ на 3 гады. Пазней, у 1218 г. быў пастаўлены біскуп для Зэмгаліі, якім стаў пераемнік Тэадорыха ў абатстве - Бэрнард (Г.Л.: С. 145, 189). Аднак пры жыцці Альбэрта мітраполія так і не была створаная.

Захады Рыжскага біскупа справакавалі новыя звароты рыцараў у курыю са скаргамі на яго. У справе Эстоніі, відаць, закраналіся інтарэсы Даніі, кароль

якой са свайго боку пачынае ўмешвацца ў гэтуго справу. Верагодна, што ягоны ўплыў у курый дазволіў Брацтву рыцараў Хрыстовых павярнуць сітуацыю на сваю крайсць. У сэрый булаў з 1213 г. папа зацвярджае для іх заваёвы, зробленыя ў Эстоніі (правінцыі Саккала і Унгаўнія), а Лундскаму арцыбіскупу і свайму легату для Поўначы Андрэю даручае высвяціць асобнага біскупа для прыгаданых правінцыяў (Бунгэ. № 27-37). Папа заклікае яго таксама ўсяляк дапамагаць рыцарам ды бараніць іх ад крыўдаў з боку Рыжскага біскупа. Магчыма, бачачы загрозу сваім інтарэсам, біскуп Эстоніі Тэадорых пайшоў на збліжэнне з арцыбіскупам Андрэем і каралём Даніі Вальдэмарам III (1202-1241) (Г.Л.: С. 195-196).

Каб вырашыць супярэчнасці з мечаносцамі і схіліць на свой бой кіруючыя колы ў Нямецчыне, але найбольш - Рымскую курью, Альберт мусіў выехаць з Лівоніі амаль за год да ўжо абвешчанага Лятэранскага сабору 1215 г., які прыняў даволі важкія рашэнні для жыцця ўсяго каталіцкага касцёлу. У прыватнасці, на ім вырашана было, што калі на тэрыторыі дыяцэзіі знаходзяцца храмы і вернікі іншага абраду, яны павінны падпарадкоўвацца гіерарху гэтай дыяцэзіі. На адной тэрыторыі не можа быць адначасова больш аднаго біскупа; для абрадавай меншасці павінен быў устанаўлівацца вікарыі абраду меншасці¹⁶².

Знаходзячыся ў Рыме падчас Лятэранскага сабору, Лівонскі біскуп здолеў змяніць пазіцыю курый ў свой бок, бо пасля гэтага ўжо не падымаецца пытанне пра асобнага біскупа для Саккалы і Унгаўніі і пра падзел Рыгі, чаго дамагаліся рыцары. А булаю з 1217 г. былі пацверджаныя правы Альбэрта на заснаванне новых біскупстваў (Бунгэ. № 40).

Тым не менш, барацьба за Эстонію працягвалася: у яе ўключаліся новыя бакі, інтарэсы якіх былі тым ці іншым чынам закранутыя. Нейкі час (1220) у гэтае змаганне была ўцягнутая нават Швецыя, вайсковая акцыя якой у Эстоніі скончылася трагічна (Г.Л.: С 210)¹⁶³. Але галоўнымі дзеючымі сіламі тут былі Рыжскі біскуп, мечаносцы, Данія і славянскія землі Ноўгарад і Пскоў. Быў час калі можна было назіраць каардынацыю дзеянняў мечаносцаў, Даніі і славянскіх князёў. Але часцей гэтыя бакі дзейнічалі паасобку. У 1217 г. у выніку паспяховых выправаў ноўгарадцаў і пскавічоў немцы страцілі заваяваныя раней Саккалу і Унгаўнію. Альбэрт, мечаносцы і Эстонскі біскуп Тэадорых, правы якога таксама былі закранутыя, былі змушаны звярнуцца за дапамогаю да караля Вальдэмара і Лундскага арцыбіскупа. У 1219 г. Кароль Даніі і арцыбіскуп Андрэй з двума падданымі яму біскупамі і Тэадорыхам, а таксама князь славаў Віцлаў высадзіліся ў Рэвельскай правінцыі на ўзбярэжжы Эстоніі і пачалі навяртаць у хрысціянства і падпарадкоўваць мясцовых жыхароў. Падчас гэтага Тэадорых быў забіты, а на

¹⁶² Чубатый М. Гісторыя... С 564.

¹⁶³ История Эстонской... С. 163.

ягонае месца Лундскі арцыбіскуп пасвяціў капэляна Вісцэліна. Са свайго боку і Альбэрт прызначы ўна месца Тэадорыха абата аднаго з кляштароў каля Брэмена - Германа, якога кансэкраваў Магдэбургскі мітрапаліт (Г.Л.: С. 195-196, 207). Пачалося адкрытае суперніцтва паміж Рыжскім біскупам і Даніяй у справе хросту і падпарадкавання Эстоніі. Даходзіла да таго, што Дацкі кароль загадваў забіваць тых эстаў, якія прынялі хрост ад немцаў. Апрача таго ён доўга перашкаджаў выезду Германа ў Лівонію і адпраўцы туды пілігрымаў з Нямецчыны. Канфлікт выклікаў нават умяшанне папы, які заклікаў Дацкага караля не перашкаджаць пілігрымам (Бунгэ. № 46). Але, з другога боку, аберагаючы, магчыма, правы Лундскага мітрапаліта, Рым катэгарычна забараняе Альбэрту засноўваць у Рызе мітраполію.

Смерць Тэадорыха паклала пачатак гіерархічнаму драбленню Эстоніі. Пераемнікамі Тэадорыха сталі Герман, біскуп Леальскі (пазней у 1224 г. яго катэдра была перанесеная ў Дорпат) і Годэфрыд - біскуп на эстонскім Памор'і і Эзэлі, а з дацкага боку - Вісцэлін, біскуп Рэвельскі, і Острад, біскуп Віроніі (Г.Л.: С. 253). Усе гэтыя катэдры разам з Рыжскаю мелі нейкае дачыненне і да беларускіх земляў, бо калі прыняў хрост паводле лацінскага абраду і быў каранаваны Міндоўг, то папа паведамляў пра гэтую падзею згаданыя біскупствы¹⁶⁴. Рыга стала мітраполіяй толькі ў 1253 г.

Хрост Лівоніі і іншых прыбалтыйскіх земляў праходзіў складана і цяжка. Мясцовыя неахрышчаныя плямёны чынілі моцны супраціў немцам, а ўжо наварнутыя зноў вярталіся да паганства. У гэтай барацьбе розныя плямёны часам аб'ядноўваліся і выступалі адзіным фронтам, але нерэдка немцам удавалася выкарыстаць міжплемянныя супярэчнасці і сутыкнуць паганцаў між сабою. Па меры пашырэння нямецкіх уладанняў у Прыбалтыцы, усё часцей закраліся інтарэсы усходнеславянскіх земляў: Ноўгарада і Пскова ў Эстоніі, Пскова ў Латгаліі, Полацка ў Лівоніі і Латгаліі. Гэта вяло да войнаў, у якіх гэтыя землі каардынавалі свае дзеянні з паганскімі плямёнамі. Асабліваю ролю ў стварэнні такіх кааліцыяў у Лівоніі і прылеглых да яе землях адыгрываў ! Полацк (С. 102-103, 129-131 ды інш.). Таму, каб не паддаваць небяспечы сваю калонію і гандаль па Дзвіне, немцы імкнуліся да мірных адносінаў з полацкім князем Уладзімерам.

Варта адзначыць, што збройныя канфлікты Полацка і полацкіх удзелаў Герцыке і Кукенойса з немцзмі не мелі характэру міжканфесійных войнаў. Наадварот, як можна бачыць з «Хронікі Лівоніі», гэта войны між хрысціянамі. Абодва бакі дакладна ўсведамляюць сваю прыналежнасць да адной хрысціянскай веры, хоць і да розных прадстаўнікаў абодвух абрадаў між сабою. Так, калі рыцар Даніла з Ленэвардэ напа-

¹⁶⁴ Archivum Vaticanum. Reg. Vat. 22. F. 113. ep. 2; f. 113v. ep.5.

дае на Кукенойс, то не наважваецца забіваць «рускіх» як хрысціянаў. Пры паходзе на Герцыке рыцары робяць гэтак жа (Г.Л.: С. 114, 126). Усевалад, прызнаючы сябе васалам біскупа Альбэрта, называв яго айцом, а лаціянаў (г.зн. прадстаўнікоў лацінскага абраду) братамі па хрысціянству (Бунгэ. № 15). Як і раней, усходнеславянскія князі ўступалі ў дынастычныя шлюбы з каталікамі. Генрык Латышскі паведамляе пра жаніцьбу Пскоўскага князя Уладзіміра на дачцы аднаго з блізкіх Альбэрта. Пазней, прагнаны паскавічамі Уладзімер прыбыў з дружынаю і сям'ёю ў Рыгу, а затым пасяліўся на тэрыторыі летаў і каталіцкія святары Алебранд і Генрык пасылалі яму. хлеб і іншыя дары. Жонка Уладзімера і ягоная дружына нейкі час знаходзіліся ў Рызе (Г.Л.: С. 151-152, 160-163).

На ўсходнеславянскіх землях міжканфесійны антаганізм разгарнуўся толькі з 30-х гадоў XIII ст., калі рэзка абвострыўся канфлікт паміж Візантыйскім патрыярхам і Рымам пасля захопу крыжакамі Канстантынопаля ў 1204 г. і толькі пасля таго, як напал гэтых адносінаў быў данесены на поўнач пастаўленымі новым патрыярхам грэцкімі епіскапамі і святарамі¹⁶⁵. Можна меркаваць, што ў Полацку з-за ягонага заходняга становішча, а таксама выгодных гандлёвых сувязяў з Захадам ды з іншых прычынаў талерантнае наогул стаўленне да лаціянаў захоўвалася і надалей. Тым больш, што мясцовы епіскап хутчэй за ўсё не меў тут гэтакага уплыву на агульны грамадскі настрой у дзяржаве, як, напрыклад, у Кіеве. Апрача таго пэўны ўплыў павінна была аказваць і змена палітычнай сітуацыі на поўдні і на ўсходзе Еўропы, калі захоп Канстантынопаля і адсячэнне полаўцамі і татарамі паўднёвага адрэзку шляху «з варагаў у грэкі» прывялі да пераарыентацыі палітыкі славянскіх земляў на захад. Да гэтага часу адносіцца адна загадкавая падзея, якая не ўкладаецца ў традыцыйныя ўяўленні пра характар полацкага хрысціянства. Як паведамляе Ніканаўскі летапіс, у 1218 г. да Уладзімерскага князя Канстанціна Усеваладавіча прыбыў з Цараграду нейкі Полацкі епіскап, які прывёз ва Уладзімер пэўную рэліквію, звязаную з мукаю Хрыста, а таксама мошчы св.Лёнгіна і св.Марыі Магдалены¹⁶⁶. Але ў той час у Канстантынополі сядзеў ужо лацінскі патрыярх. Дары такога рангу наўрад ці маглі, як мяркуюць некаторыя даследчыкі, патрапіць у рукі Полацкага гіерарха без ягонай санкцыі¹⁶⁷. Згаданага Полацкага епіскапа спрабуюць атаесаміць з грэкам Мікалаем, пастаўленым кіеўскім мітрапалітам пасля 1183 г., бо наступны епіскап Аляксей упамінаецца толькі пад 1231 г.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Чубатый М. Гісторыя... С 398.

¹⁶⁶ ПСРЛ.Т.10.

¹⁶⁷ Чубатый м. Гісторыя... С 575.

¹⁶⁸ Голубинский Е.Е. История русской церкви Т.1. - М., 1880. - С. 562.

У 1225 г. у Лівоніі з'явіўся папскі легат Вільгельм. Легат аб'язджаў прыбалтыйскія біскупствы, адпраўляў службы і выступаў з казаннямі. У Кукейнойсе ён выкладаў дагматы веры і тлумачыў пазіцыю Рыма мясцовым немцам, эстам, сслам і «рускім». У час побыту Вільгельма ў Лівоніі да яго выправіліся пасольствы «рускіх каралёў», найверагодней з Полацка, Віцебска, Смаленска і Пскова. Апрача таго, асобную сустрэчу з легатам меў князь Герцыке Усевалад (Г.Л.: С. 243-246).

Мэты гэтых візітаў часткова раскрываюцца ў лісце папы з 1227 г. да «усіх каралёў Русі». Як вынікае з яго, князі прасілі ў папы місіянераў для сваіх земляў і прысылкі да іх легата (Бунгэ. № 95). Ці не рабіліся з боку славянскіх князёў нейкія захады ўнійнага характару? Ва ўсялякім выпадку, у пазнейшых дакументах, датычных Рыжскай мітраполіі паведамляецца пра існаванне падпарадкаваных ёй двух біскупстваў, якія даследчыкі лакалізуюць на тэрыторыі полацкіх уладанняў.

У буле з 1255 г., у якой вызначаюцца межы новастворанай мітраполіі, яны названыя «*episcopatus Rutheniensis*» і «*episcopatus Ver-soniensis*»¹⁶⁹. Паколькі біскупствы звычайна называліся альбо паводле назвы сядзібы (як Рыжскае) альбо паводле назвы краіны (Куронскае), то зьвяртае на сябе ўвагу не зусім адпаведнае ў гэтым сэнсе найменне *Rutheniensis*. На нашу думку, гэта магло быць і біскупства, падпарадкаванае Рыму, але «рускага» абраду са славянскай богаслужбовай моваю. Сядзібаю яго быў Полацк. Нажаль, нічога нельга сказаць пра другое біскупства: няма ніякіх звестак ні пра яго месцазнаходжанне ні пра ягоны характар.

Такім чынам, за часоў хросту Прыбалтыкі рэлігійная сітуацыя ў Полацку і залежных ад яго землях характарызавалася суіснаваннем хрысціянства двух абрадаў, паміж якімі адбываўся дыялог і не было заўважных і рэзкіх канфліктаў. У XIII ст. на Полаччыне дзейнічалі каталіцкія храмы і нават біскупствы, адно з якіх магло быць «рускага абраду». Назіралася заўважная тэндэнцыя да ажыўлення міжканфесійных стасункаў і рабіліся захады да паразумення з каталіцкімі гіерархамі ўсіх узроўняў. Заканаммерным вынікам гэтых працэсаў сталася прыняцце пазней наваградскім князем Міндоўгам хрысціянства заходняга абраду і ўсталяванне на нашай тэрыторыі каралеўства пад апекаю папы Рымскага.

¹⁶⁹ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia... T.1. - Romae, 1863. - P. 61.

КОМПЛЕКС РЭЧАЎ З ПАБУДОВЫ XVI ст. 3 ПОЛАЦКА

У 1991 г. намі былі праведзены разведачныя працы (шурфоўка) пляцоўкі каля дома № 35 па вул. Леніна. У розных частках пляцоўкі, мяркуемай пад забудову, было закладзена 7 шурфоў рознай плошчы. Пяццю з іх мы трапілі на рэшткі ці сляды пабудоваў. Як паказалі раскопкі наступнага года, найбольш перспектыўным быў шурф № 7. Тут на ўзроўні 10-га пласту выявіўся слой пажару магутнасцю ад 15 да 20 см з рэшткамі камянёў і кавалкамі цагляных плітак таўшчынёй 4,5 см з моцным дадаткам жарствы (мал. 1). Пад ім залягаў слой вугалю і попелу, які перакрываў слой светла-шэрай зямлі з праслойкай чорнага культурнага слога з украпленнямі вугалю. На мацерыку, што залягаў на глыбіні 280 см (жоўтая гліна) выявіліся косткі жывёл і шмат драўлянай трухі. Падобна было, што гэта рэшткі драўлянай падлогі пабудовы. Пра наяўнасць пабудовы сведчыла і рэзкае ўзрастанне колькасці знаходак у гэтай частцы шурфа: у 10-13-м пластах іх выяўлена 316 з агульных 637.

Раскоп і ў 1992 г. быў закладзены ўшчыльную да заходняга профілю шурфа 7. Ён меў плошчу 84 кв.м і ўключыў у сябе шурфы 2 і 3 1991 г. (мал. 2). Стратыграфічная карціна на ўсходняй частцы раскопа (квадраты В3-В5-Г5) фактычна паўтарае стратыграфію шурфа 7. Пасля распрацоўкі 8 пластоў на лініі квадратаў Б3-Б5, часткова В2, выявіўся жоўты мацерыковы пясок. Праслойка пяску (магчыма, нівеліровачная) перад будаўніцтвам драўлянага дома XVIII ст. перакрывала мацерыковую яму прамакутнай формы (мал. 3). Запаўненне ямы ў 9-10 пластах уяўляла сабою чорны слой з украпленнямі вугалю і драўлянай трухі (мал. 4). Ён быў насычаны шматлікімі знаходкамі (адпаведна 486 і 244 фрагменты). Сярод іх пераважаў непаліваны (самы шматлікі), паліваны і распісны посуд. Было знойдзена 2 дробных кавалкі тэракотавых кафляных пласцін (1 з чатырохбаковай сіметрыяй) і 10 фр. румпаў. 3 металічных вырабаў найбольш цікавая кулялейка, 2 нужчынскія і 1 жаночая падкоўка, крук пад клямку для дзвярэй. 3 будаўнічых матэрыялаў адзначым фр. дахоўкі таўшчынёй 1,5 см і кавалак цагліны памерам 7,5 x 14,5 см. Вырабы са шкла прадстаўлены 2 фр. шклянц.

11 пласт уяўляў сабою суцэльны гліняны слой з кавалкамі цаглінак. Колькасць знаходак рэзка зменшылася /31/. Самыя цікавыя з іх 3 венца рынак, донца гаршковай кафлі і 3 кавалка квартаў. Характар

слюя нагадвае рэшткі печышча, але здзіўляе амаль поўная адсутнасць кафлі.

Пад слоём гліны, на ўзроўні 12-га і часткова 13-га пластоў ізноў выявіўся культурны слой, аналагічны пластам 9-10. Ён таксама быў насычаны знаходкамі (120 фрагментаў). Сярод керамічных вырабаў звяртае на сябе ўвагу непаліваны гаршчок, аздоблены карбоўкаю; моцна закрураны звонку фрагмент паліванай міскі і кубачак з ангобным роспісам. Кафля прадстаўлена невыразным паліvanым кавалкам пласціны. Затое шклянных вырабаў знойдзена тут найбольш (3 фр. шклянці і кавалак ваконнага шкла). Разнастайныя і металічныя вырабы: 2 абутковыя падкоўкі, 2 металічныя скабы, колца і ўтульчаты прадмет з рэшткамі дрэва ў ім і "вусікамі" з аднаго боку.

У 13-м пласце спачатку пасярэдзіне квадратаў В3-В5, а пасля і па ўсёй плошчы выявіўся гліняны развал з камянямі і бітай цэглай у ім. Адначасова па перыметры мацерыковай ямы ўздоўж паўднёвага, заходняга і паўночнага профіляў выявіліся ніжнія вянцы бярвенняў пабудовы (мал. 5). Пласты 13-14 уяўлялі сабою слой гліны з украпленнямі вугалю і спаракнелага дрэва. У кв. В4 выявіўся развал печы. У ім было знойдзена 7 фр. пячых дугаў, 4 румпы, 1 фр. пласціны тэракотавай кафлі з падвойнаю рамкай і шматлікія металічныя вырабы: абуткоя падкоўка, акоўка ад рыдлёўкі, сталовы і кухонны нажы, замок трохкутнай формы і медная ўтулка. Акрамя шматлікіх фрагментаў посуду, у 13-14 пластах былі знойдзены 3 непаліваных гаршка поўнага прасфілю і амаль цэлае распісанае начынне, умоўна названае намі куоышкаю.

Пры зачыстцы мацерыка намі былі выяўлены тарцы дошак і драўляная труха, што сведчыла пра наяўнасць у доме драўлянай падлогі, пакладзенай на гліняную аснову.

Аналіз стратыграфіі гэтай часткі раскопа, найлепш адлюстраванай на ўсходнім профілі кв. В3-В4, а таксама паўднёвым і ўсходнім профілях кв. Г5 паказаў наяўнасць слядоў двух развалаў печышчаў, а значыць двух будаўнічых перыядаў у жыцці пабудовы. Тонкі (3-4 см) слой драўлянай трухі прасочаны не толькі на ўзроўні падлогі мацерыку, але і перакрывае ніжні слой гліны і праходзіць якраз на ўзроўні верха бярвенняў, што засталося ад зруба (мал. 4). Усё гэта дазваляе меркаваць, што хутка пасля разбурэння пабудовы (пажар?) яна ізноў была адбудаваная на старым месцы. Нават кафліны са старога печышча былі старанна павыбіраныя. Аднак новы магутны пажар, след якога добра бачны на паўночным профілі шурфа 7, канчаткова знішчыў пабудову.

На жаль, сярод рэчавага комплексу няма вузкадатаваных знаходак, і большасць іх мае шырокі храналагічны дыяпазон (XVI-XVII ст.). Аднак пры меркаванні дазволілі нам звязіць храналагічныя рамкі бытавання

пабудовы часам не пазней за 20-я гады XVII ст., і нават XVI ст. Па-першае, гэта адначасовае бытаванне посуду, зробленага на ручным (непаліваныя вырабы) і нажным (паліваны посуд і невялікая колькасць непаліванага) ганчарных кругах — з'ява, характэрная выключна XVI ст. Па-другое, прысутнасць сярод паліванай керамікі значнай колькасці посуду з роспісам каляровым ангобам па беламу ангобнаму фону. Такая тэхніка роспісу на Беларусі таксама не ўжываецца асобна пазней пачатку XVII ст. Па-трэцяе, сярод нештатлікіх знаходак кафлі ёсць гаршковая, тэракотавая з падвойнай рамкай і значная колькасць румпаў вышыней 10 см — з'ява, якая цалкам упісваецца ў азначаныя храналагічныя рамкі. Нарэшце, ужываючы метада датавання "ад адсутнасці", можам заўважыць, што сярод матэрыялаў комплекса няма ні кафлі з адзінарнаю рамкаю, ні посуду з контурным роспісам белым ангобам, з запаўненнем контура каляровым ангобам. Абедзве гэтыя з'явы ў масавай колькасці характэрны для Полацка часоў ад 30-40-х да 70-80-х гадоў XVII ст. Усе гэтыя аргументы дазваляюць абмежаваць высновы пра знешні воблік і асартымент выяўленых у пабудове матэрыялаў XVI ці самым пачаткам XVII ст.

Аднароднасць матэрыялаў з двух этапаў існавання пабудовы дазволілі нам разглядаць усе знаходкі як адзіны комплекс. Для стварэння поўнага ўяўлення намі разглядаліся таксама рэчы з пластоў 10-13 шурфа 7, аднак статыстычныя дадзеныя падаюцца толькі па матэрыялах раскопа.

Усяго было сабрана 1170 фрагментаў і цэлых рэчаў розных катэгорый. З іх 92,9 % складаў посуд, 2,4 % — кафля, 1,8 % — шклянныя вырабы, 0,8 % — будаўнічыя матэрыялы і 2,1 % - вырабы з металу.

Сярод посуду 84,7 % прыпадае на непаліваныя фрагменты, 15,2 % складаюць паліваныя і 0,1 % — дымленыя. З непаліваных фрагментаў 226 прыпадае на венцы (з іх 3 гаршка поўнага профілю), 560 - сценкі, 107 — на донцы, 11 - на ручкі і 17 на накрыўкі. Паколькі тыпалогія познесярэднявечнай полацкай керамікі не распрацаваная, і гэта немагчыма зрабіць на такой абмежаванай калекцыі, мы паспрабуем абмепвацца толькі разглядаць пытанні асартыменту посуду і агульных прапорцый у фарміраванні асобных форм.

Гаршкі ў агульнай масе непаліванага посуду складаюць 93,4 %. Большасць з іх не мае шыякі, і адагнутае вонкі, са злёжку прывостраным краем венца амаль ляжыць на пакатых плечуках (мал. 6: 2, 6, 11, 12). Дыяметры венцаў — ад 16 да 22 см. Пра прапорцыі гаршкоў з такімі венцамі можна меркаваць па цэламу начынню (мал. 6: 13), Гэта высокі (18 см) зроблены на ручным крузе гаршчок з дыяметрам венца 23 і донца 25 см пры найбольшым дыяметры тулава 31 см. Донца начыння злёжку ўвагнутае.

Блізкія вышэйапісаным па прапорцыі і афармленні края венца гаршкі з палогімі плечукамі і рабром пры пераходзе яго ў тулава (мал. 6: 3-5, 7, 8, 10). Такія ж палогія прыўзнятыя плечукі мае цэлы маленькі (вышыняй 10 см) гаршчок (мал. 6: 1). Мяркуючы па памерах, (дыяметр венца 12, а донца 11 см), па аб'ёму гэтае начынне ўдвая меньшае за папярэдняе.

Гаршкі наступнага тыпу маюць венца-карнізік ці венца-манжэту (мал. 6: 9), чым нагадваюць паліваныя начынні. Цэлы гаршчок гэтага тыпу даволі масіўны (таўшчыня сценак 6-7 мм), належыць да начынняў адкрытага тыпу (дыяметр венца 17 см, донца 12,5 см пры вышыні 15,7 см). Ён адзіны з усіх цэлых гаршкоў, што мае ручку з равочкам пасярэдзіне і трохраднае рыфленне па тулаву. Увогуле арнаментаваныя фрагменты складаюць толькі 5,8 % ад агульнай колькасці венцаў, а сярод сценак іх толькі 1,8 %. Акрамя рыфлення, для аздаблення посуду ўжывалі хвалісты арнамент (мал. 6: 15), а адно з начынняў упрыгожвалі наколы. Мяркуючы па фрагментах донцаў, (мал. 6: 16, 17) (дыяметр іх найчасцей 13-14 см) і, маючы на ўвазе форму цэлых гаршкоў, можна зрабіць выснову, што ўсе гаршкі гэтага часу прысаджыстыя і ўстойлівыя.

Накрыўкі да гаршкоў складаюць 1,6 % ад агульнай колькасці непаліваных фрагментаў. Яны мелі конусападобную форму, вертыкальна абрэзанае венца і ручкі двух тыпаў: петлепадобныя круглыя ў сячэнні і прамавугольнай формы (мал. 7: 2, 1). Мяркуючы па фрагментах венцаў і цэламу вырабу, накрыўкі былі даволі вялікія (з дыяметрам венца 22 см), што адпавядала па памерах самым вялікім гаршкам.

Міскі складаюць 2,2 % ад усіх непаліваных фрагментаў. У слоі развалу печы выяўлены 2 невысокія (6,8 і 6,2 см) місачкі піялападобнай формы (мал. 7: 3, 4). Адна з іх мела нешырокі борцік, адагнуты амаль гарызантальна, другая - коса зрэзаны ўнутр рыфлены край. Дыяметр венцаў перавышае ў іх дыяметр донцаў адпаведна ў 1,8 і 1,7 раза.

Сярод паліваных фрагментаў посуду найбольшая колькасць належыць збанам (30 %), затым кубкам (27,5 %), гаршкам (16,2 %), талеркам (13,8 %), рынкам (5 %). Па аднаму-два фрагменты знойдзена цыліндрычных падсвечнікаў, глякоў, місак і куфляў.

Увесь паліваны посуд меў выразны пліткавы, а дакладней, прафіляваны паддон (мал. 8). Збаны мелі дыяметр венцаў 9 і 12,5 см, шырокую ручку з раўчуком пасярэдзіне, што мацавалася крыху ніжэй края венца. Форма венца — прафіляваная, з двума барознамі рыфлення. Паліва пакрывае не толькі ўнутраны, але і знешні бок збаной разам з ручкай да найбольшага дыяметра тулава. Гаршкі і кубкі таксама мелі прафіляванае венца з невялікім карнізікам пасярэдзіне.

Сярод фрагментаў бытавога посуду 3,4 % належыць посуду з ангобным роспісам. У агульнай масе паліванай керамікі ён складае 22,4 Па відах посуду распісная кераміка размяркоўваецца наступным чынам: 40 % — кубкі, 35 % — талеркі, 10 % — падсвечнікі і па 5% збаны, куфлі і "кубышка".

Увесь названы посуд аб'ядноўвае адна тэхніка выканання арнаменту: спачатку белым ангобам "грунтавалася" паверхня, прызначаная пад роспіс, а потым карычненым наносіўся арнамент. Усё гэта пакрывалася празрыстай ці светла-зялёнай палівай і абпальвалася. Ад высокай тэмпературы карычнены ангоб набываў чарнаваты колер. Унутраная паверхня вырабаў пакрывалася зялёнай палівай. Звяртае на сябе ўвагу і характар арнаменту, які таксама з'яўляецца прыкметай часу: ён геаметрычны. Гэта вертыкальныя палосы і хвалі на кубках, збанах, падсвечніках і "кубышцы", ці канцэнтрычныя кругі і плямы па борціку талерак (мал. 8: 8-14). У сярэдзіне - другой палове XVII ст. у полацкай раратыўнай кераміцы геаметрычныя матывы змяняюцца на раслінныя ці камбінуюцца з апошнімі /1/.

Распісаны посуд адыгрываў ролю дэкаратыўнай керамікі. Пра гэта сведчаць, напрыклад, памеры адной з талерак, знойдзенай у пласце 10 шурфа 7: вышыня яе 3 см, дыяметр венца 12 і донца 5 см. Такімі ж малымі памерамі і дасканаласцю формы адрозніваецца выраб, умоўна названы намі "кубышкаю" за месца знаходжання фактычна ў падпечку пабудовы. Прапорцыямі яна нагадвае маленькі збанок (донца 5 см, найбольшы дыяметр тулава 7 см і знаходзіцца ён на вышыні 6 см ад ніза (мал. 8: 13). Горла начыння захавалася на вышыню 4,5 см, а агульная вышыня — на 12,5 см. Унутраны дыяметр горла ледзь перавышае 2 см, што магло быць зручным не толькі для выкарыстання начыння ва ўпрыгожванні памяшкання, але і ў якасці скарбонкі. На тулаве захаваўся след ад ручкі. Меў круглую ў сячэнні ручку і распісны цыліндрычны падсвечнік, унутраны дыяметр якога роўны 4 см.

Адзіны дымлены выраб уяўляў сабою высакагорлае начынне (вышыня гарла 6 см) з дыяметрам горла 16,5 см (мал. 7: 5). Захавалася яно на вышыню 11 см і выкарыстоўвалася, хутчэй за ўсё, як тарнае.

3 будаўнічых матэрыялаў звяртаюць на сябе ўвагу дугі ад печы. Яны маюць памеры: 10 x 5 см пры дыяметры дугі 46 см і 11 x 5 см пры дыяметры каля 58 см (мал. 9). Апошняя дуга ўпрыгожана адбіткамі круглага шгампа дыяметрам 3 см з выяваю кола з 8 спіцамі. Тарцы дугаў скошаныя і маюць трапецападобную форму. Падобныя знаходкі — даволі частая з'ява для XVI-XVIII стст. не толькі ў Полацку, але і ў гарадах Гадзвіння і суседніх тэрыторый /2/.

Сярод металічных вырабаў найбольш абутковых падковак (6). З іх 4, на наш погляд, ад шырокага мужчынскага абцаса (шырыня 6,5-7,5 см) (мал.

9) і 2 - ад жаночага (шырыня 4-4,5 см). Усе яны трохшыпныя, вышынёй каля 1 см. Прызначэнне двух вырабаў цяжка дакладна вызначыць (мал. 10: 2, 9). Магчыма, яны выкарыстоўваліся ў якасці прыстасаванняў для асвятлення дома лучынамі. Адзін з вырабаў нагадвае знешнім выглядам камертон (10: 16).

Сярод металічных вырабаў ёсць 2 нажы з накладнымі ручкамі: кухонны з шырынёй ляза 2,5 см і меншы, сталовы, з шырынёй ляза 1,5 см і ручкі 1 см (мал. 10: 14, 15). 3 прылад працы найлепш захавалася акоўка ад рыдлёўкі (мал. 10: 17). Шырыня рыдлёўкі с акоўкай была 17 см, а вышыня не менш як 15 см. Металічная частка мацэвалася да дрэва з дапамогаю цвікоў, пра што сведчаць адтуліны на акоўцы.

Літаральна на падлозе пабудовы знайшлі замок трохкутнай формы памерам 5,5 x 5,5 x 7 см (мал. 10: 3). Дужка ад замка не захавалася. Аналагічныя па форме вырабы вядомыя па матэрыялах XII-XVII ст. з Лідскага замка /3/.

Шклянныя вырабы нешматлікія: 14 фрагментаў ад начынняў і 7 кавалкаў ваконных шыбак. Посуд прадстаўлены начыннямі для пітва двух відаў: танкаценнай шклянцай на цыліндрычным паддоне дыяметрам 8 см (мал. 11: 1) з петлепадобным завяршэннем (мал. 11: 3); цыліндрычнай шклянцай на хвалістаўкладзеным паддоне (мал. 11: 2) дыяметрам 9 см. Мяркуючы па фрагменту ручкі, складзенай з трох жгутоў, яна належала шклянному куфлю ці збанку (мал. 11: 4). Ваконных шкельцаў з закраінамі толькі два, але нават па іх бачна, што ў вакне даследаванага дома былі не толькі прамакутныя, але і трохкутныя шыбкі (мал. 11: 5, 6).

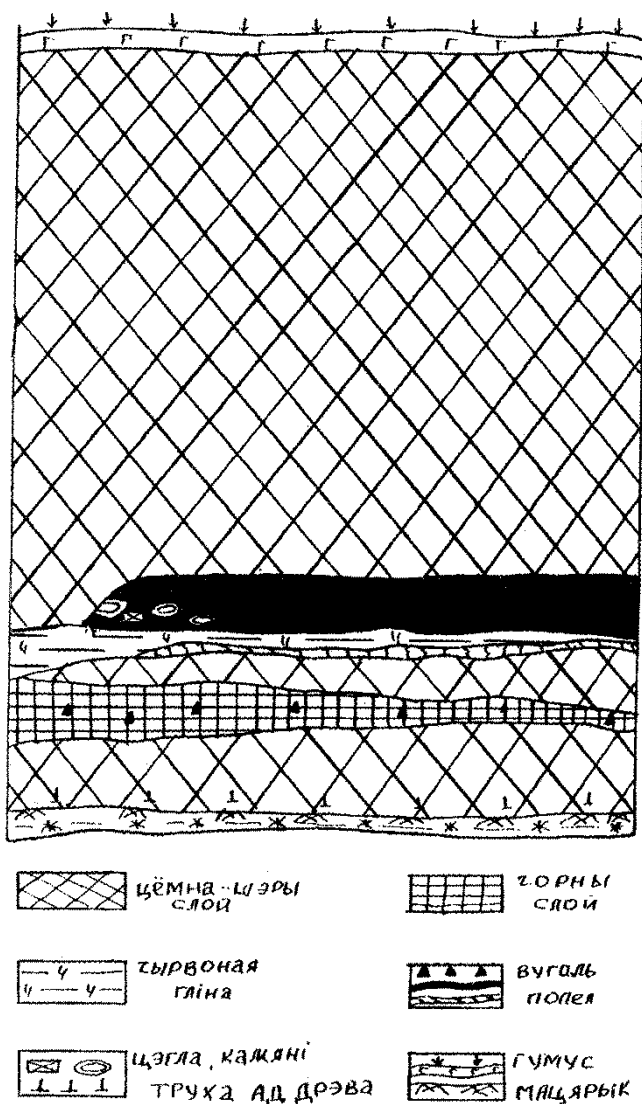
Такім чынам, намі выяўлены рэшткі драўлянай пабудовы, памер якой з поўдня на поўнач 4,6 м, а з захаду на ўсход не менш чым 3,8 м. Яна была заглыблена ў мацяр'ю з паўднёвага боку на 0,5 м, а з заходняга амаль на 1,2 м. Падлога ў будынку была драўляная, пакладзеная на гліняную аснову. Пасярэдзіне дома (кв. В4) на адлегласці 0,5 м ад яго заходняй сцяны былі выяўлены ямы ад слупоў печы. Мяркуючы па іх, печ была квадратная з бокам прыкладна 1 м ля падмурка. Наяўнасць кавалкаў тонкіх (да 5 см) цаглянак-плітак ля самай печы можа быць рэшткамі падлогі, выкладзенай ля топачнай адтуліны з мэтай супрацьпажарнай бяспекі. Падобную з'яву мы назіралі ў Полацку ля печышчаў у будынках сярэдзіны-другой паловы XVII ст. Выяўленая пабудова мела зашклёнае вакно і замыкалася навясным трохкутным замком ці зачынялася на клямку.

Аналіз рэчавых матэрыялаў паказаў, што ў побыце гараджан пераапанейшаму вядучая роля належыць глінянаму посуду, а ў ім непаліваным гаршкам. У якасці ёмістасцяў для пітва ў нязначнай колькасці сталі ўжываць шклянныя вырабы. Тарныя начынні, мяркуючы па адсутнасці аб'ёмных вырабаў з гліны, былі драўлянымі. Самай цікавай і даволі нечаканай з'яваю ёсць адначасовае выкарыстанне жыхарамі дома не-

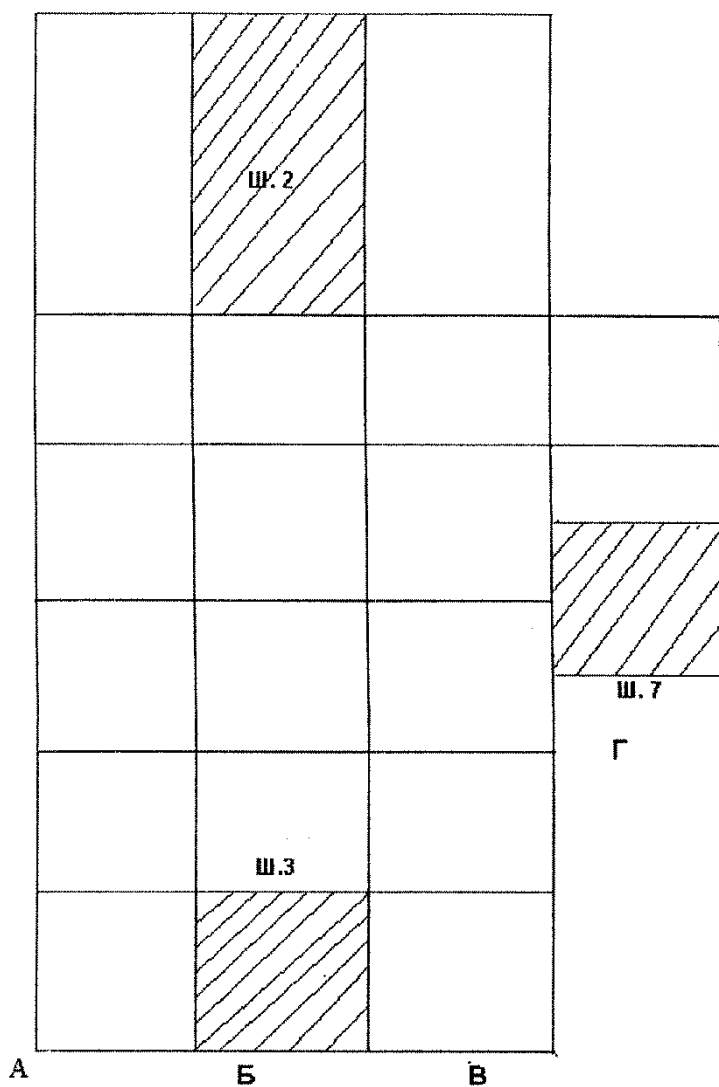
паліванага посуду, зробленага на ручным і нажным ганчарных кругах, а таксама паліванага і распіснага посуду, зробленага на нажным крузе. Усё гэта, на наш погляд, сведчыць пра працэс паступовага засваення новай тэхналогіі ў ганчарстве. Мяркуючы па рэчах з комплексу, яна хутчэй ува-шдзіла ў ганчарную практыку менавіта праз паліваную кераміку, сыравіна для якой была больш пластычнаю. Адначасова ішоў пошук новай сы-равіны для непаліваных вырабаў, прыдатнай для выцягвання на нажным ганчарным крузе і дастаткова жарастойкай. Менавіта гэтыя працэсы, мяр-куючы па матэрыялах з тэрыторыі Беларусі, і адбываліся тут на працягу XVI ст. Матэрыялы з пабудовы - наглядны таму доказ.

Літаратура

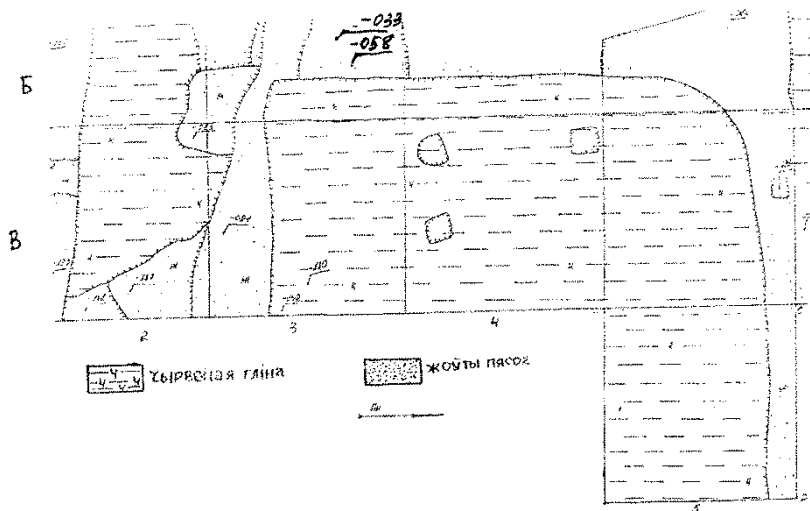
1. Здановіч Н.і. Беларуская паліваная кераміка XI-XVIII стст. - Мн., 1993. -Мал. 104, 106.
2. Здановіч Н., Сінчук Я. Пячная засланка, што датуецца расейскай манэтай // Полацк. 1993. - № 1 (21). - С. 4-5; Левко О.Н. Средневеко-вое гончарство северо-восточной Белоруссии. - Мн., 1992. - Рис. 39; Спегальский Ю.П. О некоторых приёмах устройства отопительных пе-чей XVII в. (по находкам в Пскове) // КСМА.. 1968. Вып. 113. - Рис. 18.
3. Краўцэвіч А.К. Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII стст.: Планіроўка, культурны слой. - Мн., 1991. - Мал. 35: 12.

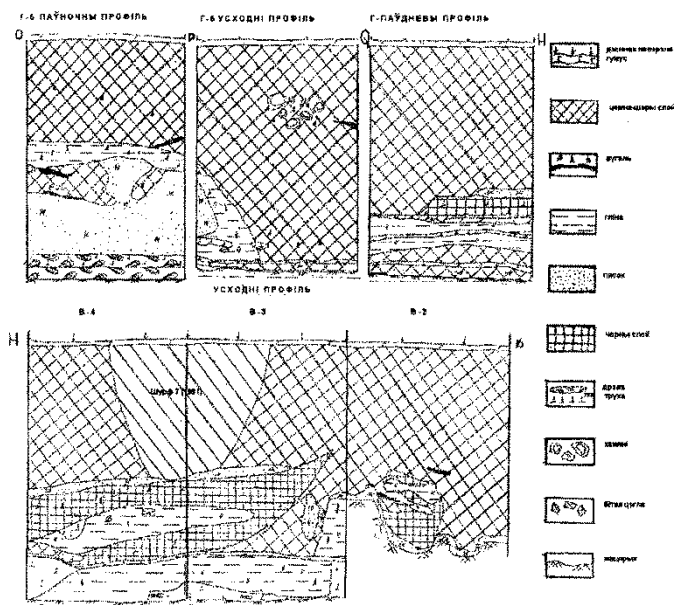
Мал. 1. Паўночны профіль шурфа 7

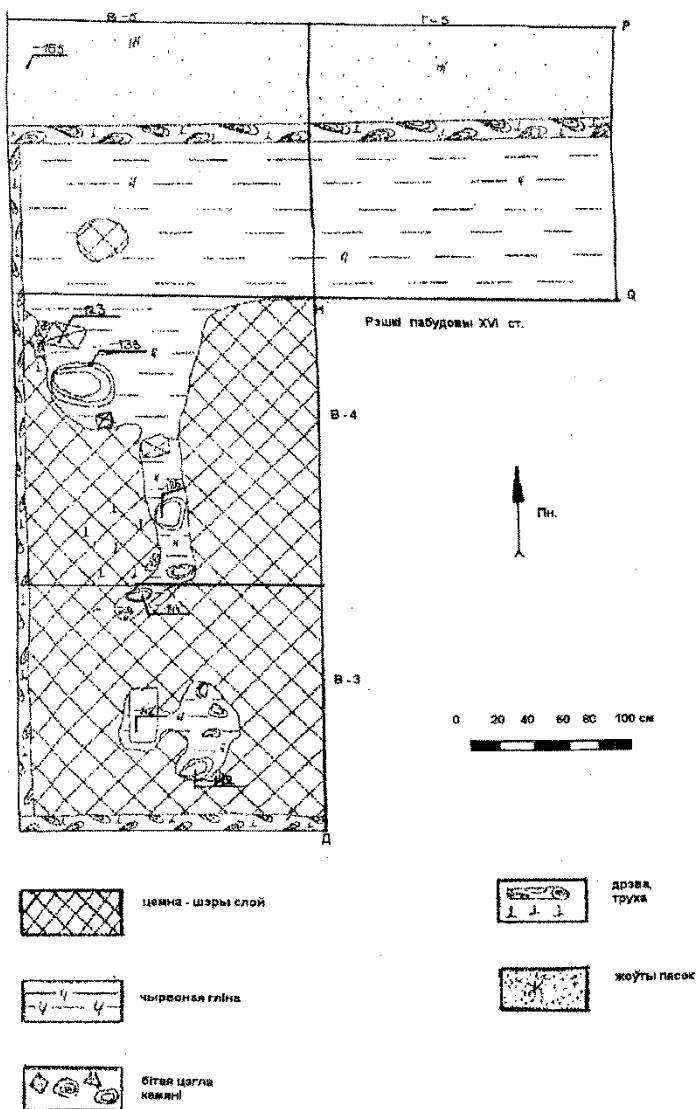
Мал. 2. План раскопа 1

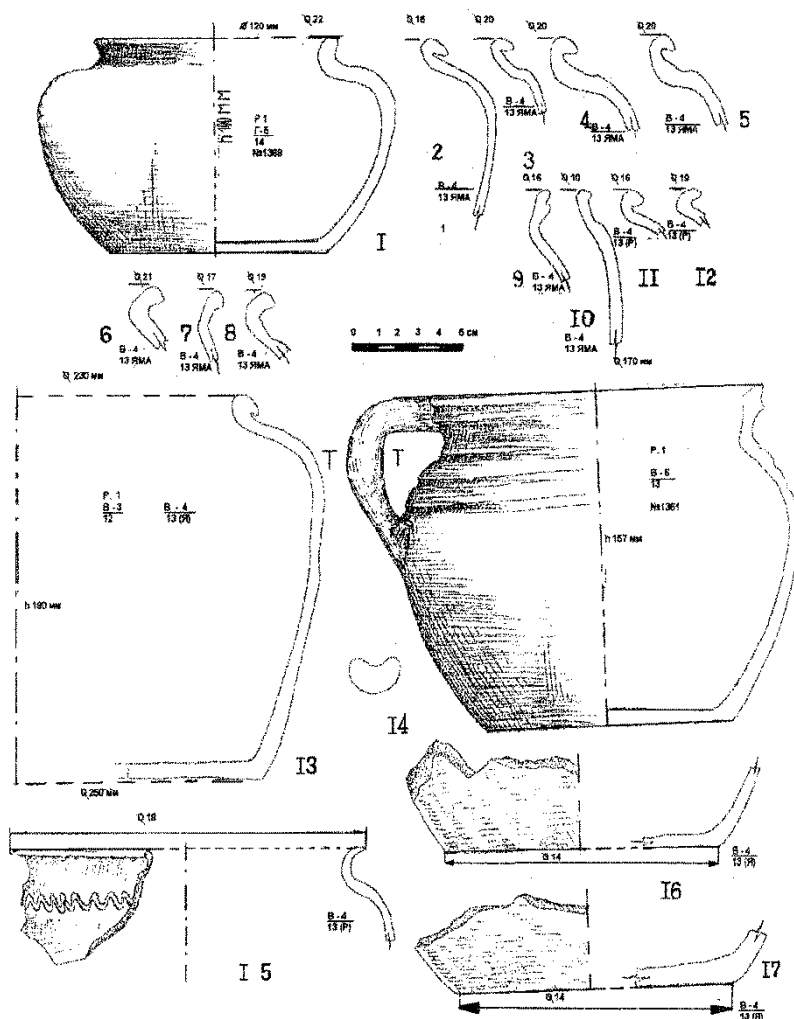
Мал. 3. План раскопа пасля зачысткі мацерыка

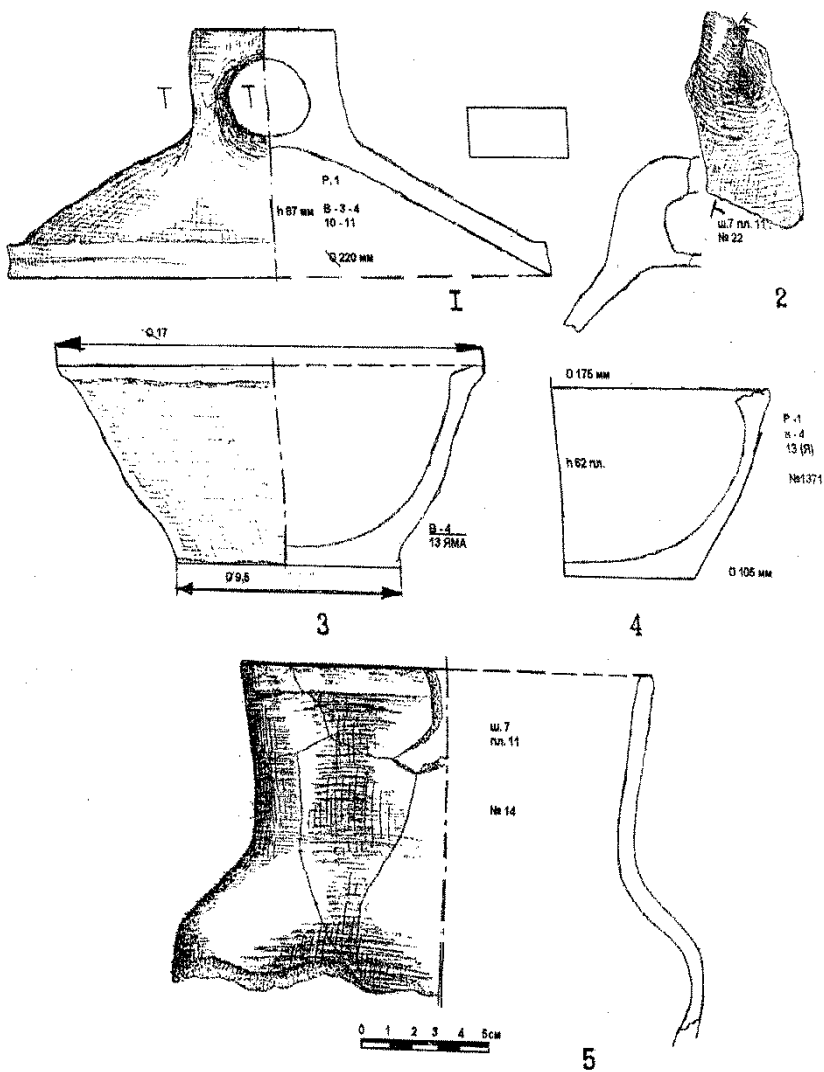
Мал. 4. Стратыграфія раскопа 1 у квкв. В2-В4, Г5

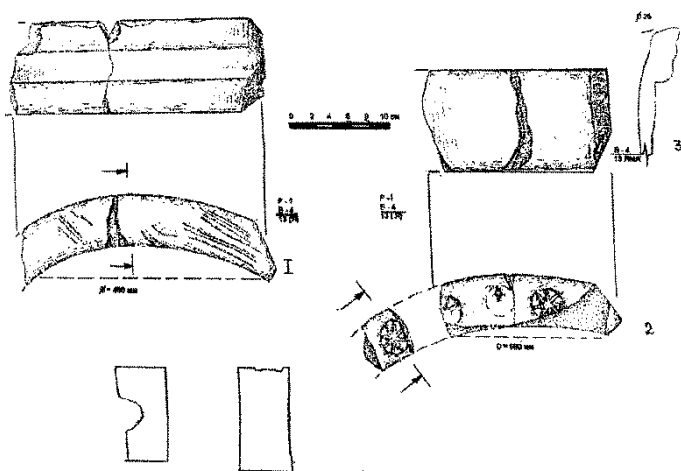
Мал. 5. План пабудовы на ўзроўні развалу печы

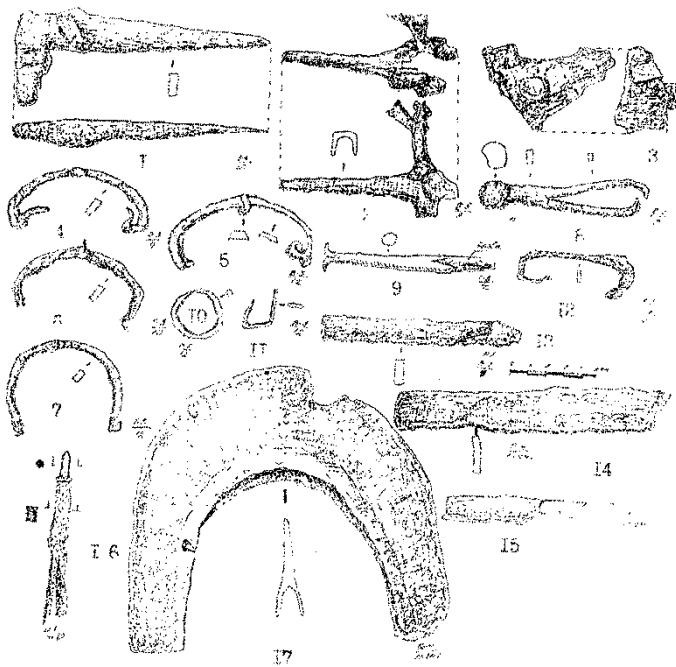
Мал. 6. Непаліванія начинні з пабудови

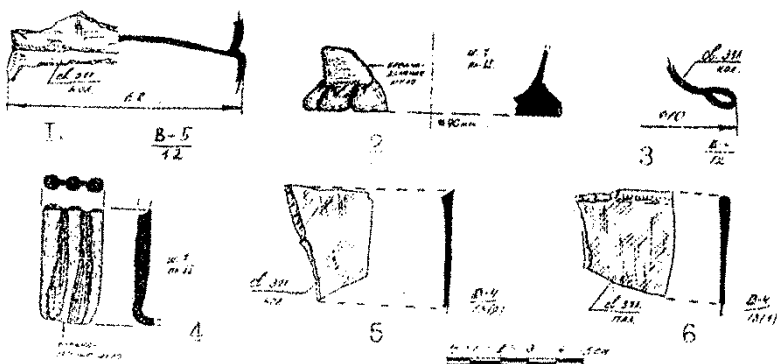
Мал. 7. Непаліваныя вырабы з пабудовы

Мал. 9. Дугі ад печыў (1,2) і фрагмент рупы кафлі з печышча (3)

Мал. 10. Металічныя вырабы з пабудовы

Мал. 11 Шкляное начинне /1-4/ і ваконныя шыбкі з пабудовы

Зирко Ольга
г.Минск

ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ СЕТЕВЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ И СИСТЕМАМ МАССОВОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НА ИСТОРИЧЕСКОМ ФАКУЛЬТЕТЕ

Наше поколение привыкло к "техническим чудесам". Многие из нас уже не удивляются, наблюдая за многими вещами, просто не задумываясь. Компьютер «перестал быть экзотикой», превращаясь в орудие повседневной учебной деятельности студентов. Никакого шума вокруг него не происходит, хотя без него не обходится ни одно научное исследование, проект или техническая разработка.

Вместе с бурным развитием вычислительной техники происходит появление принципиально новых сетевых технологий, резко влияющих на ход научно-технического прогресса и развитие цивилизации.

Сети управляют движением ракет, космических кораблей, роботов, подводных лодок и воздушных лайнеров, задают режимы работы автоматических линий и целых заводов, архивов и музеев.

Телекоммуникационные средства передачи данных при помощи модема и телефонной сети формируют новую методологию обучения, в том числе и на историческом факультете. Необходимо отметить, что телекоммуникация (от греческого *tele* - «вдаль, далеко» и латинского *communicato* - «связь») - это обмен информацией на расстоянии.

Компьютер в современном университете - это не только компьютерный класс, не только место, где студент, как ребенок, может решать простейшие задачи, набирать и редактировать. Это умение выражать свои мысли, возможность помещать свои сообщения на доску объявлений Internet. Хотя сети ЭВМ становятся все более доступными для современных программистов, количество специалистов-историков, вторые действительно могли бы использовать их в своем нелегком труде, все еще мало.

Студенты исторического факультета не видят связи с сетью, и большинство из них не имеют вообще или имеют незначительный опыт работы с локальной сетью. Им трудно оценить удобства связи, свойственные ей быстроту и надежность, необременительность, возможность получать информацию практически из любой точки мира и тем более роль пакета электронной почты (e-mail) или сети Internet для их будущей специальности.

Нашим студентам - историкам тяжело общаться с коллегами из Японии или Франции. На технические изменения они часто смотрят, как на средство сделать что-либо быстрее или эффективнее. Подобные преимущества, конечно, важны, но ими не ограничиваются выгоды, которые получают историки от научного прогресса.

А ведь эксперименты показали, что любой историк может получить опыт только тогда, когда впервые столкнется с прекрасным миром сетей и связей ЭВМ, когда прочувствует всю необходимость их применения. Современный историк должен понимать важность отыскания наилучшего или оптимального решения; прогнозировать, планировать и оценивать ход протекания исследуемых исторических процессов, опираясь на различные количественные методы обработки информации, разработанные на основе теории вероятности, высшей математики и вычислительной техники.

Поэтому каждый студент должен овладеть методами оптимальных решений, включая методы исследований операций (математическое программирование, теорию массового обслуживания, программно-целевые методы планирования, теорию игр, сетевые методы оптимального планирования и оптимального ценообразования, системный анализ), уметь отличать их от методов изучения реальных исторических явлений и понимать их важность при обработке исторической информации.

А вот один из примеров, указывающий на возможности применения теории вероятности к проблемам социологии для анализа иммиграционных процессов.

Допустим, что в некотором городе $\alpha\%$ жителей ежегодно переселяются в пригороды, а $\beta\%$ жителей пригорода - в город. Если полагать,

что общее число жителей города и его пригородов на какой-то период стабилизировалось, то его можно рассматривать как систему массового обслуживания, а сам процесс миграции представить в виде марковского процесса с так называемой матрицей перехода, которая обычно обозначается буквой Π и имеет следующий вид:

$$\Pi = \begin{bmatrix} 1 - \alpha/100 & \alpha/100 \\ \beta/100 & 1 - \beta/100 \end{bmatrix}$$

Цифры, стоящие на пересечении столбцов и строк, есть не что иное, как вероятности перехода в определенные состояния - переходные вероятности. Если просуммировать любую ее сторону, мы получим обязательно единицу. Располагая подобной матрицей, можно прогнозировать изменение количества населения города и его пригородов как в ближайшие годы, так и в более отдаленной перспективе, а это очень важно для составления научно обоснованных планов социально-экономического и исторического развития. Системы массового обслуживания становятся инструментом в руках историков, социологов, помогая им прогнозировать и планировать наше будущее.

При этом необходимо учитывать, что в учебном процессе появились новые проблемы: разнотипность техники в вузах; отсутствие системы обмена опытом; высокая стоимость программно-методических комплексов при низком качестве технической и содержательной проработки; нехватка книг, учебников и методических пособий; отсутствие запасных частей для ремонта и обслуживания техники; текучесть кадров учителей информатики; необходимость регулярной переподготовки преподавателей и технического персонала, обслуживающего лабораторию.

При существующей ситуации в стране эти проблемы не находят централизованного решения.

Однако применение сетевых технологий на историческом факультете БГУ уже стало реальностью. Глобальная сеть Internet, объединяющая более 60 миллионов пользователей, число которых непрерывно растет, становится потребностью для студентов-историков. Сегодня Internet должна перевернуть всю программу обучения и открыть будущее, но неправильное ее применение, а также различие количественных методов и теории вероятности не может не приводить к разочарованию и скептицизму в душе студентов-историков.

Немаловажным становится и то, с какой легкостью историки дозволяются до своего провайдера. Часто пользователи критикуют быстрое действие, не понимая, что скорость передачи информации зависит

от перегруженности линии - от числа пользователей, работающих в данный момент в сети, и от того, сколько свободных линий выделено на один телефонный номер (желательно, чтобы их было около десяти).

Кроме того, важен способ (тип, метод) подключения к сети, а их существует немало, причем каждый предназначен для решения своего класса задач.

Таким образом, для использования Internet на историческом факультете нужны IBM-совместимый компьютер, модем, программное и методическое обеспечение, приспособленное для передачи специальной информации (графических, звуковых и других нетекстовых объектов).

Необходимо, чтобы преподаватели были профессионально обучены и могли помочь заинтересованным студентам в компьютерном шассе воспользоваться сетью Internet в своих профессиональных целях.

Карэлін Уладзімір
Мельнікаў Мікалай
г. Мінск

СТАТЫСТЫЧНА-ПАРАЎНАЛЬНЫ АНАЛІЗ ПОМНІКАЎ СТАРАЖЫТНАГА МАСТАЦТВА ВІЦЕБСКОЙ ВОБЛАСЦІ

У дадзеным паведамленні мы працягваем распачатую працу на першаснай статыстычнай апрацоўцы іканаграфічнага матэрыяла, які быў сабраны аддзелам старажытнай культуры ІМЭіФ НАН Беларусі падчас экспедыцыйнай работы па даследаванню рухомых помнікаў мастацкай культуры ў культавых установах Беларусі, і які ўключае ў сябе пашпарты з апісаннямі абразоў і фотаматэрыялы на гэтыя помнікі.

Навуковая інвентарызацыя помнікаў мастацтва праводзілася ў перыяд з 70-га па пачатак 90-х гадоў. На ўлік браліся творы, якія маюць гісторыка-культурнае і мастацкае значэнне. На тэрыторыі Віцебскай вобласці было абследавана каля 60 культавых пабудоў у 56 населеных пунктах. Усяго зафіксавана каля 2000 абразоў, якія ўключаюць у сябе 350 іканаграфічных сюжетаў. Для параўнання можна адзначыць, што агульная колькасць іканаграфічных сюжетаў на тэрыторыі Беларусі налічвае каля 600.

Табліца 1

№	Раён	XVII-XVIII стст.	п.XIX ст.	с.XIXст.	к.XIX-п.XX стст.	XVII-XX стст.
1	Бешанковіцкі		4	15	13	32
2	Браслаўскі	31	4	99	139	273
3	Верхнядзвінскі	3	1	9	16	29
4	Віцебскі	5	15	88	73	181
5	Глыбоцкі	53	25	168	226	470
6	Докшыцкі	20	5	85	156	266
7	Дубровенскі			13	4	17
8	Лепельскі			16	9	25
9	Ліёзненскі			1	5	6
10	Міёрскі	24	26	129	208	388
11	Аршанскі	3	12	79	43	137
12	Полацкі	2	4	36	44	86
13	Пастаўскі	13	2	7	6	28
14	Талочынскі	2		1		3
15	Чашніцкі	1	2			3
16	Шаркаўшчынскі	3			1	4

Як бачна з табліцы 1, па часе стварэння абразы размяркоўваюцца наступным чынам: XVII -XVIII стст. -161 (8 %); першая палова XIX ст. - 846 (43 %); канец XIX пачатак XX стст. - 943 (48 %). Такое ж размеркаванне па часе стварэння было зроблена і для Брэсцкай вобласці. У працэнтных адносінах мы маем даволі блізкае супадзенне.

Найбольшая частка дзеючых культавых устаноў на час экспедыцыйных даследаванняў захавалася ў заходніх раёнах вобласці (Глыбоцкі, Докшыцкі, Міёрскі раёны) - каля 60 %. Таму вынікі нашага аналізу адносяцца ў асноўным да левабярэжнай часткі вобласці. Мы таксама не праводзілі асобнага раздзялення на праваслаўныя і каталіцкія сюжеты, паколькі доля касцелаў на тэрыторыі вобласці на час даследаванняў складала толькі 15 %, а колькасць абразоў - менш 1 %. Для статыстычнай апрацоўкі былі адабраны сюжеты, якія сустракаюцца не менш чым 5 разоў, акрамя абразоў з выявамі Маці Божай і Хрыста, якія былі ўлічаны поўнэсцю. Цалкам гэта складае каля адной трэці ўсіх сюжетаў.

На першым месцы, як і па ўсёй Беларусі, знаходзяцца сюжеты з выявамі Маці Божай - 19 %. Сюжеты з асобнымі выявамі Хрыста стаяць на другім месцы і састаўляюць 9 %. На трэцім месцы, як звычайна, знаходзяцца абразы з выявай Міколы - каля 8 %. Гэта больш, чым у заходніх рэгіёнах Беларусі. Так у Брэсцкай вобласці доля абразоў з выявай Міколы складае толькі 5 %. Далей ідзе група абразоў з наступ-

нымі сюжэтамі: Архангел Міхаіл, Тайная вячэра, Пакроў, Тройца Новазапаветная, Успенне, - колькасць якіх амаль аднолькавая - ад 2,5 % да 2%. Колькасць усіх астатніх сюжэтаў паасобку не перабольшвае 1,5 %.

У якасці рэгіянальнай асаблівасці для Віцебскай вобласці можна адзначыць значна большае, у параўнанні з другімі рэгіёнамі рэспублікі, распаўсюджванне такіх сюжэтаў як Еўфрасіння Полацкая і Віленскія пакутнікі. Амаль 40 % гэтых абразоў знаходзіцца на Віцебшчыне.

Абразы з выявамі Маці Божай і Хрыста маюць даволі разгалінаваную асабістую іканаграфію. Так, колькасць ізводаў з выявай Маці Божай перабольшвае 50 адзінак, а з выявай Хрыста налічвае каля 10. Найбольш распаўсюджанымі ізводамі (табл.2) з'яўляюцца Маці Божая Казанская (12 %), Маці Божая Вострабрамская (6 %), Маці Божая Усіх смуткуючых радасць (6 %), Маці Божая Знаменіе (5 %). (Дадзеныя лічбы атрыманы адносна агульнай колькасці абразоў з выявамі Маці Божай).

Табліца 2

№	Назва	XVII-XVIII стст.	п.XIX ст.	с.XIXст	к.XIX -п.XX стст.	XVII-XX стст.
1	Маці Божая Казанская	0,3		2,7	9	12
2	Маці Божая Вострабрамская	0,3	0,3	0,3	5	6
3	Маці Божая Усіх смуткуючых радасць		0,5	1,3	4	6
4	Маці Божая Знаменне		0,8	1,6	2,7	5
5	Маці Божая Уладзімірская	0,3	0,3	1,3	0,8	2,7
6	Маці Божая Іверская			0,5	1,6	2,2
7	Маці Божая Неапалімая Купіна			1,3	0,8	2,2
8	Маці Божая Чэнстахоўская	0,5		0,5	0,5	1,5
	Агулам	2,6	1,4	5,3	9,8	19

Ізвод Маці Божая Знамение сустаракаецца на Віцебскай вобласці значна часцей, чым ва ўсіх другіх рэгіёнах Беларусі. Прычынай гэтаму, магчыма, з'яўляецца наяўнасць з XVII ст. у Чарэі чудатворнага абраза з гэтым сюжэтам. Распаўсюджанне ізвода Маці Бажая Вострабрамская больш пашыранае ў параўнанні з паўднёвымі рэгіёнамі і амаль такое ж, як у Мінскай і Гродзенскай абласцях. Той факт, што шырока шануемы на Беларусі сюжэт Маці Божая Жыровіцкая не зафіксаваны намі на Віцебшчыне, хутчэй за ўсё можна растлумачыць даволі значнай аддаленасцю ад месцазнаходжання пратографа. Таксама фактычна не сустракаецца на Віцебшчыне, як і ў другіх усходніх рэгіёнах Беларусі, ізвод Маці Божая Алёка, які быў зафіксаваны толькі двойчы.

Для найбольш распаўсюджаных іканаграфічных сюжэтаў намі было зроблена статыстычнае размеркаванне па раёнах вобласці з найбольшай колькасцю культавых устаноў, якое прыведзена ў табліцы 3 (у працэнтах).

Табліца 3

Назва сюжэта	Браслаўскі раён	Віцебскі раён	Глыбоцкі раён	Докшыцкі раён	Мёрскі раён	Аршанскі раён	Полацкі раён	Па вобласці
Маці Божая	15	24	19	19	19	17	23	19
Хрыстос	9	10	6	7	9	11	19	8,6
Мікола	8	12	5	6	6	9,5	23	7,5
Архангел Міхаіл	1,8	2,2	1,7	2,3	3,6	3,6		2,5
Тайная вячэра	1,8	0,5	2,6	1,9	2,8	2,9	2,3	2,4
Пакроў	3,3	2,2	1,7	1,9	2,6	1,5	2,3	2,1
Еўфрасіння Полацкая	0,4		0,9		0,8	1,5	5,8	0,9
Віленскія пакутнікі	1,8		2,3	1,5	1,8			1,4
Маці Божая Вострабрамская	2,2		1,5	0,8	1,5			1,2

Абразы з выявай Хрыста размеркаваны практычна аднолькава і адпавядаюць сярэдняму адноснаму значэнню па вобласці. Размеркаванне абразоў з выявай Маці Божай знаходзіцца ў межах ад 15 % па Браслаўскаму раёну, да 25 % па Пастаўскаму раёну. Па размеркаванню абразоў з выявай Міколы вылучаецца Полацкі раён, у якім аднос-

ная колькасць твораў дасягае 23 % пры сярэднім значэнні па вобласці 7,5%. Таксама найбольш распаўсюджаны ў Полацкім раёне і абразы з выявай Еўфрасінні Полацкай - 5,8 % пры сярэднім значэнні па вобласці 0,2 %. У Віцебскім і Докшыцкім раёнах гэты сюжэт наогул не зафіксаваны намі ні разу. Затое ў Полацкім раёне не былі выяўлены такія распаўсюджаныя сюжэты як Архангел Міхаіл і Архангел Гаўрыіл, а таксама Віленскія пакутнікі і Маці Божая Вострабрамская. Архангел Міхаіл часцей сустракаецца ў Міёрскім і Аршанскім раёнах (3,6 % у южным пры сярэднім значэнні ў 2,5). Варта адзначыць, што абразы з выявай Архангела Міхаіла ў Віцебскай вобласці, як і па ўсёй Беларусі, сустракаюцца ў паўтары разы часцей, чым абразы з выявай Архангела Гаўрыіла. Такія сюжэты як Віленскія пакутнікі і Маці Божая Вострабрамская, акрамя Полацкага раёна, адсутнічаюць таксама ў такіх усходніх раёнах як Віцебскі і Аршанскі. У Віцебскім раёне да таго ж найменш чым у астатніх сустракаецца сюжэт Тайная вячэра - 0,5 % пры сярэднім значэнні 2,4 %.

Такім чынам, пры даволі добрай карэляцыі з дадзенымі па ўсёй Беларусі Віцебская вобласць вылучаецца большай распаўсюджанасцю такіх іканаграфічных сюжэтаў як Еўфрасіння Полацкая, Віленскія пакутнікі, Маці Божая усіх смуткуючых радасць, Маці Божая Знамение, Мікола.

Таксама трэба адзначыць, што вынікі нашага даследавання нельга лічыць канчатковымі, па-першае, з-за недакладнасці ў атрыбучыі твораў і, па-другое, з-за частковай неахопленасці матэрыяла, паколькі аналізаваліся толькі абразы, якія маюць гісторыка-культурнае і мастацкае значэнне, а таксама не былі ўлічаны архіўныя матэрыялы. Да таго ж, як ужо было адзначана вышэй, нашы экспедыцыйныя даследаванні былі завершаны ў пачатку 90-х гг., калі ў вобласці налічвалася каля 60 культавых устаноў. Цяпер гэта лічба павялічылася больш чым у 3 разы, і сучаснае размеркаванне іканаграфічных сюжэтаў па рэгіёнам можа адрознівацца ад нашых дадзеных.

Клімаў Марат
г. Мінск

ВАКОЛІЦА ПОЛАЦКА: ГІСТОРЫЯ Ў КАНТЭКСТЕ АРХЕАЛАГІЧНЫХ КРЫНІЦ

Падчас працы з археалагічнымі знаходкамі археолагі часта звяртаюцца да пісьмовых крыніц. І кожны з тых, хто рабіў сапраўднае дадзеных пісьмовых крыніц з канкрэтным археалагічным матэрыялам прыходзіў да высновы аб мажлівасці апошняга быць

сведкам канкрэтных гістарычных падзей. Зыходзячы з выказанай думкі, намі ў прапанаваным даследаванні робіцца спроба аналізу чыннікаў змен у пасяленчай структуры ваколіцы горада Полацка ў часы X-XVII стст. праз фіксацыю сельскіх паселішчаў, што перапынілі свае існаванне. Можна лічыць, што масавае знікненне паселішчаў выступав ў якасці індыхатара праявы пэўных катаклізмаў, выкліканых вядомымі гістарычнымі падзеямі, аб чым і ідзе гаворка ў прапанаваным артыкуле.

Зыходзячы з гістарычнага вопыту ў дачыненні да сельскіх паселішчаў можна весці гаворку аб трох асноўных чынніках прыпынення іх існавання: 1) сацыяльна-эканамічныя змены; 2) эпідэміі; 3) ваенныя дзеянні з шэрагам вынікаючых з гэтага наступстваў.¹⁷⁰ Разгледзім якім жа чынам вышэй акрэсленыя ўмовы адбіліся на лёсе сельскіх паселішчаў ваколіцы Полацка.

Сацыяльна-эканамічныя змены ў грамадстве мелі наступны ўплыў на жыццядзейнасць сельскіх паселішчаў. З аднаго боку, рост горада Полацка ў XI - XVI стст прывёў да ўключэння некаторых з паселішчаў-спадарожнікаў на ўзроўні пасадаў у межы яго тэрыторыі. Гэтая сітуацыя добра бачна на прыкладзе Запалоцкага пасада ў XII ст, і на прыкладзе Экіманскага, Слабадоўскага і Крыўцова пасадаў у XVI і /31, с.12/. Такім чынам, паселішчы знікаюць як асобныя адміністрацыйныя адзінкі.

З другога боку да заняпаду сельскіх паселішчаў маглі прыводзіць змены ў гаспадарчым жыцці ў часы XII -XVI стст. З XII стагоддзя ў сялянскай гаспадарцы Еўропы ў практыку земляробства ўводзіцца трохпольны севазварот /9., с.257/, што выклікала актыўную каланізацыю і заснаванне новых паселішчаў. Ва Усходняй Беларусі дадзеныя працэсы з'явіліся чыннікам заняпаду некаторых з буйных сельскіх паселішчаў /26., с.25/. Падобная сітуацыя магла назірацца і на Полаччыне, але археалагічна яна пакуль што не прасочваецца. Засаенне Валочнай памеры ва Усходняй Беларусі праводзілася са значным спазненнем з-за войнаў /4., с.56/ і ў XVI-XVII стст., на нашу думку, не паўплывала істотна на пасяленчую структуру ваколіцы Полацка, што, безумоўна, патрабуе канкрэтных археалагічных доказаў, якія мы нажаль зараз не маем.

Калі спыняцца на пытанні аб уплыве на працэс заняпаду і знікненні сельскіх паселішчаў у ваколіцы Полацка, то можна адзначыць, што археалагічна вылучыць паселішчы, што перапынілі свае існаванні падчас эпідэміі амаль не магчыма. Тэарэтычна можна зрабіць дапуш-

¹⁷⁰ Маюцца на ўвазе голад і хваробы.

чанне наконт таго, што некалькі паселішчаў знікла падчас эпідэміі чумы, якія назіраліся ў Полацку ў сярэдзіне XIV ст. /20., с 221/ і ў 1464 годзе /32., с.223/, бо эпідэміі ахоплівалі не толькі горад, але і веску, (Што бачна на прыкладзе Пскова і яго ваколіцы /24., с 21/. Бясспрэчна і тое, што некаторыя з хвароб можна выявіць пасля аналізу старажытных пахаванняў, як гэта было зроблена Л.Н.Казей адносна шкелетаў з курганага могілніка каля вескі Захарнічы /10., с 201-204/, але нязначная колькасць вядомых грунтовых могілнікаў часу эпідэміі робіць дадзеную спробу не жыццядзейнай. І ўсе ж ускосна на ўплыў эпідэміі на пасяленчую структуру ваколіцы Полацка можа ўказваць невялікая колькасць сельскіх паселішчаў, што датуюцца XIV - XV стст. В.У.Шаблюк, аналізуючы матэрыялы па паселішчах Верхняга Панямон-рпрышоў да высновы аб тым, што дэмаграфічны крызіс XIV – XVI стст. На дадзенай тэрыторыі выкліканы эпідэміямі чумы /3., с.10/.

Такім чынам, сацыяльна-эканамічныя змены ў грамадстве і эпідэмічныя працэсы не могуць дакладна сведчыць аб знікненні шэрагу паселішчаў і мы схільны звязаць дадзены працэс з вядзеннем актыўных ваенных дзеянняў, менавіта апошнія, на нашу думку, і выступаюць чыннікамі катаклізмаў, што функцыянальна ўплывалі на знікненне паселішчаў. У межах разглядаемага намі храналагічнага перыяду ў ваколіцы Полацка актыўныя ваенныя дзеянні вяліся на працяг пэўных храналагічных адрэзкаў: 1) 3 20-х гг. XII ст. - па сяр. XIII ст.; 2) 3 канца XIV ст. - па 30-я гг. XV ст.; 3) 3 пачатку XVI ст. - 2 палова XVII стст. Пры гэтым намі не ўлічваюцца асобныя паселішчы, якія маглі знікнуць падчас ваеннай каланізацыі славян у X ст., што назіраецца на прыкладзе селішча Пруднікі /34., 10/.

Перад разглядам уплыву ваенных катаклізмаў звернемся да абгрунтавання метадыкі фіксацыі паселішчаў, што зніклі ў выніку ваенных дзеянняў. Падобныя паселішчы выяўляліся падчас археалагічных разведак, канчатковая дата іх існавання высвятлялася нападставе аналізу пад'ёмнага керамічнага матэрыялу, прысутнасць якога ў слоі раскопак (0,25 м) аб'ектыўна сведчыла аб крайняй храналагічнай мяжы існавання паселішча. Да паселішчаў, прыпыніўшых сваю жыццяздольнасць з-за ваенных дзеянняў, намі аднесены паселішчы, што задавальнялі наступным запатрабаванням: 1) знікаюць адначасова з іншымі паселішчамі ў розных накірунках ад Полацка, у межах яго ваколіцы ў перыяды ваенных катаклізмаў, адзначаных вышэй; 2) адначасовыя паселішчы, што знікаюць падчас знішчэння аднаго паселішча і заснавання побач іншага. Прычым, паселішчы ўключаныя ў падобныя пары павінны адпавядаць наступным умовам: а) месца адно ад другога не дзей 0.5 км; б) маюць блізкую па памерам плошчу; в) паміж імі па кераміцы назіраецца храналагічны стык, які ўказвае на паслядоўную

этапнасць іх пераемнасці. Даследчыкі, што займаліся вывучэннем сельскіх паселішчаў раней часта ідэнтыфікавалі побач існуючыя паселішчы, што адпавядалі вышэй указаным умовам, як гняздо паселішчаў. Асабліва гэтая тэндэнцыя назіральна для X-XIII стст./29., с. 129, 143,145; 35., с.96/. Падобная сітуацыя, на нашу думку, утварылася з недасканальнасці трохчленчай схемы перыядызацыі (да прыкладу, перыяды А-X-XI, В-XI-XII, В-XII-XIII стст.), якая шырока ўжывалася ў мінулыя часы /29., с.14; 14., с.5,6/. Каб пазбегнуць такой недакладнасці мы абавіраліся на крайнюю мяжу існавання 5 асобных тыпаў, што дало магчымасць выявіць як пары паселішчаў з храналагічнымі стыкамі, так і шэраг паселішчаў, што зніклі ў адзін час.

Непасрэдна зараз звернемся да характарыстыкі знікнення паселішчаў у межах акрэсленых перыядаў. Даследаванне керамікі з паселішчаў X-XIII стст. паказала, што сярод населеных пунктаў гэтага часу ёсць такія, на якіх пераважае колькасна і з'яўляецца канчатковым храналагічна, пэўны тып керамікі, умоўна кажучы, керамікі з венчыкамі з загнутымі ўнутр карнізікамі (мал.1). Г.В.Штыхавым гэтыя венчыкі сустраэты ў слоі XI ст.і асноўны час іх бытавання акрэслены ў межах XII-XIII стст. /36., с.82/. Пры пазнейшых раскопках г.Полацка гэтыя венчыкі вышуканы ў сляях XI-XIII стст. /30., с.93, мал.9/. Падобная ж даціроўка венчыкаў вынікае і з матэрыялаў па Віцебску /12, с.80, мал.8/ і Заслаўю /7., с.76-78, мал.55/, якія належылі да адной сацыякультурнай прасторы з Полацкам. Улічваючы, што на вывучаных намі паселішчах кераміка X-XI стст. прысутнічае ў нязначнай колькасці можна прыйсці да высновы: што інтэнсіўнае развіццё паселішчы з падобнымі венчыкамі атрымалі ў XII стагоддзі. Сярод шэрагу паселішчаў з дадзеным храналагічным прамежкам існавання зафіксавана пара паселішчаў каля в.Чарнаполіца Полацкага раена, якая адпавядае вышэй акрэсленым прызнакам перанесеных сельскіх паселішчаў /10., с.25/. Сярод керамікі XI-XIII стст. вялікую трупку на 2-х паселішчах каля в.Чарнаполіца ўтвараюць фрагменты з завернутымі ўнутр карнізікамі, але на двух паселішчах вылучаюцца і розныя тыпы, што ўказвае на неадначасовасць існавання двух гэтых паселішчаў і іх перанос.

Застаецца спыніцца на пытанні, якія ваенныя катаклізмы паўплывалі на перапыненне жыццяздзейнасці вышэйзгаданых паселішчаў. Аналіз пісьмовых звестак паказвае, што ў XII - пачатку XIII стст. на Полаччыне ваенныя дзеянні адбываліся ў 20-х, 50-х - пачатку 60-х і 90-х гг. XII ст. Разгледзім іх падрабязней.

У 1127-1128 гг. арганізуецца славу́ты паход Мсціславічаў на Полацкае княства /5., с.179/.¹⁷¹ Полацкае княства было акружана з усіх бакоў. Але мы не ведаем, ці дайшло войска Мсціславічаў да Полацка (на што звяртаў увагу яшчэ Л.В.Аляксееў /1, с.260/, бо ў Іпацьеўскім летапісу сустракаецца толькі фразы: "идоша и ко <Полотьску>" /18.,с.292/. Але на нашу думку і таўшчыня культурнага слоя (0,45 м) на паселішчы Чарнаполіца, і факт заканчэння вайсковых дзеянняў перамовамі, а не аблогай сведчыць за тое, што нельга звязваць знікненне шэрагу паселішчаў, дзе ёсць кераміка з "завернутымі ўнутр карнізікамі" з паходам 1127-1128гг. На нашу думку, у дадзеным выпадку можна весці гаворку пра шэраг ваенных катаклізмаў, што пачаліся з падзей 1158 году і мелі свой працяг у пачатку XIII стагоддзя, якія і прывялі да заняпаду шэрагу паселішчаў. Можна бачыць два асноўных чыннікі заняпаду, які з аднаго боку выкліканы стратамі сярод мужчынскай часткі насельніцтва, якая прымала ўдзел у шматлікіх паходах у якасці народнага апалчэння, якому належала, па меркаванню некаторых даследчыкаў, важная роля ў войску Полацкага княства /11., с.9/. З другога боку заняпад стаўся вынікам рабаўнічых наступстваў ад вайсковых дзеянняў непасрэдна на тэрытарыі самой ваколіцы Полацка. У летапісных крыніцах даволі часта згадваецца ўдзел Палачан у паходах 1158 /18., с.491/, 1168, 1190гг. /15., с.220/, 1195г. /18., с.692/, а таксама, і тое, што ў ваенных сутыкненнях: "занеже множество погиге Полотчань", "много ихъ <полочанъ изби>" /18., с. 519, 526/.

Тактыка міжусобных войнаў, скіраваная на разарэнне сельскай ваколіцы горада, якую ўжывалі і Палачане, так, у 1158 годзе "пожгоша сѣла" вакол Турава /18., с.491/, ябярнулася тым жа, у дачыненні да Полацка, аб чым сведчаць асобныя прыклады з летапісаў. Так былы князь Полацка Расціслаў у 1159 годзе: "много зла створи волости Полотской воюя и скоты и челядью..." /18., с.495/. Ці ў 1168 годзе пскавічы і наўгародцы "пожгоша волость" Полоцка /15., с.220/. Асабліва з канца 12 стагоддзя на ваколіцы Полацка адбыліся паходы наўгародцаў, пскавічоў і смальян. І калі паход у 1178 годзе меў не зусім зразумелыя наступствы /15., с.607/, то ў 1186 і 1198 гэтыя паходы скончваліся мірнымі перамовамі, за якія прыходзілася плаціць дарамі /15., с.39, 44/. Такім чынам, усе гэтыя падзеі аслаблялі вытворчыя сілы ваколіцы Полацка, да таго ж з XIII стагоддзя паўстала небяспека з боку крыжакоў. Іншымі словамі, ваенныя катаклізмы 2 паловы XII - пачатку

¹⁷¹ У Нарысах гісторыі Беларусі (Мн., ч.1,1994, с.94) гэты паход згадваецца пад 1129 годам.

XIII стст. і з'яўляюцца чыннікам знікнення паселішчаў, на якіх асноўным тыпам з'яўлялася кераміка з "завернутымі ўнутр карнізікамі" (мал.2а).

Другі храналагічны адрэзак у гісторыі ваколіцы Полацка, які злучаны з актыўнымі ваеннымі дзеяннямі, прыпадае на канец XIV - (30-ягг.) XV стст. падчас унутрыпалітычнай барацьбы 1377-1434 гг. цяжка сказаліся на гаспадарчым развіцці ваколіцы. Трынаццаціднёвая аблога Полацка ў восень 1381 войскам Скіргайлы, калі "и много бысть, имь <палачанам> тягости" - як адзначае летапісец /15., с.377/ не абмінула, відаць і ваколіцу, якой у 1403 годзе і нямецкія рыцары "много пакости починиша" /24., с.24/ і пскавічы, што стаялі каля горада тры дні і тры ночы /24., с.27/"... волости Полоцкыя повоеваше" /15., с.399/. Да таго ж прыбавіліся падзеі, злучаныя з вайсковымі аперацыямі Свідрыгайлы, якія скончваліся звычайна аблогамі Полацку, апошняя з якіх у зімку ў 1436 годзе цягнулася каля тыдня /22., с.77, 107-108/, што, відаць, спрыяла рабаўніцтву і ваколіцы.

Як ужо намі і было падкрэслена, невялікая колькасць паселішчаў дадзенага храналагічнага адрэзку, выяўленых у ваколіцы Полацка і звесткі аб эпідэміі чумы не даюць нам падставу звязаць перапыненне жыццядзейнасці на паселішчах менавіта з вышэй згаданымі вайсковымі аперацыямі, але бяспрэчным застаецца і тое, што, дакладна гэтыя войны запавольнілі эканамічнае развіццё ў рэгіёне, як гэта адбывалася і ў Верхнім Панямонні /33., с.9/. Новыя археалагічныя доследы ўдакладняць атрыманую карціну падзей.

Трэці храналагічны адрэзак, у межах якога адбываліся актыўныя вайсковыя дзеянні прыпадае на пачатак XVI - 2палову XVII стст. Менавіта ў межах гэтага перыяду па археалагічных дадзеных зафіксавана больш за ўсе паселішчаў, якія перапынілі сваю жыццядзейнасць (мал.2б).

Да таго часу, пакуль не распрацавана храналогія керамічнага посуду XVI - XVII стст. па дзесяцігоддзях мы не здольныя звязаць знікненне кожнага паселішча з канкрэтнай вайскавай падзеяй, але ўплыў кожнай з гэтых падзей на ваколіцу г. Полацка можна акрэсліць.

Пісьмовыя крыніцы сведчаць аб тым, што на ваколіцу аказалі ўздзеянне войны 1512-1522 гг., 1534-1537 гг., 1558-1584 гг., 1654-1667 гг. Менавіта яны маглі быць чыннікамі масавага знікнення паселішчаў.

Чацвертая вайна 1512-1522 гг. паміж Вялікім княствам Літоўскім і Вялікім княствам Маскоўскім аказалася даволі разбуральнай. У 1513, 1515, 1518 і 1519 гг. маскоўскія войскі знаходзіліся каля Полацка, а яго аблога ўлетку 1518 году была працяглай і як адзначаюць крыніцы: "I бысть голод великъ..." /24., с. 100/, сярод маскоўскіх войскаў, размешчаных у ваколіцы Полацка, што, відаць, мела месца ў ваколіцы.

Вайна 1534-1537 гг. не абмінула і Полацк. Маскоўскія войскі: "жгучи и воюючи и секучи и въ пленъ емаючи", як адзначае летапісец /20., с.82/ і ў гэты час прынеслі значную шкоду сялянскай гаспадарцы. Але дзве папярэднія вайны не могуць параўнацца з наступствамі ад падзей 1563-1580гг., што прычыніліся падчас Лівонскай вайны.

Пасля захопу Полацка 15 лютага 1563 году маскоўскімі войскамі і да 1580 году ваколіца горада цярпела нязлічоных бедствы як ад вайсковых дзеянняў, так і ад рэквізіцыі і акупацыйнага рэжыму. Яшчэ ў Пісцовых кнігах 16 стагоддзя выявілася тэндэнцыя да спісання ўсяго разарэння краю на лік "литовскихъ людей", што знайшло водгук і ў гісторыяграфіі XIX ст. /16., с.18/, але звяртае ўвагу той факт, што да 1379 году войскі ВКЛ толькі ў 1564 годзе доўгі час знаходзіліся пад Полацкам /25., с.246/ і толькі рух войска Рэчы Паспалітай у 1579 годзе суправаджаўся рэквізіцыямі ежы і фуражу, але не было амаль нічога ў насельніцтва пасля панавання на дадзенай тэрыторыі маскоўскіх войскаў і казакоў /3., с.63,117,156/.

Усе гэтыя ваенныя падзеі прычыніліся да таго, што вёскі ў ваколіцы Полацка былі знішчаны, або запущелі да такой ступені, што маскоўскія служачыя людзі, што складалі Пісцовыя кнігі па весках пісалі цару. "вспрашивать некого: люди, государь, все разошлись..." /16., с.7/. У Рэвізіі 1580 года адносна паселішчаў: Захарнічы, Шалково, Замошша, Домнікі, Далецкія, Туроўля, Мошнікі, Забаровічы, Варонічы, што месцяцца ў бліжэйшай ваколіцы Полацка звычайна адзначана: "тое сяло все в пусто", "тое сельцо у пусте", "а тых часов вси <людзі> проч разошлись..." і інш. /17., с.5,10,11,13,15/. Далейшыя разведкі дазваляюць дакладна ідэнтыфікаваць пісьмовыя звесткі з рэальна існуючымі помнікамі, зараз жа мы можам весці гаворку аб некаторых помніках.

Так, калі было выяўлена паселішча Захарнічы, згаданае вышэй,¹⁷² керамічны матэрыял паказвае, што паселішча перапыніла свае існаванне ў 16 - 1 палове 17 стст. Улічваючы тое, што яно існавала ў сярэдзіне 16 стагоддзя і зафіксавана ў дакументах /23., с. 153,157,169/, можна казаць аб заняпадзе канкрэтнага паселішча ў выніку вайсковых дзеянняў. Цікавы прыклад мы маем і з сельскім паселішчам Малое Сітна-1. Яно размяшчалася непасрэдна каля крэпасці Малое Сітна, як вядома, пабудаванай маскоўскімі войскамі /3., с.52/. Безумоўна, што паселішча было знішчана, бо большая частка керамікі датуецца 16 ст. і пасля будаўніцтва і штурму крэпасці яно б не выстаяла. Але, літаральна, за 100 м ад гэтага паселішча было выяўлена другое - Малое Сітна-2 з матэрыяламі XVI-XVII стст. Па нашаму меркаванню, гэта і

¹⁷² Вынік археалагічных разведак у 1997 году.

есць непасрэдны прыклад пераносу паселішчаў у выніку іх знішчэння падчас ваенных дзеянняў.

Цікавым уяўляецца і той момант, што ў канкрэтным выпадку гісторыі Полацка і яго ваколіцы, паміж двума вялікімі войнамі 1563-1580 і 1654-1667 гг. існаваў пэўны прамежак часу, які дазваляў аднаўляць жыхарам паселішчы пасля першай з войнаў на месцах, побач са знікнутымі раней паселішчамі, пачынаць гаспадарку, што вяло да наакуплення культурнага слою 0,25-0,3 м і быць знішчанымі ў выніку падзей 1654-1667 году, пасля чаго на гэтых месцах паселішчы не фіксуюцца. Падобныя пары паселішчаў выяўлены каля весак Малое Сітна (Малое Сітна - 3 і Малое Сітна-4), Гірсіна 1,2.

Да знішчаных падчас вайны XVI ст. можна аднесці і паселішча каля в. Казьянкі, выяўленае і даследаванае С.В.Тарасавым. Храналагічны дыяпазон і таўшчыня слоя ў 0,3 м /30., с.47/ сведчыць аб недоўгачасовым існаванні паселішча і яго знікненні ў 16 стагоддзі. Спрэчнай застаецца ідэнтыфікацыя часу перапынення існавання паселішчаў, падобных на селішча Астроўшчына, якое мае кераміку 16-17 стст., таўшчыню слоя - 0,25 м і буйныя вугольчыкі, што сведчыць аб пажарышчы. З аднаго боку падобныя паселішчы маглі быць заснаваны ў канцы 15-пачатку 16 стст. і быць знішчанымі ў час падзей 1563-1584 г., з другога боку іх існаванне магло прыпадаць на канец 16 стагоддзя, а знікненне на час вайны 1654-1667гг. Пагэтаму мы не можам пакуль што вызначыць якая ж з войнаў спрыяла знішчэнню паселішчаў у межах 1558-1667гг., пры гэтым не трэба забываць аб голадзе 1600-1602гг. /21., с. 187/ і аб тым, што ў чэрвені 1633 году рускія войскі падышлі да Полацку і спалілі яго дашчэнту /2., с.273/ і гэтыя падзеі маглі мець свой адбітак на жыцці сельскай ваколіцы.

Але якія б падзеі мы не пералічвалі, можна меркаваць, што вайна 1654-1667гг аказала найбольшае ўздзеянне на пасяленчую структуру ваколіцы г. Полацка. Нездарма ў літаратуры гэтыя падзеі называюцца "патопама". І калі, некаторыя з расейскіх навукоўцаў- схільны бачыць гэты "патопа" толькі ў шведска-польскім супроцьстаянні /6., с.3-4/, то некаторыя з беларускіх даследчыкаў сапраўдным патопама лічаць тое, што рабілася на Беларусі ў выніку маскоўскай інтэрвенцыі /8., с.130-134/.

Сапраўды, у гэтую вайну Беларусь зрабілася асноўным тэатрам ваенных дзеянняў, на якім Полаччыне дасталася не менш за іншыя рэгіёны. Буйныя вайсковыя аперацыі (да прыкладу бойка пад Кушлікамі ў 1661 годзе), партызанскі рух, голад і рэквізіцыі зрабілі ваколіцу Полацка бязлюднай. І калі да вайны 1654-1667гг. у Полацкім павеце налічвалася 162478 жыхароў, то пасля вайны - 40930 жыхароў /28., с. 140/. Значнае скарачэнне колькасці жыхароў прычынілася, на нашу

думку, і з чынніка іх паланення. Вялікія маштабы палону згадваюцца адносна яшчэ падзей 1563-1580гг. Гейдэнштэйн указвае, што пасля захопу Полацка рускі цар: "увель всех таможенных дворянъ и всех крестьянъ въ Московскую область..." /3., с.96/. Безумоўна, гэтыя дадзеныя перабольшаныя, але існуе шэраг пацверджанняў масавага паланення мірнага насельніцтва і пад час вайны 1654-1667гг /28., с.30-31/. Таму не здзіўляе, што ў Маскве апынуліся ўзятыя з Полацка "сабельного дела придельщики оружейные..." /27., с.134/, а сярод людзей, што асвойвалі Сібір значацца "ссылные литовские люди, полоцкая шляхта" /13., с.78/.

Скарачэнне насельніцтва сказалася і на аднаўленні пасяленчай структуры ваколіцы Полацка пасля падзей XVI-XVII стст. Тое ж бачна і ў іншых рэгіёнах Беларусі. Так, калі XVI стагоддзе не ўнесла істотных змен у пасяленчую структуру Верхняга Панямоння, то пасля працяглых войнаў 2-й паловы XVII- пачатка XVIII стст. многія раены былі спустошаны /33., с.13/. Зараз нам вядомы толькі адзінкі паселішчаў, на якіх засведчана прысутнасць керамікі XVI-XVIII стст. У сувязі з гэтым, можа быць пастаўлена пытанне аб перапыненні існавання сельскай ваколіцы з XVII стагоддзя. Безумоўна не так, бо можна меркаваць, што ў 2-й палове XVII-XVIII стст. засноўваюцца новыя сельскія паселішчы, частка з якіх была знішчана ў час Паўночнай вайны, другая працягвала існаванне. І не знойдзены гэтыя паселішчы толькі таму, што археалагічныя разведкі праводзіліся па берагах крупных і сярэдніх вадаёмаў, у той час, як можна думаць аб тым, што гэтыя паселішчы ўжо засноўваліся далей ад крупных і сярэдніх вадаёмаў, як сродкаў камунікацый, праз якія і прыходзіла небяспека ў выглядзе войскаў і рэквізіцыйных атрадаў. З гэтай нагоды заслугоўвае ўвагу параўнанне дадзенага працэсу са зменамі, якія адбыліся ў пасяленчай структуры Маскоўскай зямлі. Пасля мангола-татарскага нашэсця XIII ст. працягвалі існаваць толькі паселішчы, што змяшчаліся на нетранзітных рэках, з іх ліку да XIX-XX стст. дажывае толькі 12,8 % паселішчаў. А новыя паселішчы XIV ст. не размяшчаліся на месцы дамангольскіх, а ў аддаленых глухіх раёнах §7., с.23,49/. Сапастаўляючы катастрофічнасць падзей XIII ст. для Маскоўскай зямлі і падзей XVI -XVII стст. для ваколіцы Полацка можна прааналізаваць падобныя змены ў структуры паселішчаў Полаччыны, што высвятліцца пры далейшым яе вывучэнні і лавялічэнні храналагічных рамак даследавання да XVIII ст.

Такім чынам, разгледжаныя намі матэрыялы прывеў нас да наступных высноў. Асноўны ўплыў на змены ў пасяленчай структуры і на працэс знікнення паселішчаў у ваколіцы Полацка здольны былі аказаць наступныя фактары: 1) сацыяльна-эканамічныя ўмовы; 2) эпідэміі; 3) ваенныя дзеянні. На думку аўтараў, найбольшая частка паселішчаў

перапыніла сваю жыццядзейнасць з-за ваенных катаклізмаў, масавае ўзнікненне якіх прыпадае на XII - пач. XIII ст., на канец XIV - 30-я гг. XV ст., на XVI - 2-ю палову XVII стст. Матэрыялы разведак паказваюць, што з ваеннымі дзеяннямі XII-XIII стст. можна звязваць перапыненне існавання шэрагу паселішчаў, з так званай керамікай з "завернутымі ўнутр карнізікамі". З падзеямі канца XIV-30-х гг. XV ст. - факт малой колькасці паселішчаў гэтага часу, з абумоўкай уплыву эпідэміі чумы на колькасць насельніцтва.

З войнамі XVI -2-й паловы XVII стст. каардынальныя змены ў пасяленчай структуры ваколіцы Полацка, што суправаджалася масавым знішчэннем паселішчаў з боку ваюючых войскаў. У гэты час паселішчы прыпыняюць сваю жыццядзейнасць з-за голаду і рэквізіцый, палону ці масавага зыходу людзей з абжытых месцаў. Новыя распрацоўкі храналогіі керамічнага посуду і далейшыя палявыя даследы дазваляць удакладніць усталюваную карціну.

Аўтар выказвае ўдзячнасць Полацкаму культурна-гістарычнаму запаведніку і асабіста Н.Г.Лугінай, С.М.Глушкову, Ю.М.Бохану.

Літаратура

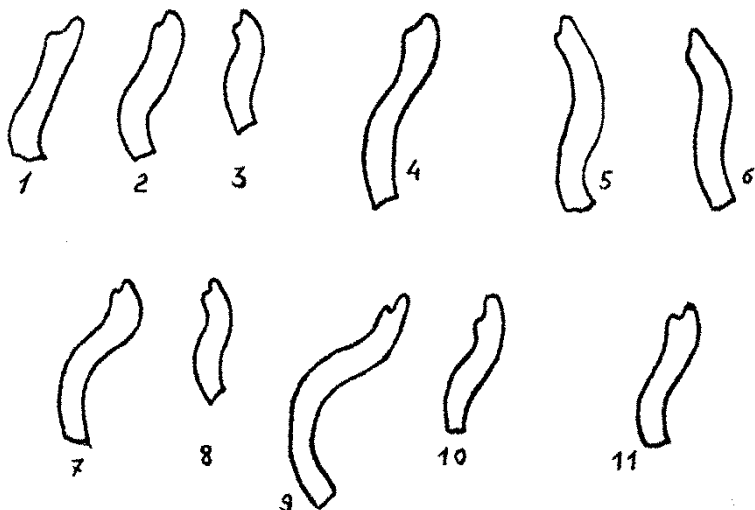
1. Алексеев Л. В. Полацкая зямля. Очерки истории северной Белоруссии в IX-XIII вв. - М., 1966.
2. Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. Т.1. - Вильна, 1876.
3. Гейденштейн Р. Записки о московской войне (1578-1582). - СПб., 1889.
4. Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI-XVIII стст. - Мн., 1992.
5. Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і ноўгарадскі перыяды.- Мн., 1990.
6. Заборовский Л.В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. - М., 1994.
7. Заяц Ю.А. Заславль в эпоху феодализма. - Мн., 1995.
8. История крестьянства в Европе. Т.2. - М., 1986.
9. Казей Л.Н. Палеопаталогические находки из курганов XI столетия на территории Белоруссии //Беларускія старажытнасці. - Мн., 1978.
10. Клімаў М.В. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у Полацку і Полацкім раёне //Архіў ІГ НАН Беларусі, спр.№ 1599. -1995.
11. Ласкавы Г.В. Да пытання аб арганізацыі і складзе ўзброеных сіл Полацкай зямлі ў канцы XI - пачатку XIII стст//Гістарычна-археалагічны зборнік. Ч.2. -Мн., 1993.

12. Левко О.Н. Профилировка и орнаментика керамики XII-XIII вв. северо-восточной Белоруссии // Древнерусское государство и славяне. - 1983.
13. Лешчанка Р.Ф. Беларусы - перасяленцы ў Сібіры (к. XVI-XVII ют.) // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. - Мн. -1982. - №5.
14. Никольская Т.Н. Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX-XIII вв. - М.,1981.
15. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М., 1950.
16. Объяснительная записка к карте Полоцкого повета во 2-й половине XVI-го века (первая половина) слушателя Н.Н.Оглоблина //Сборник археологического института. Кн.3. - СПб., 1880.
17. Описаніе полоцкихъ, владычныхъ, монастырскихъ и церковныхъ земель ревизорами 1580 года. - М., 1907.
18. Полное собрание русских летописей, Т.2. - М., 1962.
19. Там же. Т. 10. - М.,1965.
20. Там же. Т. 13. -М.,1965.
21. Там же. Т.32. - М.. 1975.
22. Там же. Т.35. - М.,1980.
23. Полоцкая ревизия 1552 г. / К изданию подготовил Лаппо И.И. - М.,1905.
24. Псковские летописи. Вып.1. - М.-Л., 1941.
25. Псковские летописи. Вып.2. - М.-Л.,1955.
26. Риер Я.Г. Топография и планировка славянской деревни в Восточной Европе //Гомельщина: Археология, история, памятники. - Гомель,1991.
27. Русско-белорусские связи во 2-й половине XVII в. (1667-1686 гг.). Сб. документов. - Мн., 1972.
28. Сагановіч Г.М. Невядомая вайна 1654-1667 гг. - Мн., 1995.
29. Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли //Материалы и исследования по археологии СССР. - М.,1960. - № 92.
30. Тарасов С.В. Отчет о раскопках в Полоцке и Полоцком округе в 1987 г. //Архіў ІГ НАН Беларусі, спр. № 1014.
31. Тарасов С.В. Историко-топографическая структура Полоцка IX- XVII вв.:Автореферат дисс. ... канд.ист.наук. - Мн., 1992.
32. Хорошкевич А.Л.. Полоцкие грамоты XIII-XVI вв. Вып.1. - М., 1977.
33. Шаблюк В.У. Сельскія паселішчы Верхняга Панямоння XIV-XVIII стст. -Мн.,1996.
34. Шадыра В.І. Селішча Пруднікі на беларуска-латышскім парубежжы//Гістарычна-археалагічны зборнік. Ч.2. -Мн., 1993.

35. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Селища IX-XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днепра //Чернигов и его округа в IX-XIII вв. - Киев, 1988.

36. Штыхов Г.В. Древний Полоцк. - Мн., 1975.

37. Юшко А.А. Московская земля IX-XIV веков. - Мн., 1991.

Мал.1. Венчыкі з завернутымі ўнутр карнізеткамі з наступных паселішчаў: Скавародзіна - 2 (1,2,3); Чарнаполіца - 1 (4); Чарнаполіца -2 (5,6); Астроўшчына-2(7,8); Гомель-2 (9,10); Гомель-4 (11)

Мал.2

**НЕКАТОРЫЯ ВЫНІКІ ЭТНАГРАФІЧНЫХ ДАСЬЛЕДВАННЯЎ
БЕЛАРУСКАГА ПАДЗЬВІНЬНЯ
(ЭКСПЕДЫЦЫІ ПДУ 1995-1997 гг.)**

На сёньняшні дзень ПДУ з'яўляецца адзіным дзяржаўным універсітэтам Беларусі, які разам з археалагічнай практыкай студэнтаў-гісторыкаў праводзіць штогадовыя этнаграфічныя экспедыцыі. За 1995-1997 гг. палявыя этнаграфічныя дасьледваньні праводзіліся ў Верхнядзьвінскім, Бешанковіцкім, Мёрскім і Ушацкім раёнах. Экспедыцыі дазволілі назапасіць вялікі аб'ём навукова значнай інфармацыі (каляндарна-абрадавы фальклёр, народны эпас, вераньні, знахарства і г.д.), але з другога боку высвятлілі шэраг праблемаў.

Напрыканцы XX ст. даволі спрэчным з'яўляецца існаваньне «клясічнай» этнаграфіі, узору XIX - п. XX ст. Элементарнае апісанне культурнай сітуацыі сучаснай вёскі ўжо мала што можа даць дасьледчыку. Гэта звязана з тым, што традыцыйная беларуская культура сёньня ўжо не ўяўляе сабой суцэльнае культурнае непарыўнсьці. Другая Сусьветная вайна, прымусовая калектывізацыя і рэпрэсіі, імклівыя працэсы урбанізацыі 1960 - 1980-х гадоў нанеслі непараўнальныя страты механізму традыцыйнага самаўзнаўленьня (у т.л. і механізму міжпакаленнай трансляцыі культурнай традыцыі). Не выпадкова, што асноўнымі інфарматарамі з'яўляюцца людзі 1910 - 1920-х гадоў нараджэньня.

Такім чынам, пры безумоўнай неабходнасьці фіксаваць фальклёр і зьбіраць узоры матэрыяльнай культуры - гэта ўжо ня можа быць самамэтай палявога дасьледчыка.

Тая прыкрая акалічнасьць, што пакаленьне людзей, валодаючых найбольш каштоўнай інфармацыяй, незваротна сыходзіць у нябыт, вымагае шырокіх міждысцыплінарных (комплексных) дасьледваньняў. Этнографа-археалагічная дыягностыка, этнасацыялёгія, этнаэкалёгія, візуальная антрапалёгія і этнапсіхалёгія - мусяць стаць асноўнымі накірункамі дзейнасьці палявых дасьледчыцкіх труп. Не гаворачы пра тое, што зафіксаваны матэрыял мусіць перапрацоўвацца і аналізавацца на ўзроўні стварэньня кампутарнай базы дадзеных.

Недахоп сродкаў і амаль поўная адсутнасьць абсталяваньня пакуль робіць недасяжнай выкананьне акрэсленых пазіцыяў для этнаграфічнай экспедыцыі ПДУ.

Тым ня менш, былі зроблены спробы («этнаграфічная шурфоўка») у галіне этнаархеалагічнай дыягностыкі, псіхалёгіі, рэлігіі і нек. інш. накірунках міждысцыплінарных даследаванняў.

Археалагічная карта Беларускага Падзвіння і дагэтуль мае даволі шмат белых плямаў. Яшчэ ў большай меры гэта датычыцца сакральных аб'ектаў дахрысціянскае эпохі. І найгалоўным чыньнікам у іх лакалізацыі выступаў менавіта этнаграфічная інфармацыя. Дыягнастычную шкалу магчыма прадставіць такім чынам: а) тапонім (назва аб'екта); б) мясцовая легенда (паданьне) адносна аб'екта; в) геалагічная характарыстыка аб'екта (пагорак, возера, камень; памеры, стан захаванасці і т.д.); г) гісторыка-культурная паралель адносна аб'екта; д) археалагічны пошук.

Не маючы магчымасці праводзіць археалагічныя раскопкі, Полацкая этнаграфічная экспедыцыя, тым ня менш, выявіла шэраг аб'ектаў, якія з вялікай доляй верагоднасці з'яўляліся сакральнымі аб'ектамі дахрысціянскай эпохі.

Перш за ўсё, увагу прыцягвалі прыродныя аб'екты, меўшыя сакральны (рытуальны) функцыі ў недалёкім мінулым. У прыватнасці - месцы сьвятавання Купальля. Як правіла, калі гэта дазвалялі ландшафтныя ўмовы, Купальскі абрад спраўляўся на гары (пагорку). Гэта не выпадкова, бо ў міталагічным сьветаўспрыняцці «гара выступаў ў якасці найбольш распаўсюджанага варыянта трансфармацыі сусветнага дрэва. Гара успрымаецца, як мадэль Сусвету, у якой адлюстраваныя ўсе асноўныя элементы і параметры касмічнага парадку». /1; 311/. Пра сакральнае ўшанаваньне гор беларусамі яшчэ ў XVI ст. пісаў і Міхалон Ліцьвін /2; 86/. Вельмі цікавым аб'ектам у згаданым кантэксце з'яўляецца «Дароціна гара», выяўленая экспедыцыяй ПДУ у 1995 г. ля в. Канчаны Верхнядзвінскага раёну. Невялікае, часткова разаранае узвышша, ля падэшвы якога знаходзіцца маленькае возера, у мясцовай традыцыі трывала звязваецца з валатоўнай Даротаю. Паводле паданняў гэта была жанчына неверагоднае моцы, якая на Купальле (!) перакідвалася бярвеньнямі з «калдуньняй Княгінняй», што шла на «Піруновай гары» (!) на высьпе Асьвейскага возера (адлегласць паміж аб'ектамі сягае 5 км). Прыцягвае ўвагу той факт, што «Пірунова гара», гэта нішто іншае, як невялікае гарадзішча Дняпрадзвінскай культуры. Гэтая акалічнасць дазваляе меркаваць, што Дароціна гара мела пэўны (сакральны?) статус у мясцовага насельніцтва ўжо ў эпоху Раньняга Жалезнага веку.

Але самае знамянальнае, што, паводле паданняў, Дарота з'яўлялася «жанчынай-воінам», якая змагалася ў нейкую вайну і загінула (версія - пахаваная) на гары¹⁷³. Гэты цікавы сюжэт знаходзіць

¹⁷³ Запісана аўтарам у г.п.Асьвея ад Аржанік В.В., 1918 г.н.

свае паралелі на Крыўскай (Падзьвінскай) прасторы. Так, багатырка, што жыла на гары ля Расонаў, прыводзіць да згубы чужынскае (татарскае) войска, рэшта якога, уцякаючы, забівае яе і хавае на гары [3; 335]. Падобным чынам тлумачыцца і паходжаньне Бязьдзедавіцкіх і Вусьцяніцкіх Курганоў у Полацкім раёне: асілак Кацярына разьбівае войска чужаземца Батуры /3; 234/. Тэма вайны прасочваецца і ў паданні, звязаным з Дзявочай горкай у Мсьціслаўлі, якую, нібыта, у якасьці ўмацаваньня насыпалі дзяўчаты за адну ноч /4; 342/. Тлумачэньні вобразу ваяўнічай валатоўны мы знаходзім у германскай ды кельцкай міталёгіі. Так, адной з важнейшых ірлянскіх багіняў з'яўлялася багіня ваайны і разбурэньня - Morrigan, чый вобраз таксама цесна суадносіцца з «чароўнымі пагоркамі» ірляндыі /5; 49/. Аналягічнымі ёй з'яўляюцца і скандынаўскія валькірыі і заходнегерманскія IDISI (Дзісы), ваяўнічыя дзевы-валатоўны, якія разьмяркоўваюць перамогі й смерць у бітвах.

Такім чынам, невялікая горка на Асьвейшчыне пры ўсебаковым аналізе фактуры, датычнае яе, можа выводзіць на дагэтуль незнаёмую старонку крыўскай міталёгіі, а менавіта, сьведчыць за існаваньне на гэтых землях кulta багіні вайны. Дэталёвыя археалёгічныя раскопкі мусяць верыфікаваць вышэйпададзенае меркаваньне.

Сярод іншых узвышшаў, якія фігуруюць у мясцовага насельніцтва, як трывалае мейсца сьвяткаваньня Купальскага абраду, цікавасць у археолагаў могуць выклікаць наступныя:

1) Лысая ці Сабач'я гара ў маёнтку графа Шадурскага (Асьвея), якая паводле паданьняў мае штучны характар і ў якой нібыта хавалі паліўнічых сабакаў графа (прыгадай міталёгічны сюжэт: князь Бой і яго сабакі);

2) «Пірунова гара» у Пд. Частцы выспы Асьвейскага возера; гарадзішча днепра-дзьвінскай культуры; раскопкі дагэтуль не праводзіліся;

3) Гара Царкоўна (ля в. Сенькава Верхнядзьвінскага р-на), на якой паводле паданьня «Стаяла царква. Туды сабраліся на сьвята грэшныя людзі і яна правалілася пад зямлю». Як правіла, падобныя паданні даволі дакладна суадносяцца, калі і не з сакральнымі аб'ектамі старажытнасьці дык з археалёгічнымі помнікамі жалезнага веку ці Раньняга Сярэднявечча;

4) Гара Купала (!) (ля в. Гарадзішча Мёрскага р-на); на сёньняшні момант ніякіх археалёгічных помнікаў у наваколіцах вёскі не выяўлена (?);

5) Гара Красная (ля в. Буды Верхнядзьвінскага р-на); пагоркі з такой назвай даволі часта сустракаюцца і ў Бешанковіцкім раёне.

¹⁷⁴ Запісана аўтарам у в. Сенькава ад Марыінскай А.К., 1918 г.н.

На вялікі жаль частка падобных аб'ектаў не захавалася да нашага часу. Так, напрыклад, цалкам зрытая ў 1960-я гг. была Сьвятая гара (ля в. Стралкі Верхнядзвінскага р-ну). Сакральнасць гары вынікала з наяўнасці на ёй сьвятой крыніцы, вада якой валодала, па перакананні мясцовага жыхарства шырокім спектрам лекавых якасцяў. Над крыніцай была пабудаваная капліца, куды людзі прыносілі ахвяры: кветкі, воўну, грошы. Апрача таго на гары расла вялізарная сасна, якая служыла эпіцэнтрам Купальскага абраду (на яе вяршыні размяшчалі «мазьніцу» - запаленае кола, загадзя абмазанае калёснай маззю). Падаецца невыпадковым, што на даволі блізкай адлегласці ад Сьвятой гары знаходзіцца Сьвятое возера. Не маючы прытокаў і вытокаў, невялікае, амаль круглае ў пляне возера славіцца на ўсю наваколіцу крыштальна чыстай вадой. За сакральны характар гэтага возера сведчыць цэлы шэраг паданняў:

а) Замест возера стаяла царква, якая правалілася;

б) «У сярэдзіне возера амут» (адлюстраванне міталагічнай дарогі ў іншасвет);

в) «У Сьвятым возеры вада лячэбная. Хто п'е - выздараўліваецца»¹⁷⁵;

г) Існаванне забароны на лоўлю рыбы ў возеры і сьцірку ў ім (табуізацыя прафанных дзеянняў адносна сакральнага аб'екту).

і найбольш каштоўнае сведчанне дазваляе падцвердзіць храналагічную ўстойлівасць і дахрысціянскую прыналежнасць магчымага сьвяцілішча на беразе возера: «Возера Сьвятое называецца так, бо ў ім хрэсцілі язычнікаў. Мне так яшчэ дзед казаў»¹⁷⁶

Хрост паганцаў, як гэта паказваюць шырокія гістарычныя паралелі, здбываўся паралельна з «хростам» паганскіх сьвяцілішчаў (будайніцтва цэркваў на месцы сьвяцілішча, высяканьне крыжоў на сьвятых камянях 1 г.д.) з гэтай мэтай, каб ранейшая сакральнасць аб'екта магла выкарыстоўвацца на карысць царквы. Такім чынам ваколіцы возера патрабуюць сур'ёзнага археалагічнага вывучэння. Гэтая неабходнасць падкрэсліваецца і тым фактам, што менавіта на беразе Сьвятога возера (ля в. Ходасавічы Рагачоўскага р-на) у 1971 г. было выяўлена і раскапана паганскае сьвяцілішча X-XI стст.¹⁷⁷

Безумоўна, вялікай праблемай для сучаснага дасьледчыка з'яўляецца тое, што вялізарны пласт мікратапанімікі (а менавіта яна найбольш каштоўная для палявога дасьледчыка) незваротна згубленая. Перш за ўсё, гэта звязана з разбурэннем сістэмы сельскіх паселішчаў (асабліва хутарскага тыпу). Аднак аналіз пісьмовых і этна-

¹⁷⁵ Запісана ў в. Стралкі Верхнядзвінскага р-на ад Лучковай М.Ф., 1911 г.н.

¹⁷⁶ Запісана ў в. Абрамава Верхнедзвінскага р-на ад Самусёнка М.В., 1936 г.н.

¹⁷⁷ Глядзі: Куза А.В., Соловьев Г.Ф. Языческое святилище в земле радимичей // Советская археология. - 1972. - № 1.

графічных крыніц можа даць каштоўную інфармацыю. Так, напрыклад, даволі плённа вывучэннем беларускае мікратапаніміі займаліся у к.ХІХ - п.ХХ ст. Е.Раманаў і Т.Анікіевіч. Даследуючы Сеннінскі павет, Т.Анікіевіч з дакладнымі прывязкамі да населеных пунктаў зафіксаваў 7 Лысых гор, 2 гары Царковішча, 2 Красныя гары, горы: Зьмяёўка, Княж'я, Дзедоўка, Цар-Лог, Замак ды інш. Ён жа адзначыў і наяўнасць 4-х Сьвятых вазёр 6 (сучасныя ж даведнікі падаюць толькі 2).

Такім чынам, карэляцыя гістарычных дадзеных з дадзенымі сучаснай археалёгіі, этнаграфіі, краязнаўства ды інш. дысцыплін дазволіла б значна павысіць эфектыўнасць палявых пошукаў. Азначаны прыцып, на думку аўтара, датычыцца ўсёй палявой дзейнасці на тэрыторыі Беларусі і ў тым ліку этнаграфічных экспедыцый ПДУ.

Літаратура

1. Топоров В.Н. Гора // Мифы народов мира. Т.1. - М., 1991
2. Литвин Михаил. О нравах татаров, литовцев и татар. - М., 1994.
3. Легенды і паданні. - Мн.: 1995.
4. Зайкоўскі Э. Дзявочая гара // Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя. - Мн., 1989.
5. Предания и мифы Средневековой Ирландии. - М., 1991.
6. Аникиевич Т. Описание Сенненского павета Могилёвской губернии. - Мн., 1907.

Левко Ольга
г. Минск

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ДУБРОВЕНСКОГО ЗАМКА

Дубровно относится к белорусским городам развитого средневековья. Инвентари XVII — XVIII вв. описывают планировочную структуру города этого времени и его главного звена - замка. Город имел три линии оборонительных укреплений из земли и дерева. Две из них принадлежали замку, состоящему из двух частей (детинца и пригородка) /1/. Третья линия в виде земляного вала с острогом ограждала Старый город, примыкавший к замку между р.Дубровенкой и р.Свинкой. На правом берегу р.Днепр и за р.Дубровенкой с XVII в. развиваются неукрепленные части города: посады Заднепровский и Задубровенский /2/ (рис. 1).

В источниках XV — XVI вв. имеются лишь разрозненные сведения, указывающие на возможность существования поселения под таким названием, а затем на его развитие в качестве центра формирующейся волости (графства). Так, "земля пустая Дубровенская", упоминаемая наряду с другими владениями князя Дмитрия Семеновича Друцкого-Зубревичского (первая половина XV в.) в его грамоте /3/, может рас-

смагиваться как территория, привязанная к населенному пункту. Документы конца XV - начала XVI вв. уже упоминают волость "Дубровенский путь", входившую в Смоленское воеводство. В них называются населенные пункты, которые по современному территориально-административному делению располагались как в границах Дубровенского района, так и на Смоленщине. Следовательно, данная волость рубежа XV-XVI вв. была достаточно обширной.

Каким образом Дубровенская волость попала во владение роду Глебовичей, пока ответить затруднительно. Однако сын Юрия Глебовича Ян Юрьевич (виленский воевода) женился на дочери кн. Федора Ивановича Заславского Анне. И уже их сын Ян Янович Глебович (воевода трокский) титуловался "графом на Дубровне и Заславле". От Яна Яновича Дубровенское графство перешло к его сыну Николаю, а затем к последнему представителю мужской линии рода Глебовичей - внуку Ежи Каролю (умер в 1669 г.) По территориально-административному делению 1565 г. Дубровенское графство вошло в состав Оршанского повета Витебского воеводства, где оставалось до раздела Речи Посполитой (1772 г.).

После смерти Ежи Кароля Дубровенское графство разделено на две части между его дочерьми Марцибеллой (женой кн. Марциана Огинского) и Кристиной (женой кн. Казимира Сапеги). Инвентарь 1672 г. отражает часть владений, которая принадлежала Кристине (хотя официально раздел графства утвержден в 1677 г.). С конца XVII и в течение XVIII вв. Дубровно и графство становятся объектами борьбы наследников со стороны К.Сапеги и М.Огинского, а во время северной войны (с 1711 по 1716 гг.) фактическим владельцем Дубровно является кн. Александр Меншиков.

После смерти в 1720 г. К.Сапеги Дубровенское графство продолжает дробиться между наследниками, которые в свою очередь отдают в заклад свои доли. Канцлер ВКЛ Александр Сапега (правнук Казимира Сапеги) в 1774 г. продал свои права на Дубровно Г.А. Потемкину, который в 1783 г. уступил его по обмену кн. Ф.К.Любомирскому /4/.

Дубровенское замчище представлено хорошо задернованной прямоугольной формы площадкой без следов оборонительных сооружений на ее поверхности. На площадке прослеживается уступ, отделяющий восточную часть замчища (размером 35 x 45 м) от западной (90 x 45 м). Перепад высот участков составляет 1 м. С востока сохранились остатки глубокого рва, соединявшего р.Дубровенку с р.Днепр и придававшего замку вид островной крепости. Земляная насыпь, узким перешейком подходящая со стороны города к бывшему водному кольцу, показывает место вероятного въезда в замок.

В 1996 — 1997 гг. автором статьи были проведены исследования территории замчища. Вскрыта площадь свыше 400 кв.м. Раскопами

(II - V), а также шурфами (1-4) установлена стратиграфическая картина на разных участках, а также сделана прорезка вала с северной (от р.Днепр) стороны площадки. Вершина насыпи вала сnivelирована, однако в профилях траншеи хорошо читаются все прослойки (пожары, подсыпки), которые соотносятся со стратиграфическими слоями самой площадки замчища. Высота сохранившейся части насыпи вала 1,1-1,4 м. Ширина у основания не менее 16-20 м, длина внешнего склона вала 8 м. Раскопы II—V располагались в северной части замчища, соединяясь друг с другом. К раскопу II примыкала и траншея прорезки вала. Во всех раскопах выявлены три основных слоя: верхний - серого цвета, средний - серый с песком, вкраплениями углей, кирпича, нижний - светло-серый с песком (иногда с углями). В северо-западной части раскопа V нижний культурный слой делится на два горизонта: под светло-серым слоем проходит линза светлого (материкового) песка, которая читается хорошо в северном и восточном профилях, отделяющая его от нижележащего слоя коричневатой глины с песком. На других участках данный слой отсутствует.

В нижнем светло-сером слое мощностью от 0,2 до 0,4-0,6 м выявлены остатки жилых построек, заглубленные в материк на 0,2-0,5 м (П-1, П-2), хозяйственных строений (очаг 1), ям. При расчистке остатков жилых построек выявлены горшковые изразцы. В П-1 обнаружены изразец с высоким цилиндрическим туловом и четырехугольным отверстием и фрагмент печного свода. В П-2 и вблизи нее обнаружено значительное количество горшковых изразцов с круглым устьем, отдельные фрагменты изразцов с квадрифольным отверстием. В раскопе V нижний горизонт нижнего слоя содержит бытовую керамику с клеймами на днище, аналогичными посуде раннего средневековья. Здесь же выявлены ключ, характерный также для раннесредневековых слоев, и фрагменты изразцов с квадрифольным отверстием. Архаичные формы бытовой керамики позволяют предположить, что первоначально открытое поселение занимало мысовую часть территории замчища. Возможно, с ним связывалась "земля пустая Дубровенская". На какое-то время поселение оказалось заброшенным, о чем свидетельствует линза песка, перекрывающая нижний горизонт слоя. Возобновление жизни на нем можно соотнести со временем формирования территории волости "Дубровенский путь" (XV - начало XVI вв.). Этому периоду соответствует верхний горизонт нижнего слоя.

Под 1514 г. Дубровно упоминается как город, занятый русскими войсками накануне Оршанской битвы на р.Крапивне. "Городом" поселение могло быть названо лишь в связи с наличием оборонительных сооружений. На карте немецкого дипломата и путешественника С.Герберштейна (1517 г.) /5/ нанесена двухъярусная деревянная башня на площадке замчища. Прорезка вала показала, что до его соору-

жения по краю площадки замка проходила изгородь, опорные столбы которой диаметром до 0,2-0,25 м отстояли друг от друга на 0,4-0,5 м. Изгородь сгорела, прослойка углей перекрывает нижний культурный слой (его верхний горизонт). В раскопе III выявлены остатки П-3, которую можно соотнести с башней карты С.Герберштейна. Фундамент строения, имеющий высоту 0,8 м, полностью впущен в материковый слой. Размеры П-3 по внешнему краю 5,4 x 5,4 м, по внутреннему - 4x4 м. Ее основание выполнено в виде каркаса из бревен диаметром до 0,15 м, положенных решеткой в четыре яруса. Площадка под нижним ярусом из красной глины, обожжена. В отдельных местах под нижний ярус бревен положены большие камни, а углы каркаса укреплены четырехугольными столбами диаметром 0,2-0,25 м либо камнями. Внешняя часть каркаса на ширину 0,7 м забита красной глиной. Внутри постройки в северо-восточном углу располагалась изразцовая печь с горшковыми с круглым устьем и полихромными рельефными гербовыми изразцами XVI в. Выявлен кирпич 30 x 16 x 6 см. При расчистке постройки обнаружены следы пожаров. Вещевой материал (фрагмент ножен, наконечник стрелы, бритва), посуда и др. позволяют в целом датировать данную постройку XVI в. (рис. 2).

В раскопах IV и V также выявлен фундамент постройки, близкий по конструкции фундаменту П-3. Он выполнен из красной глины, имеет высоту 0,8 м при ширине около 0,7 м. Постройка имела прямоугольную форму. Размеры П-4 по внешнему краю 6,2 x 6,4 м, по внутреннему - 5,4 x 5,4 м. Фундамент П-4 впущен в материк и с двух сторон на разной высоте подкрепляется камнями. Заполнение камнями прослежено и внутри остатков постройки на разной высоте в пределах высоты фундамента. Отдельные камни отмечают уровень залегания пола. В западном углу П-4 на этом уровне выявлена отмостка из мелких камней. Аналогичная отмостка того же уровня выявлена и за пределами П-4 (раскоп IV). Особенностью П-4 является наличие подвального помещения, углубленного на 1-1,2 м ниже уровня залегания фундамента постройки. Подвал с внутренней стороны был обшит досками (бревнами?). Потолок его, видимо, также был деревянным. По центру подвала на равном расстоянии располагались столбы-опоры диаметром до 0,3 м, углубленные в материк на 0,2 м. При расчистке П-4 помимо камней обнаружены так же фрагменты кирпича-пальчатки. В подвальном помещении выявлено большое количество фрагментов стеклянных бутылей с днищами до 25-30 см в диаметре, фрагменты штофов, бутылок, стопок, стаканов и другой стеклянной посуды импортного происхождения. Здесь найдены также фрагменты крупных глиняных сосудов (горшков). Вблизи П-4 у юго-восточного края на уровне залегания фундамента выявлен развал изразцовой печи (яма 1), Фрагмент деревянной отмостки основания печи и подпечная яма зафиксированы в

южной части раскопа IV, где слой значительно нарушен проведенным вдоль края раскопа кабелем. В раскопе V в южной его части также обнаружена яма 2, уходящая за пределы раскопа. Она имеет, видимо, прямоугольные очертания и позднее происхождение, т.к. прорезает культурные напластования почти от дневной поверхности. В отличие от П-3 (раскоп 111) П-4 (раскопы IV-V) хоть и углублена в материк, однако ее наземная часть расположена в слое, датируемом в целом XVII в. Весь комплекс выявленных материалов (изразцы, бытовая керамика, изделия из железа, стекла и др.) показывает, что время существования П-4 может определяться рубежом XVI - XVII — второй половиной XVII вв., что стратиграфически соответствует среднему слою. В этом слое присутствуют изразцы конца XVI—XVII вв., имеющие изображение гербов, геральдические мотивы, сюжетный и растительный орнамент. Гербы принадлежат роду Глебовичей - "графов на Дубровне" и другим родам, состоящим с ними в браке. Выявленные в раскопах П-V монеты (7 штук) датируются в пределах XVII в., за исключением одной - "полушки" Екатерины II.

Инвентарь Дубровенского замка 1645 г. называет ряд строений на его территории, а также существовавшие оборонительные сооружения. Видимо замковые укрепления в виде земляного вала с деревянными городнями были сооружены при Яне Яновиче Глебовиче. В первой половине XVII в. они еще поддерживались в исправном состоянии Николаем Яновичем, а после его смерти в период затишья между войнами при Ежи Кароле пришли в упадок. В 1645 г. со стороны р.Днепр оставалось только 6 городен и две башни: угловая (на стыке р.Днепр с р.Дубровенкой) и "высокая старая похиленая" при въезде, а также нижняя часть третьей башни /6/.

Соотнесение прослоек насыпи вала со стратиграфией площадки показывает, что дерево-земляные укрепления замка хронологически соответствуют XVI-XVII вв., т.е. периоду, когда замок принадлежал роду Глебовичей. Видимо после войны 1654-1667 гг., во время которой конструкции на валу сгорели (мощный слой золы и пепла над валом), они более не возобновлялись. Новые подсыпки насыпи вала содержат остатки строительных материалов, аналогичных тем, что находятся в слое на площадке замчища. Слой конца XVII - XVIII вв. содержит остатки каменно-кирпичных конструкций на известковом растворе (верхний слой) и отделен от нижележащих напластований прослойкой строительного мусора, соответствующей времени разрушения П-4 и конструкции на валу.

Инвентари Дубровенского замка 1731 и 1775 гг. перечисляют многочисленные строения жилого и хозяйственного назначения и совсем не упоминают каких-либо оборонительных укреплений. Надо полагать,

что в этот период, если валы и существовали, то они не несли своей функциональной нагрузки.

Выявленные в ходе археологических исследований постройки хронологически охватывают три периода, выделяясь в три строительных горизонта. К нижнему горизонту относятся П-1 и П-2, а также открытый очаг 1. Эти постройки датируются XV - самым началом XVI в. (судя по горшкообразным изразцам с круглым устьем и рифлением в верхней части - П-2). Средний горизонт представлен П-3 (башней?), датируемой XVI в. и, возможно, ямой хозяйственного назначения в раскопе Ш (яма 3). Данной постройке соответствует по времени возведение первоначальной изгороди вдоль края площадки замчища (рубеж XV-XVI вв.). Верхний строительный горизонт представлен П-4, остатками печи в раскопе IV, датируемыми рубежом XVI-XVII - второй половиной XVII вв. Время разрушения данных сооружений совпадает с гибелью деревянных конструкций на валу. Сам вал с деревянными конструкциями уже существовал в конце XVI в. Расположенные над данными постройками остатки каменно-кирпичных конструкций верхнего культурного слоя датируются концом XVII-XVIII вв. Таким образом, дерево-земляные укрепления Дубровенского замка хронологически соответствуют времени существования строений верхнего строительного горизонта (рубеж XVI - вторая половина XVII вв.). Упадок замкового комплекса приходится на период конца XVII - XVIII вв. (до смерти К.Сапеги). Новые наследники Дубровенского замка, судя по инвентарям XVIII в. (1731, 1775 гг.), /7/ придают усадьбе вид, соответствующий дворцово-парковым комплексам.

Литература

1. Рукописный отдел библиотеки Вильнюсского госуниверситета, А-1538, л.1 об., А-1532, л.1.
2. Якимович Ю.А. Зодчество Белоруссии XVI - середины XVII вв. - Мн. -1991. -С. 128-129.
3. Описание документов и бумаг, хранящихся в МАМЮ (Московском архиве Министерства юстиции). Кн.21. С. 406.
4. Гістарычная энцыклапедыя Беларусі. Т.3. - Мн. - С. 309-310.
5. Герберштейн С. Записки о Московитских делах. - СПб., 1908. - С. 326-327 (карта).
6. Рукописный отдел библиотеки Вильнюсского госуниверситета, А - 1397, л.1-15 об.
7. НАРБ, ф. 3258, оп.1, д.2, лл.1 - 6; д. 14, лл.1 - 3.

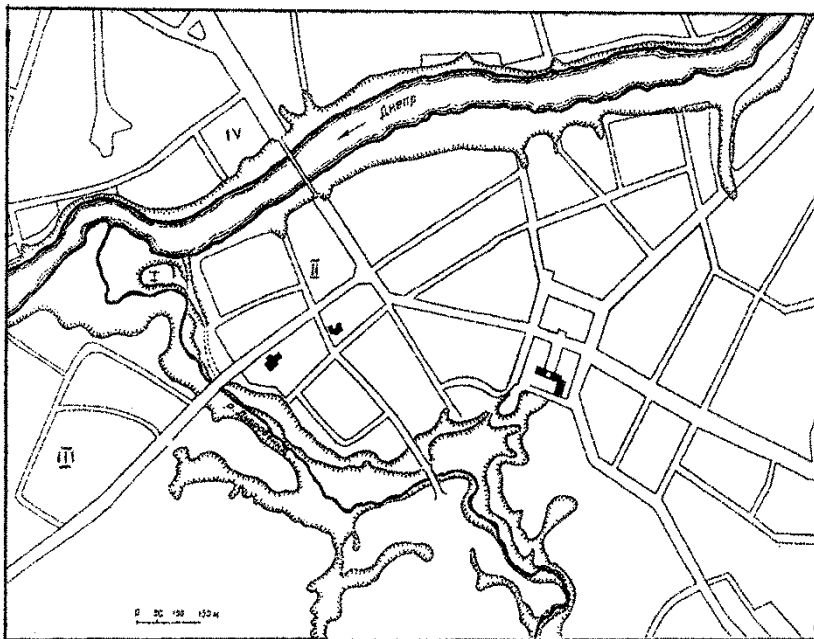

Рис. 1. Дубровно в XVII в.

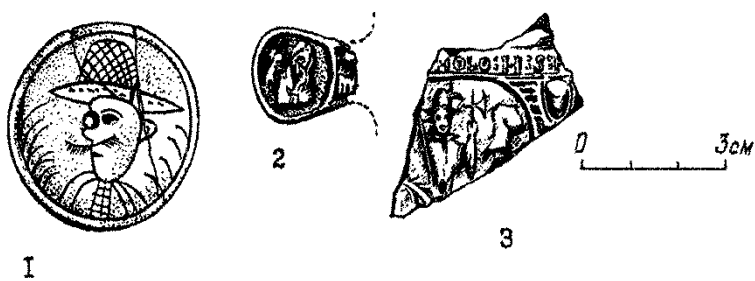

Рис.2 Импорт из раскопа III. Дубровно. Замок

ПОЛОЦКО-СМОЛЕНСКИЕ ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В XI-XIV ВВ.

Торговые отношения между отдельными древнерусскими землями пока не получили широкого отражения в научной литературе. Это связано с близкими формами экономики и общими культурными традициями, не всегда археологически различимыми. Письменные источники по данному вопросу крайне скудны. В археологическом плане, исключение составляют только Киев и Киевская земля, которые были центрами производств не имеющих аналогий в других древнерусских землях. В данном исследовании делается попытка наметить пути решения вопроса о торговых отношениях между Полоцкой и Смоленской землями. Внешние признаки этих земель позволяют говорить о возможности таких связей. Они расположены в едином этническом пространстве - союз кривичских племен и в едином природно-географическом - верховья рек Западной Двины, Днепра и верховья Волги.

Полоцкая и Смоленская земли, как государственные образования прошли три этапа. Первый, IX- первая половина XI в. - время их вхождения в состав Киевской Руси и существования в рамках единого централизованного государства. Второй этап - вторая половина XI-XIV вв. - время развития как самостоятельных земель-княжений. Третий этап - XV век, период существования Полоцка и Смоленска в рамках Великого княжества Литовского. Мы рассматриваем торговые отношения Полоцка и Смоленска на втором этапе.

Признаками торговых отношений между несколькими государственными субъектами являются наличие политических и договорных отношений, взаимопользование денежными и весовыми единицами, в археологическом плане, наличие артефактов имеющих признаки места производства.

Прохождение торговых путей через Полоцкую и Смоленскую земли привело к особой политической ситуации. Крайняя заинтересованность Полоцка и Смоленска в западной торговле, как единственного источника сбыта сырья, жесткий контроль за своими торговыми путями древнерусских земель расположенных южнее и севернее, привело к созданию единого полоцко-смоленского торгового пространства. Его создание выражалось в том, что Полоцкая земля продвигалась на запад вдоль Западной Двины вплоть до устья, а Смоленская - в верховья Волги и в сторону Оки. Это пространство характеризуется длительной стабильностью и заинтересованностью политических сил в этой стабильности.

В.А.Булкин показывает более глубокие корни этого историко-географического явления, давая ему название "Серединная" Русь. (3, с. 130-134).

Для него характерен ранний расцвет перефирийных городов расположенных на торговых путях. Для Полоцкой земли это Витебск, Дрюцк, для Смоленской - Дорогобуж, Вязьма, Вержавск.

Походы на север, на Новгород, предпринятые в 1021 году князем Брячиславом и в 1066 году его сыном Всеславом, ставившими, видимо, своей целью контроль над псковскими кривичами, получили жесткий отпор из Киева (II, стб.133, 155-156). В южном направлении полочане могли контролировать только дреговичско-полоцкое пограничье с городами Минск и Логожск, имеющих этнически смешанное население, что постоянно толкало их в оппозицию Полоцку и способствовало ранней самостоятельности. На юге только вдоль Днепра и на Смоленщине вдоль Сожа полочане и смоляне вышли за пределы своей этнической территории и после 1116 года окончательно провели границу по Днепру между своими землями на этом участке. (II, стб. 282-283).

Выгоды от торговли по Западной Двине и по Днепру на Волгу и Оку, а также невозможность самостоятельно контролировать этот путь ставили в прямую зависимость торговые интересы от политических отношений между двумя землями. Тем более, что с конца XI века ярко проявляются роль городских общин Полоцка, Витебска и Смоленска, наиболее заинтересованных в стабильной торговле, в управлении землями и выборе князей (7, ст. 82-87). Это хорошо видно по событиям 1096, 1128, ИЗО, 1151, 1159, 1162, 1175 г.г. (П,стб.221,222-223,445,496, 519, 598).

Надо отметить, что Смоленск при политических изменениях в Полоцкой земле, в основном поддерживал тех князей, которых желала полоцкая городская община. С другой стороны, начиная с времени правления в Смоленске Владимира Мономаха, смоленская городская община проводила последовательную политику связанную с контролем над Западной Двиной, так как Полоцк и Витебск легко могли блокировать путь. Наивысший успех смолян приходится на 60-80 г.г. XII века. В этот период Витебск переходит в вассальную зависимость к Смоленску, возможно это следствие династических связей. Полоцк находится в сфере влияния Смоленской земли. Одновременно это время интенсивного культурного подъема и обмена. Археологические раскопки архитектурных памятников наглядно показывают влияние полоцкой школы зодчества на смоленскую (16, с.с. 79-87). Это период строительного подъема в Смоленске. Торговому процветанию Полоцка, Витебска и Смоленска в эти годы способствовало еще и то, что в 1158 году был заново отстроен г.Любек и его гавань, и герцог Генрих

Лев направил послов "в Данию, Швецию, Норвегию и Русь - предлагая им мир, чтобы они имели свободный проезд к его городу Любеку. И установил здесь монету и пошлину и самые почетные городские права". (4, с. 195-196). А с 1188 года русские купцы торгующие в Любеке были освобождены от пошлин (10,с.94). Постоянное желание полоцкой городской общины контролировать путь по Западной Двине, так как город располагал ключевым положением, привело в 1195 году к изменению в политической ситуации. Воспользовавшись династическим кризисом на юге, в котором активно участвовал Смоленск, полочане вступили в союз с черниговским князем Ярославом Всеволодовичем, выступившим против смоленского князя Давида Ростиславича. Давид Ростиславич разгромлен и уступает Витебск племяннику Ярослава Всеволодовича (II, стб. 691-693). Тем самым полочане восстановили утраченные позиции. Но незадолго до этого произошло событие вскоре перевернувшее всю ситуацию в бассейне Западной Двины. Около 1184 года полоцкий князь Владимир, видимо, не без нажима немецких купцов, разрешил устроить поселение в устье Западной Двины и начать христианизацию ливов (5, с. 59-60). А уже в 1200 году по полоцким и смоленским торговым интересам был нанесен жесточайший удар - закрыто для плавания устье Западной Двины. (5, с. 68). В 1208 году пал Кукенойс, в 1209 году перешел в вассальную зависимость рижскому епископу князь Герцике (5, с. 103-104, 115). Объединенные усилия Полоцка, Смоленска и Пскова не смогли переломить ситуацию. Исходя из сложившихся реалий, полоцкий князь Владимир в 1210 году соглашается на мир с епископом. О том, что на этом настаивали в первую очередь смоленские и полоцкие купцы говорит факт посылки для переговоров о заключении мира с рижанами от имени Полоцкой и Смоленской земель Лудольфа "разумного и богатого человека из Смоленска" (51 с. 124). Интересы торговли потребовали от полоцкого князя отказаться в 1212 году от прав на низовья Западной Двины и он "предоставил господину епископу всю Ливонию безданно, чтобы укрепился между ними вечный мир, как против литовцев, так и против других язычников, а купцам был всегда открыт свободный путь по Двине" (5, с. 1140-141).

Мир с Ригой 1222 года подвел черту под попытками Полоцка и Смоленска вернуть под свой контроль устье Западной Двины. Настала эпоха мирных торговых договоров. Смоленская Торговая Правда 1229 года помимо Смоленской земли, имела полную юридическую силу на территории Полоцкой и Витебской земель. В ней были заложены основные принципы торговых отношений, которые оставались неизменными на протяжении более ста лет. Все последующие договоры заключенные отдельно Полоцком, Витебском и Смоленском по своей

сути лишь подтверждают нормы заложенные в Торговой Правде 1229 года.

Династический кризис в Полоцке и постепенное его втягивание в сферу влияния Литовского княжества не изменило ситуацию. Основным принципом, по которому князья приглашаются в Полоцк, было подтверждение ими основ торговых отношений с Ригой, Готландом и северогерманскими городами. Грамоты князей Герденя 1263 года (13, с.35-36), Изяслава 1265 года (13, с.36-37), Глеба 1138-1341 г.г. (13, с. 39-41) подтверждают этот факт. Данный принцип соблюдался и в Смоленске, где каждый новый князь в присутствии купечества писал подтверждающую грамоту о сохранении в силе норм Смоленской Торговой Правды. Закрепление, на основе династического наследования Полоцкой земли, а с 1320 года Витебской, в составе Литовского княжества не изменило приоритета внешней торговли. Торговые отношения развиваются, но Смоленской земле для их сохранения приходится следовать внешней политике литовских князей, не всегда для нее выигрышной. Об этом говорит подтверждающая грамота смоленского князя Ивана Александровича, в которой он называет Гедемина своим старшим братом (18, с. 69-70) и совместный поход смолян с Ольгердом на Москву. За этот поход в 1370 году смоленский князь Святослав Иванович был отлучен Константинопольским патриархом от церкви (6, с.321-323). —Попытка переломить ситуацию была предпринята полочанами и смолянами после смерти Ольгерда в 1377 году. Полоцкий князь Андрей Ольгердович и смоленский Святослав Иванович объединили свои силы, но в военной кампании 1385 года потерпели поражение (12, с. 145-146). Попытка Андрея Ольгердовича перейти с Полоцкой землей в вассальную зависимость к Ливонскому ордену уже не помогла (13,с.45-47). Что характерно, сразу же после разгрома Андрея Ольгердовича князь Скиргайло заключает в 1387 году договоре ливонским магистром о свободе торговли полочан с Ригой. (13, с. 59-61). Серию торговых договоров заключает Полоцк от имени князя Витовта. Незыблемость торговых интересов сняла накал политических страстей в Полоцке. Независимость Смоленской земли доживала последние годы. Нарушение торговых связей больно било по городской общине. Произошел раскол в среде горожан, что отразилось в событиях 1395, 1399 г.г. (12, с. 148-149). В 1404 году Смоленск вошел в состав Литовского княжества. Единое экономическое пространство воссоздалось в рамках единого государства. Заключение в 1406 году Копысского договора Полюцка с Ригой создало стабильную ситуацию в торговых отношениях. (13, с. 100-106).

Важным объектом для изучения полоцко-смоленских отношений является пункт их постоянных внешнеторговых устремлений - г.Любек.

Как конечный пункт торгового пути он упомянут во многих полоцких и смоленских документах. В исследованиях по торговым связям Любек обычно рассматривается как крупный северогерманский торговый центр, ядро Ганзы. За исключением работ В.Т.Пашуто, В.М.Потина, В.Б.Вилинбахова (10, с.87-88; 14, с. 64-66), как-то забывается, что в XI и первой половине XII в.в. Любек был славянским городом-портом королевства бодричей. Именно на этот период приходится окончательное становление торговых связей в западном направлении полочан и смолян, как впрочем и других древнерусских земель. Из Руси [лцы отправлялись в близкую им славянскую среду, что способствовало расцвету торговли. В свое время В.В.Седов высказал убедительную гипотезу о западославянском происхождении кривичей (17, с. 54-59). И если это так, то становятся более понятными тесные полоцк-смоленские связи с этим регионом.

Несмотря на позднейшее онемечивание, а для раннего этапа (втор. пол. XII-XIII в.в.) скорее окатоличивание, Любек и окружающие его земли долго сохраняли славянские обычаи, язык, культуру, что и привлекало сюда русских купцов. Не будем забывать, что только в 1168 году на острове Рюген пал последний крупный славянский языческий центр - г.Аркона. (4, с. 235-238). Поэтому возможно, что немецкие торговые дворы на Руси имели значительный процент онемеченных прибалтийских славян. Это позволяло им играть большую роль в торговых делах древнерусских городов. Подтверждением этого, на наш взгляд, служит тот факт, что представлять интересы полочан и смолян при заключении мира 1210 года был послан "разумный человек" Лудольф, предположительно выходец из прибалтийского славянства. Видимо торговые и культурные связи кривичских княжеств и королевства бодричей имеют более глубокие корни и нуждаются в специальном изучении.

Вторым важным аспектом полоцко-смоленских торговых отношений является денежно-весовая система. В литературе пишется об особой смоленской денежной системе, Бектинеев Ш.И. выделяет Полоцко-Витебскую денежно-весовую систему (2, с. 16). Подобное региональное деление скорее отражает современную политическую ситуацию чем историческую объективность. На наш взгляд источники свидетельствуют о том, что Полоцкая и Смоленская земли представляли собой единое экономическое пространство длительные периоды ли общие политические интересы, базирующиеся на зависимости от внешней торговли.

Местные денежно-весовые системы начинают складываться с XI века, с прекращением притока восточного серебра и необходимостью организа-

ции своих расчетных систем, о чем красноречиво говорят составы кладов этого периода найденные в древнерусских землях. Такая же ситуация наблюдается в полоцко-смоленском регионе. Здесь найдена группа кладов XI века, которые по нашему мнению, отражают складывание местной денежно-весовой системы. К ним относятся: Васьковский (Великолукский р-н), (8, с. 98-99.); Гаравлянский (1, с. 164-165); Полоцкий 1910г. (19, С.107-108); Стражевичский 1898г. и 1903 г. (8, с. 95-97); Рачевский (г.Смоленск) (9, с. 34-37). Характерными признаками этих кладов являются: наличие целых и фрагментированных серебряных украшений, слитков серебра, различной формы и их обрезков, западноевропейских денариев и их фрагментов близких во всех кладах по своему составу, незначительная примесь куфических дирхемоз и византийских милиарисиев и их обрезков, монетовидных пластин по весу денария. Вес серебряных украшений и слитков всегда превышает вес серебра в монете. Все украшения и их фрагменты в указанных кладах представляют собой изделия центрально-, и североευропейские, прибалтийские и местные (8, табл.ХХ1-ХХ1У; 19, с. 107). Большинство слитков четырехгранной или прямоугольной формы со следами правки молотком и зарубками для проверки качества серебра, встречаются и палочковидные слитки. Среди монет много разрезанных или просто разломанных. Указанные клады в целом датируются 40-ми г.г. - второй половиной XI в. Серебряные прямоугольные и палочковидные слитки этих кладов самые древние на указанной территории. Исходя из весовых характеристик слитков (1, с. 164-165, 510, 589), фрагментов украшений и монет можно говорить об этих накоплениях как первом этапе складывания полоцко-смоленской денежно-весовой системы. Столь необычный на первый взгляд состав кладов отражает как раз участие сельского населения в поставках продукции для внешней торговли. От крестьян шел основной поток воска, мехов, кож, меда. Селяне не признавали в этот период монеты как средство. Большинство найденных в сельских могильниках монет переделаны в привески (15). Гельмонд в своей "Славянской хронике" пишет об обычае славянского племени ранов, соседей бодричей: "... раны денег не знают и не привыкли пользоваться ими при покупке товаров. А если бы ты хотел купить что-нибудь на рынке, то приобретаешь это на лоскут полотна. Если они случайно, путем грабежа или захватив в плен людей, или как-нибудь иначе получают золото и серебро, то они употребляют их на украшения для своих жен или отдают в казну своего бога" (4, с. 105-106). Известие датируется 20-ми годами XII века. В полоцко-смоленском регионе археологически четко прослеживается зависимость количества серебряных украшений в курганных могильниках от близости этих памятников к торговым путям. Поэтому у купцов, торгующих по Западной Двине и Верхнему Поднепровью через Готланд и Любек, всегда откладывались украшения тех мест, где они торговали. Периодиче-

ски они переплавлялись в слитки удобного размера и веса. Анализ археологических и нумизматических находок показывает, что в торговые операции было втянуто все население Полоцкой и Смоленской земель и части Прибалтики, как проживающие вдоль торговых путей и обслуживающие их, так и поставляющие продукцию для торговли.

Исходя из вышесказанного можно говорить о единой Западно-двинской - Верхнеднепровской денежно-весовой системе. Она складывалась на протяжении XI-XIII в. в. и только в XIV веке начала трансформироваться. Но и после этого весь регион продолжал существовать в рамках единой денежно-весовой системы, базирующейся уже на новых единицах.

Для изучения торговых отношений в полоцко-смоленском регионе продуктивным, на наш взгляд, является свидетельство об использовании тканей в торговле с сельским населением, мысль не новая в исторической литературе. Так при реставрации фрагментов ткани из раскопок сельского могильника у д.Харлапово (Смоленское Поднепровье) выявлено использование импортных тканей, в частности западноевропейских, для изготовления и отделки деталей одежды. Такая же картина будет прослеживаться и в других могильниках близких к торговым путям. Гаврлянский клад показывает, что такую же роль в этом регионе играли бусы, значение которых в торговых операциях отмечал еще В.Л.Янин (20, с. 187-188).

Наличие единого торгово-экономического пространства и длительная политическая стабильность способствовали равномерному поступлению западного импорта через Полоцк и Витебск в Смоленскую землю и восточного импорта через Смоленск в Полоцкую землю. Это позволяет говорить о возможности создания единой хронологической шкалы древностей для данного региона и единой типологии для целой группы находок.

Литература

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі .Энцыклапедыя. - Мінск., 1993.
2. Бектинеев Ш.И. Денежное обращение Великого княжества Литовского в XIII-XV в. в. Минск., 1994.
3. Булкин В.А. Днепро-двинское пространство "Серединная" Русь// Петербургский археологический вестник. - СПб., 1994, - № 9.
4. Гельмонд. Славянская хроника. - М., 1963.
5. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. - М.-Л., 1938.
6. Голубовский П.В. История Смоленской земли до начала XV ст. - Киев, 1895.
7. Дворниченко А.Ю. О характере социальной борьбы в городских общинах Верхнего Поднепровья и Подвинья в XI-XV в. в.// Генезис и развитие феодализма в России. -Л., 1985, вып.9.

8. Корзухина Г.Ф. Русские клады. - М.-Л., 1954.
9. Модестов Ф.Э. Рачевский клад // Край смоленский, 1991. - №2
10. Новосельцев А.П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси (до середины ХШ в.) // История СССР, 1967. - № 3. •
11. Полное собрание русских летописей. - М., 1962, Т.П.
12. Полное собрание русских летописей. - М., 1975, с.32
13. Полоцкие грамоты ХШ - начало ХVІ в.в. - М., 1977.
14. Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в ХХШ в. Историко-нумизматический очерк. -Л., 1968.
15. Равдина Т.В. Погребение Х-ХІ вв. с монетами на территории Древней Руси. Каталог. - М., 1988.
16. Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. - СПб., 1993.
17. Седов В.В. Кривичи // Советская археология, 1960. - № 1.
18. Смоленские грамоты ХШ-ХІУ веков. - М., 1963.
19. Штыхов Г.В. Древний Полоцк. - Минск., 1975.
20. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. - М., 1956.

Марзалюк Ігар
Магілёў

ДА ПЫТАННЯ АБ АДМІНІСТРАЦЫЙНА-ТЭРЫТАРЫЯЛЬНАЙ ПРЫНАЛЕЖНАСЦІ І САЦЫЯЛЬНЫМ СТАТУСЕ МАГІЛЁВА Ў ХІІ-ХІІІ стст.

Вывучэнне ранняй гісторыі Магілёва да апошняга часу заставалася "белай плямай" у беларускай гісторыяграфіі.

Адной з найбольш істотных праблем археалагічнага вывучэння горада, якая да апошняга часу застаецца дыскусійнай, з'яўляецца час узнікнення першапачатковага гарадзішча і яго месцазнаходжанне. Ад вырашэння гэтага пытання залежыць і трактоўка генезісу гарадскога комплексу. Пасля невялікіх раскопак М.Ткачова ў нашай гісторыяграфіі замацаваўся погляд аб адсутнасці гарадзішча на гары "Магіла" і ўзнікненні ўмацаванага замка на гэтым месцы толькі ў 1526 г. /24, с. 73-74/. Атрыманыя аўтарам матэрыялы археалагічных раскопак (1992-1994 гг.) дазваляюць сцвярджаць аб памылковасці гэтага меркавання.

Як вядома, тэрыторыя будучага Магілёва была заселена чалавекам ужо ў эпоху Ранняга Жалезнага веку. У гэты час тут існавалі два помнікі культуры штрыхаванай керамікі - Пелагееўскае гарадзішча ("Змяёўка") /6, с. 25/ і, як паказалі даследаванні аўтара, паселішча на гары "Магіла" /5, с. 5/. Сінхронных паселішчу ўмацаванняў на апошнім помніку не знойдзена. У VI-VIII стст. жыццё працягвалася толькі на Пе-

лагаеўскім гарадзішчы - на ім захаваліся старажытнасці Банцараўскай культуры /6, с. 25-26/.

Наступны этап у асваенні тэрыторыі будучага гістарычнага цэнтра Магілёва звязаны з хваляй славянскай каланізацыі X-XI стст. Аб гэтым сведчаць матэрыялы курганный групы, што была адкрыта побач з былым замчышчам, у міжрэччы Дняпра і Дубравенкі ў 80-х гг. XIX ст. У раскапаных курганах знойдзены срэбныя пярсцёнкі, шкляныя залачоныя пацеркі XI ст., кераміка /20, с. 471; 171, с. 34-35/. У некалькіх насыпах адшуканы арабскія дырхемы пачатку VIII-IX стст. Адна манета з'яўляецца амейядскай (704 г.), а 5 - абасідскімі, выбітымі ў Басры ў 752 г., Балсе ў 803 г., Аране і Багдадзе ў 807 г., Маадэне-Баджынэсе ў 810 г. /16, с. 26/. Усё гэта дазваляе датаваць найстаражытнейшыя з курганоў X-XI стст. Аднак культурны слой X-XI стст. у горадзе не знойдзены. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што кіеўская даніна распаўсюдзілася на гэту тэрыторыю ў канцы X - пачатку XI стст. Аб гэтым сведчаць і археалагічныя матэрыялы са змешанага крывіцка-радзіміцкага могільніка X-XII стст. (93 насыпы) каля пасёлка "Усход". Ён размешчаны на левым беразе рэчкі Вільчанкі (левы прыток Дняпра) на адлегласці 120 м на захад ад пасёлка. На шыйнай грыўні выгравіраваны княскі знак Уладзіміра Святаславіча. Пахаванні ўражваюць сваім багаццем /21/. Магчыма, што тут мог змяшчацца першапачатковы пункт збору даніны.

У выніку даследаванняў аўтара гэтай кнігі былі лакалізаваны першапачатковыя селішчы на тэрыторыі Магілёва, аб існаванні якіх пісаў М.Ткачоў /24, с. 73-74/, але дакладнага месцазнаходжання і памераў ён не прыводзіў. Падчас археалагічнай разведкі ў 1992 г. на частцы былога Пакроўскага пасада, побач з будынкам гарвадаканала быў сабраны пад'ёмны матэрыял XII-XIII стст. - фрагменты тагачаснай керамікі, пацеркі, шыфернае праселка, бронзавы абразок з выявай Св.Мікіты, пабіваючага беса /3, с. 2; 143; 14, с. 152/.

Усё гэта абумовіла неабходнасць далейшых работ на гэтай тэрыторыі, якія і былі здзейснены ў 1993 г. У іх выніку вывучана 32,5 кв.м., акрэслены межы першапачатковага паселішча. Яно размешчана на адлегласці 146 м ад правага берага Дняпра, з поўдня мяжуе з безыменным прытокам Дняпра, з поўначы - з тэрыторыяй сучасных забудов гарвадаканала. На плошчы 1,5 га ў акрэсленых межах на раскапаных палетках сустрэліся фрагменты керамікі XII-XIII стст., пацеркі. З мэтай вывучэння культурнага слоя было распрацавана 4 шурфы і 2 граншэі (Мал. 1; 4, с. 8-12). Пры іх вывучэнні зафіксаваны светла-шэры культурны слой XII-XIII стст. Знаходкі прадстаўлены ў асноўным фрагментамі! керамікі. Знойдзены шыферныя праселкі, шматчасная

пранізка. Сярод знаходак найбольшую цікавасць выклікаюць абярог у выглядзе мядзвежага ікла, апраўленага ў свінец і касцяны гарпун.

Кераміку X-XI стст. адшукаў Я.Рыер падчас даследаванняў Пелагееўскага гарадзішча ў 1973 г., аднак культурны слой гэтага часу на момант работ быў знішчаны, знойдзены толькі адзін фрагмент венца ў пераадкладзеным слоі гумуса, а яшчэ чатыры — на бе'разе Дубравенкі, куды яны былі змыты падчас разбурэння гарадзішча /6, с 25/. Магчыма, што першапачаткова ўмацаванае паселішча X-XI стст. знаходзілася менавіта тут, аднак вызначыць гэта з-за знішчэння культурнага слоя помніка не з'яўляецца магчымым. У XII-XIII стст. існавала паселішча на тэрыторыі будучага Задубравенскага пасада, якое мела плошчу каля 0,5 га (Мал. 2; 14, с. 153). Яно лакалізуецца ў межах сённяшняга падвор'я Барысаглебскай і Крыжаўздвіжанскай цэркваў і прылеглых да іх тэрыторый.

У 1993 г. аўтар гэтай кнігі правёў на замчышчы разведвальныя работы. Было закладзена тры траншэі агульнай плошчай 32 кв.м. Упершыню прасочаны напластаванні XII-XIII стст. У 1994 г. на тэрыторыі замчышча былі распрацаваны яшчэ 4 невялікія раскопы і траншэя №4 агульнай плошчай 105,7 кв.м. Пры даследаванні раскопу №1 пашанцавала патрапіць на рэшткі замкавых умацаванняў, зафіксавана некалькі вальных падсыпак, самыя раннія з якіх утрымоўвалі ў сабе кераміку, характэрную для XII ст.

Для таго, каб атрымаць максімальную Інфармацыю аб замкавых умацаваннях, побач з раскопам №1 была закладзена траншэя №4 памерамі 9 x 1,5 м (Мал. 1). З-за таго, што па краю пляцоўкі замчышча зараз пакладзена бетонная дарожка, на жаль, не было магчымасці прарэзаць вал да самага схілу. Мацярык быў дасягнуты на глыбіні 2,5-3 м ад дзённай паверхні. Ядро вала складаецца з суглінку жоўтага колеру магутнасцю ад 0,5 да 1 м. Наяўнасць у ім керамікі, характэрнай для XII ст., дазваляе казаць, што першы этап фартыфікацыйных работ пачаўся менавіта ў гэты час. Дзеля трываласці ядро вала ўмацавана падсыпкай цёмна-шэрага колеру таўшчынёй 0,3-0,5 м, якая, верагодней за ўсё, павінна была "трымаць" яго форму. Знойдзены ў ей фрагмент венца характэрны для напластаванняў XII ст. /25, мал. 42: 23/. У якасці падсыпкі быў скарыстаны культурны слой гарадзішча. Аб гэтым сведчыць і той факт, што разам з венцамі гаршчкоў і фрагментам шклянёга бранзалета знойдзены 3 фрагменты штрыхаванай керамікі.

Зольная праслойка выразна аддзяляе падсыпку цёмна-шэрага колеру ад залягаючага вышэй суглінку светла-жоўтага колеру. Знаходкі ў напластаваннях суглінку 2 фрагментаў венцаў, характэрных для другой паловы XIII-XIV стст. /21, мал. 5/, сведчаць аб панаўленні ўмацаванняў у гэты час. Ацалелая рэшта напластаванняў чырвонай гліны, якая за-

мяняе суглінак светла-жоўтага колеру, датуецца па рэчаваму матэрыялу XVI ст. - трохшыпнай абутковай падкоўцы з высокай пласцінай, венцамі гаршчкоў і з'яўляецца рэшткамі вальнай канструкцыі новаадбудаванага магілёўскага замка 1526 г. Яна мае нязначную таўшчыню (0,25 м), бо да глыбіні 1 м ад дзённай паверхні прасочваецца перакоп XX ст.

Матэрыялы геалагічнага свідравання дазволілі акрэсліць першапачатковую плошчу замчышча. На адлегласці 70 м ад заходняга краю пляцоўкі былі распрацаваныя 4 свідравіны. Магутнасць штучных напластаванняў вагаецца ў іх ад 7,8 да 15 м. У свідравіне №4 (мацярык на глыбіні 15 м) выразна прасочваўся схіл яра рова. Усё гэта дазволіла меркаваць, што менавіта тут праходзіла ўсходняя мяжа першапачатковага гарадзішча /15, с 39/.

Пасля археалагічнага сезону 1996 г. мы пераканаліся ў справядлівасці гэтай думкі. У паўночна-ўсходняй частцы помніка быў вывучаны раскоп №5 плошчай 32 кв. м (Мал. 1). У выніку раскопак атрыманы надзвычай важныя матэрыялы па раннесярэднявечнай гісторыі Магілёва. Нам пашанцавала натрапіць на рэшткі вонкавага схілу першапачатковага вала і вызначыць час яго невіліроўкі з мэтай павелічэння пляцоўкі гарадзішча (Мал. 3).

Насып складаецца з зямлі чорнага колеру. У яго верхняй частцы на глыбіні 2,4 м ад дзённай паверхні ў квадраце №1 быў зафіксаваны фрагмент венца гаршка XV ст. (Мал. 3). Характар рэчавага матэрыялу рэзка змяняецца, калі пачынаюць сустракацца праслойкі вугля значных памераў і таўшчыні - тут зафіксаваны два венцы XIII ст. і фрагмент шклянёга бранзалета, які мае на сабе сляды тэрмічнай апрацоўкі, а таксама абламанае зубіла (Мал. 3). Але найвялікшая неспадзяванка чакала нас наперадзе. На глыбіні 3,7 м ад дзённай паверхні ў схіле быў знойдзены наканечнік мангольскай стралы XIII ст. (Мал. 3)! Сумненняў не заставалася - магілёўскае паселішча ў XIII ст. хутчэй за ўсё зведала штурм мангола-татар і было знішчана ваяўнічымі качэўнікамі.

Магутны невіліровачны слой гліны, які прасочваўся на ўсіх профілях раскопу, трэба адносіць да 1526 г., калі, пры будаўніцтве новага замка "было принято много горы Могилы" /1, с. 3/, вал знівеліраваны, роў засыпаны, а познесярэднявечная фартэцыя ахапіла плошчу каля 2 га. За гэта сведчыць і знойдзены ў пласце рэчавы матэрыял - фрагменты керамікі, характэрныя для XV-XVI стст.

Аналагічныя па форме срэзні знойдзены падчас распрацоўкі культурнага слоя замчышча, прычым яны зафіксаваныя ў праслойцы вугля, якая паўсюль выразна аддзяляе культурны слой XII-XIII стст. ад пазнейшых напластаванняў.

Стрэлы, знойдзеныя у культурным слоі, істотна адрозніваюцца па сваіх памерах ад стралы, зафіксаванай у схіле рова. З нашага пункта гледжання, гэта тлумачыцца тым, што стрэлы з масіўнымі накі-нечнікамі скарыстоўваліся ў якасці запальных, а стрэлы меншых памераў пайшлі ў ход, калі мангольскія варвары ўварваліся на тэрыторыю замчышча. Аб трагічнасці тых дзён невымоўна сведчыць і знойдзены пад зольнай праслойкай XIII ст. у траншэі № 3 рассечаны надвая рубчай зброяй чэрап. Магчыма, калі будзе даследавана больш значная плошча помніка, то верагодней за ўсё перад нашымі вачыма разгарнецца жудасны малюнак, падобны на той, які фіксуецца археолагамі ў іншых разрабаваных гарадах Кіеўскай Русі - хаатычна раскіданыя касцякі, пахаваныя пад слоём пажарышча.

Паўстае пытанне, калі адбылася гэтая падзея ў гісторыі Магілёва? Здаецца, ёсць важкія падставы звязваць трагедыю магілёўскага "града" з 1239 г., калі сярод іншых гарадоў Чарнігаўскай зямлі, быў разрабаваны і спалены Гомель. На карысць гэтай даты сведчаць і археалагічныя матэрыялы. У прыватнасці, у верхніх адкладах культурнага слоя дамангольскага часу на магілёўскім замчышчы, адразу пасля праслойкі вугаля зафіксаваны філігранныя бранзалеты, а гэта была прадукцыя кіеўскіх майстэрняў, ды і бытавалі яны вельмі кароткі прамежак часу - з канца XII ст. па 30 гг. XIII ст. і ў пазнейшых напластаваннях гарадоў Усходняй Еўропы ўжо не сустракаюцца /23/.

Верагодней за ўсё, перадавыя атрады манголаў з паўднёвай групы дайшлі да Магілёва і знішчылі яго. Магчыма, што пажары гэтага ж часу, зафіксаваныя археолагамі ў Вішчыне, Крычаве і Прапошаску таксама звязаны з гэтым наездам бязлітасных ваяўнікоў-качэўнікаў. Тым больш, што сярод матэрыялаў Горскага гарадзішча (Горацкі р-н Магілёўскай вобласці) таксама сустракаюцца мангольскія срэзні /18/. Пасля гэтых пажараў нэндза і заняпад краю працягваліся амаль два стагоддзі! Гарады Пасожжа ажываюць і пачынаюць інтэнсіўна расці ды развівацца толькі з XV ст., як дарэчы і Магілёў.

Жыццё на замчышчы працягвалася і ў XIV ст. Паводле керамічнага матэрыялу, у другой палове XIII-XIV стст. быў падсыпаны і вал, аднак здаецца, што наўрад ці выпадае казаць аб бесперапынным жыцці пасля татара-мангольскага пагрому нават на замчышчы, бо некалькі фрагментаў керамікі, якая датуецца ў шырокіх межах другой паловы XIII-XIV стст., не з'яўляецца надта важкім аргументам. А плошча былых магілёўскіх селішчаў XII-XIII стст. заставалася не заселенай аж да XV ст.

Як вядома, у выніку будаўнічых работ у 1831 г. было знішчана каля 0,14 га плошчы пляцоўкі замчышча з заходняга боку /2; 15, с. 39/. З

улікам гэтай тэрыторыі можна меркаваць, што першапачатковая плошча гарадзішча складала каля 0,77 га.

Насычанасць культурнага пласта шклянымі бранзалетамі, знаходкамі зброі, аплаўленых шлакаў, кавалачкаў медзі, срэбра, бронзы, металічных прыладаў працы, разнастайнай па прафіліроўцы керамікі, апрацаваных костак, знаходкі донцаў з княскімі "трызубамі" у культурным слоі XII - першай паловы XIII стст., плошча помніка, наяўнасць умацаванняў дазваляе казаць аб прысутнасці на тэрыторыі гарадзішча княскай адміністрацыі і воінаў, развіцці асобных галін рамёстваў (ганчарства, металаапрацоўцы, апрацоўцы косці). З упэўненасцю можна сцвярджаць, што на тэрыторыі замчышча знаходзіліся прафесійныя воіны-дружыннікі. За гэта сведчаць не толькі знаходкі ўзбраення, але і знойдзеныя мініяцюрная рытуальная сякерка-амулет XII-XIII стст. тыпу 1, паводле класіфікацыі Н.Макарава /12, с 42/. Н.Макараў, скрупулёзна вывучыўшы вялікую колькасць падобных матэрыялаў з розных рэгіёнаў Кіеўскай Русі, прыйшоў да думкі аб сувязі гэтых прадметаў з вайсковым асяродкам і спецыфічнымі для яго вераваннямі і абрадамі. У сякерках-амулетах трэба бачыць своеасаблівыя знакі прыналежнасці да вайсковага стану, якія давалі сынам дружыннікаў пры пастрыгах - абрадах, што суправаджалі першае абразанне валасоў у дзіцяці. Верагодна, калі хлопчык становіўся малодшым дружыннікам, "отроком", сякерка-амулет адыгрывала ролю абярога, што бараніў свайго ўладальніка ў паходах і на полі бою /12, с. 51/.

Скупнасць гэтых прыкмет паказвае, што Магілёў таго часу хутчэй за ўсё з'яўляўся цэнтрам феадальнай сядзібы-вотчыны, а магчыма, у гэты час ён выконваў і функцыі памежнай крэпасці. Аб апошнім яскрава сведчаць знаходкі зброі і сама яго плошча.

Як мы ужо казалі, напластаванні X-XI стст. на тэрыторыі замчышча не зафіксаваныя. Разам з гэтым, знаходка на мацерыку донца з выявай трызуба Уладзіміра Святаславіча і адзінкавых фрагментаў керамікі, па сваёй прафіліроўцы характэрных для XI ст., дазваляюць выказаць меркаванне, што магчыма ўжо тады на тэрыторыі гары "Магіла" знаходзіўся пагост. Зразумела, адсутнасць комплексу адпаведных рэчаў, выразнай серыі матэрыялаў гэтага часу робяць гэтае меркаванне вельмі гіпатэтычным. Аднак датыроўка па таму ж знаку на кераміцы не з'яўляецца такой наіўнай, як здаецца на першы погляд. Бо аналагічныя знакі з такой выявай канца X - пачатку XI стст. знойдзены на Менцы і ў Заслаўі /9, с 38; 10, с. 109/. іх атрыбутацыя з вялікім князем Уладзімірам на сённяшні дзень бяспрэчная і не выклікае сумненняў у спецыялістаў ла княскай геральдыцы Кіеўскай Русі /17/. Акрамя гэтага неабходна адзначыць адзінкавыя знаходкі шматчасткавых пранізак з сіняга шкла на гарадзішчы "Магіла" і селішчы, што знаходзілася побач

з сучаснай тэрыторыяй гарвадаканала. У цэнтральных раёнах Усходняй Еўропы гэты тып вырабаў ужываўся да XI ст. Такія аднакаляровыя бусы з цягнутых трубчак вырабляліся і ў Паўночнай Еўропе.

На вялікі жаль, атрыбутацыя княскіх знакаў полацкіх князёў не распрацаваная. Тым не менш, княскі знак з шыфернага праселка, знойдзенага ў Друцку /7, Мал. 34: 2/, аналагічны знаку на донцах магілёўскіх гаршчкоў XII - XIII стст. Гэта дазваляе выказаць меркаванне аб магчымасці знаходжання "града Могілева" ў XII-XIII стст. пад кантролем Друцка.

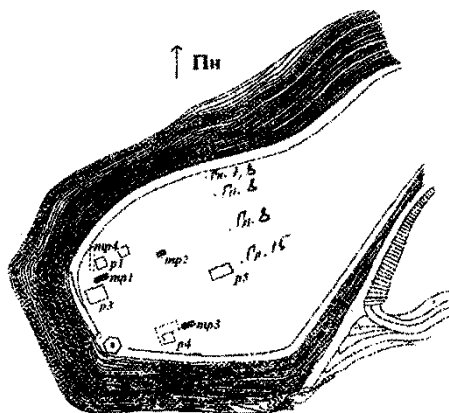
Трэба адзначыць і той факт, што знойдзеныя выявы княскіх знакаў на кераміцы XII - першай паловы XIII стст. для смаленскіх Расціславічаў не характэрныя. Блізкія аналагі нашаму тыпу знакаў знойдзены Л.Дучыц пры раскопках гарадзішча Маскавічы /8, Мал. 3/. М.Любаўскі, прааналізаваўшы назвы падаткаў у Віцебскай зямлі і ў Магілёве, выказаў меркаванне аб прыналежнасці Магілёва ва ўдзельны перыяд да Віцебскага княства /11, с 122/. Такого меркавання прытрымліваецца і сучасны беларускі гісторык В.Насевіч /19, с 89/.

Такім чынам, з пэўнай доляй верагоднасці можна казаць аб падкантрольнасці ў канцы X - XI стст. гэтай тэрыторыі Кіеву. У XI і ст. Магілёў становіцца ўмацаванай крэпасцю. У гэты час ён хутчэй за ўсё быў падкантрольны Друцку. У XIII-XIV стст. гэта тэрыторыя кантралявалася віцебскім удзельным княствам.

Літаратура

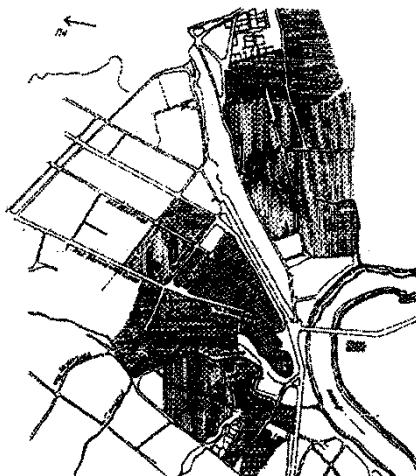
1. Баркулабовская летопись // Памятная книжка Виленской губернии на 1910 г. - Вильна, 1910. Ч.III. - С. 3-58.
2. План части города Могилева 1827 г. // Навукова-дапаможны фонд музея гісторыі Магілёва. - № 103.
3. Марзалюк І.А. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаваннях у маі-лістападзе 1992 г. //Архіў ІГ АНБ. Вопіс 1, спр. 1411.
4. Марзалюк І.А. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у гістарычнай частцы г. Магілёва (Замчышча, Пакроўскі пасад) у маі-верасні 1993 г. //Архіў ІГ АНБ. Вопіс 1, спр. 1475.
5. Марзалюк І.А. Справаздача аб археалагічных даследаваннях у гістарычнай частцы г. Магілёва (Замчышча) у маі-жніўні 1994 г. //Архіў АРТ. Вопіс 1, спр. 2.
6. Риер Я. Г. Отчет об археологических работах в 1973 г. //Архіў ІГ АНБ. Вопіс 1, спр. 429.
7. Алексеев Л. В. Полоцкая земля. - М.: Наука, 1966.
8. Дучыц Л.У. Маскавічы // Полоцкий Летописец. - Полоцк, 1993. - №1 (2). -С. 13-18.
9. Загорюльский Э.М. Возникновение Минска. - Мн.: Изд-во Белорусского ун-та, 1982.

10. Заяц Ю.А. Заславль в эпоху феодализма. - Мн.: Навука і тэхніка, 1995.
11. Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Ист. очерки. - М.: 1892.
12. Макаров Н.А. Древнерусские амулеты-топорики // Российская археология. - М., 1992. - № 2. - С. 41-56.
13. Марзалюк І.А. Да пытання аб узнікненні і этапах засялення тэрыторыі Магілёва ў святле новых археалагічных даследванняў // Паведамленні навуковай абласной краязнаўчай канферэнцыі. - Магілёў, 1993.-С. 31-32.
14. Марзалюк І.А. Сярэднявечны Магілёў па матэрыялах пісьмовых і археалагічных крыніц // Археалогія і старажытная гісторыя Магілёўшчыны і сумежных тэрыторый. - Магілёў, 1994. - С 147-167.
15. Марзалюк І.А. Да старажытнай гісторыі Магілёва // Магілёўская даўніца. - Магілёў, 1994. - № 1. - С. 34-43.
16. Марков А. Топография кладов восточных монет. - СПб., 1910.
17. Молчанов А.А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X-XIII вв. // ВИД. - М., 1985. - Т. XVI. - С. 66-83.
18. Мяцельскі А., Ткачоў М. Гарадзішча каля в. Горы Горацкага раёна // 3 глыбі вякоў. Наш край.: Гісторыка-культуралагічны зборнік. - Мн., 1996.-№ 1.-С. 187-189.
19. Насевіч В.Л. Род князёў Друцкіх у гісторыі Вялікага княства Літоўскага (XIV-XVI стст.) Старонкі гісторыі Беларусі. - Мн., 1992. - С. 83-104.
20. Полное географическое описание нашего Отечества. -Т IX. - СПб., 1905.
21. Рыер Я.Р. Вясковае паселішча ў г. Чавусы.:Псторыка-археалагічны зборнік. - Мн, 1994. - № 3. - С. 202-227.
22. Рыер Я.Р. Новыя сведчанні аб курганах каля Магілёва.: Магілёўшчына. - Магілёў, 1995. - Вып. VI.-С. 32-35.
23. Скрыпчанка Т.С. Філігранныя бранзалеты // ПГКБ. - Мн., 1980. - № 4. - С. 27-28.
24. Ткачев М.А. Замки Белоруссии.- Мн.: Полымя, 1987.
25. Штыхов Г.В. Древний Полоцк. - Мн.: Наука и техника, 1975.

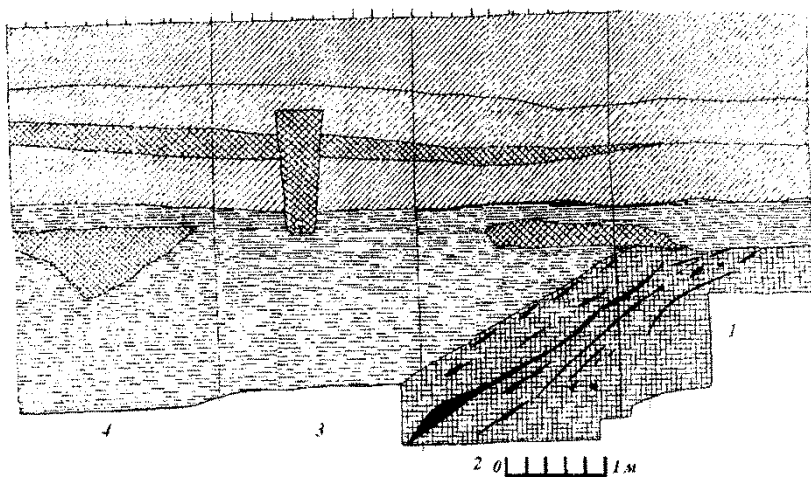
Мал. 1. План Магілёўскага замчышча

раскоп М. Ткачова Г. Я. Гуслянская (выявлено 8 м.)
 раскопы 1993 г. раскопы 1991/96 г.

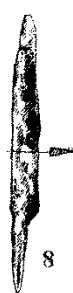
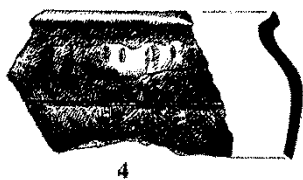
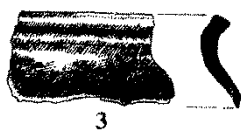
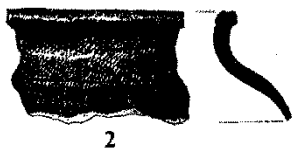

Мал. 2. Храналогія культурнага слоя горада паводле археалагічных разведак і раскопак

XI - XIII ст. ст. XVI ст.
 XV ст. XVII ст.

1

Мал. 3. 1 - разгортка паўднёвага профіля Р №5; 2-3 - кераміка XIII ст.;
4 - кераміка XVст.; 5 - фрагмент шклянага бранзалета XIII ст.;
6 - срэзень XIII ст.; 7 - фрагмент зубіла XIII ст.; 8 - нож XIII ст.

СОСТАВ СТРОИТЕЛЬНЫХ РАСТВОРОВ ДРЕВНЕГО ПОЛОЦКА

Поводом к данному сообщению послужили результаты анализов строительных растворов древнего Полоцка, выполненных в последнее время и являющихся продолжением работы, опубликованной ранее /1/. Методика анализа оставалась постоянной /2/, характеристика представительных образцов кладочных растворов помещена в таблице.

Растворы Софии Полоцкой представлены двумя растворами и относятся к XI и XII векам (датировка В.А.Булкина). Первый характеризуется высоким содержанием известкового вяжущего (50 %), применением в качестве наполнителей цемянки, песка и в незначительном количестве толченого известняка. Нерастворимый в соляной кислоте остаток строительного раствора состоит из цемянки, песка и глинистых частиц (соотношение долей нерастворимого остатка цемянка:песок:глинистые частицы = 0,3:0,1:0,6). Цемянка представлена двумя типами: бой плинфы и специально обожженная глина, обладающая рыхлой структурой теста и меньшей прочностью. Глинистые частицы состоят из мельчайших частиц боя плинфы, нерастворимых частей известняка и специально обожженной глины. Размеры песка не превышают 0,5 - 1 мм, встречаются зерна с размерами 0,1 - 0,3 мм, некоторые из них несут на себе следы специально обожженной глины и, вероятно, являются ее составной частью. Данный тип растворов подобен растворам из Софии Новгородской XI века (анализы выполнены в ИИМК РАН).

Для растворов XII века Софии Полоцкой характерно уменьшение содержания вяжущего до 30-35 %, увеличение количества цемянки (только боя плинфы) и известняка. Песок встречается в мелких фракциях 0,1-0,3 мм и его присутствие носит случайный характер. Соотношение долей нерастворимого остатка цемянка: глинистые частицы = 0,8:0,2. Этот тип сохраняется, в основном, для всех строительных растворов из памятников Полоцка и обуславливается введением в качестве наполнителя известняка. Следует отметить, что по сравнению с раствором XI века в известковое вяжущее вводятся более крупные (до 20-25 мм) фракции цемянки и толченого известняка. В обмозках отмечено некоторое увеличение содержания извести и снижение до 3-5 мм размеров цемянки и известняка. Глинистые частицы являются нерастворимой частью известняка, а не случайными добавками, привнесенными в раствор /1/, и их содержание зависит как от качества, так и от

количества внесенного известняка. Лишь в растворе Спасской церкви Спасо-Евфросиньевского монастыря известняк вводится в незначительном количестве (долевое соотношение нерастворимого остатка цемянки:песок = 0,8:0,2). Это же соотношение сохраняется и для раствора Большого собора Бельчицкого монастыря, но в данном случае представленный раствор является фундаментным /1/. В целом данная группа растворов имеет сходство со строительными растворами Киева. Исключение представляет лишь раствор, отобранный из старого строительного развала у церкви на Рву /3/. Для него характерен высокий выход нерастворимого остатка - 59,7 %, состоящего на 80 % из песка с незначительным содержанием цемянки, толченого известняка и мелкого черного шлака. Долевое соотношение нерастворимого остатка близко к смоленским растворам /4/. Вероятно, вопрос о принадлежности этого раствора к памятнику Может решиться при анализе растворов из смоленской церкви архангела Михаила.

Литература

1. Медникова Е.Ю., Раппопорт П.А., Селиванова Н.Б. Древнерусские строительные растворы //СА, 1983. - № 2. - С. 152-161.
2. Медникова Е.Ю., Стеценко Н.К. Изучение строительных растворов архитектурных памятников Старой Ладogi //В кн.: Архитектурное наследие и реставрация. - М.: Институт «Спецпроектреставрация», 1992.
3. Раппопорт ПА. Русская архитектура X-XIII вв. Каталог памятников. САИ Е1-47. - Л.: Наука, 1982. - С. 95.
4. Медникова Е.Ю. О составе древнерусских строительных растворов Смоленска и Новгорода //В кн.: Проблемы изучения древнерусского зодчества. - СПб: Дмитрий Буланин, 1996. - С. 61.

Характеристика представительных образцов строительных растворов
Древнего Полоцка

№ п/п	Памятник Место отбора проб	Выход нераствор, остатка, %	Содержание в растворе, %			Долевой состав остатка		
			цемянка	песок	глина	цемянка	песок	глина
	София Полоцкая							
1.	Столб в юго- западном углу. Кладка XI века	40,8	13,0	3,5	24,4	0,3	0,1	0,6
2.	Стена в юго- западном углу. Кладка XII века	49,2	37,8	0,05	10,2	0,8	+	0,2
	Храм-усыпальница Спасо-Евфросиньевского монастыря							
3.	Стена в юго- западной части. Кладка	38,1	31,7	-	5,8	0,8	-	0,2
4.	Обмазка	20,6	16,5	-	4,1	0,8	-	0,2
	Большой собор Бельчицкого монастыря							
5.	Северная стена. Кладка	37,3	28,4	0,1	7,7	0,8	+	0,2
	Борисоглебская церковь (отбор проб Хозерова И.М., 1928 г.)							
6.	Слой № 2. Кладка	36,0	30,6	2,9	3,1	0,85	+	0,15
7.	Слой № 1. Обмазка	18,8	14,8	0,2	3,8	0,8	+	0,2
8.	Слой № 3. Кладка	48,7	38,5	0,5	9,2	0,8	+	0,2
	Церковь на Рву							
	Раствор из старого строитель- ного развала	59,7	6,3	49,8	3,8	0,1	0,8	0,1

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РОСПИСИ ПОЛОЦКОЙ СОФИИ

Настоящее исследование посвящено фазовому и гранулометрическому анализу штукатурных растворов полоцкого Софийского собора, идентификации пигментов *настенной росписи и выявлению* использования органического связующего для творения стенописных красок. Работа выполнена на материалах коллекции Вал. А. Булкина (СПбГУ), насчитывающей около 1,5 тыс. фрагментов штукатурки с остатками росписи, которому авторы приносят искреннюю благодарность за любезное предоставление коллекции для работы.

Гранулометрический анализ штукатурок проводили по описанной методике /1/, результаты анализа представительных образцов для каждого типа штукатурки приведены в таблице. Выявлены три основных типа штукатурки.

Известково-цемяночная (№ 1 в таблице) - основной тип, охватывающий около половины всех образцов. Штукатурки отличаются сравнительно высоким выходом нерастворимого в соляной кислоте остатка (20-36 %), причем 3/4 - 4/5 его приходится на долю цемянки, в основном на фракцию 3-5 мм. Тесто цемянки при исследовании ее под бинокулярным микроскопом оказывается довольно рыхлым, в нем встречаются зерна песка. Цемянка, вероятно, не является боем плинфы, а представляет собой специально обожженную глину, что подтверждается как непрочностью самой цемянки, так и наличием в нерастворимом остатке мелких (т.н.глинистых) частиц терракотового цвета. Песок, присутствующий в незначительном количестве в нерастворимом остатке, является, по-видимому, составной частью цемянки.

По соотношению компонентов к данным штукатуркам близки и другие, гораздо более редко встречающиеся образцы, которые в отличие от вышеописанных имеют более белое тесто. Нерастворимый остаток их несколько больший (43 %), причем около 90 % его приходится на цемянку, являющуюся, вероятно, мелким боем плинфы. Песок в нерастворимом остатке не присутствует, как отсутствуют и глинистые частицы цвета терракоты.

Штукатурки с цемянкой из обожженной глины использовались двояко: либо как однослойные штукатурки, либо как нижний слой двухслойных. В первом случае живопись наносилась непосредственно на затертую поверхность штукатурки или по нанесенному на нее левкасу. Этот

тип штукатурки является древнейшим, поскольку подстилает все другие типы, и, судя по его цемяночному характеру, первоначальным.

Известково-цемяночная с примесью известняка (№ 2). Штукатурки этого типа составляют около 1/3 общего числа. От вышеописанных с цемянкой в виде обожженной глины они отличаются менее интенсивным цветом, меньшим выходом нерастворимого остатка (13-30 %) и меньшим содержанием цемянки, которая составляет 50-60 % нерастворимого остатка. Толченый известняк присутствует в виде мелкой крошки серовато-кремового цвета с размером до 1,5 мм, равномерно распределенной по всему объему. Содержание в нерастворимом остатке песка доходит до 10 %, глинистых частиц, вносимых с известняком, - 30-40 %. Цемянка (видимо, бой плинфы) в основном представлена фракцией 5-8 мм. Штукатурки применялись как однослойные под нанесение левкаса, так и в качестве верхнего слоя двухслойных в том случае, когда рассмотренный выше тип использовался в качестве нижнего. В случае же использования этого типа в нижнем слое верхний представлял собой известково-карбонатную штукатурку.

Известково-карбонатная (№ 3). Штукатурка (около 1/4 образцов) в качестве отощителя содержит крошку и куски известняка, в незначительных количествах - мелкую (1-3 мм) крошку плинфы и единичные зерна песка. Нерастворимый остаток 8-18 %. Использовалась как однослойная или в качестве верхнего слоя двухслойной.

Известково-песчаная (№ 4). Этот тип чрезвычайно редок. В нем полностью отсутствует цемянка, песок не просеян: присутствуют как крупные, так и мелкие его фракции. Штукатурка использовалась как однослойная или как верхний слой двухслойной. Грубость приготовления и малочисленность фрагментов штукатурки этого типа дают возможность предполагать его позднейший характер и редкое (ремонтное) использование.

В слоях живописного грунта встречены тонкие полупрозрачные нити, похожие на сечку волокнистых очесов. Подобный наполнитель был обнаружен и в левкасе храма-усыпальницы полоцкого Евфросиньевского монастыря /2/, но там его появление спорадично.

Стекло в штукатурке. Помимо традиционных отощителей извести на изломе кусков штукатурки третьего типа обнаружены включения кусочков стекла. Спорадическое появление кусков стекла в древнерусских штукатурках отмечено исследователями /3/, однако в рассматриваемом случае стекло встречено неоднократно, что говорит о неслучайном его попадании. В отличие от киевских Софии /4, 5/ и Десятинной церкви /5/, где непроанализированный на состав стекловидный материал обнаружен в штукатурке в раздробленном состоянии (размер частиц до 2 мм /4/), в полоцкой Софии куски плоские с размером по про-

стиранию в некоторых случаях свыше 2 см и толщиной около 3 мм. Во всех случаях стекло имеет один и тот же зеленоватый цвет и производит впечатление непроваренного или помутневшего от долгого пребывания в штукатурке.

При помощи эмиссионно-спектрального анализа (спектрограф ИСП-22, метод трех эталонов) определен состав двух образцов стекла, предварительно обработанных 5%-ной соляной кислотой для удаления известковых частиц штукатурки (лабораторный шифр 645-14 и 645-19). Установленный компонентный состав (%): Na_2O - 1,5; K_2O - 4,2-5,3; CaO - 15; MgO - 3,0-3,2; Al_2O_3 - 4,6-4,7; Fe_2O_3 - 4,2-5,6; MnO - 0,1-0,3; TiO_2 - 0,2; SiO_2 - основа. Состав стекла допускает однозначную интерпретацию в том, что оно сварено на основе золы и песка без введения каких-либо технологических добавок (красителей, глушителей, обесцвечивателей и т.п.). Песок в заметном количестве содержал сопутствующие минералы, главным образом полевые шпаты, на что указывает одновременно наблюдаемое относительно высокое содержание алюминия и железа. Преобладание калия над натрием отражает состав использованной золы и свидетельствует о том, что стекло сварено на местном зольном сырье. Высокое относительное содержание алюминия и железа наряду с невысоким содержанием щелочей обусловило тугоплавкость исходной шихты и этим объясняется видимый непровар, подтверждающий, что найденное стекло - не импортный продукт. Возможно также, что это результат опытной варки, не приведшей к достижению желаемой степени провара, и потому использованный как неполнитель известкового теста, а не по целевому назначению.

Микроскопическое изучение красок штукатурок первых трех типов показало, что ярко-красная краска представляет собой ярко-красные пластины, розовая - те же пластины на белом фоне. Бордовая составлена на основе охры с добавлением черного и зеленого пигментов. Коричневая - охра с добавлением черной краски, красно-коричневая - оранжевая аморфная масса, охры. Зеленая, темно-зеленая - зеленая аморфная масса, светло-зеленая, зеленая пастельного тона - та же масса в разбеле. Грязная желто-зеленая - смесь зеленой и белой с добавлением охры и черной краски. Голубая - немногочисленные ярко-голубые кристаллы на интенсивном серо-голубом фоне. Серая и черная краски - соответственно аморфная серая и черная масса.

Микрохимический анализ пигментов проведен по методике /6/. Ярко-красная краска - киноварь; красно-коричневая, желтая - охры; зеленая - глауконит; голубая - ляпис-лазурь; серая - земляная краска, предположительно аргиллит, глинистый сланец; черная - также земляная краска, не уголь.

Для решения вопроса об использовании органического связующего в красках изучение обломков штукатурки дает гораздо больше информации, чем визуальное изучение настенной живописи *in situ*. Потери для искусствоведческого анализа вследствие фрагментарности дошедшего художественного оформления оборачиваются новыми возможностями для понимания технологии росписи в результате открытия боковой поверхности обломков, по количеству и характеру следов (затек) краски на которых можно сделать ряд выводов. Так, в изученной коллекции исключительно большое количество фрагментов штукатурки с цемяночным наполнением -1/3 их общего числа - имеют на боковой поверхности отчетливо выраженные и очень глубокие (до 1 см) затеки краски, свидетельствующие о темперном характере росписи, произведенной не только по высохшей, но уже и растрескавшейся до кракелюра штукатурке, причем наиболее часто встречаются затеки праззелени, рефти и охры. Поскольку две последние краски наносятся непосредственно на левкас (праззелень - часто по охре), трудно предположить использование техники фрески даже для выполнения подмалевка, то есть приема, принимаемого многими авторами [7] типичным для древнерусской настенной живописи, хотя и более позднего времени. Хотя период времени, за который штукатурка схватывается и высыхает до развитого кракелюра, при отсутствии практических знаний определить трудно, тем более, что время это несомненно изменчиво вследствие действия многих не поддающихся контролю, регулированию и моделированию факторов, вряд ли все-таки можно оценить запаздывание росписи по отношению к нанесению левкаса менее, чем годами (о том, что карбонизация извести протекает очень медленно, свидетельствуют сроки полной кристаллизации извести на всю глубину слоя, оцениваемые в 1,0 -1,5 тыс. лет [8]).

О технологии росписи позволяют судить и штукатурные швы. В изученной коллекции фрагментов с явными остатками штукатурных швов выявлено всего несколько, что не дает возможности для отождествления их со швами "световых дней" фресковой росписи, ибо в этом случае для площади, занимаемой 1,5 тыс. фрагментов, следовало бы ожидать их большее количество. Более того, отсутствие во всех без исключения случаях захождения красочного слоя под приращенный слой штукатурки, принимаемого наряду с графьей в качестве основного признака фрескового характера росписи [9], прямо указывает на отсутствие фрескового подмалевка. В одном лишь случае, казалось бы, можно было предположить захождение охры под приращенный слой, однако внимательный визуальный анализ показал, что это лишь затек в щель в тонкой части клина нового штукатурного слоя (о чем говорит окрашенность сохранившейся стенки щели) и далее в щель

между слоями. Вместе с тем, отсутствие захождений краски под приращенный штукатурный слой в значительной степени маскирует сам нахлест, что, с одной стороны, может быть причиной малого количества найденных фрагментов с уверенно идентифицированным штукатурным швом, а с другой, - заставляет усомниться в правильности отнесения некоторых фрагментов к стыковочным. Отсутствие нанесенного живописцем красочного слоя под нахлестом является также отличительной чертой стенописи полоцкой Софии по сравнению с росписью ранее с нашим участием исследованного другого полоцкого памятника храма-усыпальницы полоцкого Евфросиньевского монастыря /2/, где захождение нанесенного живописного слоя под приращенный слой штукатурки выражено исключительно отчетливо, а кроме того синхронность работы живописцев и штукатуров подтверждена и обнаруженной синопией.

Причину неплотности и доступности штукатурных швов для затекания краски следует видеть в том, что приращение штукатурки осуществлялось не только с ночными перерывами, но и с перерывами на более продолжительное время, что могло быть связано с подготовкой или ожиданием поступления новой партии извести, церковными праздниками, непредвиденными обстоятельствами и т.п. Рассмотренный выше пример с заточным захождением красочного слоя под приращенный слой штукатурки для софийского храма показывает наличие как развитой трещиноватости приращенного штукатурного слоя, так и зазора между слоями в части их клиновидного схождения, что, по нашему мнению, может быть лишь следствием приращения нового слоя к уже схватившемуся слою извести, а первоначальное схватывание шести требует по меньшей мере нескольких дней /10/. Вообще, возможность нанесения всего штукатурного слоя лишь с ночными перерывами нельзя оценить как реальную, учитывая огромный объем штукатурных работ. Так, на левкашение Успенского собора в Москве (1642-1644 гг.) помимо продукции собственных творил потребовалась известь из разных мест Москвы и других городов, причем объемы поставляемых партий измерялись сотнями бочек /11/. По этой же причине нельзя каждый штукатурный шов априорно принимать за шов "светового дня" и рассматривать обнаружение штукатурных швов как показатель фрескового характера росписи, тем более, что в древнерусской стенописи швы, как известно, привязаны к архитектуре или в лучшем случае к разгранке композиции, - последнему явлению также, по видимому, сопутствует синопия и захождение красочного слоя под приращенный слой штукатурки.

Синхронная работа штукатуров и художников, таким образом, установлена для храма-усыпальницы по синопии и захождению нанесенного живописцем красочного слоя под приращенный слой штукатурки. В

случае же софийского храма их отсутствие и отмеченная выше многочисленность и глубина затевок краски позволяют заключить, что планы росписи собора были реализованы значительно позже его оштукатуривания и левкашения, а проблемы с росписью Софии, видимо, явились следствием раннего времени ее постройки, пришедшегося на начальный период становления каменного строительства на Руси, когда проникновение монументально-оформительского дела в провинцию могло сдерживаться его слабой развитостью на фоне сложных политических отношений Полоцка и Киева.

Литература

1. Медникова Е.Ю., Стеценко Н.К. Изучение строительных растворов памятников Старой Ладogi //Архитектурное наследие и реставрация. Вып. 5. - М., 1992. - С. 164-168.
2. Васильев Б.Г., Медникова Е.Ю., Егорьев А.Н. Стенопись храма-усыпальницы Евфросиньевского монастыря в Полоцке первой половины XII века (по материалам коллекции М.К.Каргера) //Погибшие святые. Охраняется государством. Сб. матер, 4-й Рос. научн.-практ. конф. Вып. 10, ч.II. - СПб., 1996. - С. 59.
3. Бубнов В.И., Амосова А.Е., Глебова Л.М. Отчет о физико-химическом исследовании пигментов и связующих с образцов фресковой живописи церкви Климента XII в. в Старой Ладогe (рукопись) //Архив Староладожского музея. - Л., 1982, № 63. Табл. 1.
4. Стріленко Ю.М. Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської //Стародавній Київ. - Киев, 1975. - С. 195-201.
5. Коренюк Ю.А., Фурман Р.В. Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві //Археологія. - 1988. - № 61. - С. 57-67.
6. Каганович Р.И. К методике анализа пигментов живописи //Сообщения ВЦНИЛКР. Вып. 14. - М., 1965. -С. 34-68.
7. Греков А.П. Из опыта работ по спасению росписи церкви Спаса на Ковалеве в Новгороде //Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI-XVII вв. - М., 1980. - С. 180; Белецкий В.Д. Живопись в храмах XIV в. Из раскопок в Довмонтовом городе Пскова //Там же. С. 215; Шейнина Е.Г. Реставрация древнерусских фресок из археологических раскопок //Там же. С. 244.
8. Mtschedlow-Petrossian O.P., Papkova L.P. Zur Frage der Kinetik der langfristigen Erhartung anorganischer Bindemittel // Baustoffindustrie, 1970,-№12. -S. 415.
9. Чернышев Н.М. Искусство фрески в Древней Руси. - М., 1954.
10. Бутт Ю.М., Окорочков С.Д., Сычев М.М., Тимашев В.И. Технология вяжущих веществ. - М., 1965. - С. 135.
11. Виннер А. Фресковая и темперная живопись. Вып. II. Материалы и техника древнерусской настенной живописи XI-XVII веков. - М.-Л, 1948.-С.6,32.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ОБРАЗЦОВ ПОЛОЦКОГО СОФИЙСКОГО СОБОРА

№ п/п	Описание штукатурки	Выход нерас-твор. остат-ка, %	Содержание в растворе, %			Долевой состав остатка			Описание нерастворимого в кислоте остатка
			цемянка	песок	глина	цемянка	песок	глина	
1.	Общая толщина 7-11 мм, левкас 0,5-1 мм. Двухслойная, верхний слой - 3,5-5 мм, нижний - 3-8 мм. Слои идентичны. Цвет светло-розовый с бежевым оттенком. Белые включения неразмешанной извести 0,1-5 мм. Наполнитель цемянка.	19,6	14,7	1,0	3,9	0,75	0,05	0,2	Цвет бежево-розовый, интенсивный. Частицы цемянки с наибольшим размером 8-10 мм составляют около 20%, фракция 3-5 мм - 40% всей цемянки, остальное - в основном фракция 0,25-1 мм. В цемянке присутствует мелкий неокатанный песок размером 0,2-0,3 мм, единичные зерна до 0,7-1 мм
2.	Толщина 16-19 мм. Поверхность под краску затерта. Слоистость не выявлена. Цвет бежево-розовый. Белые включения неразмешанной извести размером до 7 мм. Наполнители цемянка, известняк.	16,3	9,8	0,2	6,3	0,6	+	0,4	Цвет светлый бежево-розовый. Цемянка - бой плинфы, в основном 5-8 мм. Присутствует сечка соломы и кусочки угля.
3.	Верхний слой двухслойной штукатурки, толщина 14-16 мм. Цвет белый с сероватым оттенком. Наполнитель известняк.	17,6	0,1	1,8	15,7	+	0,1	0,9	Цвет серовато-бежеватый, интенсивный. Песок неокатанный размером 0,2-0,3 мм. Цемянка - единичные включения размером 1-3 мм.
4.	Песчаная однослойная толщиной 12-14 мм, бежевато-серая. Наполнитель песок с камнями.	66,8	-	66,8	+	-	1	+	Цвет бежеватый, цемянки нет. Камни размером до 10 мм, песок окатанный, величиной от 0,3 мм.

INTERNET КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (к постановке проблемы)

С точки зрения историка и архивиста пользование ресурсами сети Internet имеет несколько аспектов. С одной стороны, «всемирная паутина» является мощным исследовательским инструментом, средством поиска информации и удаленного доступа к ней, обмена идеями и т.п. Кроме того, появляются новые, неведомые ранее возможности для публикации результатов исследований, для оповещения научной общественности о содержании фондов конкретного архива.

С этой точки зрения проблема «историк и Internet» не имеет какой-либо специфики, качественно отличающей ее, скажем, от проблемы «физик и Internet». Но эта проблема имеет еще одну грань, значимую прежде всего именно для историка и архивиста: Internet сам по себе неизбежно станет в скором времени важным объектом исторического исследования. История развития человеческой цивилизации в конце XX, и уж тем более в XXI веке будет заведомо неполной без представления о том, какая информация циркулировала по каналам глобальной сети, кто и как ее использовал или контролировал доступ к ней.

Простой пример: правительства многих стран, в том числе и Администрация Президента Республики Беларусь, в последнее время создали или создают официальные Web-страницы, которые призваны представлять парадное лицо государства перед внешним миром. Думается, что содержание этих страниц оказалось бы весьма интересным для будущего историка. Не меньший интерес для него будет представлять и информация о государстве, поставляемая в Internet какой-либо независимой организацией, равно как и обстоятельства борьбы за контроль над информационными ресурсами - скажем, история со взломом Web-сервера в Минске и уничтожением выставленной на нем информации накануне ноябрьского референдума в Беларуси.

Еще один пример: известно, что во время августовского путча в Москве в 1991 году многие люди, имевшие доступ к электронной почте, с ее помощью посылали своим знакомым за пределами СССР информацию о том, что они видели и слышали в Москве. Думается, сообщения очевидцев из «горячих точек» и сегодня регулярно появляются в Internet. Эти своеобразные дневники или репортажи, безусловно, были бы расценены нашими потомками как ценный исторический источник.

Но для того, чтобы выполнять роль такого источника, информационные ресурсы Internet должны быть, как минимум, зафиксированы и сохранены для истории. Учитывая, что общее количество информации, циркулирующей в сети, уже сегодня имеет астрономические масштабы и продолжает стремительно нарастать, мы сталкиваемся с весьма нетривиальным случаем экспертизы ценности этой информации. Очевидно, что абсолютное ее большинство носит сиюминутный характер и не имеет исторической ценности. Но как выделить ту жемчужину в куче мусора, за которую историки будущего скажут нам спасибо?

Для того, чтобы решить какую-то проблему, общество должно как минимум ее осознать. Такое осознание уже произошло (по крайней мере, в среде профессионалов) в отношении электронных документов, образующихся в процессе современного делопроизводства. Проблемам рождения, учета, отбора и долгосрочного хранения таких документов посвящено, пожалуй, наибольшее число из всех публикаций по архивной тематике, появившихся в последние пять - семь лет.

По сравнению с проблемами, порожденными системами безбумажного делопроизводства, документирование и отбор на хранение ресурсов Internet пока не выглядит столь насущной задачей. В краткосрочной перспективе, действительно, ущерб от бесследного исчезновения обновляемых Web-страниц совершенно несопоставим с тем хаосом, которым угрожает нам отсутствие надежных средств хранения электронных документов. Но большое, как известно, видится на расстоянии, и сегодня трудно представить эту проблему глазами наших отдаленных потомков. Не исключено, что процессы, происходящие в Internet сегодня, покажутся им чем-то сопоставимым с пожаром Александрийской библиотеки.

Сегодня каждый желающий при наличии достаточных финансовых средств и определенной инфраструктуры может поставлять в Internet практически любую информацию. Даже домохозяйка или школьник могут заказать или изготовить собственноручно страничку и разместить ее на сервере одного из многочисленных провайдеров. Организация посOLIDнев может позволить себе завести собственный сервер, помещая и удаляя с него информацию по своему желанию.

Львиная доля этой информации, скорее всего, останется практически невостребованной современниками. «Повисев» некоторое время на сервере, эти данные будут затем стерты. Скорее всего, никаких следов их существования не останется, если создатель информации не пожелает сохранить ее на своем компьютере или дискетах. Но даже и в (этом случае вряд ли он сможет хранить данные достаточно долго, чтобы они стали представлять интерес в качестве исторических свидетельств. Похоже, что такая судьба уже постигла первую белорусскую

Web-страничку в Интернете, созданную несколько лет назад на сервере Академии наук Республики Беларусь. Нетрудно представить, каким историческим раритетом стала бы эта страничка через несколько десятилетий, если бы о ее сохранении своевременно позаботились.

Правда, информация, вызвавшая чей-то интерес, обладает в Internet способностью к размножению. Если какие-то данные интересуют одного, нескольких или даже очень многих пользователей сети, они перекачают эти сведения на свои компьютеры. Но это мало что меняет, так как в дальнейшем каждый из них волен распоряжаться полученными данными как хочет: использовать их, хранить или по истечении времени стереть за ненадобностью. Учет посетителей конкретной Web-страницы организовать в принципе несложно, но проконтролировать дальнейшую судьбу скачанной ими информации невозможно. И уж если она не сохранилась у создателя, рассчитывать на длительное сохранение такой информации потребителем не приходится, не говоря уже о том, что далеко не всегда она будет должным образом документирована.

Такое положение вещей будет сохраняться, пока кто-то не возьмет на себя функции отбора и хранения информации, поставляемой в Internet. К сожалению, пока не ясно даже, кто должен этим заниматься. Специалисты в теории и практике архивного дела, как уже упоминалось, сосредоточены в первую очередь на проблеме сохранения электронных документов как свидетельств деловой активности. При таком подходе архивной фиксации в Internet могут подлежать только формы регистрации посетителей сервера, протоколы оформления допуска к информации и тому подобные записи, действительно являющиеся прямым продуктом деловой активности. Собственно Web-страницы с их графическим оформлением и выставленной на них информацией теоретики архивного дела склонны рассматривать не как документы, а как публикации.

В определенном смысле такой подход имеет свои резоны. Но встает вопрос: кто должен хранить публикации такого рода? Хранение публикаций на бумажных носителях, как известно, является прерогативой библиотек и книжных палат. Означает ли это, что именно библиотеки должны позаботиться о сохранении электронных публикаций? По-видимому, дело обстоит именно так в отношении статей и монографий, авторы которых все чаще отказываются от долгого и дорогостоящего процесса публикации в обычных журналах, а попросту выставляют свои произведения в Internet в виде текстовых файлов. Например, в обзоре литературы по проблемам управления электронными докумен-

тами, распространенном Международным советом архивов в 1996 году,¹⁷⁸ около 50 ссылок сделаны на публикации в Internet.

Библиотеки вполне в состоянии комплектовать свои фонды электронными публикациями точно так, как они делают это в отношении традиционных публикаций: включать свои электронные адреса в списки рассылки электронной почты, а также самостоятельно производить поиск, отбор и считывание на свои компьютеры статей, выставленных на серверах научных учреждений и оргкомитетов конференций.

Это потребует от библиотек дополнительных расходов на приобретение соответствующей техники и оплату телекоммуникационных каналов, а затем на хранение публикаций в машиночитаемом виде и обеспечение доступа читателей к ним. При известной нищете наших библиотек эта финансовая сторона проблемы достаточно серьезна. Решить ее можно будет только тогда, когда сначала сами библиотекари, а затем руководители, в руках которых находится финансирование культурных программ, осознают качественное изменение ситуации в сфере библиотечного комплектования. Тем не менее, есть все основания полагать, что рано или поздно (хотелось бы, конечно, пораньше) эта проблема будет решена, тем более, что в чисто техническом плане копирование, хранение и воспроизведение файлов в текстовом формате не представляет непреодолимых трудностей (в крайнем случае их можно просто распечатать и предоставлять читателям в бумажном виде).

Более сложной представляется ситуация с Web-страницами как таковыми, если понимать под ними совокупность красочных графических (а порой уже и анимационных) заставок, разнообразных текстов и баз данных, организованных в разветвленную гипертекстовую структуру с перекрестными ссылками, звуковое сопровождение и, наконец, программные средства, обеспечивающие воспроизведение этой картины в таком виде, как она задумывалась и создавалась. Выше уже отмечалось, что такая страница может представлять историческую ценность, причем не только информативную, но и в определенном смысле музейную. Нашим потомкам, безусловно, будет интересно увидеть первые Web-страницы в том виде, в котором их видим мы на экранах наших компьютеров, точно так же, как мы сегодня с интересом разглядываем первые аэропланы или вглядываемся в неприятательные кадры люмьеровской киноленты о прибытии поезда.

¹⁷⁸ Electronic Records Management: A Literature Review /Prepared by Alf Erlandson International Monetary Fund for the International Council on Archives Committee on Electronic Records. April 1996.

Сохранение такой страницы - дело далеко не столь тривиальное, как сохранение «плоского» текстового файла, прежде всего по причине сильной зависимости от технических и программных средств воспроизведения. Чтобы увидеть Web-страницу на экране и «попутешествовать» по ней, необходима соответствующая программа, обеспечивающая перемещение по записям магнитного носителя и отображение электронных сигналов в виде распознаваемых человеком символов и изображений. В свою очередь, эта программа способна работать только под управлением определенной операционной системы. Наконец, сама операционная система довольно жестко связана с такими техническими характеристиками компьютера, как тип монитора и процессора, объем оперативной памяти и т.п. Надо ли говорить, что спустя несколько десятилетий найти работоспособную технику для воспроизведения сегодняшней мультимедиа-программы будет весьма непросто.

Вряд ли реально возложить задачу массового хранения ценных Web-страниц на музеи, которые должны с этой целью держать в рабочем состоянии компьютеры соответствующей эпохи. Эта задача, скорее всего, окажется неразрешимой по причине своей дороговизны и отсутствия запасных частей.

Интерес представляет опыт Британского музея науки, который успешно воссоздал действующую имитационную модель ЭВМ «Пегасус» 1958 г. выпуска на современном персональном компьютере IBM-486. На его экране воспроизводится панель управления «Пегасуса» и его дисплей, на котором сообщения появляются в том виде, в каком они представляли пользователям этой машины. С помощью «мыши» можно нажимать кнопки на панели управления, вызывая соответствующие реакции виртуального «Пегасуса».¹⁷⁹ Тем не менее и этот перспективный подход не решает всех проблем. Ведь при переходе на технику каждого нового поколения и новую операционную систему данную моделирующую программу придется всякий раз адаптировать, если не воссоздавать заново.

Понимание сложностей, связанных с последующим воспроизведением, отнюдь не способствует сохранению Web-страниц. При обновлении такой страницы ее создатель, может быть, и мог бы заархивировать предыдущую версию, но он вправе подумать: стоит ли это делать, если через несколько лет воспроизвести ее будет уже негде? Ситуация

¹⁷⁹ Doron Swade. Collecting Software: Preserving Information in an Object-Centred Culture. In: Electronic Information Resources and Historians: European Perspectives /Ed by Seamus Ross and Edward Higgs. St. Katharinen, 1993. P.93-103.

могла бы существенно измениться, если бы все знали, что существует некая организация, специально занимающаяся этой проблемой. В таком случае, даже при отсутствии на сегодняшний день удовлетворительного решения, можно было бы ожидать, что в будущем оно будет непременно найдено.

Эту задачу вряд ли стоит возлагать на библиотеки или музеи. Думается, что она в большей мере относится к компетенции архивной отрасли, которая вынуждена решать аналогичные проблемы для со- хранения документов электронного делопроизводства. То, что Web-страница не рассматривается в качестве официального документа (record в англоязычной терминологии), отнюдь не препятствует ее архивному хранению. Архивы хранят подшивки старых газет, топографические карты, ленты кинохроники и другие документальные материалы, не являющиеся свидетельствами деловой активности организаций - фондообразователей. Хранение копий информации, некогда постав- лявшейся организацией в Internet, вполне вписывается в круг архивных задач.

Следовательно, Web-страницы должны стать объектом интереса со стороны архивов, осуществляющих прием па хранение электронных документов или готовящихся к этой роли. В Республике Беларусь с этой целью создается специализированный Научно-исследовательский центр электронной документации (БелНИЦЭД), штатная эксплуатация которого должна начаться в 1998 году. В любом случае ему придется решать проблемы архивного хранения таких сложных электронных объектов, как геоинформационные системы, гипертекстовые докумен- ты и т.п. В ходе решения этих проблем наверняка будет найден вариан- т, пригодный для фиксации и воспроизведения информации, по- ставляемой в Internet.

Но, помимо технических проблем, необходимо преодолеть и орга- низационные. Нужно добиться, чтобы организации, создающие Web-страницы для себя или на заказ, обеспечивали средства копирования и фиксации обновляемой информации. Необходим также нормативный акт, который определял бы правовой статус Web-страницы как специ- фического вида информационного ресурса (электронной публикации) и регламентировал порядок ее передачи на архивное хранение. А глав- ное, должны произойти изменения в головах создателей таких страниц осознание ими того факта, что созданное их руками может представ- лять интерес для потомков, и ради этого стоит пойти на дополнитель- ные материальные затраты, неизбежно связанные с архивным хране- нием информации в электронном виде.

Наиболее заинтересованной стороной в данном вопросе являются историки. Именно они пострадают в первую очередь, если потенциально ценные источники исчезнут бесследно. В конечном счете пострадает от этого все общество, и ущерб будет становиться все более тяжелым по мере того, как роль глобальной информационной сети в жизни цивилизации будет возрастать. Но осознание проблемы может прийти в общество только через историков - именно они призваны сыграть роль болевого рецептора, сигнализирующего о неблагополучии, и донести свою озабоченность до широкой общественности и руководителей, ответственных за принятие решений.

Оськин Аркадий
г.Новополоцк

ПОЛОЦК В INTERNET

Internet входит в нашу жизнь. Число пользователей сети растет в геометрической прогрессии. Уже сейчас по оценкам специалистов в сети хранится более 6 терабайт информации - в 3 раза больше, чем в крупнейшем книгохранилище мира - Библиотеке конгресса США. Internet активно используют в своей работе ученые и врачи, преподаватели и военные, экономисты и политики. Все чаще можно услышать и об историках, выполняющих свои исследования с помощью Internet.

В сети имеется довольно много серверов, выставяющих информацию, которая может оказаться очень полезной при проведении исторических исследований. Только сервер исторического факультета University of Kansas, например, содержит перечень ссылок на исторические ресурсы в Internet объемом в 50 печатных страниц.

Среди всего этого многообразия, меня особенно интересовала информация о Полоцке и Полотчине. Поэтому с момента подключения Полоцкого государственного университета и мировой компьютерной сети я систематически провожу в Internet поиск, используя ключевые слова "Полоцк" и "Полотчина".

Информация о Полоцке в Internet динамична. Объем ее постоянно растет. Так, если поиски в марте-апреле текущего года давали 67 ссылок, то последние запросы в октябре-ноябре возвращают 87 ссылок. Обзору серверов, выставяющих в Internet, страницы, где упоминается Полоцк, и посвящена настоящая статья.

Всю информацию можно разбить на несколько групп.

К первой группе отнесем серверы, которые условно назовем энциклопедическими.

Информация, выставленная на них, напоминает статьи из энциклопедии, посвященные тому или иному факту, событию, объекту. Типич-

ным представителем этой группы является сервер Universität des Saarlandes (Saarbrücken, Германия). Адрес сервера- <http://www.jura.uni-sb.de/>. Сервер содержит странички, посвященные всем белорусским городам, оставившим свой след в истории. Есть на нем, естественно, и страница, посвященная Полоцку. Объем ее невелик - около 5 Кбайт. Кратко пересказана история города, отмечены наиболее знаменательные события и исторические памятники, приведен ряд иллюстраций - Полоцкая София, церковь Св. Евфросинии Полоцкой, титульный лист скороиновской Библии и т.д.

Фрагмент этой страницы приведен на рис.1.

Вторую группу образуют серверы, содержащие биографии известных людей. Все их можно объединить названием "Жизнь замечательных людей". Среди фактов биографии, естественно, упоминается место рождения знаменитости.

Именно так, через место рождения, мы попали на сервер University of St. Andrews из Шотландии, хранящий биографии всех выдающихся европейских ученых. Приведем адрес сервера: <http://www.st-and.ac.uk/>. В разделе «Математики» этого сайта помещена биография Бориса Григорьевича Галёркина, который родился 4 марта 1871 года в Полоцке (рис 2). Сервер хорошо организован. После установления с ним связи на экране появляется карта Европы с помеченными городами - местами рождения знаменитостей. Выбрав интересующий Нас город, можно попасть на страницу, содержащую ссылки на биографии известных ученых, родившихся в данном месте.

Довольно многочисленна группа серверов,ставляющих в Internet генеалогическую информацию. Естественно, что наиболее полно представлены генеалогические древа европейских монархов. Нашлось на них место и для полоцких князей и княгинь. Причем больше всего ссылок на страницы, посвященные Рогнеде. Одна из таких страниц с сервера с адресом <http://www.hypertree.com/> представлена на рис. 3.

На странице имеются ссылки на сына Рогнеды - Ярослава, отца - Рогволода, мужа - киевского князя Владимира. Переместившись по ссылке «Ярослав», мы попадем на соответствующую страницу со ссылками на внуку Рогнеды - Анну Ярославну.

В нижней части каждой странички указано, сколько поколений отделяет нас от того человека, которому посвящен данный документ.

Интересно, перемещаясь по ссылкам, проследить историю этого рода. На рис 4. приведена фотография Роберта Месси, нашего современника, прямого потомка Рогнеды.

Довольно значительно число серверов, посвященных истории наполеоновских войн.

И на эту группу мы вышли по ключевому слову «Полоцк». Типичный сервер этой группы представлен на рис 5. Здесь приводится карта движения Наполеона от границ в глубь России, причем все значительные пункты на его пути иллюстрируются гравюрами.

Вот, пожалуй, и все наиболее значительные и наиболее интересные серверы, посвященные Полоцку. К сожалению, среди них не оказалось ни одного, созданного в Белоруссии нашими исследователями. Считаю, что здесь открывается огромное поле для совместной работы исследователей Полоцкого государственного университета и Полоцкого историко-культурного заповедника.

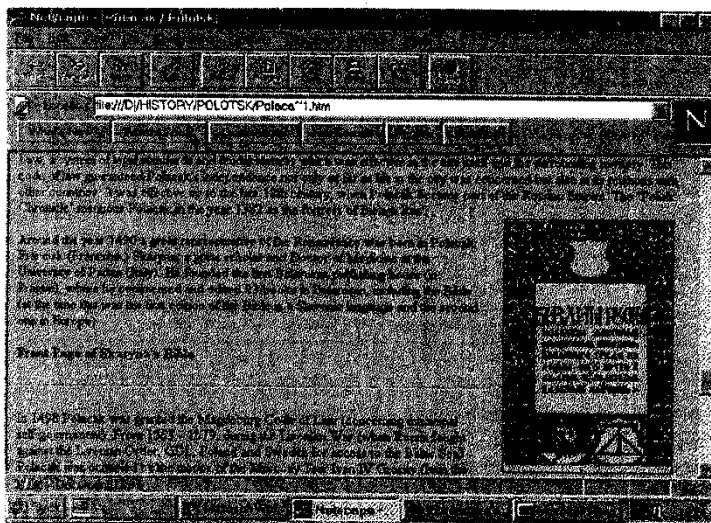

Рис. 1. Север <http://www.jura.uni-sb.de/>. Титульный лист Библии Франциска Скорины.

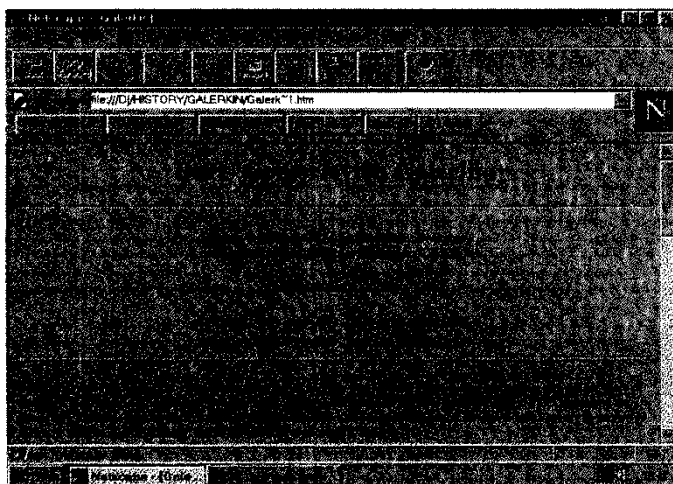

Рис. 2. Сервер <http://www.st-and.ac.uk/>. Страница, посвященная Б.Г.Галёркину.

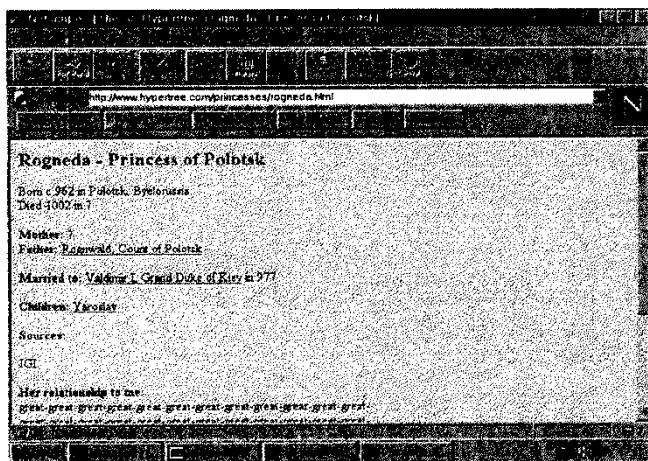

Рис. 3. Сервер <http://www.hypertree.com/>. Страница Рогнеды.

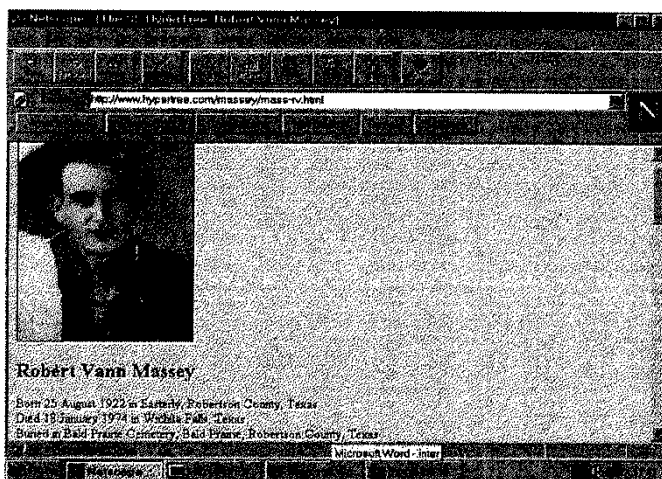

Рис. 4. Сервер <http://www.hypertree.com/>. Страница Роберта Месса.

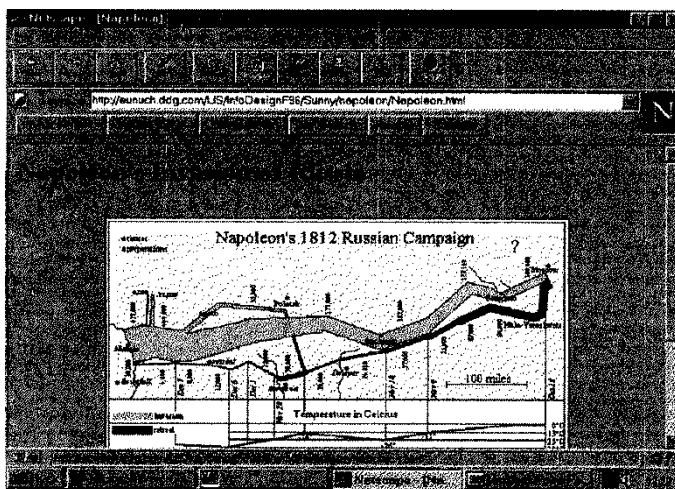

Рис. 5. Сервер <http://eunuch.ddg.com/>. Карта наступления и отступления Наполеона в войне 1812 года.

ГІСТАРЫЧНЫЯ МОГІЛЬНІКІ ПОЛАЦКА. ДА ПРАБЛЕМЫ ІХ ВЫВУЧЭННЯ І АХОВЫ

ICOMOS - Міжнародная Рада помнікаў і мясцін - адна са складовых частак "архітэктурнай спадчыны", вызначае тэрмін "site" - "мясціна". Гэта - усе тапаграфічныя абшары і краявіды, творы чалавека або камбінаваныя творы прыроды і чалавека, якія ўяўляюць сабой каштоўнасць з археалагічнага, гістарычнага, эстэтычнага, этналагічнага, ці антрапалагічнага пункту гледжання /1/. Сюды ўваходзяць гістарычныя сады і паркі, могільнікі.

Могільнікі - адна з форм культурнага набытку, звязаная з гісторыяй дадзенага месца. Сустрэкаем тут сляды мінулага многіх пакаленняў. Памяць - выток культуры.

Наступныя чатыры галоўныя якасці могільнікаў вымушаюць разглядаць іх, як гісторыка-культурныя каштоўнасці. Могільнік - гэта архіў памяці, які захоўвае дакументы аб людзях, што былі сярод нас. Гэта - гісторыя горада, народа. Могільнік - сакральнае (святое), асвятчанае месца, як і царква. Раней, уваходзячы на могільнік, знімалі шапкі. Могільнік - гэта музей мастацтва, архітэктуры, дакументаў розных стыляў і эпох. Тут можна бачыць творы майстроў скульптуры, архітэктуры, мастацкага кавальства і ліцця. Нарэшце, могільнік - гэта неад'емны элемент урбаністыкі, звязаны з планіровачнай сістэмай горада, яе развіццём. Сканцэнтраванасць зеляніны на могільніку робіць яго надзвычай каштоўным элементам гарадскога краявіду.

Сукупнасць вышэй пералічаных каштоўнасцей, якімі валодаюць могільнікі, паказвае іх вялікую ролю ў нацыянальнай культуры. Вось чаму мы павінны захоўваць могільнікі.

Аднак зараз архітэктурная спадчына катэгорыі "мясціна" у нашай краіне практычна не вывучаецца і не ўключана ў сферу горадабудуўнічага ўпраўлення. Практика праектавання заснавана на прынцыпе "штучнага праектавання" выяўленай нязначнай часткі помнікаў. А ў гэты час паступова страчваецца асяроддзе гэтых помнікаў, без якога крыніца не можа быць поўнай. Менавіта архітэктурная спадчына катэгорыі "мясціна" здольна звязаць усе ў адзінае цэлае. Вывучэнне, захаванне і народагаспадарчае выкарыстанне яе павялічыць інфармацыйны патэнцыял мясцовасці.

У 1996-1997гг. у рамках вучобы і падрыхтоўкі дыпломнай працы ў летняй школе "Нясвіжскай акадэміі" было праведзена вывучэнне гістарычных могільнікаў Полацка. У выніку працы, якая складалася з

натуральных даследванняў, вывучэння пісьмовых крыніц і картаграфічнага матэрыяла, сабранага Полацкім гісторыка-культурным музеем-запаведнікам, высветлілася, што горад валодае значнай спадчынай у гэтай частцы культурнага набытку.

Дахрысціянскія пахаванні крывічоў уяўлялі сабой курганы, групы якіх утваралі курганныя могільнікі. ёсць меркаванне, што мноства ўзвышшаў, што паказаны ў ніжняй частцы і верхнім левым куце плана С.Пахалавіцкага "Аблога Полацкага Кар. Сц. Батурай у 1579 г.", ёсць не што іншае, як курганныя могільнікі. На шэрагу планаў: 1707 г. (шведскі), 70-х - 80-х гг. XVIII ст. (Клеменція Тамашэўскага), канца XVIII ст. (пасля 1781 г.), у трохкутніку вуліц, што ў XIX ст. называліся: Спасская, Віцебская, Старавакзальная (зараз гэта - усходняя частка квартала паміж вуліцамі Гоголя і Пушкіна, Камуністычнай і К.Маркса) адзначаны тры пагоркі правільнай круглай формы дыяметрам каля 40 м. На плане Дз. Струкава 60-х - 70-х гг. XIX ст. іх заставалася два. Падобнае ўзвышша на плане 1707 г. адзначана побач са слабадой Экімань, а на плане 1772 г. побач з Міхайлаўскім могільнікам знаходзіцца паддоўжаны ўзгорак авальнай формы памерам прыкладна 35х60м. Цалкам верагодна, што гэта курганы.

З пераходам да хрысціянства з IX-X да кан. XVIII ст. існаваў звычай пахавання ў храмах і каля іх. У Полацку вядомы храмы-пахавальні: пахавальня полацкіх епіскапаў Спас-Юравіцкага манастыра (кан. XI - пач. XII ст.), храм Параскевы-Пятніцы Барысаглебскага манастыра (XI ст.), царква Барыса і Глеба Барысаглебскага манастыра (кан. XI - пач. XII стст.), храм-пахавальня на стрэлцы Ніжняга замка (XI ст.), храм на Верхнім замку (канец XII ст.).

Раскопкамі Пакрышкіна ў 1913 г. былі знойдзены пахаванні XII ст. ля Сафійскага сабора. У Сафійскім саборы XVIII ст. быў склеп, як і ў Езуіцкім касцэле Св. Стэфана (XVIII ст.), Спаса-Еўфрасіннеўскай царкве Спасаўскага манастыра (з XVI ст. -?), могільнікавым касцёле Св. Ксаверыя (XVI ст.), могілікавай царкве Св. Міхаіла (XVII ст.). Бяссклепныя пахаванні былі таксама ў касцэле Св. Ганны Бернардынскага манастыра і, напэўна, у тым ці іншым выглядзе ва ўсіх каталіцкіх і ўніяцкіх храмах, пабудаваных да апошняй чвэрці XVIII ст.

Нам вядома аб храме вялікакняскай эпохі ля Чорнага ручая на Вялікім пасадзе. Могільнік, што ўтварыўся ля яго, існаваў да XIV ст. Да 1579 г. гарадскі могільнік знаходзіўся ля гандлёвай плошчы на месцы сучаснай плошчы Волі паміж вуліцамі Фрунзе і Талстога.

У раёне сучаснай вул. Юбілейнай, якая да пачатку XIX ст. была за мяжой гарадской тэрыторыі, існавалі праваслаўны і габрайскі могільнікі. Тэрыторыя першага, пазначанага на плане 1778 г. як "благочестивое кладбище", зараз знаходзіцца часткова пад забудовай

палітэхнікума, часткова пад вул. Пушкіна. Габрайскі могільнік, верагодна, самы старавечны з габрайскіх у горадзе, - знаходзіўся на ўсход ад яго на адлегласці каля 1300 м. Паміж імі ў 1781 г. была пабудавана Пакроўская царква (як могільнікавая), і планавалася быць размешчаны праваслаўны могільнік. Магчыма, ён прадугледжваўся дзеля "батальёнаго лазарета" - "казармы інвалідной каманды" (планы: пасля 1781 г. і пасля 1804 г.). Аднак на плане 1858 г., дзе паказана дрэўная Пакроўская царква, няма будынка лазарэта і могільнік не пазначаны. Таму не вядома дакладна, ці існаваў ён тут у гэты прамежак часу (з 80-х гг. XVIII па 50-я гг. XIX ст.). На больш позніх планах могільнік у гэтым месцы не пазначаны. Рэшткі пахаванняў, што былі знойдзены пад час будаўнічых прац у 1997 г., з'яўляюцца, верагодна, адзінакавымі пахаваннямі святароў ля царквы.

Пад час археалагічных даследаванняў падмуркаў Пакроўскай царквы 1991 г. быў знойдзены шматлікі рэчавы матэрыял, які сведчыць аб існаванні на гэтым месцы паселішча XII ст. Цалкам мажліва, што былы праваслаўны могільнік - "благочестивое кладбище" - быў сучасны гэтаму паселішчу. Ён існаваў да пачатку XIX ст.

Час утварэння габрайскага могільніка, што знаходзіўся на ўсход ад яго, не вядомы. Ён мог узнікнуць і ў XIV-XV стст. і раней. Сляды яго яшчэ памятаюць старыя жыхары.

Тое ж можна сказаць і аб узнікненні габрайскага могільніка, які існаваў да сярэд. XX ст. у Задзвінні (тэрыторыя старавечнага Слабадскога пасада XII ст.). Трэці габрайскі могільнік - самы вялікі ў горадзе (6,72 га), што быў ліквідаваны ў 50-я гг. XX ст., знаходзіўся па вул. Ленінградскай. Можна меркаваць, што ён утварыўся ў сярэд. XVIII ст.

Да пач. XX ст. існавалі два могільнікі ля Крывога ручая ў Задзвінні. На адным з іх была царква Івана Багаслова. Зараз на гэтых тэрыторыях знаходзяцца спецкабінат і прыватная забудова. На плане 1707 г. на поўдзень ад больш позняга могільніка "Фатынаўка", што захаваўся да нашага часу, пазначаны вялікі могільнік з капліцай. Цалкам мажліва, што гэта капліца - царква Пятніцы, пазначаная на рэтраспектыўным плане Дз. Струкава (60-я-70-я гг. XIX ст.). Нам вядома аб двух могільніках у слабадзе Экімань: пры царкве (касцёле) Св. Георгія, што існаваў да сярэд. XIX ст. і ля царквы св. Якіма і Ганны (існаваў да 2-й пал. XX ст.).

Могільнікі былі пры ўсіх полацкіх манастырах. Могільнік Спаса-Еўфрасінеўскага манастыра існаваў да 1928 г. На плане 1918 г. пазначаны могільнік ля Барысаглебскай царквы Барысаглебскага манастыра. Вядома, што першы хрысціянскі місіянер - ісландзец Торвальд Вандроўнік, які ў X ст. прапаведваў хрысціянскія ідэі ў Полацку, быў пахаваны ў заснаваным ім манастыры Івана Прадцечы на Востраве.

Манастыр знік у сярэд. XVI ст., аднак праз тры стагоддзі на сваім малянку Дз. Струкаў (60-я гг. XIX ст.) пазначае гэта месца "кости на кладбище". Могільнік Багаяўленскага манастыра існаваў да 2-й пал. XX ст. Могільнік Міхайлаўскага на Гарадцэ манастыра, што ўзнік, напэўна, адначасова з заснаваннем манастыра, пазней стаў гарадскім праваслаўным. У час 1-й сусветнай вайны ён значна павялічыўся (больш, чым у пяць разоў) за кошт ваеннага могільніка і складаў каля 3.3 га. У 30-я гг. дзеля пашырэння аэрадрома, які знаходзіўся побач, Міхайлаўскі могільнік быў знішчаны.

Самым старажытным быў у Полацку могільнік "Гарадзішча" на месцы першапачатковага ўмацаванага цэнтра горада. Знакі яго захоўваліся да 20-х гг. XX ст. Зараз тэрыторыя Гарадзішча знаходзіцца пад прыватнай забудовай.

Самымі старажытнымі з дайшоўшых да нашага часу з'яўляюцца могільнікі "Ксаверыя" і "Фатынаўка". Першы - былы каталіцкі - быў закладзены езуітамі ў кан. XVI ст. На гэтым месцы, як мяркуецца, быў адзін з манастыроў, заснаваных Еўфрасінняй Полацкай у XII ст., - мужчынскі Героргеўскі. Могільнік "Фатынаўка" узнік не пазней сярэд. XVIII ст.

Стараверскі могільнік "Грамы" можна аднесці да 2-й пал. XVIII ст., але не пазней пач. XIX ст., калі тут знаходзіліся вёскі Грамы і Граменкі, якім ён, напэўна, належыў.

У 1797 г. указам улад пахаванні ля цэркваў забараняліся і прадпісвалася ўстройваць могільнікі за населенымі пунктамі, агароджаваючы іх ровам ці валам. У канцы XVIII ст. быў закладзены праваслаўны могільнік "Чырвоны", а пазней (калі дакладна не вядома) побач з ім - лютэранскі.

Узнікненне сучаснага Экіманскага могільніка на месцы былой французскай батарэі 1812 г. - помніка археалогіі XVI ст., пісьмовыя крыніцы адносяць да сярэд. XIX ст.

Такім чынам, нам вядома пра пятнаццаць могільнікаў, што існавалі ў Полацку на працягу XIX-XX стст. Шляхам аналізу картаграфічнага матэрыяла для большасці з іх устаноўлены дакладныя месцы знаходжання і межы ў працэсе іх развіцця з прывязкай на сучасным літаадбітку. Да сёняшняга часу з іх захавалася пяць: "Ксаверыя", "Фатынаўка", "Чырвоны", "Грамаўскі", "Экіманьскі" (батарэя). Натурнымі даследаваннямі выяўлены адзін аб'ект могільнікавай архітэктуры - капліца кан. XIX - пач. XX ст. і 127 элементаў могільнікавага мастацтва: 81 надмагільны помнік і 46 агародж, якія з'яўляюцца ўзорами кавальскага мастацтва і таксама патрабуюць захавання і вывучэння.

Вельмі важна таксама звярнуць увагу на такі неад'емны элемент могільнікаў, як дрэвы. Шмат у якіх краінах старыя дрэвы з'яўляюцца предметам пільнай увагі і пашаны. У Чарнагорыі ля горада Будвы,

напрыклад, захаваліся двухтысячагадовыя аліўкавыя дрэвы, якія ўражваюць сваёй прыгажосцю. На могілніках Полацка адзначана 10 дрэў, якія перасягнулі мяжу, якая дазваляе лічыць іх помнікамі прыроды.

Усе пералічаныя могілнікі, бясспрэчна, маюць важнае значэнне з гістарычнага пункту гледжання. Акрамя таго, могілнікі "Ксаверыя", Экіманскі (батарэя), як і тэрыторыі былых могілнікаў: Міхайлаўскага, усіх трох габрайскіх, ля Крывога ручая, слабады Экімань, маюць вялікае значэнне для археалагічнай навукі. Аднак, ці маем мы права разглядаць іх у гэтым аспекце?

Са старажытных часоў вызначэнне канкрэтных межаў могілнікаў ровам, валам, сцяной служыла, як падаецца, не толькі фізічным ці псіхалагічным бар'ерам для непажаданага пранікнення жывёл ці чалавека, а хутчэй за ўсё, як знак, які перадаваў аднаўляючыся на працягу ўсяго часу да будучага Суднага Дня, павінен быў зберагаць гэта святае месца ад парушэння (напрыклад, ад забудовы).

Зараз існуе тэрмін у 50 гадоў пасля апошняга пахавання, пасля якога дазваляецца тэрыторыю зачыненага могілніка ўключаць у гаспадарчую дзейнасць. Гэты тэрмін быў устаноўлены, верагодна, у часы ваяўнічага атэізму, бо парушэнне могілніка ў прынцыпе супярэчыць асновам хрысціянскай веры. У той жа час можна з вялікай доляй верагоднасці дапусціць адпаведнасць кожнага з гістарычных могілнікаў Полацка ICOMOSаўскаму вызначэнню "site" з пункту гледжання гістарычнай каштоўнасці.

З-за таго, што да гэтага часу гісторыка-культурныя каштоўнасці катэгорыі "мясціна" практычна не вывучаліся і не ўлічваліся пры планаванні гаспадарчай дзейнасці: у выніку будаўніцтва ў Полацку ў 1987-1996 гг. аўтадарогі страчаны планіровачныя структуры старавечных Экіманскага і Запалоцкага пасадаў і ў другі раз парушана тэрыторыя Міхайлаўскага могілніка, аб чым пісаў мясцовы друк у 1993 г. У той жа час ніхто не звярнуў увагу на тое, што з 1984 па 1994 г. ішла забудова шматпавярховымі жылымі дамамі былога габрайскага могілніка па вул. Ленінградскай, хаця да гэтага часу не прайшоў яшчэ абавязковы тэрмін у 50 год. Так сціраецца памяць, сляды гісторыі.

Такім чынам, нам падаецца, што захаванне тэрыторый былых могілнікаў, аб якіх нам вядома, у недатыкальнасці ў сэнсе забудовы - гэта, перш за ўсё, праблема маральная. Засноўваючыся на гэтым, неабходна дамагацца выключэння на гэтых тэрыторыях капітальнага будаўніцтва. Яны павінны быць акрэслены і выкарыстоўвацца выключна, як зялёныя зоны, у якіх заўсёды існуе патрэба. Адначасова мы захаваем і інфармацыйны патэнцыял мясцовасці.

Для захавання выяўленых на сёняшні дзень тэрыторый існуючых і былых могільнікаў, асобных элементаў могільнікавага мастацтва і аб'екта могільнікавай архітэктуры - капліцы "Чырвонага" могільніка, дрэў-помнікаў неабходна ўключэнне іх у Спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей.

У далейшай працы па рашэнню праблемы аховы гістарычных могільнікаў Полацка і Полацкага раёна можа быць прыменена, на наш погляд, "Горадабудаўнічая праграма зберажэння і выкарыстання гісторыка-культурнай спадчыны Смагонскага раёна", распрацаваная інстытутам "БелНДІ гіпрасельбуд" /3/, якая прадугледжвае захаванне, вывучэнне, зберажэнне і выкарыстанне гісторыка-культурнай спадчыны ў сельскай мясцовасці. У прымяненні яе да мэтай аховы гістарычных могільнікаў яна будзе складацца з наступных этапаў:

першы этап - складанне гістарычных даведак, пааб'ектныя натурныя даследаванні, вывучэнне і сістэматызацыя гісторыка-культурных каштоўнасцей ужо вядомых аб'ектаў;

другі этап - выяўленне новых аб'ектаў, якія маюць гістарычную і эстэтычную вартасць, шляхам складання "Карт могільнікаў" на кожны аб'ект горада і раёна;

трэці этап - улік усіх выяўленых помнікаў могільнікавай даўніны ва ўстаноўленым парадку з іх рэгістрацыяй на месцы, распрацоўкай адпаведных картасхем на падведаных тэрыторыях;

чацвёрты этап - распрацоўка прапаноў па зберажэнню помнікаў могільнікавай даўніны і помнікаў прыроды з імі звязаных, вызначэнне іх ахоўных зон на мясцовасці (графічнае);

пяты этап - распрацоўка комплекса мерапрыемстваў: арганізацыйных, накіраваных на вывучэнне і ўлік; сацыякультурных, накіраваных на духоўнае засваенне і папулярызацыю існуючых гісторыка-культурных каштоўнасцей могільнікаў; спецыяльных, звязаных з планаваннем распрацоўкі навукова-праектнай дакументацыі па аб'ектах і рэсурсным забеспячэннем асноўных відаў работ на гісторыка-культурных каштоўнасцях, у тым ліку з указаннем магчымых аб'ёмаў і крыніц інвестыцый.

У апошнія гады праблема адносінаў грамадства да могільнікаў час ад часу ўздымаецца і ў рэспубліканскім, і ў мясцовым друку. Як правіла, гэта бывае звязана з пачасціўшыміся актамі вандалізму. Так, адносіны да продкаў - паказчык чалавечага сумлення, а стан утрымання могільнікаў і іх захаванасці - паказчык цывілізаванасці краіны.

У Польшчы праца па ўліку захаваных месцаў пахаванняў пачалася ў 1975-1980 г. І да сённяшняга часу адпрацавана і зацверджана на ўзроўні Міністэрства культуры метадалогія яе правядзення. На сёняшні дзень у 10-ці ваяводствах з 49-ці завершаны ўлік могільнікаў,

для 2-х былі апублікаваны каталогі. У пераважнай большасці ваяводстваў, якія праводзяць улік, працы набліжаюцца да канца. Усяго па краіне складзены "Карты могільнікаў" для 25000 аб'ектаў.

Праца па ахове могільнікаў некалькі гадоў таму распачата ў Літве. Беларусь у гэтай справе на самым пачатку шляху, і таму вельмі важна разуменне праблемы дзяржавай і мясцовым кіраўніцтвам і іх падтрымка.

Літаратура

1. Гліннік В. Міжнародная Рада помнікаў і мясцін (ICOMOS). //Архитектура и строительство. - 1996. - № 4.
2. Тарасаў С. Калі прыйшло на Беларусь хрысціянства? - 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі. //Звязда. -1993.
3. Латан Н.А., Зигмантович И.В. Историко-культурное наследие сел Беларуси. Градостроительная программа его сохранения. // Архитектура и строительство Беларуси. - 1994. - № 1.

Поскряков Олег
г. Новополоцк

ПРИМЕНЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ КЛАССИФИКАЦИИ КЕРАМИКИ ПОЛОЦКОГО РЕГИОНА

Керамика, как особая категория археологических исследований, из-за массовости ее распространения, многообразия конкретных форм, технологий ее изготовления и орнаментации играет большую роль в определении культурной и хронологической принадлежности многих археологических памятников, установлении генетической связи между отдельными культурами и т.д.

В фондах Полоцкого историко-культурного заповедника находится богатейший материал по керамике, найденной в Полоцке и Полоцком районе. А в век тотальной компьютеризации общества возникла необходимость перевода документов заповедника в электронную форму, в том числе и документов, связанных с керамикой. Также актуальной является проблема по систематизации и классификации керамики с использованием ЭВМ. Поэтому возникла идея разработки проекта, решающего данные проблемы. Проект в глобальном масштабе должен предусматривать следующее:

- перевод текстовых и графических документов в электронную форму с использованием технологий сканирования и распознавания текста; разработку или использование уже существующих поисковых систем, позволяющих быстро находить и обрабатывать электронные документы;

- разработку инструментальных средств, облегчающих первичную подготовку данных, описывающих конкретный экземпляр керамической коллекции; проведение статистической обработки и дальнейшего широкого сравнительного анализа коллекций с использованием разработанных методов и пакетов статистической обработки.

В данный момент ведется работа над частью предлагаемого проекта, связанной с разработкой инструментария археолога по первичной подготовке данных. Разрабатывается программа для персонального компьютера (ПК), позволяющая при минимальных знаниях археологов работы с ПК осуществлять графическую обработку отсканированных рисунков керамических профилей и автоматический расчет характеристик и показателей сосудов в целом, либо их частей.

В основу расчетов положена общая детализация форм керамических сосудов (пока без учета дополнительных деталей: ручек, поддонов и пр., не имеющих массового распространения), а именно: шейка, венчик, основание шейки, горловина, тулово, плечико, придонная часть, дно.

Для характеристик как отдельных сосудов, так и всего комплекса керамики вводятся четыре основные категории показателей: по абсолютным размерам; форме сосудов; орнаментации; технике их изготовления, предлагавшиеся Лабораторией археологических исследований Уральского университета для программы статистической обработки керамики из археологических раскопок.

Так как чаще всего, особенно при раскопках поселений, собираются коллекции, содержащие в массе только обломки сосудов, выбираются показатели по сокращенной программе. Рассмотрим кратко отдельные категории показателей.

Параметры сосудов

Абсолютные размеры отдельных деталей сосуда составляют его параметры. В зависимости от конкретных форм (типа) находится и количество параметров, всего их предлагается восемь (рис. 1.):

- P1 - диаметр по венчику;
- P2 - диаметр по основанию;
- P3 - наибольший диаметр по тулову;
- P4 - диаметр дна;
- P5 - общая высота;
- P6 - высота шейки;
- P7 - высота плечика;
- P8 - высота придонной части.

Указатели форм сосудов

Высотно-горловинный - определяет высоту горловины (шейки) по отношению к ее диаметру

$$\Phi Б = P6/P1$$

Широтно-горловинный - определяет ширину горловины сосуда. Наиболее точно этот показатель может быть получен по формуле

$$\Phi B = (P1 + P2) / (2 * P3)$$

Указатель профилировки шейки - определяет степень отгиба шейки сосуда от ее основания (если значение отрицательно - шейка вовнутрь)

$$\Phi Г = ((P1 - P2) * 5) / P6$$

Указатель выпуклости плечика - позволяет определить изгиб верхней части тулова сосуда

$$\Phi Ж = (P3 - P2) / (P7 * 2)$$

Для сосудов, не имеющих шейки, но с выпуклым туловом (наибольший диаметр по тулову), этот указатель характеризует форму верхней части - фактически горловины сосуда

$$\Phi Ж = (P3 - P1) / (P7 * 2)$$

Орнаментация сосудов

Характеристика керамики по орнаментации может быть дана по следующим группам признаков:

- I - по отдельным элементам узора;
- II - по технике выполнения отдельных элементов;
- III - по степени орнаментированности;
- IV - по насыщенности узора.

Техника изготовления сосудов

Техника изготовления сосудов включает характеристики по трем группам показателей: 1) составу глины; 2) технике обработки поверхности сосудов; 3) обжигу сосудов.

На данном этапе проектирования программа позволяет по заранее отсканированным и сохраненным как монохромные графические файлы формата BMP рисункам наружной дугообразной кромки венчика и его профиля рассчитать значения параметров сосуда и указателей формы. Первый рисунок необходим для вычисления диаметра венчика, являющегося исходным параметром P1, зная который можно вычислить диаметр для любой точки профиля, в том числе и параметры P2 и P3. Второй рисунок используется для вычисления параметров P6 и P7. На основании вышеприведенных параметров вычисляются указатели форм: ФБ, ФВ, ФГ и ФЖ. Результаты расчета заносятся в базу данных формата DBF, которая будет использоваться в дальнейшем для проведения статистической обработки.

На будущее планируется интегрировать технологии сканирования и обработки в единый процесс, что в свою очередь позволит одновременно с процессом обработки решать проблему перевода графических документов в электронную форму. Для орнаментации сосудов предполагается использовать систему распознавания образов.

Единственным недостатком пока является невозможность автоматизировать процесс сбора данных по технике изготовления, поэтому данные должны собираться вручную на основании визуальных оценок. Большие требования предъявляются к качеству исходных графических материалов (рисунки профилей, орнамента), так как от него зависит правильность получения данных для расчета необходимых параметров.

Первые положительные результаты работоспособности разрабатываемой программы были получены при обработке отсканированных с входным разрешением 100 dpi произвольных тестовых профилей, а более полная проверка будет проводиться непосредственно на документах по керамике Полоцкого историко-культурного заповедника.

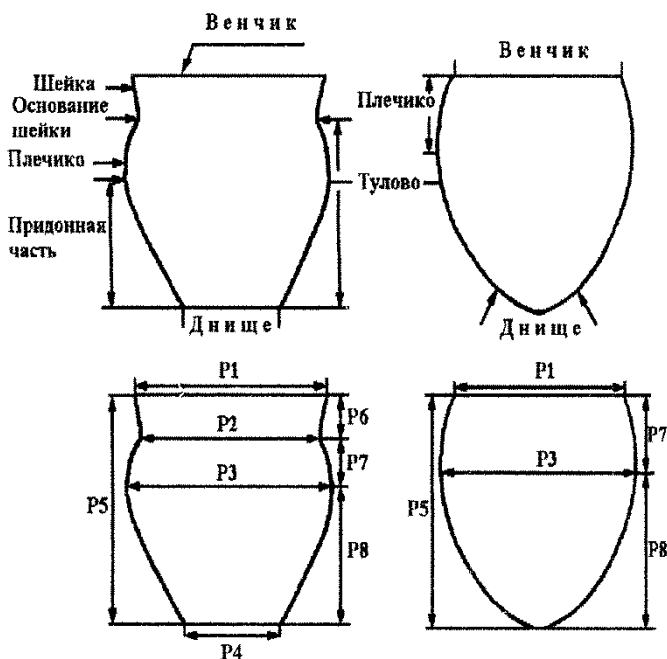

Рис. 1. Название отдельных частей и параметры сосуда.

АГЛЯД ФОНДАЎ ПА ГІСТОРЫІ ПОЛАЦКАЙ ЕПАРХІІ (па архівах С.-Пецярбурга і Масквы)

На працягу стагоддзяў існавалі на Полацкай зямлі змяняючы адна другую праваслаўныя і грэка-каталіцкія епархіі. Полацкая праваслаўная епархія адна са старэйшых на тэрыторыі Беларусі і створана ў 992 г.

У 1511 г. кароль Сігізмунд дазволіў называць полацкіх уладароў архіепіскапамі Полацкімі, Віцебскімі і Мсціслаўскімі.

Калі маскоўскі цар Іван IV Жахлівы захапіў Полацк, епархія была падзелена на дзве часткі і мела двух епіскапаў. З 1563 па 1579 гг. маскоўскі мітрапаліт накіраваў епіскапа Полацкага і Вялікалуцкага, а кіеўскі мітрапаліт - Полацкага, Віцебскага і Мсціслаўскага. Царкоўнае кіраванне ажыццяўлялася на падставе судовай граматы Яраслава (так званы крутак Яраслава). Вялікія князі, пачынаючы з Вітаўта, пацвярджалі правы і даравалі новыя прывілегіі праваслаўнай царкве.

У выніку Брэсцкай уніі Полацкая епархія перайшла пад уладу грэка-каталіцкага архіепіскапа Германа Загорскага. Па загаду Варшаўскага сойма ў кастрычніку 1632 г. праваслаўныя Полацкай епархіі падпарадкоўваліся архіепіскапу Магілёўскай епархіі.

Да Полацкай уніяцкай епархіі належылі Полацкае, Віцебскае, Інфлянцкае ваяводства, Курляндскае герцагства. На беларускіх землях яна была буйнейшай па тэрыторыі і колькасці прыхаджан. Полацкімі архіепіскапамі былі асобы таленавітыя, адукаваныя: Мялецій Смятрыцкі, Антоній Сялява, Гаврыіл Календа, Фларыян Грэбніцкі, Ясон Юноша-Смагаржэўскі, Іраклій Лісоўскі, Ісафат Кунцэвіч, Ісафат Булгак, Васіль Лужынскі і інш.

Большасць з іх былі адначасова і ўніяцкімі мітрапалітамі. У епархіі праходзілі жорсткія сутыкненні праваслаўных з уніятамі. Прыкладам таму забойства непамяркоўнага Ісафата Кунцэвіча (13.11.1623 г.).

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай у 1833 г. Полацкая праваслаўная епархія была адноўлена, а грэка-каталіцкая рашэннем Полацкага царкоўнага сабора 1839 г. - скасавана.

Кіруючым органам у епархіі была духоўная кансісторыя, якая дзейнічала на падставе статутаў 1841 і 1883 гг. Яна налічвала 5-7 сяброў на чале з архіерэям. Пры кансісторыі, якая знаходзілася ў

Віцебску, дзейнічала канцылярыя пад кіраўніцтвам сакратара, які прызначаўся обер-пракурорам Св. Сінода. Акрамя духоўных, адміністрацыйных і судовых распараджалася скасаваннем шлюбав, апекай і інш. непадсуднымі агульнаграмадзянскаму суду справамі.

Спыніла сваю дзейнасць пасля абвяшчэння дэкрэта 21 студзеня 1918 г. аб аддзяленні царквы ад дзяржавы.

У 1920-30-я гады пад рэпрэсіі трапілі не толькі святары, але і архівы канфесійных устаноў. Яны гінулі, траплялі за мяжу, альбо ў асабістыя зборы. Утварэнне Цэнтральнага архіва Беларусі нека спыніла гэты працэс.

Асноўная маса дакументаў, якія датычацца гісторыі Полацкай епархіі, перад Другой сусветнай вайной зберагалася ў Дзяржаўным архіве Віцебскай вобласці. Пасля вайны яны без вопісаў былі пераведзены ў Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР. Поўніліся архіўныя фонды Полацкай епархіі матэрыяламі, якія вярталіся з гістарычных архіваў Латвіі, Літвы, архіваў Горкаўскай, Ленінградскай, Смаленскай і інш. вобласцяў Расіі.

Па ўліковых дадзеных Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі ў г. Мінску на 01.01.97 г. у фондзе 2531 "Полацкая праваслаўная духоўная кансісторыя" захоўваецца 631 справа, а ў фондзе 3245 "Беларуская (Полацкая) грэка-каталіцкая кансісторыя" налічваецца 886 спраў, з якіх невялікая частка належыць Полацку.

Што вядома пра лёс архіўных спраў Полацкай епархіі? Выпіс з гарадскіх кніг Полацкага ваяводства сведчыць аб тым, што ў 1728 г. згарэла шмат царкоўных спраў. Вядома, што пасля далучэння беларускіх земляў да Расіі распаўсюджаннем улад старажытных дакументы з царкоўных і манастырскіх архіваў (у тым ліку, мабыць, і Полацкай епархіі) вывозіліся на Усход. Але ж, нягледзячы на страты, дакладная запіска з канцылярыі Віцебскага губернатара ад 10 снежня 1893 г. паведамляе пра наяўнасць у архіве Полацкай кансісторыі каштоўных старажытных спраў. Пра колькасць матэрыялаў у вопісу Полацкай кансісторыі сведчаць прыклады А.П.Сапунова ў "Витебской старине". У першым томе паведамляецца, што справа "Ведомости о числе присоединенных из унии с 1833 по 1839 гг." ўлічана пад нумарам 1839.

З фондаў кансісторый, якія захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Мінску, самы вялікі - Мінскай кансісторыі, 42342 спр., а самы маленькі - Віцебскай, 1 спр. Полацкая і Беларуская кансісторыі налічваюць звыш 1000 спраў, шкада, не вельмі інфарматыўных. У асноўным гэта метрычныя кнігі і выпісы з іх, спавядальныя ведамасці, фармулярныя спісы святароў.

Апрача гэтага пратаколы паседжанняў, рапарты благачыных, матэрыялы пра будоўлю і стан цэркваў, манастыроў, кліравыя ведамасці

(на жаль, толькі крastoўскага благачыння), справаздачы аб становішчы царкоўна-прыходскіх школ за 1856-1895 гг. Цікавасць для даследчыкаў уяўляе актавая кніга за 1789 год з фонда Полацкай праваслаўнай кансісторыі, якая пачынаецца з запісу пра смерць мітрапаліта Ясона Юношы-Смагаржэўскага.

Канфесійнае становішча на полацкіх землях адлюстроўваюць таксама дакументы благачынняў Полацкага ўезда, манастыроў - Полацкага Багаяўленскага, Віцебскага Маркава, Тадулінскага Успенскага, цэркваў Віцебскай губ., справы з фондаў Мінскай і Магілёўскай кансісторый.

Між іншым большую частку дакументаў, якія датычацца гісторыі Полацкай епархіі, трэба шукаць за межамі Беларусі.

Перш за ўсё гэта справы Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт-Пецярбурзе з фонда 796 "Канцылярыя Свяцейшага Сінода", у якім даследчыкі знойдуць справаздачы Палацкай кансісторыі за 1856-1913 гг., звесткі пра колькасць прыходаў, цэркваў і манастыроў, пра ўзаемаадносіны праваслаўнай і ўніяцкай царквы, ведамасці цэркваў з вызначэннем месца, віда і даты будавання, асабістыя справы архіепіскапаў, справы пра Полацкі Багаяўленскі, Віцебскі Маркаў манастыры Полацкай епархіі.

Значны навуковы інтарэс маюць матэрыялы фонда 797 "Канцылярыя обер-пракурора Сінода" аб будаўніцтве новых, рэстаўрацыі цэркваў спісы разбураных цэркваў, планы і каштарысы на перабудаванне базільянскіх кляштараў у праваслаўныя царквы, справа пра ўзаемаадносіны праваслаўных, грэка-каталікоў і каталікоў, пра ціск на ўніяцкіх святароў ад каталіцкай царквы ў Полацкай епархіі.

Справы, што належаць да фонда 799 "Гаспадарчае кіраўніцтва пры Сінодзе" адлюстроўваюць фінансаванне і тэхнічнае забеспячэнне будаўніцтва і рамонта цэркваў, у тым ліку дома Полацкай духоўнай кансісторыі, страхавыя аркушы по ацэнцы і апісанню з падрабязнымі данымі пра тып, памеры і стан захавання будоўляў цэркваў Полацкай епархіі.

Справы, што належаць да фонда 823 "Канцылярыя мітрапаліта грэка-ўніяцкіх цэркваў у Расіі" дазваляць аб'ектыўна паказаць ролю Полацкай епархіі на працягу стагоддзяў.

У фондзе 824 "беларуска-літоўскай духоўнай калегіі" захаваліся інвентары фальваркаў, кляштараў, матэрыялы візітацыі цэркваў, паслужныя спісы іерархаў Полацкай епархіі, даклады Полацкай курыі.

Праектная дакументацыя, фатаграфіі, планы цэркваў, манастыроў і духоўных устаноў Полацкай епархіі месяца ў фондах 835 "будаўнічыя планы і фатаграфіі Сінода" і 1293 "Тэхнічна-будаўнічы камітэт". У надта цікавым фондзе 834 "Рукапісы Сінода" даследчыкі знойдуць

"Гісторыю Полацкай епархіі" у 2-х частках, падрыхтаваную выкладчыкам Полацкай духоўнай семінарыі К.Гаворскім, ліставанне мітрапаліта Фларыяна Грэбніцкага, пратаколы по сакрэтных справах, што маюць дачыненне да архіепіскапа Полацкага Іаана Касоўскага, расклад гарадскіх і сельскіх прыходаў, цэркваў і прычтаў Полацкай епархіі канца XIX ст.

У асабістым фондзе Сербіновіча К.С. дакументы па гісторыі полацкіх манастыроў, паслужныя спісы, запісы размоў і ліставанне з архіепіскапам Полацкім Васіліем, нататкі пра стан праваслаўнай царквы, дакладныя запіскі епіскапа Полацкага Савы, справы аб выніках рэвізіі духоўных навучальных устаноў Полацкай епархіі, спісы манашак і паслушніц Спаса-Еўфрасіньёўскага манастыра на 1847 г., ліставанне з сястрой Еўфрасіняй Сербінавіч і ігуменняй Полацкай, Полацкім брацтвам, рэктарам духоўнай семінарыі, епіскапамі і інш.

Справы фондаў "Кантроль пры Сінодзе", "Прысутствіе по справах праваслаўнага духавенства", "Вучэбны камітэт пры Св. Сінодзе", "Вучылішчны Савет пры Св. Сінодзе", гістарычных і археалагічных таварыстваў - і гэта ўсё досыць не поўны пералік фондаў па гісторыі епархіі ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве ў Санкт-Пецярбурзе.

Архіў Санкт-Пецярбургскага філіяла Інстытута гісторыі Расійскай АН зберагае ў сваіх сховішчах мноства цікавых матэрыялаў. У гэтым паведамленні згадаю толькі асабісты фонд П.Н.Дабрахотава, былога сябра Полацкай духоўнай кансісторыі, настояцеля Багаяўленскага манастыра і рэктара духоўнай семінарыі, архімандрыта. Пасады спрыялі ягонай дзейнасці калекцыянера. За гэты час збор Дабрахотава папоўніўся комплексамі дакументаў базіліянскіх манастыроў, справамі аб праваслаўнай царкве і яе ўладаннях, пра Полацкі Багаяўленскі манастыр, рэстры спраў за 1523-1683 гг., журнал семінарыі і інш. У рукапісных аддзелах бібліятэк (Расійская нацыянальная бібліятэка ў Санкт-Пецярбурзе) трэба звярнуць увагу на асабісты фонд папачыцеля ВНА Бацюшкава П.М. (ф.52), у Дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве на ф.293 мастака Струкава Д.М. Аб'ём спраў у фондах невялікі, але сярод іх цікавыя матэрыялы аб Полацкай епархіі і малюнкi.

Цікавыя і даволі разнастайныя дакументы месцяцца на паліцах Расійскага ваенна-гістарычнага архіва. Для нас мае інтарэс збор Вайскова-вучонага архіва з успамінамі афіцэраў, сведкамі старажытнасцяў, пра архіў Полацкай кансісторыі.

Фонды "Галоўнага штаба", "Галоўнага ваенна-тэхнічнага кіраўніцтва" і інш. Змяшчаюць матэрыялы пра перадачу будынкаў былых каталіцкіх, уніяцкіх храмаў праваслаўнай царкве, каштарысы, пла-

ны на будаванне новых і рамонт рузбураных цэркваў, пра ўдзел войск у переносе мошчаў Е. Полацкай з Кіева ў Полацк.

Цікавым дадаткам да архіўных спраў і значную навуковую каштоўнасць уяўляюць апублікаваныя крыніцы Полацкага архіва ў працах Сапунова А.П. "Витебская старина"; Бацюшкавым П.Н. "Памятники русской старины в западных губерниях" т.8., "Записки Василия Лужинского, архиепископа полоцкого"; "Историко-статистических сведения об уездных городах Витебской губернии" А.Семянтоўскага, актах археографічных камісій і інш. Дадзенае паведамленне не ставіць кропку, бо пашуковая праца працягваецца.

Архіўныя крыніцы з РДГА у Санкт-Пецярбурзе.

Ф.796, воп.2, спр.235; воп.60, спр.187; воп.80, спр.572, арк.1-2, 3-6, 10-11, 106-111, 129-134, 158-160, 187; воп.98, спр.925; воп.103, спр.875; воп.1136 спр.1369; воп.440, спр.496-507, 1161; воп.442, спр.19, 28, 35, 40, 112, 152, 190, 289, 340, 389, 435, 483, 544, 595, 647, 699, 751, 802, 847, 895, 975, 1009, 1042, 1095, 1198, 1250, 1300, 1350, 1409, 1466, 1522, 1579, 1988, 2048, 2107, 2167, 2231, 2292, 2409, 2474, 2537, 2599, 2827.

Ф.797, воп.4, спр.16087; воп.5, спр. 19746; воп.6, спр.22303, арк.40; воп.10, спр.27526; воп.11, спр.21158, 29159, 29165; воп.12, спр.30985; воп.14, спр.34835; воп.15, спр.36661, воп.21, спр.47032, арк.5 аб.36; воп.31, спр.36, арк.15.

Ф.789, воп.25, спр.11, 28, 35, 61, 63, 117, 123, 125, 180, 309; воп.26, спр.19, 21, 68, 418; воп.30, спр.19, 20; воп.33, спр. 1458-1462, 1473; 1474.

Ф.823 - значная колькасць.

Ф.824, вол.2, спр.113, 117, 178-194, 203, 205, 257, 262, 284.

Ф.831, воп.1, спр.247.

Ф.835, воп.1, спр.756, 759-767, 770-771, 774, 779, 795-802, 804, 1168.

Ф.834, воп.2, спр.1758, 1810, 1844; воп.4, спр.728.

Ф.1284, воп.225, ч.1, спр.52, арк.8-15, 22-24, 43-44, 173-192, 194-197, 199-200, 213, 226-245, 250-290, 255-357.

Ф.1293, воп.76, спр.62, 130, 175, 232, 272; воп.77, спр.75, 109, 173, 174; воп.113, спр.30, 70, 74, 139, 173, 184; воп.114, спр.3; воп.120, спр.142; воп.121, спр.5; воп.122, спр.66; воп.130, спр.56; воп.131, спр.143; воп.165, спр.18, 19; воп.166, спр.66, 68, 70, 72, 74-82.

Ф.1488, воп.1, спр.429.

Ф.1661, воп.1, спр.126, 321, 333, 342, 360, 362, 538, 545, 689 730 741, 772, 936, 1065, 1385, 1772, 1829, 1841.

РГВИА

Ф.1, воп.2, т.2, спр.2514, арк.1-7.

Ф.400, воп.2, спр.3664, арк.1-32; воп.3, спр.3395, арк.1-34.

Ф.405, воп.7, спр.385, арк.1-369, спр.1942, арк.153-159; спр.2299, арк.1-25; спр.2311, арк.96-111; спр.2359, арк.1-23;спр.2371, арк.25-26, 64-68.

Побаль Леанід
г.Мінск

**СЛАВЯНСКІЯ РОДА - АБШЧЫННЫЯ СТРУКТУРЫ ПОЛАЦКА
І ЯГО БЛІЖЭЙШАГА НАВАКОЛЛЯ
(па археалагічных дадзеных Жалезнага веку)**

На сучасным узроўні нашых ведаў і параўноўваючы іх з археалагічна-гістарычнымі крыніцамі іншых тэрыторый Еўропы, засяленых індаеўрапейцамі розных гапін, ёсць навуковыя падставы зрабіць заключенне, што старажытна-феадальны горад Полацк (летапісны: Полтеск, Полотеск, Полотьск) сфарміраваўся як адзін з усходнеславянскіх цэнтраў на мясцовай аснове. Базай быў умацаваны цэнтр: рода-абшчыннае гарадзішча Ранняга Жалезнага веку, якое тут узведзена і да нашага часу захоўваецца ў заходняй частцы горада, на старажытна-славянскай тэрыторыі. Широкараспаўсюджанае ў гістарыяграфіі сцвярджанне, што сучасныя землі нашай краіны першапачаткова былі заселены балтамі, а значна пазней сюды прыйшлі славяне, не адпавядае гістарычна-археалагічным рэаліям. Балты, як і славяне, многія іншыя народы Еўропы, па сваяму паходжанню з'яўляліся індаеўрапейцамі - вандроўнымі жывёлаводамі і сфарміраваліся як адзіны народ у перыяд каменнага веку ў Прычарнаморска-Прыкаспійскіх стэпавых прасторах. У эпоху неаліта - пачатку бронзы гэтае аб'яднанне распалася. І розныя яго галіны рассяліліся на нашым кантыненте. Славянская галіна індаеўрапейцаў - ад Эльбы на захадзе, да басейна Волгі на ўсходзе, у асноўным у лясных абшарах, прыкладна 5-4 тысяч год таму назад. Межы Прыбалтыкі засялілі індаеўрапейцы - балты. І да нашага часу захоўваюцца многія элементы старажытнасцей, напрыклад, паміж беларусамі, рускімі, украінцамі, палякамі і іншымі славянскімі народамі, з сучаснымі літоўцамі, латышамі, немцамі, французамі і другімі. Адна з груп славян-індаеўрапейцаў асвайвала басейны рэк сучаснай Беларусі, у тым ліку і Полаччыны. На базе славянскіх першапачатковых плямённых аб'яднанняў паступова сфарміраваліся

эканамічна-гаспадарчыя і культавыя незалежныя адна ад другой рода-абшчынныя структуры. Гэтыя працэсы адбываліся не пазней эпохі бронзы. У пачатку жалезнага веку паўсюдна ў Беларусі, на землях Полаччыны, таксама практычна ў Прыбалтыцы, на еўрапейскім кантыненте аседлыя земляробы-жывёлаводы пачалі ўзводзіць у сваіх рода-абшчынных фарміраваннях земляныя ўмацаваныя цэнтры. У іх наваколлях пражывалі абшчыннікі ў "старажытных вёсках" (па сучаснай археалагічнай "тэрміналогіі - на "сёлішчах") у колькасці ад некалькіх пасёлкаў да дзесяці і больш. У працэсе жыцця ля такіх пасёлкаў утвараліся могілнікі бескурганныя, курганныя, "каменныя магілы і курганы", з абрадам крэмацыі па-індаеўрапейскаму пахавальнаму звычайу, а пасля прыняцця хрысціянства - інгумацыі. У перыяды першабытна-абшчыннага ладу практычна ва ўсёй Еўропе быў адзіны этнас - індаеўрапейскі. Сучасная этнічная карта Еўропы паступова склалася ў перыяды фарміравання класавых дваржаў (рабаўладальніцкіх, феадальных, капіталістычных).

У межах Беларусі мелася да 2000 родавых цэнтраў - гарадзішчаў, для параўнання ў Літве - да 1000. У сярэднім родавыя зямельныя тэрыторыі складалі да 100 кв.км, хаця ў межах сучаснага Полацкага раёна - 71 кв.км, на землях Літвы - да 80 кв.км. Па сутнасці кожныя з такіх фарміраванняў з'яўляліся эканамічна незалежныя адна ад другой, аднак пэўныя сувязі паміж імі існавалі. Рода-абшчынныя структуры гэта - "міні дзяржавы" са сваімі ўкладамі жыцця, культавымі сімваламі. Паміж імі не выключаліся канфлікты. У такіх выпадках умацаваныя цэнтры - гарадзішчы з'яўляліся для абшчыннікаў і мясцінамі - сховішчамі разам засноўным багаццем:

Такую функцыю ў перыяд першабытна-абшчыннай пары выконвала і гарадзішча на беразе р. Палаты ў Полацку. На тэрыторыях умацаваных цэнтраў адбываліся сходы абшчыннікаў для вырашэння сваіх жыццёвых пытанняў, грамадска-гаспадарчых, культавых праблем. Полацкае веча, напрыклад, раннефеадальнай пары прадаўжала больш ранейшыя традыцыі ў новых умовах. Па ўзгадненню з суседзямі кожнае з рода-абшчынных утварэнняў мела сваю дакладна акрэсленую тэрыторыю, у большасці выпадкаў граніцы праходзілі па мікаравападзеллах. Абшчыннікі-пасельнікі "старажытных вёсак" вялі аседлы лад жыцця, займаліся жывелагадоўляй, земляробчай справай на выпаленных лясных масівах, мелі свае абшчынныя культавыя свяцілішчы, дзе выконвалі існаваўшыя з індаеўрапейскіх часоў абрады, забяспечвалі свае патрэбы ў штодзённым жыцці, выконвалі "гарадзішчанскую" павіннасць, ахоўвалі пасевы. Пры класіфікацыі ў XII ст. усіх славян і іншых народаў ад самых старажытных часоў леталісец Нестар у своей градацыі не ўжывае тэрміналогіі: "плямёны". І гэта не

выпадкова. Дрыгавічы, крывічы, радзімічы і дзесяткі іншых у Еўропе славян у часы напісання летапісу, не з'яўляліся "плямёнамі". Ёсць усе навуковыя падставы лічыць, што названыя славяне ў недатаванай частцы летапісу гэта - існаваўшы ў гістарыяграфіі ў той час умоўна-тэрытарыяльны, рэгіянальны падзел славян, таксама як і іншых народаў, у далёкай мінуўшчыне розных галін індаеўрапейцаў. Полацк, як шырока распаўсюджаны ў гістарыяграфіі, і іншыя гарады не "заснаваны крывічамі", а ўзнік як адзін з рода-абшчынных цэнтраў пэўнай групы славян, якая па тэрытарыяльнай класіфікацыі Нестара атрымала першапачатковую ўмоўную назву "палачане". Навокал рода-абшчыннага цэнтра-гарадзішча на берагах Палаты ў пэўных палітычна-эканамічных, стратэгічных абставінах (на водных магістралях Палата - Дзвіна) паступова аб'ядноўваліся блізкія і далёкія іншыя славянскія рода-абшчынныя структуры, асабліва пасля прыняцця хрысціянства ў 988 г. ад Візантыі. Такія працэсы былі характэрнымі для Турава, Кіева, Смаленска, Ноўгарада і для іншых рода-абшчынных структур, якія ператварыліся ў раннефеадальныя цэнтры княстваў і атрымалі сваю назву ад гарадоў (Полацкае, Смаленскае, Тураўскае, Наўгародскае і мн. іншыя княствы). І ніколі не існавалі, напрыклад, княствы "Крывіцкае", "Дрыгвіцкае", "Радзіміцкае" і іншыя. Тут таксама можна заўважыць, што грэчаская і рымская рабаўладальныя дзяржавы таксама сфарміраваліся на адносна невялікіх родавых тэрыторыях. Гэта добра асветлена ў адпаведных гістарычна-археалагічных крыніцах¹⁸⁰. Рода-абшчынныя структуры народаў славянскай, балцкай і іншых галін у насладніках да нашых часоў захаваліся агульныя рысы ў многіх галінах ведаў, у тым ліку і ў сімваліцы¹⁸¹.

У ніжняй частцы р. Палаты, прыкладна да 1 км ад месца яе ўпадзення ў Дзвіну, пры растаянні ледавіка 15-10 тысяч год таму назад, карэнны бераг часткова быў размыты, ўтвараўся своеасаблівы востраў, бераг якога з усіх бакоў амываліся водамі ракі, у плане амаль што мае круглую плошчу, памеры звыш гектара. Менавіта гэтая аднос-

¹⁸⁰ Всемирная история. В10т.-М.; Госполитиздат, 1956.-С. 107 і далей; Барров Т. Санскрит. - М., 1976. - С.24; Маяк И.Л. Рим первых царей. Генезис римского полиса. - М.: Изд-во Московского университета, 1983. - С.46 і далей; Всемирная история. В 24 т. - Мн.: Литература, 1997. - Том 6: Римский период. - С.6 і далей.

¹⁸¹ Индоевропейские языки // Большая Советская Энциклопедия. 2-е изд. - М., 1953. - С.98,99; Гамкрідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. В 2 т. / Тбилисский госуниверситет. - Тбилиси, 1984.; Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. - М.: Гуманитарный издательский центр "ВЛАДОС", 1996. - С.9 і далей.

на добра ўмацаваная самой прыродай тэрыторыя, верхняя частка якой узвышаецца над летнім узроўнем р. Палаты да 20 м, паступова ператварылася ў гарадзішча, ва ўмацаваны цэнтр аднаго са славянскіх рода-абшчынных фарміраванняў. Тут можна заўважыць, што 18 км на паўночны ўсход ад сучаснага горада Полацка, ля р. Палата, на левым беразе р. Страдані, правы прыток р. Палата, маецца таксама гарадзішча, памеры пляцоўкі 35x30 м. Два гэтыя родавыя цэнтры маюць блізкія археалагічныя знаходкі жалезнага веку, але аб гэтым будзе сказана ніжэй. У межваенны перыяд, у пасляваенныя годы тэрыторыя гарадзішча ў Полацку была моцна забудавана. У гэтай сувязі археолагі А.М. Ляўданскі, Л.В. Аляксееў, Г.В. Штыхаў, многія іншыя, аўтар гэтых слоў мелі магчымасць толькі ў невялікіх памерах закласці шурфы. Таўшчыня культурнага слоя да 4 - 4,5 м, моцна пашкоджана. Знойдзены старажытнаэпіграфічныя (археалагічныя) рэчы матэрыяльнай культуры розных часоў жалезнага веку (умоўна выдзелены па археалагічнай класіфікацыі культуры - днепра-дзвінская, банцараўская і раннефеадальнага часу), Менавіта з гэтым земляным умацаваннем звязаны падзеі ў першапачатковым горадзе "Полтеску", якія знайшлі сваё адлюстраванне: пад 862 годам.¹⁸²

ЁСЦЬ падставы меркаваць, што адна са "старажытных вёсак" знаходзілася на высокім беразе пры ўпадзенні Палаты ў З.Дзвіну, на захад ад Сафійскага сабора, да яго тут узвядзення. Пры археалагічных працах у ніжніх слаях выяўлены абломкі ляпных посуду: тоўстасценныя гладкія і з расцосамі, па археалагічнай класіфікацыі аўтара - позняга этапа зарубінецкай культуры (II-V ст.ст. н.э).¹⁸³

Другое неўмацаванае паселішча дафеадальнага часу лакалізавалася на правым беразе р. Палаты, на ўсход ад гарадзішча, у напямку сучаснага Чырвонага маста, культурны слой 0,6-1,2 м. Г.В. Штыхаў археалагічна вывучыў плошчу 420 кв.м¹⁸⁴, што складае 1/6 частку ад ім вызначаных памераў помніка, хаця рэальная яго плошча значна большая. Рэшткі моцна разбуранага паселішча маюцца і ўніз ад гарадзішча па цячэнню ракі. Пабярэжжа Палаты ўверх да 10 км і больш моцна забудавана, загаспадаравана. Пры земляных працах тут

¹⁸² Полное Собрание Русских Летописей. Ипатьевская летопись. - СПб., 1908. Т.2.-С.14.

¹⁸³ Поболь Л.Д. Археологические памятники Белоруссии. Железный век. - Мн.: Наука и техника, 1983. - С.175-176.

¹⁸⁴ Штыхов Г.В. Древний Полоцк. IX-XIII вв. - Мн.: Наука и техника, 1975. - С.5-134; збор помнікаў гісторыі і культуры. Віцебская вобласць. - Мн.: БелСЭ, 1985. - С.333-377.

могуць выяўляцца розных катэгорый старажытнасці, аналагічныя гарадзішчанскім і больш ранейшыя. Гэтыя прасторы аўтарам абследаваліся.

Пэўныя культава-міфалагічныя функцыі ад самых старажытных часоў і да нашых дзён выконвае вялікіх памераў камень (які зараз знаходзіцца побач з Сафіяй) пад назвай "Барыс-хлебнік", першапачаткова лакалізаваўся ў вадзе, недалёка ад левага берага З.Дзвіны і ад упадзення ў яе Палаты. У некалькіх кілометрах на ўсход ад гарадзішча, амаль што ў цэнтральнай частцы горада, да нашых часоў захавалася возера Балавае. З ім звязаны многія легенды і паданні яшчэ дахрысціянскага часу. Не выключена, што пры спецыяльных навуковых доследах тут будуць выяўлены важныя археалагічныя матэрыялы. На поўдзень ад гэтага возера, непадалёка ад правага берага З.Дзвіны, пры земляных працах у пасляваенныя гады быў выпадкова выяўлены жалезны меч, які зараз захоўваецца ў фондах мясцовага музея. Не выключена, што тут знаходзіўся старажытны некропаль, які функцыяніраваў і ў перыяд ранняга феадалізму. Значная рода-абшчынная тэрыторыя, прылягаючая да правабярэжжа З.Дзвіны і левабярэжжа ніжняй Палаты, ад XI-XII ст.ст. і да нашых дзён заняты старажытнымі землянымі ўмацаваннямі, сучаснымі жылымі, эканамічна-гаспадарчымі комплексамі хрысціянскімі культавымі пабудовамі. Напрыклад, на плане горада 1707 г. тут азначаны вялікіх памераў абарончыя збудаванні. Уся гэтая прастора з археалагічнага аспекта вельмі перспектыўная.

Далей межы сучаснай левабярэжнай часткі Полацка ўваходзілі ў перыяд першабытна-абшчыннага ладу ў другую рода-абшчынную тэрыторыю. Аўтарам у канцы 50-х пач. 60-х гадоў пры археалагічных доследах было выяўлена тут гарадзішча. Знаходзілася на высокім беразе З.Дзіны, некалькі сотняў метраў ад усходняй часткі Дзвінскага вострава, памеры каля 60х50 м, вышыня дугападобнага вала да 3 м, глыбіня рва - да 1,5 - 2 м. Пляцоўка паніжана ў бок поймы левага рукава З.Дзвіны, з усходняга боку працякаў ручаек, левы прыток З.Дзвіны. Ля вала мелася вялікіх памераў селішча з чорным культурным слоём, уся тэрыторыя разворвалася, у зямлі выяўляліся абломкі гліняных посуду розных часоў. На полі захоўваліся чатыры курганы, іх дыяметр да 10-12 м, вышыня - да 2 м. У аўтара не было магчымасці весці тут палявыя працы. Гарадзішча сярод мясцовых жыхароў было вядома пад назвай "французская батарэя" і што земляное ўмацаванне зрабілі французы падчас вайны 1812 г. Рэальна французская армія ў перыяд той вайны магла вакарыстоўваць гарадзішча для сваіх мэт падчас штурма полацкіх умацаванняў на правым беразе З.Дзвіны. Аднак, гарадзішча было ўзведзена больш за дзве тысячы год раней ад тых ва-

енных падзей. У 70-х - 80-х гадах гарадзішча, селішча, курганы былі знівеліраваны для гарадскіх патрэб. Не выключена, што тут падчас розных земляных работ могуць выяўляцца цікавыя археалагічныя знаходкі. Дарэчы, на карце 1707 г. гарадзішча адзначана адпаведным тапаграфічным знакам як земляное ўмацаванне з працякаючым з усходняга берагу ручаём. У некалькіх сотнях метраў на ўсход ад яго ў З.Дзвіну ўпадае рэчка Бельчыца.

У 20-х гадах па паўднёва-ўсходняй ускраіне сучаснага Полацка, на правым беразе р. Бельчыцы, другая яе назва - Леўкавіца, знаходзілася в. Бельчыца. На правым яе беразе, ва ўрочышчы Валатоўкі, бліз хутара Гваздзёва, каля 3 км ад гарадзішча лакалізаваўся курганны некропаль. Узнік на больш ранейшым селішчы - I тыс. н.э. У 1928 г. А.М. Ляўданскі даследаваў тут 22 курганы, пахаванні па абраду крэмацыі і інгумацыі. Пад некаторымі курганамі меўся культурны пласт таўшчыней да 0,5 м, адзін курган раскапаў Г.В.Штыхаў Аўтар вывучаў гэтыя матэрыялы і ўстанавіў, што яны адносяцца да позняга этапу зарубінецкай культуры (II-V ст.ст.н.э), банцарайскай культуры (VI-VIII стст.), старажытнай Русі. З XII ст. ля Бельчыцы знаходзіліся рэзідэнцыі полацкіх князёў, меліся адпаведныя каменныя пабудовы.

Да 3 км на захад ад гарадзішча, на левым беразе З.Дзвіны, па звесках А. К. Кіркора, у сярэдзіне мінулага стагоддзя ля в. Экімань меліся курганы, напэўна тут існавала і адпаведнае паселішча. Паведамлялася, што ў кургане быў выяўлены "ідал", зроблены з "гладкага шліфаванага каменя, адлюстроўваў чалавека ў доўгай вопратцы і з чашай у левай руцэ", знаходка перададзена ў Віленкі музей старажытнасцяў (г.Вільна). Можна меркаваць, што дадзеныя культывы дахрысціянскі скульптурны вобраз у язычніцкіх светапоглядах рода і абшчынаў выконваў пэўныя культывыя функцыі. Добра вядома, што пасля прыняцця хрысціянства такія сімвалы знішчаліся, але дадзены быў захаваны ў адпаведным кургане. Дарэчы, у межах Беларусі вядома некалькі мясцін, дзе ў зямлі былі закапаны аналагічныя язычніцкія культывыя вырабы. Пошукавыя археалагічныя працы ў левабярэжжы на адлегласці да 8-10 км ад гарадзішча дапамогуць выявіць новыя віды старажытных помнікаў другой рода-абшчыннай структуры.

Далей, тэрыторыя сучаснага Полацкага раёна складае 3200 кв.км. Па звестках на 1977 г. тут меліся 444 населенных пункты, з іх непасрэдна вёсак - 426. Вопыт даследаванняў на тэрыторыі Беларусі паказваў, што практычна ля кожнага з сучасных пунктаў выяўляюцца адпаведныя тыпы старажытнасцяў. Па няпоўных дадзеных у межах раёна маюцца звесткі яшчэ аб 43 гарадзішчах, замчышчах - рода-абшчынных славянскіх цэнтрах. Ніжэй прыводзіцца спісак населеных пунктаў, ля якіх вядомы земляныя ўмацаванні: Бяздзедавічы-Дуброўкі-Качанава,

Бабінічы, Баканы (два), Баркі, Варонічы (два), Глінскі замак, Гомель, Гараны (два), Гаравыя, Гарадок, Дзявічкі, Загуззе, Замошша, Запруддзе, Затрасценне, Званае-Янчыкава, Конны Бор, Кушлякі, Лесава, Мінтурава, Мосткі (Маскі), Нача, Недружна, "Альгердавая дарога", Арлея, Аседкі (Асетна) Піруціна, Палата (Размова аб ім ішла вышэй), Селянец-Смарыгі, Станюкова-Жолнава, Цінаўка, Труды (два), Тураўля, Шпакоўшчына, Юравічы, Якубенкі, Янава¹⁸⁵. Як азначалася, рода-абшчынныя структуры ў дафеадальны перыяд у сярэднім мелі памеры 71 кв.км. Гэтая тэрыторыя была адносна добра заселена славянскімі першабытна-абшчыннымі аб'яднаннямі, далёкімі родзічамі славян-індаеўрапейцаў. Умацаванні ў сярэднім маюць плошчу 0,2-0,5 га. Для некаторых з іх адкрыты селішчы з рознымі матэрыяламі эпох камяня, бронзы, жалеза, ранняга феадалізма. На адным з селішчаў ля в. Рудня, каля 15 км ад Полацка, на правым беразе р. Ушы, былі насыпаны курганы, гэты комплекс аналагічны Бельчыцкаму, аб якім размова ішла вышэй. Многа вядома і курганных могільнікаў, іх даследавалі Л.В.Аляксееў, Г.В.Штыхаў¹⁸⁶ і многія іншыя археолагі ў XIX-XX стагоддзях.

Далейшае глыбокае вывучэнне старажытных славянскіх рода-абшчынных фарміраванняў у Беларусі на землях Полаччыны дапаможа на адпаведных навуковых узроўнях раскрываць многія невядомыя, ці дыскусійныя старонкі гісторыі нашых родзічаў у межах 200—50 пакаленняў жыцця людзей таму назад, калі ўмоўна лічыць пакаленне чвэрць стагоддзя, пасадзейнічае ў напісанні старажытнай гісторыі беларускіх зямель такой, у якой яна была ў рэальнасці.

¹⁸⁵ Збор помнікаў гісторыі і культуры..., прыводзяцца звесткі толькі аб 16 гарадзішчах, адпаведныя іх №№: Арлея (1891), Баркі (1906), Гаравыя (1927), Гараны (1929), Дзявічкі (1948), Загацце (1960), Замошша 1-е (1963), Званае (1966), Малое Сітна (Замчышча, 1980), Мінтурава (1983), Палата (1999), Смарыгі (2012), Труды, два (2020 а,б), Тураўля (Замчышча, 2023), Якубенкі (2041).

¹⁸⁶ Штыхаў Г.В. Крывічы. - Мн.: Навука і тэхніка, 1992. Даследаванні курганы ў Полацкім раёне: Гаравыя (с.114), Баркі (115-117), Вусце (119), Балонь (119-121), Рудня (121-122), Глінішча (122-126), Бельчыца (145), Плусы (145-147), Пуканаўка (150-151), Малое Сітна (153), Захарнічы (153-154), Мінтурава (156), Саланевічы (с.154).

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФРЕСКОК СОБОРА СПАСО-ЕВФРОСИНИЕВСКОГО МОНАСТЫРЯ В ПОЛОЦКЕ

Стенописи Спасского собора Полоцкого Спасо-Евфросиниевского монастыря входили в научный оборот мучительно и долго. Впечатление загадочности, если не таинственности, от пробных расчисток 1929 года преследует фрески доныне, и их отдельные фрагменты, ставшие известными исследователям, так и не вышли из состояния неопределенности.

В задачу краткой заметки А.Л.Монгайта о полоцких фресках входило желание лишь привлечь к ним внимание.¹⁸⁷ И поэтому вряд ли надо придавать значение выводу, согласно которому "мастера, создавшие полоцкие росписи, далеко отошли от образцов византийской живописи".¹⁸⁸ Более обстоятельна публикация А. В.Филатова, в 1972 г. производшего одно из пробных раскрытий на северо-западной грани юго-восточного столба.¹⁸⁹ О.В.Терещатова, приводя справку об изучении фрагментов упомянутых стенописей и давая их описание, уделила внимание преимущественно сюжетному составу.¹⁹⁰ Соглашаясь с П.И.Кеппеном, что эти фрески обнаруживают много общего со стенописями Георгиевской церкви в Старой Ладогe, исследовательница замечает: "Аднак сама манера пісьма, кампазіцыйныя прыёмы, тыпаж, каларыстычная гама фрэсак Бельчыцкага і Спаса-Ефрасінінеўскага манастыроў сведчаць хутчэй аб тым, што полацкі насценны роспіс ёсць сплаў візантыйска-кіеўскіх узораў з мясцовымі".¹⁹¹ Отсюда делаются далеко идущие выводы о существовании самостоятельной местной школы, достигшей высокого художественного уровня.

¹⁸⁷ Монгайт А.Л. Фрески Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Культура Древней Руси. - М., 1966. - С. 137-140.

¹⁸⁸ Там же. С. 140.

¹⁸⁹ Филатов В.В. О фресках XII века Спасского собора в Полоцке // Русское искусство XI-XIII веков : Сб. статей. - М., 1986. - С. 120-128.

¹⁹⁰ Церашчатова В.В. Старажытнабеларускі манументальны жывапіс XI-XVIII стст., - Мінск, 1986. - С. 24-48.

¹⁹¹ Там же. С. 48. См. также: Терещатова О.В., Ходыко Ю.В. Фрески Полоцка в контексте искусства Киевской Руси // Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность: Сб. науч. трудов. - Киев, 1987. - С. 155-160.

Изучением фресок Спасского собора специально занимался в течение нескольких лет А.А.Селицкий, изложивший свои наблюдения и выводы в ряде статей и в монографии, посвященной полоцким стенописям XI-XII вв.¹⁹² Наиболее вероятным временем выполнения спасских росписей автор склонен считать 1135-1145 гг., вопреки мнению о сооружении самой церкви в 1150-е гг.¹⁹³ Исследователь уделяет внимание преимущественно иконографии, тщательно фиксируя раскрытые фрагменты и реконструируя скрытые под позднейшими наслоениями композиции и фигуры. Стилистические аналогии А.А.Селицкий склонен видеть прежде всего в фресках храма Рождества Богородицы новгородского Антониева монастыря, выполненные в 1125 г.¹⁹⁴ Выделяя не менее трех основных манер, автор особенно подчеркивает их разнообразие, попутно заметив что в сравнении со стенописями второй половины XII в. полоцкая живопись заметно старше, архаичнее.¹⁹⁵

До осуществления реставрационного раскрытия всех сохранившихся участков стенописей Спасского собора Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке суждения об их общем характере могут носить лишь предварительный характер. И об этом необходимо помнить, чтобы не оказаться в положении читателя, рискующего судить о содержании книги по ее отдельным страницам. Исходя из известного, вряд ли сегодня стоит настаивать на убедительности предложенных выводов, тем более, что датировка староладожских росписей не столь уж безупречна и нуждается в обосновании, поскольку стилистически тяготеет к циклам рубежа XII-XIII вв. Настаивая на сходстве с ними обсуждаемых полоцких фрагментов, неизбежно следует быть готовым к ответу на вопрос: была ли стенопись выполнена еще при жизни преподобной Евфросинии, скончавшейся в 1167 г.? С другой стороны, сближение этих стенописей с новгородскими фресками Антониева монастыря, датируемыми 1125 г. и отмеченными связями с романской живописью,

¹⁹² Сяліцкі А.А. Фрэскі Спасага сабора ў Полацку // Выяўленчае мастацтва Беларусі - Мінск, 1981. - С. 124-130; он же. Система росписи собора Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Древнерусское искусство / Художественная культура X - первой половины XIII в. - М., 1988. - С. 177-194; он же. Живопись Полоцкой земли. XI-XII вв. - Минск, 1992. - С. 88-153.

¹⁹³ Там же. С. 96. Ср.: Раппопорт П.А. Русская архитектура X-XIII вв.: Каталог памятников // Свод археологических источников. Вып. Е 1-47. - П., 1982. - С. 96-98. №167.

¹⁹⁴ Селицкий А.А. Живопись Полоцкой земли. XI-XII вв. С. 149.

¹⁹⁵ Там же. С. 152.

тоже требует пояснений, отнюдь не равнозначных замечаниям на полях. Говоря иными словами, следует увидеть если не контекст, то хотя бы широкий историко-художественный фон, на котором фрагменты спасских фресок не выглядели бы одиночными либо сопоставимыми с произвольно выбранными памятниками. Речь должна идти прежде всего о культурном ареале.

Еще в начале 1950-х гг. В.Н.Лазарев по поводу спасских росписей заметил: "Хотя основательница монастыря была страстной грекофилкой,... тем не менее росписи основанного ею монастыря имеют, насколько позволяют судить неполностью раскрытые фрагменты, мало общего с памятниками византийской живописи. Тяжелые, массивные головы, крупные черты и большие глаза придают лицам строгое, сумрачное выражение. Это сильное искусство во многом перекликается с росписями Нередицы: как и на фресках Нередицы, лица разделаны при помощи смело брошенных белильных светов, образующих прихотливые линейные узоры".¹⁹⁶ Однако сказанное вовсе не предполагает ближайшее сходство полоцких стенописей с нередицкими, датированными 1199 г.: стилистические особенности и технические приемы обнаруживают весьма существенные различия.¹⁹⁷ И если что сближает оба цикла, так это деформация классического византийского стиля, характеризующего памятники константинопольского художественного круга.

Исследователи полоцких фресок, как правило, в поисках стилистических аналогий ограничивались указаниями на те или иные стенописи XII в., украшающие храмы в пределах русских земель. В этом сказывалась уверенность относительно выполнения привлекаемых для сравнения росписей местными мастерами, а существенные различия истолковывали как результат индивидуальных творческих поисков. В лучшем случае речь шла о своеобразном стиле как указании на сложность генезиса монументальной живописи и на собственных мастеров.¹⁹⁸ Особо были отмечены В.Н.Лазаревым романские черты в рос-

¹⁹⁶ Воронин Н.Н., Лазарев В.Н. Искусство западнорусских княжеств // История русского искусства. - М., 1953. - Т. 1. - С. 320.

¹⁹⁷ См.: Мясоедов В. Фрески Спаса-Нередицы. - Л., 1925; Лазарев В.Н. Древнерусские мозаики и фрески. XI-XV вв. - М., 1973. - С. 47-51. Илл. 243-274.

¹⁹⁸ Лазарев В.Н. История византийской живописи. - М., 1986. - С. 109.

писи собора Антониева монастыря в Новгороде.¹⁹⁹ К сожалению, на константинопольской почве из стенописей этого времени сохранились только две мозаики в южной галерее св.Софии, выполненные вероятнее всего во второй четверти XII в.²⁰⁰ Следующий памятник столичной монументальной живописи - датированные 1164 г. фрески церкви св.Пантелеймона в Нерези, в Македонии, выполненные по заказу Алексея Комнина - сына Константина Ангела и дочери Алексея I Комнина - Феодоры.²⁰¹ Учитывая эти хронологические ориентиры, нетрудно понять, что спасские росписи в целом ближе нерезским фрескам. Общий же фонд византийских стенописей интересующей нас эпохи отличается большим разнообразием, отражающим стилистические направления, в конечном итоге обязанные столичной либо локальным художественным традициям.²⁰² Некоторые из них явно сближаются с характеризующей монументальную живопись малоазийских храмов.²⁰³ Синхронное развитие византийских монументальных форм в их разнообразных вариантах,однако, не препятствует видеть классическую эпоху комниновского стиля в памятниках третьей четверти XII в.²⁰⁴ На фоне известных циклов стенописей этого периода полочки фрески Спасо-Евфросиниевского монастыря пока трудно осмыслить как единое целое: различные фрагменты позволяют заподозрить объединение в работавшей здесь артели мастеров, индивидуальная манера которых крайне трудно поддавалась нивелировке.

¹⁹⁹ Лазарев В.Н. // Искусство средневековой Руси и Запад (XI-XV вв.): XIII Международный конгресс исторических наук. Москва, 16-23 августа 1970 г. - М., 1970. - С. 26-27. См, также: Пуцко В. Новгородские фрески XII-XIII веков // Wandmalerei des Hochfeudalismus im europaisch-byzantinischen Spannungsfeld (12.Und 13, Jahrhundert). Halle, 1983. С 192-195.

²⁰⁰ Whittemore Th. The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul. Third Report. Work done in 1935-1938: The Imperial Portraits of South Gallery. Oxford, 1942. P, 21-32. Pl. XX-XXXVII; idem. The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul. Fourth Report. Work done in 1934-1938: The Deesis Panel of the South Gallery. Oxford, 1952.

²⁰¹ Милькович-Пепек П. Нерези. - Београд, 1966.

²⁰² Skawran K.M. The Development of Middle Byzantine Fresco Painting in Greece. Pre-toria, 1982.

²⁰³ Restle M. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasie. Recklinghausen, 1967. Bd. I-III.

²⁰⁴ Djuric V. La peinture murale byzantine Xlle et XIIIe siecles // XVe Congres International d'etudes byzantines: Rapports et co-rapports. Athenes, 1976. T. III. Art et archeologie: 1. Les grands courants dans la peinture: a. Peinture monumentale. P.16.

Нас не может смущать то обстоятельство, что в системе росписи Спасского собора в целом сохранена общая схема, которая хорошо известна по декору Св. Софии в Киеве, относящемуся ко второй четверти XI в.²⁰⁵ Эволюция иконографической программы, сказавшаяся прежде всего во включении в число сюжетов, украшающих алтарную апсиду композиции Поклонения жертве, осуществлялась порой достаточно медленно. В отношении полоцкого храма пока преждевременно делать какие-либо далеко идущие выводы, до раскрытия древней живописи. Что же касается сюжетов, размещенных на простенках вимы и лопатках подкупольных столбов, то они как будто не служат аргументом против возможного следования константинопольской традиции. По крайней мере нет элементов, позволяющих это положение поставить под сомнение.

Сколь ни ограничены участки раскрытой древней стенописи, все же нельзя не заметить в алтарной части характер моделировки лиц, который отчасти напоминает уже названные фрески церкви св.Пантелеймона в Нерези, 1164 г., конечно заметно уступая им в артистизме. Примерами могут служить головы архидиакона (рис. 1), царя Давида (рис. 2), серафима (рис. 3). Искусная светотеневая лепка обнаруживает не только владение классическими приёмами, но и наряду с этим элементы линейной стилизации светов, хотя здесь они не имеют той почти гротескной формы, которую получают в некоторых византийских росписях второй половины XII в.²⁰⁶ В частности, это имеет место уже в Нерези и достигает своего апогея в фресках церкви св.Георгия в Курбинове, в Македонии, датированных 1191 г.²⁰⁷ В XIII в. скорее происходит как бы обратный процесс, хотя и временами довольно неравномерно и противоречиво.²⁰⁸ Итак, в плане общего развития стиля, прослеживаемого на материале византийских стенописей, место попоцких фресок, о которых идет речь, с достаточной определенностью может быть обозначено в хронологических границах третьей четверти XII в.

²⁰⁵ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. - М., 1960. - С.7-59.

²⁰⁶ Подробнее см.: Лазарев В.Н. Фрески Старой Ладogi. - М., 1960. - С.88-90 (гл.: Приемы линейной стилизации в живописи XII века и их истоки).

²⁰⁷ Hadermann-Misguich L. Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siecle. Brukelles, 1975 (Bibliotheque de "Byzantion". Т.6).

²⁰⁸ Chatzidakis M. Aspects de la peinture murale byzantine du XIIIe s. en Grece// L'art byzantin du XIIIe siecle. Symposium de Sopocani. 1965. Beograd, 1967. P. 59-73; Djuric V. La peinture murale byzantine XIle et XIIIe siecles. P. 40-88.

Совершенно иное впечатление производят головы святых жен на южной стене и на столбах (рис. 4-8). Бледные лица с заостренными подбородками, крупными носами и большими широко раскрытыми глазами, сплюснутые зрачки которых сдвинуты в сторону. Моделировка объемов мягкая, но с достаточно резкими тенями, переходящими в выразительную контурную линию. Это отчасти напоминает манеру, встречающуюся в фресках Спасо-Преображенского собора Мирожского монастыря в Пскове, выполненных греческими мастерами по заказу новгородского архиепископа Нифонта около 1156 г.²⁰⁹ В.В.Филатовым было обращено внимание на технические приемы, использованные при выполнении глаз, с плавными линиями век, смыкающимися не у слезниц, а с внешней стороны разреза глаз; на небольшие подглазные тени и дугообразные брови, плавно спускающиеся линии которых смыкаются с линиями век.²¹⁰ Все это говорит о твердо усвоенных навыках художников, явно обладавших практическим опытом. Где же он был ими приобретен? Вряд ли стоит все, что не находит близких аналогий среди известных памятников, потенциально приписывать местным мастерам, полагая, что это заключение не нуждается в аргументах. Разумеется, нет оснований решительно исключить возникновение в Полоцке к середине XII в. художественной артели. Но она могла быть сформирована только мастерами, принесшими сюда определенные традиции вместе с собственно профессиональным опытом. В данном случае озадачивает явный отход от классически правильных форм, обычно отличающих памятники византийского столичного круга. Правда, этот отход не настолько велик, как в византизирующей романской живописи.²¹¹ Поэтому здесь вряд ли может идти речь о западных тенденциях. Экспрессия в трактовке образов, как известно, заметно нарастает в самом византийском искусстве XII в., находя разнообразные и порой несхожие между собой проявления. На их фоне полоцкие фрески с изображениями преподобных подвижниц не кажутся изоли-

²⁰⁹ Древний Псков. История, искусство, археология: Новые исследования. - М., 1988. Илл. на с. 82, 83, 86, 87.

²¹⁰ Филатов В.В. О фресках XII века Спасского собора в Полоцке. - С. 122, 126.

²¹¹ См.: Weitzmann K. Various Aspects of Byzantine Influence on the Latin Countries from the Sixth to the Twelfth Century// *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 1966. Vol. 20. P. 1-24; Demus O. *Byzantine Art and the West*. New York, 1970 (The *Wrightsmen Lectures*. Vol. III). P. 121-161; idem. *Romanische Wandmalerei*. Munchen, 1968.

рованным явлением.²¹² В контексте всего цикла росписей они сочетаются с живописью, которая как по иконографии, так и по стилю не выходит за рамки представлений о творчестве греческих мастеров рассматриваемого времени.

Изображение преподобного, благословляющего правой рукой перед грудью и держащего в левой раскрытый свиток, расположенное на северо-западном подкупольном столбе (рис. 9), типологически может быть отождествлено с Иоанном Дамаскиным (иногда представляемым в чалме).²¹³ Это лишь одна из фигур представленных здесь подвижников, в строго фронтальных позах, одетых в зеленоватые подрясники и темно-коричневые мантии с аналавом. Широкая обобщенная манера письма при сравнительно небольших масштабах изображений заметно сближает эти образы с византийскими иконами избранных святых в монастыре св.Екатерины на Синае, XI в.²¹⁴, а также с хранящимися там же иконами-менологиями этого же времени.²¹⁵ Не исключено, что именно подобные портативные произведения служили образцами для трудившихся здесь фрескистов. Рисунок и пропорции фигур, а также приемы моделировки наиболее соответствуют византийскому художественному стилю середины XII в., причем без особых бросающихся в глаза архаизмов.

Установление генезиса стиля фресок собора Спасо-Евфросиниевского монастыря, конечно, способно дать ответ на вопрос относительно традиции и мастеров. На сегодняшний день, когда для исследователя доступны лишь отдельные фрагменты стенописей, решение вопроса об отборе образцов серьезно затруднено. Однако, исходя из частично обнаженной от поздних наслоений композиции Деисуса в восточной части придела на хорах (рис. 10), не стоит торопиться оспаривать связь с Константинополем: основания для того дает типологическое сходство лика Христа с представленным на мозаике второй четверти XII в. в южной галерее св.Софии. Речь идет пока лишь

²¹² Следует признать явно безуспешной попытку некоторых писавших о полоцких фресках авторов видеть в изображении одной из представленных подвижниц портрет преподобной Евфросинии Полоцкой: как основательница монастыря и сторожница (ктитор) храма она могла быть представлена лишь в составе донаторской композиции, подносящей модель сооруженной ею церкви Спасу.

²¹³ Sotiriou G. et M. *Icones du Mont Sinai*. Athenes, 1956. T.1. Fig. 62, 63.

²¹⁴ Weitzmann K, *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*. Chicago; London, 1971. Fig. 307.

²¹⁵ Sotiriou G. et M. *Icones du Mont Sinai*. T.1. Fig. 126-144.

об одном из ориентиров из числа возможных, и, конечно, подобные наблюдения могут претендовать исключительно на роль предварительных штрихов.

Если исходить из предположения о том, что известный драгоценный воздвизальный крест работы ювелира Лазаря Богши заказан преподобной Евфросинией к освящению Спасского собора, то освящение последнего надо датировать 1161 г. Следовательно, фрески к указанному времени вероятнее всего уже были выполнены. Попутно надо заметить, что в систему росписей жертвенника введено изображение Богоматери в иконографическом образе Агиосоритиссы, идентичное воспроизведенному на одной из полоцких печатей и отождествленное нами с привезенной из Константинополя иконой Богоматери Эфесской.²¹⁶ Казалось бы, это не согласуется с указанием-жития полоцкой игуменьи на то, что она желала видеть в сооруженной ею второй каменной церкви Богородицы именно "Богородицу Одигитрию". Но это определение не всегда служит свидетельством воспроизведения определенного иконографического типа, а лишь является украшающим эпитетом.²¹⁷ Русские паломники понимали его как "наставница". Если икона была получена от византийского императора Мануила I Комнина (1143-1180) и константинопольского патриарха Луки Хризоверга (1157-1170), то это должно было иметь место между 1157-1161 гг.

Итак, приведённые факты склоняют к выводу о наиболее вероятном выполнении полоцких фресок около 1160 г. Эта дата как будто вполне соответствует стилистическим особенностям открытых фрагментов и характеру моделей, так или иначе связанных своим происхождением с византийским столичным кругом. Затрагивая проблемы стиля по существу еще не раскрытых росписей, надо быть готовым не только к подтверждению высказанных догадок, но и к почти неизбежным ошибкам в некоторых определениях. Но чтобы не ошибиться в подобных случаях, не рисковать репутацией, конечно, остается один выход: не обращаться к изучению подобных памятников вообще. Для нас он совершенно неприемлем.

²¹⁶ Пуцко В. Аб иконе Багамацеры Эфесской у старажытным Полацку // Полацк /Кліўленд/. 1991. - На 8. - С. 16-20.

²¹⁷ См.: Underwood P.A. The Kariye Djami. New York, 1966. Vol.I. P. 166-171; Vol.2. P.1. 329, 330; Троице-Сергиева лавра. - М., 1987. Табл. на с.211.

Рис. 1. Архидиакон. Фрагмент фрески северной стены алтарной апсиды.

Рис. 2. Покаяние Давида. Фрагмент фрески южной стены алтарной апсиды.

Рис. 3. Серафим. Фрагмент фрески северной стены алтарной апсиды.

Рис. 4. Преподобная. Фрагмент фрески на южной стене храма.

Рис. 5. Преподобная. Фрагмент фрески на южной стене храма.

Рис. 6. Преподобная. Фрагмент фрески на южной стене храма.

Рис. 7. Преподобная. Фрагмент фрески на южной стене храма.

Рис. 8. Преподобная. Фрагмент фрески на северо-западном столбе.

Рис. 9. Преподобный. Фреска на северо-западном подкупольном столбе: общий вид и фрагмент.

Рис. 10. Спас. Фрагмент фрески с изображением Деисуса в восточной части предела на хорах.

СПАСАЎСКАЯ ЦАРКВА ПРЫ СТАРОНЬНІМ АСЬВЯТЛЕНЬНІ

Abstract

Усе ведалі аб існаваньні гэтай старажытнай царквы, пабудаванай яшчэ на сярэдзіне 12 стагоддзя. На шчасце яна захавалася і стаіць на тым жа самым месцы і сёння. Ведалі таксама, што існуе на сценах старажытны жывапіс «візантыйскага пісьма». Ведалі, але чамусьці забываліся ці не бачылі, не заўважалі, калі час ад часу сыцены царквы затынкоўвалі, размалёўвалі не раз нанова, або драпалі на іх нейкія знакі, літары, свае імёны. Можа гэта адно з якасьцей чалавечага вока - бачыці, але не заўважаці? І на сёння сыцены Спасаўскае царквы ў Полацаку накіпілі і ўтрымліваюць культурныя слаі многіх пакаленькаў у выглядзе напластаваньняў, падобных на рукапісныя старонкі, каторыя хочацца з цікавасьцю разглядаецца, прачытаць і зразумецца. Але пачынаючы вывучэньне гэтых старонак дасьледчык сутыкаецца з праблемай выбару інструмента, універсальнага інструмента, каторы б дапамог яму распазнаць інфармацыю розных часоў, каторую ўтрымліваюць гэтыя старонкі. Што ж гэта за інструмент? Скальпель, мікраскоп ці кампутар? Ведама «так», але перад усім і ў першую чаргу - вока, чалавечае вока дасьледчыка.

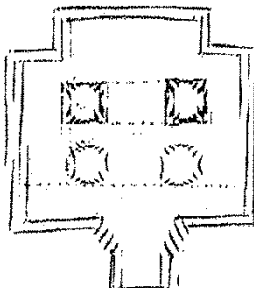
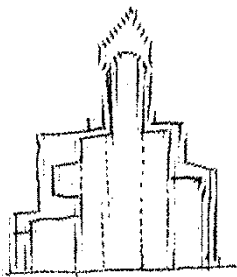
«Што найцяжэй за ўсё? - пытаўся Гётэ і сам жа даваў адказ, - Найцяжэй за ўсё тое што здаецца самым лёгкай: бачыці вачыма тое што знаходзіцца ў цябе перад вачыма».

Малюнкi «з завязанымі вачыма»

Першым і нечаканым заданьнем для кожнага ўдзельніка нашай рэстаўрацыйнай каманды, ёсьць выкананьне двух малюнкаў. Пасьля знаёмства з аб'ектам, кандыдат павінен намалюваць план і перакрой царквы, стоячы да яе спіною і не маючы аб'екта перад вачыма. Гэтыя першыя малюнкi выклікаюць усмешку сваёй непасрэднасьцю, бо зроблены яны бы то «з завязанымі вачыма». Удзельнік амаль што не ведае што малюваць, таму яму прыходзіцца ўспамінаць тое, што толькі што бачыў. Але тым не менш, малюнкi атрымліваюцца надзвычай суцэльнымі, характэрнымі хоць і падобнымі больш на самога аўтара, чым на маляваны аб'ект.

Пры выкананьні другога заданьня, кандыдату дазвалялася знаходзіцца непасрэдна ў асяродку царквы, ці вакол яе, інакш кажучы, меці яе перад вачыма. Як і пры выкананьні першага тэста, час быў абмежаваны 10-15 хвілінамі. Тут, маючы аб'ект перад вачыма, усе пачыналі пералічваць клоны, балясіны, пачыналі вымяраць шагамі,

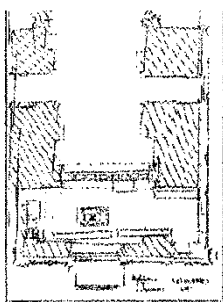
раскінутымі рукамі і нават пядзямі. І што дзіўна, калі «вочы развяза-ны», то малюнкi атрымліваліся фрагментарнымі і бездапаможнымі.

Мал. 1, 2. Перакрой і план царквы намалюваны па ўспаміну, не маючы аб'екту перад вачыма. У гэтым выпадку вока здолела ахапіць аб'ект цалкам.

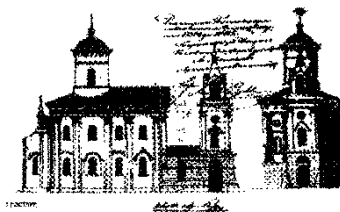
«Ogni dipinto re dipinge se»

Цікава ж як малявалі, як бачылі Спасаўскую царкву папярэднія пакалённы даследчыкаў? Трэба адзначыць, што да пачатку 19 ст. не малявалі і не таму што не захавалася гэтых малюнкаў, а таму што «не бачылі». Гэта здзіўляе, але не бачылі ня толькі нашу царкву - у чалавечай свядомасці не было месца і Акропалю, нават больш доўгі час. Яго бы то і не існавала.

Мал. 3. План той жа царквы, выкананы рысавальшчыкам, каторы знаходзіўся ў асяродку. Тут выканаўцу не хапіла ліста, каб пералічыць і размясціць усё ўбачанае.

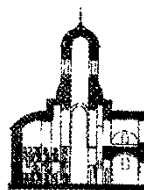
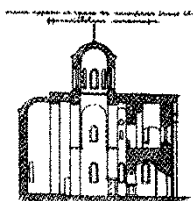
Мал. 4. План верхняга яруса Спасаўскае царквы (1993)

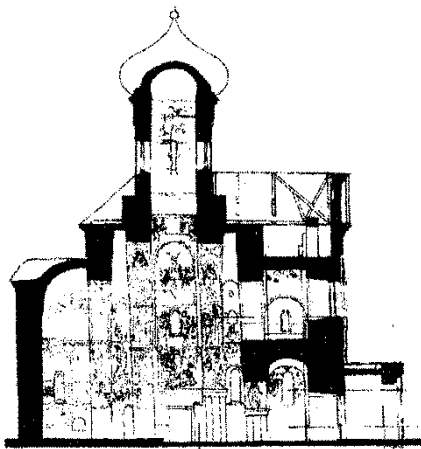
Мал. 5. Праект рэстаўрацыі Спасаўскай царквы, выкананы архітэктарам А. Порто ў 1833 годзе.

Звычайна пры зьмене ўлады, калі полацкія землі захопваліся то каралямі, то царамі - толькі тады на Спасаўскую царкву звярталі ўвагу. Бо трэба было пералічыці, што каму дасталася ў новых межах. І тут маляваліся гіншыя карты з новымі межамі, з'яўляліся другія ўказы. Адзін з такіх указаў і праект рэстаўрацыі нашае царквы выкананы ў студзені 1833 года архітэктарам А. Porto, захаваўся. Нават захавалася «предписание» архітэктара: «по внутреннему и наружному положению храм должен оставаться точно в таком же виде, в каком ныне находится. То стенное расписание, которое внутри храма сохранилось донныне, оставить в том же виде неприкосновенным». Але разглядаючы яго праект, каторы не быў цалкам рэалізаваны, мы бачым, што сам архітэктар не быў паслядоўны свайму ж «предписанию» - ягоны праект прапаноўваў прыбудаваць да царквы калакольню і наданьне фасадам строгасьці ледуанскага стылю.

А ужо наступны дасьледчык, акадэмік архітэктуры канца XIX ст., сьцьвярджаў, што архітэктар Порто парушыў прапорцыі і што галава і барабан царквы павінны быць значна ніжэй, прапануючы вярнуць «изначально правильные византийские пропорции». Тут не цяжка будзе здагадацца, што было модна ў часы акадэміка - «візантыйскі стыль», у якім будавалася мноства храмаў той пары, у тым ліку і каля Спасаўскае царквы.

Мал. 6,7. Малюнкі Спасаўскай царквы апублікаваныя на прыканцы XIX ст. і ў 1988 годзе. Кожны час бачыў і маляваў адно і тое ж па-рознаму.

Мал. 8. Абмерны малюнак Спасаўскае царквы, 1993.

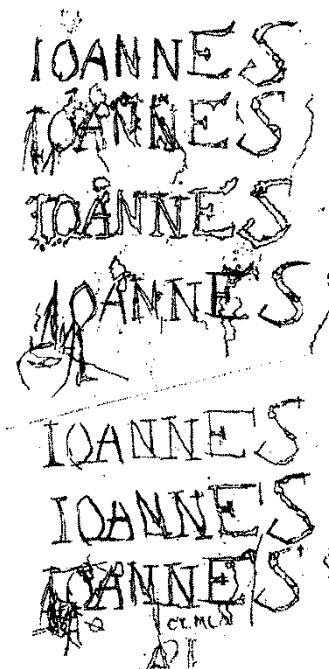
Чым жа можна патлумачыць памылку акадэміка аб вяртаньні «правільных пропорцый»; адсутнасьцю магчымасьці дасьледаваць аб'ект, ці абараніць сваё ўяўленне аб візантыйскай архітэктуры?

Але ж да сёняшняга дня прапорцыі Спасаўскае царквы на малінках дасьледчыкаў то прыніжаныя, то наадварот бяз меры выцягнутыя і гэта пры тым, што сама царква як стаяла так і стаіць на тым жа самым месцы і сёньня, не мяняючы сваіх прапорцый. Сапраўды на гэтых малюнках больш праглядае не аб'ект, каторы маляваўся, а суб'ект, каторы маляваў.

Сёньня пачынаем вымяраць мы. Дапамагае і выратоўвае лічба. Яна расстаўляе усе на свае месцы і ўсталявае норму для вока. Усім знаёма радасьць узьнікненьня малюнка, выкрэсьленага пры дапамозе абмерных лічбавых велічынь, гэты акт будаваньня аб'екта на паверхні паперы і непадабенства яго з нашым першым уражаньнем, гэтае хваляваньне пры адкрыцьці новага погляду на ўжо раней сфармаваны ў нашым уяўленьні вобраз. У такім выглядзе мы ніколі не бачылі гэтую царкву, хоць і маглі знаходзіцца ў ёй ці ходзіці каля яе нямаля год.

Альфабэт

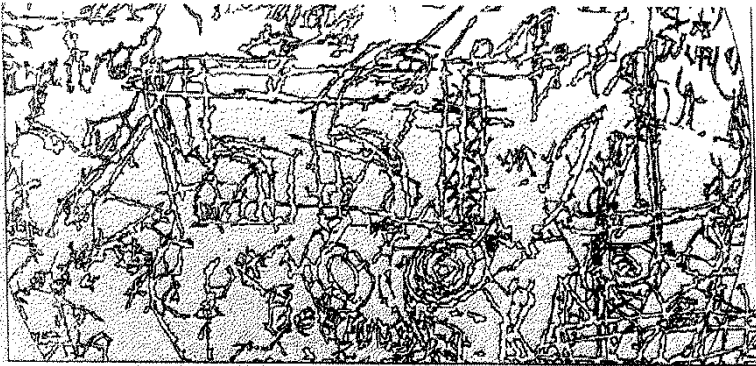
На пачатку сваёй «Гісторыі мастацтва» Х.Вёльфлін распавядае аб экспэрыменце, каторы правёў Людвіх Рыхтэр у Цівалі: чатыры маладыя мастакі дамовіліся намалюваць краявід (тое, што было ў іх перад вачыма), цвёрда вырашаўшы ні на йёту не адступаць ад ісціны. Што з гэтага атрымалася ўсім вядома - чатыры зусім розныя карціны.

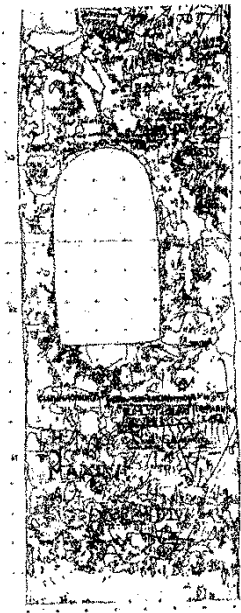
Мал. 9. Толькі цікавасьцю асобнага, дадзенага моманту можна пратлумачыць не аднолькавы вынік, атрыманы пры пераводзе на графічны язык аднаго і таго ж фрагмента сыяны рознымі выканаўцамі.

Нешта падобнае ўзьнікла і перад намі, калі мы паспрабавалі графічна зафіксаваць усе культурны напластаванні, што захаваліся на сярэднявечнай сыяне. Перад усім мы зрабілі спробу паўтарыць эксперымент Рыхтэра, пры чым умовы былі акрэсленыя больш жорстка. Намі быў выбраны не краявід і нават не выява на сыяне, а графіці з контурным акрэсленьнем кожнае літары. Перад удзельнікамі эксперыменту ставілася задача не намалюваць, а проста перавесці на празрыстую паперу ўсё тое, што знаходзілася ў адным квадратным дэцыметры дасьледуемай паверхні сыяны.

Вынік быў вядомы - нават пры механічным пераводзе аднаго й таго ж месца на паперу, ярка праяўлялася ідывідуальнасьць кожнага ўдзельніка - адны бачылі тое, чаго не заўважалі другія.

Мал. 10. Першыя пяць літар славянскага альфабэту (графічная фіксацыя).

Мал. 11. Так выглядае фрагмент сыяны з кельлі пр. Еўфрасіньні, пераведзены на графічную мову.

І толькі пасля таго, калі мы папярэдне абумовілі і дамовіліся расцагнуць знакі, лічбы, страты, якія знаходзяцца паблізу ці перакрываюць адно другое, на пэўную адлегласць, назваўшы і нават пранумаваўшы іх - толькі пасля гэтага мы атрымалі некаторую аб'ектыўную карціну даследуемага месца. Мы таксама заўважылі, што паміж даследчыкам і аб'ектам кожны раз павінен мяняцца ці карэктавацца зрок пры пераходзе ад аднаго гістарычнага часу да другога. І можа самае галоўнае - розніца паміж значным і незначным вызначаецца, як высветлілася, зацікаўленасцю, інтарэсам дадзенага моманту.

З другога ж боку было зазначана, што прачытанае выдрапанае на сцяне слова ці сэнтэнцыя цалкам (складзеныя асобныя літары ў слова, г.з. убачаныя розныя рэчы адначасова і цалкам), на графічны язык пераодзіць ляхчэй. Незразумелыя, невымаўленыя словы, незразумелымі заставаліся і для рукі з пяром.

Але аднаго разу, пры староннім асьвятленьні, мы абачылі вялікія літары, выдрапаныя глыбока ў тынкоўцы. Памятаючы аб дамоўленым правілы «паняцінасьці», хапаньня цалкам усяго таго, што знаходзіцца перад вачыма, я з вялікім імпэтам узяўся чытаць слова. Як пачынаючы шкаляр, я вырушыў губамі і прамаўляў усе літары ў голас, спрабаваўшы пачуць слова, але ў мяне нічога не выходзіла. Я мяняў кропку асьвятленьня, заглядаў на іх з розных бакоў, але з літар памерам у дзевяць сантыметраў слова не складалася. І раптам мой калега за спіною шэпча:

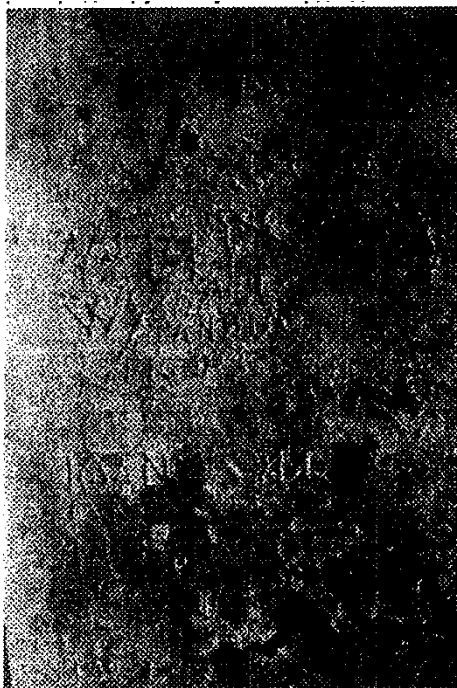
- Не трэба складаць слова. Гэта асобныя літары. Кожная літара сама па сабе. Гэта першыя пяць літар славянскага альфавіту - А Б В Г Д ...

Адзінота

Увесь ніжні ярус сьцен Спасаўскае царквы і ў асаблівасьці сьцены малельні пр. Еўфрасіньні ператвораны многімі пакаленьнямі ў рукапісныя старонкі, дзе ў кожным асобным надпісу-графіцы сканцэнтраваны дадзены, абасоблены момант часу. Момант напісаньня быў так значны для таго хто пісаў, што ён не заўважаў і не зважаў, не бачыў таго што было напісана перад ім на сцяне. Такое напаўзаноне аднаго тэкста на выяву ці на другі тэкст можна пратлумачыць часам напісаньня, які раздзяляе графіцы. І гэты час парой вымяраецца стагодзьдзямі, але як пратлумачыць такое, калі ўласнае вока не бачыць тое, што было зроблена ўласнаю ж рукою ўчора ці нават гадзіну таму назад? Сьведчаньне таму - рукапісы Леанарда да Вінчы.

Сьленьня мы падобны на тых даследчыкаў Леанарда, якія прапануюць кожны па-свойму выкласьці і ўпарадкаваць «гэтыя незвычайныя рукапісы». Яны ідуць двума шляхамі: адны робяць спробы разнаць запісы шыткаў, склаўшы з фрагментаў кнігі па асобных дасцыплінах; другія - спрабуюць ўсё ж прачытаць старонку рукапісу цал-

кам, як гэта зрабіў паэт Поль Валеры. Але што азначае разняць і прэ-параваць парадак аднаго дня, пражытага дзіўным чалавекам? Што азначае паставіць запісы і малюнкi Леанарда у тым ці іншым «парадку», напісанае і размеркаванае ім на лісьце ў «беспарадку»? А гэта і азначае знішчыць парадак рукапісу Леанарда да Вінчы.

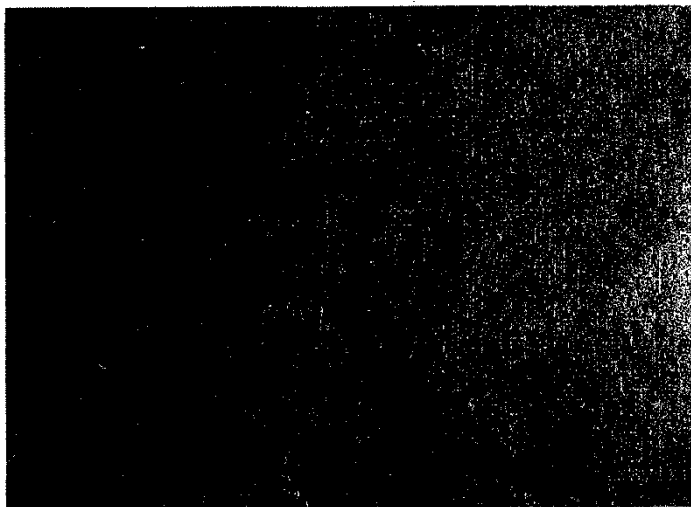

Мал. 12. Фрагмент сыяны з кельі пр. Еўфрасіньні.

Але тым не менш Леанарда сам заклікаў: «Прачытай мяне, чытач, калі я прычыню табе задавальненьне, таму што такое бывае на гэтым сьвеце надзвычай рэдка. Таму што цяпненьня для такой справы знаходзіцца не ўва многіх, жадаючых па-новаму выкласьці падобныя рэчы па-новаму...» (СМ I, f6r).

Нам здаецца, што існуе роднасная сувязь паміж рукапіснымі лістамі Леанарда да Вінчы і фрагментамі сярэднявечных сыцен з малюнкамі і надпісамі Спасаўскай царквы ў Полацаку. Хоць бы момантам невяданьня таго, што знаходзілася перад вачыма, гіншымі словамі, момантам адлучанай адзіноты. Таму што кім бы ні былі выдрапаны гэтыя

графічныя пасланні на сьценах царквы, шкаляром ці пілігрымам - яны былі напісаны ў стане адзіноты, калі той хто пісаў пераставаў сябе стрымліваць і, драпаючы па сьцяне, замацоўваў пачуцьцё агарнуўшае яго: прозьбу-малітву, плач, здарэньне ці проста свае імя і да-ту, тым самым гаворачы, што і ён быў на гэтым сьвеце. А сёньня гэтыя фрагменты моманту адзіноты вырастаюць у нас да маштабу ўсіх нашых ведаў пра той далёкі час. Па іх мы ствараем карціну аб мінулым.

Мал. 13. Калі асьвяціць фрэску з боку, то тады можна ўбачыць падрыхтоўчы малюнак майстра, які пакінуў на свежым тынку дзіўныя і мала нам зразумелыя лініі.

«На стенах веков отпечатаны пальцы, вложи в них свои и почувствуй их жар...»

«На намаляванае належыць цялесным вокам глядзеці так, каб разуменьнем ума пасягнуці тое, што не можа быць намалявана», - так папярэджаў нас сярэднявечны майстар.

Прыслухаемся да гэтае парады і асьвецім раскрытыя фрагменты сярэднявечнага жывапісу не прамым, а староньнім, бакавым сьветам. І мы ўбачым нейкія незразумелыя на першы погляд лініі накрэсленыя

непасрэдна па свежаму слою *intonaco*. Вядома ж гэта граф'я падрыхтоўчага малюнка, так характэрнага для *buon fresco*. Але вядома што граф'я рабілася, з мэтай акрэсленьня німба ці складак адзеньня, тут жа ж нейкія лініі, разбягаючыся ва ўсе бакі і зусім не супадаючы з контурамі выявы. Наадварот яны ідуць насуперак формы. Але ж няма сумневу ў тым, што гэтыя лініі зроблены самім майстрам як падрыхтоўчы малюнак, таму што яны вакананы па яшчэ свежай тынкоўцы і ўсе бароздкі паверх залітыя фарбай.

Разглядаючы гэтыя мудрагелістыя лініі, часам здаецца, што майстар у сваёй левай руцэ трымаў пук саломы і здаля па свежаму тынку, каторы фіксаваў любое датыкненне, прыблізна размеціў выяву, гіншы раз дапамагаючы пальцамі рук. І здаецца, што майстар рабіў гэта левай няўдольнай, сьляпою рукою, каторая толькі назначала вообраз не акрэсліваючы, а толькі ўгадваючы яго. Правая ж рука з пэндзелем, напоўненай фарбай, наносіла, зацьвярджала і стварала тонкай каляровай плёнкай сваю дакладную форму.

Таму верхні слой *intonaco* захаваў дзье стадыі працы, работу абоіх рук; хаатычныя, няўдольныя лініі левай рукі, разбураючыя форму, і тонкія, каляровыя, празрыстыя, нанесеныя праваю рукою з пэндзелем - адраджаючы і ствараючы яе. Гэтая пульсаваная падвоенасць пастаянна прысутнічае перад вачыма. Але ж ці была яна заўважана сярэднявечным пілігрымам, ці мог ён абачыці гэтыя лініі «цялесным вокам» ці «разуменьнем ума пасягнуць»? А можа менавіта гэтыя лініі і справакавалі яго на тое, каб і самому нешта накрэсьліці на сьцяне?

Ад чаго калоціцца сэрца? Ад таго, што прыходзіць пара выправіцца ў даўно задуманую вандроўку і ня толькі ад цікавасьці заглянуць у калодзеж невядомага, але і ад страху перад жывым. А між тым усё жывое прыкрыта, усё жывое агортае сябе ўратавальным пакровам тайны. І можа не варта было паверхню скалы Акропаля агаляць да карэннай падсцілачнай пароды, каторая і ў класічны перыяд была скрыта ад вока?

Сёння ж, гледзячы на раскрытыя далоні св. Мучаніка, што праглядваюць на адной з калон Спасаўскай царквы з-пад пылу стагодзьдзяў, сажы, алею і тынку, гледзячы на гэты жэст адорацыі, пытаешся; ці ён заклікае зьняць цёмны пакроў, ці захіляецца ад пранікнутага святла, гаворачы: «*Noli me tangere!*»

**ДАСЛЕДВАННЕ ВАДААДВОДА
ІЕЗУІЦКАГА КАЛЕГІУМА ПОЛАЦКА
(па матэрыялам археалагічных раскопак 1997 г.)**

Як паказваюць вынікі археалагічных раскопак сярэдневяковых гарадоў, у некаторых з іх шырока ўжываліся вадаадводныя канструкцыі. У свой час мы асвятлялі матэрыял па вадаадводам сярэдневяковага Менску і некалькімі строкамі спасылаліся на працы даследчыкаў, якім у ходзе археалагічных раскопак патрапіла выявіць гэтыя камунікацыі /1/. Адным з такіх гарадоў, меўшым дрэнажныя сістэмы быў сярэдневяковы Полацк. Самы вялікі і значны горад у сярэднявеччы несумненна ўтрымлівае ў нетрах культурнага пласта яшчэ шэраг такіх жа канструкцый, што і пацвердзілася летам 1997 г. АП Беларускай рэстаўрацыйна-праектна інстытут праводзіў планавыя працы на рэстаўрацыі корпуса іезуіцкага калегіума. Пад час пракладкі траншэі выявіўся на глыбіні 3 м драўляны вадаадвод, які знаходзіўся ў ахоўнай зоне культурнага пласта Вялікага пасада позняга сярэднявечча. Арыентацыя на мясцовасці дазволіла вызначыць, што знойдзеная камунікацыя мела накірунак ад паўночнага корпуса калегіума да вул. Замкавы праезд, дзённая паверхня каторай і сёння ніжэй узроўня пляцоўкі тэрыторыі калегіума. Гэта быў трэці драўляны вадаадвод знойдзены ў Полацку.

Першыя вадаадводы Полацка, выяўлены на ўсходняй тэрыторыі Верхняга замка ў 1959-1960 і 1961-1962 гг., знаходзіліся ў пластах XII-XIII стст. і 60-70 гг. XIII ст. /1/. Напачатку разгледзім канструкцыйныя асаблівасці гэтых вадаадводаў каб параўнаць з новавыяўленым і прасачыць тэхналагічныя змены ў будаўніцтве вадаадводнай сістэмы ў горадзе Полацку. Дрэнаж раскопа II меў трывалую канструкцыю з шасці бяровенняў на кожным баку сценак. Знутры была ўсталявана распорка з вертыкальных дубовых калкоў, паміж якімі знаходзілася папярочная перакладзіна, супрацьстаяўшая ціску бяровенняў. Глыбіня дрэнажнай канавы дасягала аднаго метра. Дрэнаж раскопа III меў шырыню 35-40 см і быў зроблены з дошак, рубленых у папярочныя бяровенні маставой і перакрыты яе накатам. Да яе падыходзіў яшчэ адзін дрэнаж такой жа канструкцыі. Гэтыя два вадаадводы мелі меншую прапускную магчымасць для сцёкаў і адрозніваліся ад дрэнажнай канавы раскопа II які, выражаючыся сучаснай тэрміналогіяй, з'яўляўся магістральным. Да яго маглі быць падведзены некалькі дрэнажных сцёкаў. Дрэнажныя сістэмы II і III раскопаў аддзяляе 7 пластоў, на якія прыходзіцца 60-70 гадоў. Больш ранейшы вадаадвод раскопа II, магі-

чыма ўзведзены ў пачатку XIII ст., функцыянаваў значны перыяд і адводзіў сцёкі ў паўднёвым накірунку ў бок Заходняй Дзвіны. Пазней у дадзеным раёне горада быў праведзены новы дрэнаж (раскоп III), адводзіўшы сцёкі ў заходнім накірунку.

Адзначаныя вадаадводы былі размешчаны па-за межамі пляцовак гарадскіх сядзіб пад маставой, альбо праходзілі па іх мяжы, побач з частаколам, як у раскопе II. Гэтае размяшчэнне дрэнажных сістэм, сведчыць, што іх узвядзенне было не асобнай справай аднаго гаспадара, а грамадскай, таму што закранала інтарэсы многіх уладальнікаў. У цесна забудаваным горадзе строга кантралявалася мяжа кожнай сядзібы. Таму ва ўсіх сярэднявечных гарадах назіраецца нязменнасць іх межаў. Відавочна, дрэнажныя сістэмы ў Полацку XIII ст. маглі ўзводзіцца толькі са згоды тых уладальнікаў сядзіб, чые межы ён кранаў. Магчыма, што гаспадары гэтых сядзіб прымалі актыўны ўдзел у будаўніцтве вадаадводаў.

У выніку раскопак 1997 г. выявілася выкарыстанне жыхарамі Полацка дрэнажа па-за межамі Верхняга Замка. У траншэі прарытай на тэрыторыі іезуіцкага калегіума, дзе знойдзены вадаадвод, была праведзена кантрольная зачыстка яе сценак, што дапамагло вызначыць стратыграфічную гісторыю пласта. Мацерыковую аснову месца складала гліна. Для вадаадвода была прарыта мятровай шырыні траншэя, пераразаўшая брукаваную вымастку з камянёў памерамі да 20 см, якая праслежваецца на глыбіні 1,5 м ад сучаснай дзённай паверхні. Вадаадвод быў закапаны на 1,5 м ніжэй вымасткі. У профілі добра прасочвалася запаўненне траншэі. Гліна, выкінутая з яе, была ізноў засыпана ў траншэю пасля завяршэння работ па пракладцы камунікацый. У гліне трапляліся рэшткі чорнай зямлі. На адлегласці аднаго метра ўверх ад дна траншэі прасочваецца чорная праслойка, скінутая ў траншэю з дзённай паверхні ў час засыпкі. Яе ізноў перакрывала праслойка той жа самай гліны, што была выкінута пры рыцці траншэі. Правым краем (ад назіральніка) гэтая гліняная праслойка заходзіла (10 см) на культурны пласт чорнага колеру, які пакрываў брукаваную маставую. Зверху гэтай глінянай праслойкі зафіксавана чорна-шэрая праслойка, якая ў верхняй частцы цягнулася паралельна брукаванай вымасткі, што сведчыць аб нівеліроўцы дзённай паверхні пры завяршэнні работ на вадаадводзе. Паверхня гэтай праслойкі знаходзілася на 2,1 м вышэй дна траншэі. Верхні пласт таўшчынёй 90 см светла-шэрага колеру, не насычаны вільгаццю як ніжэйляжачыя і ўтрымліваў рэчы XIX-XX стст.

Вывучэнне стратыграфіі сценкі траншэі дазволіла вызначыць, што толькі праз пэўны час існавання брукаванай вымасткі быў закладзены вадаадвод. Маставая з'яўлялася часткай пляцоўкі тэрыторыі калегіума і светла-шэры пласт XIX-XX стст., размешчаны вышэй маставой, даў магчымасць аднесці час яе выкладкі не пазней XVIII ст. Так як галоўны будынак калегіума быў пабудаваны ў 1750 г., то і брукаваная маставая,

размешчаная непадалёк ад яго, магла з'явіцца ў той жа перыяд і праз пэўны тэрмін пакрыцца слоём чорнага грунта, які і прасочваецца ў профілі траншэі. Абапіраючыся на сведчанні гістарычных дакументаў можна меркаваць, што вадаадвод мог быць ўзведзены не раней 1785 г. калі ў Полацк прыехаў генерал ордэна, архітэктар і матэматык Габрыэль Грубер (менавіта пад яго кіраўніцтвам і былі праведзены работы па ўзвядзенню некаторых будынкаў); і не пазней 1835 г., калі былі рэканструіраваны шэраг карпусоў і ўзведзены новыя. Заўважна, што ў некалькіх метрах уздоўж сценкі траншэі зафіксаваны культурны напластанні, якія даходзілі да глыбіні 3 м ад сучаснай паверхні і мелі многасныя пераколы. Відавочна, што траса драўлянага вадаадвода была вядома на працягу многіх дзесяткаў гадоў уладальнікам гэтай тэрыторыі і яны ні воднага разу не парушылі яе суцэльнасць.

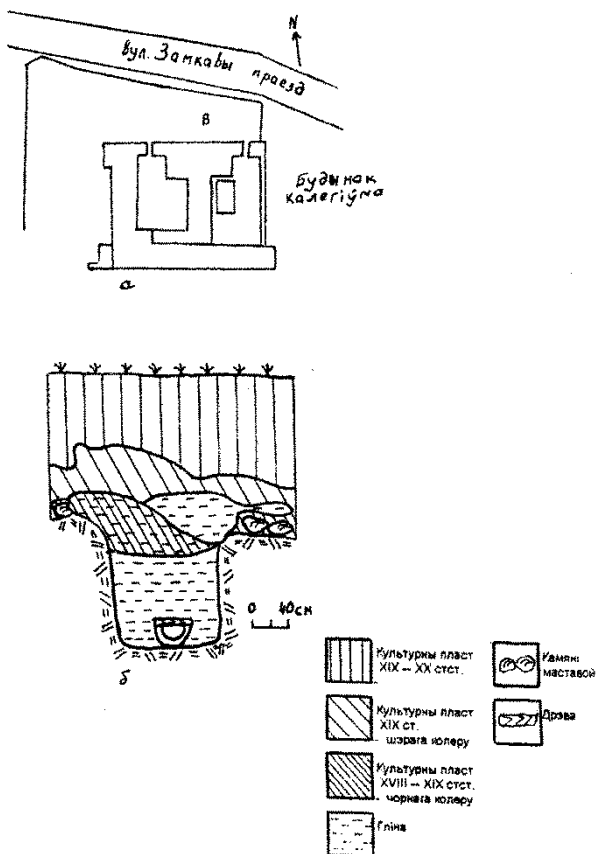
Драўляная канструкцыя вадаадвода ўяўляла сабой дзве асноўныя дэталі: латок і крышку. Латок быў зроблены з суцэльнага ствала бярыяна ў форме чатырохкутнага бруса, сячэннем 34х34 см з тупымі кантамі, якія ўтварыліся за кошт таго, што плашчызны бруса не зачэсваліся на востры кант.і ў месцах кантаў пакідалася некранутай істотная паверхня дрэва. Такой апрацоўкай дасягалася значная трываласць латка, таўшчыня сценак якога была 10 см. Ложа латка выдзяўбана на глыбіню 19,5 см. Дно мела форму паўкружжа, што сведчыла аб апрацоўцы ложка цяслом з лезівам такой жа формы. Латок шчыльна закрывайся дошкай, меўшай у сячэнні памеры 6х34 см. Дно латка пакрывала чорная, вільготная і рыхлая 4-5 см праслойка, якая была нанесена воднымі сцёкамі. Нахіл вадаадвода ў бок Замкавага праезда састаўляў у гэтым месцы 2,3 см на адзін метр.

Было праведзена дэндрахраналагічнае даследаванне спіла крышкі вадаадвода, зробленай з дошкі. Колькасць кольцаў даходзіла да 104. Апошняе кальцо пры вегітацыйным жыцці дрэва адсутнічае, што перашкаджала дакладнай даціроўцы вадаадвода. Графік памераў кольцаў гэтай дошкі быў сапастаўлены з графікамі датаваных кантрукцый Менска. Апошняе кальцо ў спіле вадаадвода прыпадае на 1830 г. Відавочна, што вадаадвод быў узведзены ў час рэканструкцыі будынкаў калегіума, распачатага ў 1835 г.

Падагульняючы вынікі даследаванняў, можна канстатаваць, што дрэнажныя сістэмы не былі рэдкаснай з'явай для Полацка, пачынаючы зсярэдневечча, аб чым сведчыць разнастайнасць іх канструкцый, гушчыня дрэнажнай сеткі і прастора распаўсюджвання. Усталяванне ў XVIII ст. вадаадвода ў межах іезуіцкага калегіума характэрызуе ўстойлівасць традыцыйных для горада мерапрыемстваў па добраўпарадкаванню яго тэрыторыі.

Літаратура

Штыхаў Г.В. Древний Полоцк (IX-XIII вв.). - Мн. 1975. - С.40, 47-48.

Мал.1:

а - Схема месца археалагічнага нагляду па вул. Замкавы праезд у г. Полоцку (літарай В адзначана месца фіксацыі вадаадвода);
 б - стратыграфія насланняў траншеі.

фрагменту ўласна беларускай гісторыі. Маю на ўвазе полацкую трагедыю 1563 г., пра якую дзякуючы "лятучым лісткам" даведаліся ў многіх гарадах Еўропы.

Як вызначыў прафесар Андрэас Капэлер, вайну Івана IV і падзеі на Русі кранае каля 50 нямецкіх "лятучых лістоў", пабачыўшых свет у перыяд паміж 1561 і 1582 гадамі /5.S.159/. Цікава, што пачатак Інфлянцкай кампаніі не выклікаў з'яўлення новых выданняў. Першыя "лятучыя лісткі", інфармаваўшыя пра падзеі ў Усходняй Прыбалтыцы, выйшлі толькі ў 1561 г., але ўцэлым, у грамадска-палітычным жыцці Святой Рымскай імперыі рэакцыя на разгром Інфлянтаў была вельмі кволай. Звесткі ж пра захоп Полацка па-сапраўднаму ажывілі нямецкую публіцыстыку. Трагедыі найстарэйшага беларускага горада прысвечана агулам 10 асобных інфармацыйных лістоў, пабачыўшых свету тым жа 1563 г. у Нюрнбергу, Аўгсбургу, Любеку ды іншых гарадах, і сярод іх - дзве рукапісныя "газеты". Дзякуючы ласкавай дапамозе прафесара Андрэаса Капэлера (Кёльн) і Монікі Банькоўскай-Цюліх (Цюрых), якім выказаю сваю шчырую ўдзячнасць, мне ўдалося сабраць копіі амаль усіх гэтых помнікаў (арыгіналы захоўваюцца ў бібліятэцы герцага Аўгуста ў Вольфэнбютэля, у Гарадскім архіве Цюрыха і ў Публічнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу), што і дазволіла правесці іх папярэдняе даследаванне.

Адным з першых па часе было, відаць, аўгсбургскае выданне з назвай "Праўдзівая і страшная газета пра жудаснага ворага Маскавіта", надрукаваная пасля 15 лютага 1563 г. адразу ў некалькіх варыянтах. Вось пачатак лістка: "Некалькі тыдняў назад Маскавіт уварваўся ў зямлю польскага караля і вялікай сілай за шостым штурмам заваяваў цвярдзіню, званую Полацк або Плескі (Pleski), што знаходзіцца ў Літве, 16 міляў ад Вільні. Увесь горад і нават зямля былі выпаленыя, а больш за дваццаць тысяч чалавек... загадаў пасекчы і падушыць. Нельга і расказаць усяго пра тое тыранства, якое ён распарадзіўся чыніць над жанчынамі і дзяўчатамі, і над дзеткамі. Шэсцьдзесят тысяч чалавек з гэтых і прылеглых месцаў ён павёў на Маскву, загадаў гнаць жанчын і дзяўчат зусім распанутых, павязаных і палоненых голымі. Тут быў і сам ваявода з яго жонкай, якім ён [Іван IV] захаваў жыццё. У гэтай краіне цяпер такі жах, што князь Літвы пан Мікалай Радзівіл уцека са свайго княства, зусім выракшыся яго. /.../". Далей гаворыцца пра намер цара Івана захапіць Кіеў, падаюцца звесткі пра колькасць яго арміі інш. /5.S.163/.

Адметнасцю аўгсбургскага выдання з'яўляюцца дэталі пра жорсткасць заваёўнікаў у Полацку і дэпартацыю яго жыхароў, што пэўна асабліва ўражвала Еўропу. Невыпадкова гэты лісток быў выкарыстаны як аснова для шэрагу іншых версій, у прыватнасці яшчэ трох нямецкіх,

лацінскай, французскай і чэшскай. Ад "Праўдзівай і страшнай газеты..." паходзіць і гістарычная нямецкая песня, выдадзеная ў Любеку ў 1563 г. Яна называецца "Новая песня пра тыранічнага ворага Маскавіта, як ён напаў на польскага караля і яго зямлю, горад Полацк забраў, разбурыў, пабіў і папаліў усе, што яму сустрэлася" /4.S.254; 6. S.80/. Твор складаецца з 26 слупкоў. Цар Іван IV названы ў ім "ворагам хрысціянаў", а далей вершавана перададзены тыя ж лічбы і факты, што фігуруюць у вышэй цытаваным лістку (пра 20 тыс. забітых, 60 тыс. дэпартаваных, здзекі над палоннымі, ганьбаванне жанчын і дзяўчат, пра гетмана Радзівіла і інш.).

Бадай самае падрабязнае апісанне захопу Полацка знаходзім у юрнбергскім выданні друкара Мікалая Кнора, тытул якога: "Праўдзівае апісанне, як быў заваяваны і забраны Маскавітам вялікі купецкі горад Полацк, што ў Літве" /4.S.254/. Яно паўстала на аснове ліста, высланага з Вільні 9 сакавіка 1563 г.: у самым канцы паслання запісана: "Datum in eil in der Wild den neunnden Martij im M.D.LXIII Jar. Ende". Вось поўны тэкст помніка²¹⁹:

"Маё сяброўскае прывітанне з пажаданнямі заўсёднай Боскай літасці паважанаму і слаўтаму дарагому пану. Пасля атрымання грунтоўнага праўдзівага паведамлення пра тое, як вялікі купецкі горад Полацк быў узяты Маскавітам, я ня мог не напісаць пра тое самае Вашай міласці. Раннім часам 31 студзеня Маскавіт з вялізнай сілай рушыў на горад і адразу пачаў ставіць да горада вялікія шанцавыя скрыні, якія ён зрабіў у лесе за дзве мілі адсюль. Як толькі скрыні (г.зн. туры -Г.С.) былі пастаўлены, іх напоўнілі зямлёй, якую сяляне мусілі насіць у зробленых са скуры мяшках. Гэтых сялян было каля 40 тыс., іх абавязалі цянуць гарматы, ядры, порах і іншую амуніцыю, а таксама ахоўваць артылерыю, бо ён забараніў выкарыстоўваць для гэтага коняў. Нашы не змаглі перашкодзіць яму будаваць шанцы, і ўсё было хутка скончана. 1 лютага ён пачаў па гэтым месцы так моцна страляць, што мяшчане (Burger) пакінулі горад, самі запаліўшы яго. І іншы горад завагаўся. А ён не марудзіў, да іншых гарадоў таксама ладвёў шанцы і бесперапынна страляў дзень і ноч, кідаючы каменныя і вогненныя ядры, у што цяжка верыць, аднак жа гэта праўда. Такім чынам і іншы горад ён так напужаў агнём, што мяшчане і жыхары многія вышлі да яго. Наш жа народ прычыніў яму невялікія страты. Пад такім магутным абстрэлам ён паставіў шанцы і пад замак, які так-

²¹⁹ Шчыра дзякую прафесару ПЛ.Копаневу за кансультаванне пры перакладзе асобных месцаў тэксту.

сама быў застрашаны стралянням і вогнекіданнем, а 15 лютага ахоплены полымем. Нашых пушкароў і жаўнераў многа загінула, шмат мяшчан пагарэла і было задушана. Тым часам з замка да Маскавіта выйшаў біскуп з крыжом і папрасіў літасці, і той паслухаўся, і сказаў прывесці да яго таксама полацкага ваяводу разам з іншымі камандзірамі. Калі тыя з'явіліся да яго, ён загадаў, каб яны з усім сваім войскам і пушкарамі, якіх яшчэ маюць, выйшлі з замка - што і было зроблена - і прайшлі паміж пастаўленымі па 3 чалавекі ў два шыхты маскавітамі да вызначанага месца. Ім пакінулі ўсю зброю, якую тыя мелі, бо ўсіх нашых здольных да абароны жаўнераў было ня больш за 2 тыс., а мяшчане вельмі перапужаліся. Калі яны выйшлі з горада, ён загадаў паставіць іх на гары, моцна ахоўваць і 5 дзён не даваць ім ніякай ежы, каб падумалі, што хоча памарыць голадам. Да таго ж ён распарадзіўся вялікімі натоўпамі, без зброі выгнаць з горада мяшчан на асобнае месца і ахоўваць. Калі прайшло 5 дзён, яго ваеначальнік з іншымі панамі заявіўся да жаўнераў і пушкароў, загадаў пашыхтаваць і перапісаць іх імёны, а ваяводу з іншымі вышэйшымі чынамі сказаў прывесці да яго. Разам з жонкамі і дзецямі, іх выслалі, павялі на Маскву, як і многа народу з горада. Ліцвіноў, што былі тут, загадаў вялікім натоўпам, як жывёлу, гнаць да Масквы. А русінаў (Reussen) сказаў пакінуць і ахоўваць далей. Але пасля 3 дзён ён зноў прыслаў да нашых жаўнераў і пушкароў, каб сказаць, што калі хто захоча яму служыць, дык павінен заявіць пра гэта і адразу прыйсці ў лагер вялікага князя атрымаць грошы. Так што сярод нашых нямала знайшлося тых, хто пажадаў служыць. Заявіўшыся да пушкароў і зноў агледзеўшы іх, ён даведаўся пра рамясто кожнага. Пасля гэтага збройнікаў, меднікаў, слесараў, цесляроў, Balwiger (?), усіх кавалёў ды іншых прымуслі служыць вялікаму князю, аднак паабяцаную ім казённую плату затрымалі /.../ Іншым ён сказаў абвясціць, што калі хто пойдзе служыць, таго возьме на сваё сапраўднае ўтрыманне, а хто не - таго адпусціць на волю, але потым такі ўжо не зможа патрапіць на службу. Так дзевяцёх нашых пушкароў перайшло да яго дабраахвотна, а пяцёх ён прымусіў перайсці сілай. Усіх польскіх вершнікаў і драбаў вызваліў і пусціў дамоў, таксама адпусціў дадому і чатырох афіцэраў, абдарыўшы іх залатымі манетамі і прыгожымі сабалінымі футрамі. З шасцю пушкарамі, чатырма слугамі і некалькімі драбамі, неабабраныя, са сваёй персанальнай і іншай зброяй, 2 сакавіка яны ўвайшлі ў Вільню.

Такім чынам 15 лютага быў узяты вялікі горад Полацк, забрана багатая здабыча ў грошах, срэбры і таварах, у што, аднак, мала

верыцца²²⁰. Кажуць таксама, што ён загадаў абезгаловіць некаторых заспетых там манахаў, а іудзеяў усіх утапіць. Але што далей з русінамі, якіх ён выгнаў з горада, - ці дазволіў ім вярнуцца ў горад, ці не - нашы ведаць ня могуць. Андрэю Гесэ, якому было даручана з дваццацю стрэльцамі ахоўваць арсенал, адстрэліла па локці абедзве рукі, да таго ж кавалкам дрэва выбіла вока і адарвала паўбарады. Яго Маскавіт загадаў з жонкай і з дзецьмі таксама адвезці ў Маскву, дзе хоча вылячыць і ўтрымліваць да смерці. Усе нашыя гарматы - нешта каля сарака вялікіх і малых - загадаў адправіць на Маскву, а горад Полацк заняў сваімі людзьмі (Volk). Адносна ягонай артылерыі афіцэры і пушкары кажуць, што за жыццё ў паноў сваіх такіх гармат ня бачылі. Гэтых ён меў сто пяцьдзесят з трыццацю шасцю вогнекідальнымі, якімі страляў і кідаў у горад і замак, ды такія незвычайныя рэчы выстрэльваў і агонь кідаў, што і верыць цяжка.

Вось такое Вам сціслае грунтоўнае паведамленне. Што цяпер далей будзе рабіць яго каралеўская вялікасць наш міласцівы пан, яшчэ даведаемся. За нейкіх 7 міляў ад Полацка стаяла да сарака тысяч нашага войска, - ліцвіны, татары, русакі (Rusaken), з 26 гарматамі, але на ворага не напала. Магло адабраць усе яго гарматы, аднак гэтага не адбылося. /.../.

Адначасова з гэтым выданнем з'явілася "Дакладнае апісанне вялікага і магутнага паходу Маскавіта на Полацк", пераклад якога апублікаваў А.Сапуноў/1.С. 119-123/. Асновай апошняга стаў той самы, датаваны 9 сакавіком ліст невядомай асобы з Віпні - падданага Жыгімонта Аўгуста. Таму тэксты абодвух лістоў надзвычай блізкія, у многім даслоўна супадаюць. У першай частцы гэтага помніка апісваюцца ўсе сем групавак войска, прыведзенага царом у Беларусь, дэталёва характарызуецца яго артылерыя, а ў другой - арганізацыя і ход аблогі горада, яго капітуляцыя і абыходжанне пераможцаў з не-сельніцтвам Полацка. Асаблівасцю "Дакладнага апісання..." з'яўляецца выява верагоднага Полацка. Гравюра на тытульным аркушы помніка падае панараму вялікага еўрапейскага горада, у адкрытую (браму якога ўваходзіць коннае войска. Можна меркаваць, што стваральнік карціны паказаў момант здачы Полацка пасля прыняцця ўмоў

²²⁰ А.Сапуноў аднёс сумненне ("das es unglaublich") да сказа пра пакаранне манахаў, аднак у даступным мне тэксце яно тычыцца думкі пра багатую здабычу. З чыста лагічнага пункту гледжання, аўтар наўрад ці меў падставы сумнявацца ў інфармацыі пра расправы, - звесткі пра нечуваную жорсткасць цара ўвайшлі тады і іншыя падобныя выданні.

капітуляцыі. Нас не павінна бянтэжыць тое, што на гравюры Полацка - высокія мury, зусім незнаёмыя сілуэты храмаў і вежаў. Каштоўнасць выявы акурat у фіксацыі так званай суб'ектыўнай рэальнасці - таго, якім Полацк бачыўся ў тагачаснай Еўропе. Невыпадкова іншыя "лятучыя лісткі" называюць яго "знатным купецкім горадам і крэпасцю", "самым знатным замкам і горадам пасля Вільні". Істотна, што і ў пазнейшых еўрапейскіх выданнях знаходзім уяўленні пра Полацк як пра вялікі, абнесены мурамі еўрапейскі горад. Прыкладам, у кнізе "Der Grausamen Tyrannen Johannis Basilidis...", выдадзенай у Эрфурце ў 1698 г., у расказе пра драматычныя падзеі 1563 г. гаворыцца, што Полацк быў "добра ўмацаваны мурамі і валамі" /9.S.143/.

Па-свойму арыгінальны аўтарскі твор з доўгай назвай: "Вельмі страшная новая газета пра Маскавіта, які некалькі дзён таму з дзікім тыранствам захапіў і падавіў Полацк - высакародны горад і крэпасць Літоўскай зямлі ў Польскай Кароне" /4.S.254/. Гэта вершаванае апавяданне пра полацкую трагедыю, напісанае Ёганам Райнгардам. Яно пабачыла свет таксама ў друкарні Мікалая Кнора ў 1563 г., а праз год было перавыдадзена. Яго падназва "Жаласны плач горада Полацка". Рэальныя падзеі аўтар увязвае ў рэлігійны кантэкст. Полацк у творы персаніфікаваны, і перажытая бяда трактуецца як справядлівая Божая кара за яго грахі.

З рукапісных помнікаў пра Полацк паведамляе "газета", якая захоўваецца ў Цюрыху ў архіве Ёгана Якаба Віка. У ёй гаворыцца: "Пасланне з Пётркава ад 3 сакавіка 1563 году пра тое, як справы ў Польшчы. Мінулага месяца лютага 1563 году жahlівы вораг Маскавіт з сілай блізу 200 тысяч чалавек уварваўся ў Княства Літоўскае польскага караля. Апрача іншых гарматаў ён прыцёг з сабой 120 вялізных пушак. 3 жудаснымі забойствамі і пажарамі ён прасунуўся прыкладна на 80 міляў да ракі Вялікай. Тут ён падыйшоў да высакароднага горада Полацка і падпарадкаваў яго штурмам і вогнекіданнем. Так, пасля вялікіх шкодаў ён захапіў горад і замак і жудасным чынам пабіў шмат нашых; многіх ён паланіў, спаліў, утапіў, выслаў і здзекаваўся з іх зусім непахрысціянску. Але апісваць усё гэта было б страшна і складана. [...]"/7.S.253; 8.S.114, 245-246/.

Наступны рукапісны помнік пра Полацк датуецца 4 сакавіком 1563 г. Гэта пасланне з Базэля ў Цюрых: "Новая газета прыйшла з гэтага дня пра тое, што, барані Божы, вялікі князь маскоўскі з 150 000 чалавек аблажыў Полацк, горад і замак у Літве" /4.S.253, Nr.10/. Тэкст гэтага паведамлення быў прысланы нейкім польскім сакратаром у Брэслаў, а адтуль трапіў у Базэль. Базэльская ж гарадская рада выслала рукапісную "zeitung" уладам Цюрыха, у архівах якога яна захоўваецца і цяпер /7.S.253/.

Весткі з нюрнбергскіх лістоў Мікалая Кнора пераказаны ў надрукаваных па-чэшску ў Празе ў 1563 г. "Навінах грозных, страшных і жаласных...", а таксама па-французску ў выданні з Ліона, па-лацінску - з Дуацы /4.S.34; 10.Nr.56-58/. Публікацыя Р.Максімовіча сведчыць, што існаваў і мясцовы, беларускі варыянт ведання гэтых "навін": "Новіны грозные а жалостливые о нападe княжати Московского Івана на землю рускую, которі то князь паленьем, тыранством, мордованем мест, замков добываньем велику і знаменіту шкоды вчыняет. З доданьем реляцый Его Мілості Гетмана В.К.Л. княжати Радзівіла о пораждцы места Полоцкого, 1562" /2.C.246/. На жаль, сам помнік пакуль нікім не выяўлены. Эміграцыйны гісторык лічыў, быццам чэшскія "навіны" напісаны на падставе беларускіх (2.C.249), што, аднак, маляверагодна. З даследаванняў А.Капэлера ведаем, што іх асновай было нямецкае выданне.

Такім чынам, полацкія падзеі апынуліся ў цэнтры ўвагі цэлай хвалі еўрапейскіх перыядычных выданняў, геаграфія паходжання якіх была надзвычай шырокая - ад Любека да Ліона. Гэтыя газеты і лісткі сталі важнай крыніцай гістарычных інфармацый ня толькі для тых колаў, якім прызначаліся, але і для гістарыёграфаў. Храністы ўключалі іх сведчанні ў свае творы, часам нічога не дадаючы. Як выглядае, інфармантамі з'яўляліся звычайна дасведчаныя асобы з ВКЛ ці Кароны, таму паведамленні "лятурых лістоў" у асноўным супадаюць, а некаторыя з іх надзіва дэталёвыя.

Цяпер вядома 12 пісаных і 7 друкаваных "лятурых лістоў", прысвечаных пачатай у 1579 г. вызваленчай кампаніі Стэфана Баторыя /5.S.228/, але пра Полацк інфармуюць ужо толькі некаторыя з іх. Даводзіцца канстатаваць, што пасля 1563 г. Полацк больш не трапляў у цэнтр увагі такой колькасці еўрапейскіх выданняў, і ўжо больш ніколі яго не называлі "вялікім" ды "высакародным".

Літаратура

1. Витебская Старина. Изд. А.Сапунов. Т.IV. 4.1. - Витебск, 1885.
2. Максімовіч Р. "Навіны грозных" 1563 году. Да гісторыі зачаткаў беларускіх газетных выданняў // "Запісы" Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва. Кн.4. - Мюнхен, 1966. (перадрук: Спадчына, 1994. Nr.3).
3. Auerbach I. Russland in deutschen Zeitungen (16. Jahrhundert) // Russen und Russland aus deutscher Sicht 9.-17. Jh. Hrsg. Von M.Keller. 2 Aufl. Munchen, 1988.
4. Kappeler A. Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes. Bern, 1972.

5. Kappeler A. Die deutschen Flugschriften über die Mockowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Russlandliteratur des 16. Jahrhunderts // Russen und Russland aus deutscher Sicht 9.-17. Jh. Hrsg. von M.Keller. 2 Aufl. München, 1988.

6. Mackensen L. (Hg.). Baltische Texte der Frühzeit. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga. Bd.5,8. Riga, 1936.

7. Pirozynski J. Z dziejów obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560-1587 // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MCLIV. Prace Historyczne, 1995. Z. 115.

8. Senn M. Die Wickiana. Johann Jakob Wicks Nachrichtensammlung aus dem 16. Jahrhundert. Zürich, 1975.

9. Wohlfart J. Der Grausamen Tyrannen Johannis Basilidis, sonst Jwan Wasilowitz genant. Erfurth, 1698.

10. Zawadski K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI-XVII wieku. Bibliografia. T.1: 1514-1661. Wrocław, 1977.

11. Zawadski K. Polonica in den neuen Zeitungen des 16.-18. Jahrhunderts in den Herzog August Bibliothek // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, MCXXXVIII. Prace Historyczne, 1994. Z.3.

Святец Юрий
г.Днепропетровск

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ INTERNET

1. Классическое историческое источниковедение определяет, что "исторические источники являются носителями информации, на основе которой историк реконструирует изучаемую им общественно-историческую реальность" (Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования.-М.:Наука, 1987.-С. 106) или "исторический источник - это материальный носитель исторической информации, возникшей как продукт общественных отношений и непосредственно отражающий ту или иную сторону человеческой деятельности" (Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС.-М.:Высш.шк.,1989.-С.27). Философия рассматривает информацию в нескольких аспектах: а) как отраженное разнообразие объективного мира; б) как "процесс передачи изменений от объекта воздействия к субъекту посредством сигналов и их фиксации" (Ракитов А.И. Марксистско-ленинская философия, 1988.-С.106); в) "как меру неопределенности" (Там же.-С.107.), т.е. при информационном взаимодействии "изменения в объектах передаются субъекту и вызывают в нем отражающие изменения не путем непосредственного

взаимодействия, а опосредованно, через особые материальные носители - сигналы. Сигналы, испускаемые объектом, воспринимаются субъектом и вызывают в нем изменения, обусловленные изменениями в объекте" (Там же.-С. 105-106). Информация может быть выражена описательно (вербально), измерительно (количественно), изобразительно (графически, художественно, фотографически), фонографически (музыкой, голосом, шумом) и светосигнально (кино-, видео-, голографически). Социальная (историческая) информация фиксируется соответствующими техническими средствами на материальных носителях в виде определенной знаковой (символьной) системы (буквенной, цифровой, пиктографической, идеографической, фонографической). Таким образом, исторический источник представляет собой единство: а) материального носителя информации; б) знаковой системы (синтаксический фильтр); в) понятийной системы (семантический фильтр); г) ценностной системы (прагматический фильтр). В соответствии с этим И.Д.Ковальченко указывал, что "по методам и формам отражения действительности вся совокупность исторических источников четко делится на четыре категории (или типа): вещественные, письменные, изобразительные (изобразительно-графические, изобразительно-художественные и изобразительно-натуральные) и фонические" (Ковальченко И.Д. Указ.соч.-С.122).

2. Компьютерные технологии и Internet вносят некоторое новое содержание в понятие и классификацию исторических источников. Многие современные документы существуют и вращаются в среде, совершенно отличной от традиционной как по материальному носителю, так и по методам и форме отражения действительности. И.Д. Ковальченко еще в 1987 г. указывал, что развитие науки и техники "породило такие формы отражения действительности и передачи информации, как кино-, фото-, фонометоды, а современную эпоху методы, основанные на разного рода искусственных машинных языках. Источники последнего рода (а объем их уже достаточно велик) пока еще не стали, к сожалению, объектом пристального внимания источниковедов" (Ковальченко И.Д. Указ.соч.-С.124). Фактически компьютерные технологии стерли (уничтожили) грани (различия) между письменными, изобразительными и фоническими носителями. Ныне все они получили один и тот же материальный носитель (сигнал) и сводимы к единой знаковой (двоичной) системе, что обусловило бурное развитие гипертекстовых структур и мультимедийных систем. Даже вещественные источники (памятники археологии, архитектуры, скульптуры, последствия техногенных и природных катастроф и т.п.) могут быть смоделированы в пространстве "виртуальных реальностей", что также ставит их на один уровень с другими типами источников. Такого типа источники уже получили свое

название - их принято называть "машиночитаемыми". Таким образом, типология исторических источников приобретает вид: вещественные, письменные, изобразительные, фонические и машиночитаемые.

3. Информация выполняет коммуникативную роль. Для историка информация, содержащаяся в источнике, является, по-видимому, средством коммуникации с прошлым. Универсализация кодирования и трансформации информации из одной формы (типа) в другую (см. напр.: Минацкий Н.И., Равков А.В. Колористика знака и текста (компьютеризованный анализ)//Информ. бюл. АИК. - 1995. - № 14. - М., 1995.- С. 124-126.) обеспечила свободу циркуляции ее в междокомпьютерном пространстве - сети электронных коммуникаций Internet. Эта система является не только средством связи, но и средством хранения, поиска и получения информации, т.е. средством эвристической и эдиционной деятельности историка. Это не снимает, а, наоборот, ставит достаточно остро вопросы обеспечения и проверки (выработки методики) достоверности, репрезентативности, аутентичности, подлинности машиночитаемых источников. Требуется внимания и разработка взаимоотношений первоисточника и вторичного источника, существующих в Internet, поскольку первоисточник необязательно может быть машиночитаемым.

4. Internet ныне насыщен в основном различного рода современной информацией, возраст и содержание которой вряд ли превышает десяток-другой лет. По большей части - это программное обеспечение и связанная с ним документация, хранящиеся, в основном на FTP- и Gopher-серверах. Следующая, наиболее объемная порция информации, представленная в Internet, - текущая документация различного рода организаций, которая характеризуется ограниченным сроком жизни. Дальнейшая ее судьба, как правило, мало предсказуема - они могут сохраняться в электронных архивах (на серверах) либо, что чаще всего бывает, уничтожаться. Третий блок информационных ресурсов в Internet имеет более длительную жизнь, что объясняется условиями их происхождения: а) они создаются специально для того, чтобы запечатлеть историю (например, материалы Бюро переписей Соединенных Штатов в Мэриленде: <ftp://ftp.census.gov>, <http://www.census.gov>, <gopher://gopher.census.gov>); б) они создаются историками специально для многоразового многопользовательского их использования, обработки их с помощью компьютерных технологий (например, документы, хранящиеся в Нидерландском архиве исторических данных).

5. В основе многих проблем, связанных с развитием информационных систем и ресурсов, достаточно часто находятся, прежде всего, экономико-правовые, а не научные (теоретико-методологические) причины. Не секрет, что Internet живет во многом благодаря самофинан-

сированию и поразительному энтузиазму ее пользователей, в зависимости от поставщика (provider'a - службы, предоставляющей и обеспечивающей услуги работы в Internet), типа, размера, месторасположения населенного пункта стоимость работ может быть достаточно вариативной. Когда речь идет о больших объемах информации в off-line режиме или о длительном on-line сеансе работы, то сумма становится значительной, к тому же постоянно чувствовать себя стесненным в выборе средств получения подчас крайне необходимой информации в общем-то не очень приятно, поэтому вопрос финансирования при работе в Internet может для большинства членов нашего сообщества быть достаточно острым и определяющим при ответе на вопрос "кому он нужен, этот Internet?"

6. Второй момент, связанный с экономико-правовым регулированием работы в Internet, - это соблюдение авторских прав. Не секрет, что не всю информацию на серверах в Internet возможно получить свободно - часть информации является просто секретной, а часть - предоставляется за определенную плату. Эта оплачиваемая часть далеко не всегда является при этом релевантной, полной и достоверной, очень часто это бывает "кот в мешке". В общем цена и ценность информации бывают не адекватными друг другу. Соотношение общедоступной и платной информации в Internet оценить наверное достаточно сложно. Но в данный момент, когда мы хотим приобщиться к этому миру межкомпьютерных связей, по-видимому, будет достаточно обширной и та ее часть, которая открыта для всеобщего доступа. Поэтому, когда вопросы экономико-правового характера решаемы, то на передний план выдвигаются эргономико - психологические проблемы.

7. Работа в Internet предполагает наличие определенных знаний и навыков в области компьютерных технологий вообще, а именно: знание об операционных системах (DOS, UNIX, Windows), организациях файловых структур, сетевых технологиях, видео-технологиях, компрессии и декомпрессии, форматах хранения файлов и т.п. Подготовка "паутинок" страничек процесс достаточно трудоемкий, язык HTML при ближайшем рассмотрении оказывается не слишком ориентированным на пользователей-историков. Вопросы навигации по Internet как избыточной системе стоят, на наш взгляд, крайне остро. Здесь мы не можем ничего изменить, однако следовало бы на основании обобщения коллективного опыта разработать и издать в любом доступном для сообщества виде (электронном, традиционном) учебно-методическое пособие по работе в Internet именно для историков. Мы видим в этом необходимость, ибо не все, что есть в Internet, необходимо историку. Как нам кажется, новшество только тогда может стать достоянием сообщества, когда каждый член его получит убедительные аргументы,

что система, во-первых, доступна, а, во-вторых, полезна. Это связано вообще с особенностями передачи/приема информации. Потребитель только тогда сможет воспользоваться переданным (найденным) информационным сообщением, когда оно пройдет синтаксический фильтр "принято", семантический фильтр "понято" и прагматический фильтр "полезно". Как раз последний фильтр достаточно часто и подводит нас в исследовании. И не только в случае с Internet.

8. Поиск и получение информации в Internet, как известно, в интерактивном (диалоговом, оперативном, on-line) и автоматическом (off-line) режимах. Интерактивный режим подобен работе в среде Windows, автономный - в среде MS-DOS. Не имея больших возможностей работать в интерактивном режиме (в общем-то дорого!) мы отдаем предпочтение автономному режиму. Средствами e-mail, как, показывает наш опыт, возможно найти и получить (спасибо д-ру Бобу Ранкину) большую часть необходимой нам информации. Это стало особенно удобно после того, как наш поставщик (provider) изменил условия предоставления услуг и теперь взимает плату не за объем полученной информации, а за контактное время связи. Проигрывая во времени ожидания ответа, мы выигрываем непосредственно во времени получения и объеме конечной информации. На наш взгляд это достаточно удобно.

К примеру, в этом году, информацию о конференции АНС'97 из Глазго мы получали с их "паутинового" сервера в off-line режиме. Это конечно же не ограждает от получения "кота в мешке", но видимо за получение того же кота в интерактивном режиме платить приходится значительно больше, причем не только деньгами, но и временем работы.

9. Науки отличаются одна от другой, на наш взгляд, спецификой приемов познания. История как наука в значительной степени уделяет внимание свойствам той информации, на которую она опирается. Чем более глубоко в прошлое мы пытаемся заглянуть, тем более скудной является информация. Точно так же Internet более насыщен современными данными, нежели информацией о прошлом, столь ценном для историков. Однако к информации о далеком прошлом и о недавних событиях предъявляются одинаково строгие требования обеспечения достоверности, полноты, репрезентативности, аутентичности, подлинности и т.п. Теоретико-методологические основы такого обеспечения породили научную дисциплину (которую традиционно принято называть вспомогательной или специальной, а мы бы назвали ее опорной или базисной) - историческое источниковедение. Несоответствие требований исторического источниковедения и интернетовской информации вызывает существенные ограничения при работе с электронными источниками (ресурсами), получаемыми через сеть. Достоверность информации для истории является одной из первостепенных проблем

а в Internet "каждый идиот может выставить то, что он (или она) хочет". В силу того, что информация в Internet является электронной версией многих документов, нет никакой гарантии, как и в случае с БД, что мы имеем дело с полным и репрезентативным источником. Еще более непонятной становится ситуация в случае таких свойств интернетовских источников как аутентичность и подлинность.

10. Требуется решения и вопрос стандартизации библиографических ссылок на ресурсы сети. Здесь сложность заключается в том, что "вы не можете быть уверены в том, что в следующий раз вы найдете документ в том же месте, или, если он и будет, то он будет в той же версии". Указание пути поиска документа не может быть признано достаточным, поскольку корректные ссылки (скажем, при цитировании) предполагают также и точное указание адреса (места) фрагмента документа (страница, параграф, глава и т.п.). Запутанной выглядит ситуация в случае с аудио- и видеоматериалами в Internet и т.п. Можно, конечно, ожидать, пока нам структуры стандартизации предпишут, как это делать. Но, во-первых, никто не может сегодня сказать с уверенностью, когда именно это произойдет, а, во-вторых, членами АИК являются граждане различных государств, в каждом из которых могут действовать (или вообще не действовать) свои стандарты. По-видимому, следует обратить внимание на разработку этого вопроса хотя бы в пределах нашего сообщества АИК.

11. В заключение следует обратить также внимание на то, чему и как учить студентов в вопросе работы в Internet. Проблема формирования информационной культуры будущих специалистов представляется нам достаточно острой, учитывая, что компьютерные сети формируют новую информационную среду.

Семянчук Альбіна
г.Гродна

ПОЛАЦК У ПОЛЬСКИХ ХРОНИКАХ

У апошнія гады сярод беларускіх даследчыкаў вельмі папулярная такая катэгорыя крыніц як польскія хронікі. Аднак імі нельга карыстацца бескрытычна.

З усіх польскіх хронік XV-XVII стст. Найбольш інфармацыі аб беларускіх землях утрымліваецца ў «Хроніцы Польскай, Літоўскай, Жмудскай і ўсёй Русі» Мацея Стрыйкоўскага. Да яе часта звяртаюцца і даследчыкі полацкай гісторыі. Прывядзем некалькі прыкладаў спосабу падачы матэрыялу, які датычыцца Полацка, у хроніцы Стрыйкоўскага і іншых польскіх хроніках.

У раздзеле «Аб узаемных забойствах братоў, сыноў Святаслава-вых» Стрыйкоўскі наступным чынам апісвае барацьбу Уладзіміра і Яраполка: ²²¹

Гэты эпизод апісаны ў Стрыйкоўскага паводле С.Герберштэйна²²². Храніст не мог не ведаць, якім князем быў у сапраўднасці Рагвалод, бо чытаў летапісы. Адкуль жа гэтыя памылкі? Ён сам апісаў свой варштат працы: «Так сам, як і пахолкі, каторых выходваў немалы час, амаль восем год для перапісвання колькі разоў маіх скрыптаў з вялікімі цяжкасцямі, стасуючы некалькі дзесяткаў экзэмпляраў рускіх, маскоўскіх і літоўскіх летапісаў, а таксама іншых лацінскіх, грэцкіх, шведзкіх, дацкіх, польскіх, прускіх, ліфляндскіх etc. гісторыкаў, у адно іх зносячы і ўзгадняючы для даследавання праўды...»²²³. Такім чынам, варштат працы Стрыйкоўскага быў падобны да Я.Длугаша, для якога працаваў цэлы калектыў перапішчыкаў і памагатых. Сам аўтар альбо яго памочнікі зрабілі выпіскі з Герберштэйна, якія потым бескрытычна трапілі ў канчатковы варыянт хронікі.

Зрэшты, у ранейшай працы Стрыйкоўскага «Аб пачатках... народу літоўскага...» Рагвалод і Рагнеда не ўзгадваюцца ўвогуле. Першая ўзгадка пра Полацк звязана з першым паходам Кернуса і Гімбута, легендарных літоўскіх князёў, на Русь:

(Гэтым полацкім князем мог быць Усяслаў, які, як меркаваў В.М.Тацішчаў, сапраўды, прыблізна ў 1067 г. Хадзіў на Наваградак²²⁴).

Пасля чаго храніст маляўніча апісвае перамогу літоўцаў над палачанами.

Гэты паход Стрыйкоўскі адносіць да 1065 года. Тут зноў хочацца прадэманстраваць логіку яго думкі. Стрыйкоўскі запазычыў дадзеную інфармацыю з «Хронікі Быхаўца» (альбо вельмі блізкага спісу). Паўтарае ён таксама за летапісам і дату смерці Кунаса - 1040 год. Аднак дакладная дата «першай літоўскай выправы да рускіх земляў» - 1065 год - узнікла ў храніста ў выніку яго ўласнага рэтраспектыўнага аналізу палітычных падзей на Русі, якія адбываліся прыкладна ў тыя часы, а менавіта: напады полаўцаў і міжусобицы рускіх князёў, якія

²²¹ Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i Wszystkiej Rusi Macieja Strykowski. Warszawa, 1846. Т.1. S.124.

²²² Герберштейн С. Записки о Московии. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - С.63-64.

²²³ Kronika Polska... Т.1. S.XXXIX.

²²⁴ Татищев В.Н. История Российская. Т.2. - М. - Л.: Наука, 1962. - С.313.

²²⁵ Maciej Strykowski. O początkach, wywodach, dzielności, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego. Warszawa, 1978. - С.93-94.

дасягнулі свайго апагею пад час кіеўскага паўстання і пахода Баляслава Смелага на Кіеў. Паводле Длугаша і Кромэра, паход Баляслава і паўстанне адбыліся ў 1065 годзе (на самой справе ў 1068 годзе), таму Стрыйкоўскі датуе і паход на Браслаў і Полацк 1065 годам. Такім чынам, у дадзеным выпадку Стрыйкоўскі не выдумаў і не механічна перанёс запазычаную з іншых крыніц інфармацыю, а адмысловым чынам рэканструяваў падзеі даўняй эпохі.

Гэта можна сказаць і пра паведамленне аб уключэнні Полацкай зямлі ў склад Вялікага княства Літоўскага, якое храніст сканструяваў на падставе другога летапіснага зводу беларуска-літоўскіх летапісаў:

Хроніка Стрыйкоўскага
Т.1. С.239-240

Летапіс Рачынскага
(Полное собрание русских летописей (далее ПСРЛ). Т.35. С.147)

По смерти пак отца своего князь великий Мингалю, собравшы войско свое, и поидеть на город Полтэск, ино мужы полочане, которые вечем справовалися, як Великии Новгород и Псков. И напервеи прышли к городу их, реченному Городъцу, и мужы полочане, собравшыся с польки своими, и стретили их под Городцом. И великий бои и сечу межы собою мели, и поможеь бог великому князю Минкгаилу, и побил мужей полочан наголову, и город их зъжог на имя Городец, и город Полтэск возметь, и зостал великим князем полоцким. И будучы ему великим князем новгородским и полоцким, пановал много лет и вмер

Дарэчы, інфармацыя Стрыйкоўскага аб тым, што ў Полацку мітрапалітамі і архімандрытамі былі грэкі, якіх прыслаў сюды непасрэдна канстанцінопальскі патрыярх, не сустракаецца ў іншых крыніцах. Магчыма, ён атрымаў яе з летапісаў, якія не дайшлі да нашых часоў.

Асобна ён вылучае «прычыну першай вайны літоўцаў з палачанамі», у выніку якой Полацкая зямля была далучана да ВКЛ: занадта вялікая вольнасць разбэсціла палачан, і яны пачалі выклікаць на вайну суседзяў. Чаго не вытрымаў навагрудзкі князь Мінгайла Ерדзівілавіч, і, сабраўшы войска з «сваёй Русі» (Чорнай Русі - А.С.) і Павілейскай Літвы, пайшоў на Полацк.

Хроніка *Стрыйкоўскага*
Т.1. С.240

Летапіс Красінскага (ПСРЛ,
Т.35. С.130)

И много лет княживши Скирмонту на tych городех и умре, а по нем начнеть княжити сын его Миньгаило.

Собравши воиска свои и поиде на город Полтеск и на мужи полочане, которыи вечом справовалися, яко Великии Новогород и Пъсков. И напервеи пришли к городу их, реченому Городецъ, и мужи полочане, ополъчившися полки своими, и стретили их прд Городцом. А великии бои и сечу межи собою вчинили, и поможе бог великому князю Минкгалу, и побил мужов полочан наголову, и город их Городецъ сожже, и город Полтеск возметь, и остал великим князем полоцким. И пановал много лет и умре. И оставит по себе двух сынов своих, одного Шварна, а другого Кгинвила, и Шварн почне княжити на Новегородце, а Кгинвил на Полоцку.

Паводле М.Стрыйкоўскага, Гінвіл быў першым сярод літоўскіх кня- зёў што ахрысціўся ў праваслаўе, ажаніўшыся з цвярской князеўнай Марыяй, дачкой князя Барыса, і атрымаў імя Юры. Пасля яго смерці на полацкі прастол узышоў яго сын Барыс, з імем якога аўтар хронікі звязвае будаўніцтва чатырох цэркваў і манастыроў. Гэтую ж інфарма- цыю паўтарае за М.Стрыйкоўскім Яхім Бельскі ў сваёй «Польскай хроніцы», выдадзенай ў 1597 г.²²⁶ Хаця апошні ўдзельнічаў у так зва- ных маскоўскіх паходах Стэфана Баторыя і бываў у Полацку не раз, тым не менш аддаваў перавагу чужым паведамленням.

Хроніка
М. Стрыйкоўскага
Т.1. С. 241

«Хроніка Польская» Я.Бельскага. С.124

Тут зноў бачым, як адмыслова Стрыйкоўскі канструяваў даўнюю гісторыю Полацка на падставе старажытнарускіх летапісаў і ўласных уражанняў. Узгадвае тут аб нядаўным мураванні замку Дзісна, таксама дэманструе сваё веданне старажытнаруускай мовы.

Потым М.Стрыйкоўскі ўслед за беларуска-літоўскімі летапісамі піша аб Параскеве, быццам бы дачцэ князя Рагвалода, сына Барыса- ва. Услед за беларуска-літоўскімі летапісамі Стрыйкоўскі піша, што яна жыла 7 год «у манастыры св.Спаса, над ракой Палатой... Пану Богу служачы і кнігі для касцелаў пішучы»²²⁷. Аднак далей храніст не згаджаецца з інфармацыяй беларуска-літоўскіх летапісаў, што скон- чыла жыццё Параскева ў Рыме пад імем Параксіды, паколькі, як ён адзначае, не знайшоў адпаведных звестак у царкоўных кнігах²²⁸.

Наступны вялікі блок паведамленняў М.Стрыйкоўскага, звязаных з полацкай гісторыяй, датычацца «грамадзянскай вайны» пачатку XV ст. Тут ён спасылаецца на Я.Длугаша, М.Кромэра, М.Мяхоўскага. Аднак Длугаша ён паўсюль цытуе за Кромэрам, відаць, не меў на руках ру- капісу яго аналаў. Дарэчы, таксама ён не меў твораў Гала Аноніма і Вінцэнта Кадлубка, на якіх час ад часу спасылаўся ў больш ранніх

²²⁶ Kronika Marcina Bielskiego niegdys w Krakowie drukowana, teraz znowu z do- prowadzeniem aż do Augusta III. Przedrukowana w Warszawie, w drukarni J.K.Mci u Rzeczypospolitey u XX. Societatis Jesu roku panskiego 1764 // Zdzior dziejopisw polskich we czterech tomach zawarty. -Т.1. -С.124.

²²⁷ Kronika Polska... Т.1. С.242; ПСРЛ. Т.35. -М.: Наука, 1980. - С.91, 130, 147, 175, 196, 216.

²²⁸ Аб змяшэнні Параскевы з Еўфрасінняй Полацкай і Еўпраксіяй Адэльгейдай гл.: Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника). - М.: Наука, 1966. - С.139-140.

паведамленнях. Так што сапраўднымі інфарматарамі Стрыйкоўскага можна лічыць Кромэра і Мяхоўскага. Адносіны Стрыйкоўскага да Свідрыгайлы выразна негатыўныя, як у гэтых апошніх, чаго не назіраецца ў першым летапісным зводзе²²⁹.

Такім чынам, паведамленнямі М.Стрыйкоўскага, якія датычацца ранняй гісторыі Полацкай зямлі, трэба карыстацца вельмі асцярожна, заўсёды шукаючы першакрыніц яго звестак і супастаўляючы іх з больш аўтэнтчнымі крыніцамі. Характэрнай асаблівасцю польскіх хронік XVI ст., таксама як XV і XVII стст., з'яўляецца іх кампілятыўнасць. Нават там, дзе мы чакаем ад іх уласных сведчанняў аб эпохах, у якіх яны жылі, альбо вельмі блізкіх да іх, сустракаем адно больш ці менш дабрасумленнае перапісванне папярэднікаў.

Гэта датычыцца таксама і іншых польскіх хронік, напрыклад, «Гісторыі Польшчы» Марціна Кромэра²³⁰, дзе аўтар падае некаторыя факты з мінулага Полацкага княства (у асноўным паводле Я.Длугаша) і якія, дарэчы, потым паўтарае М.Стрыйкоўскі, спасылаючыся на Длугаша і Кромэра, альбо толькі на таго, ці на другога. Аднак М.Кромэр скончыў сваю «Гісторыю» на 1506 г., не пакінуўшы найбольш цікавай для нас інфармацыі аб падзеях, якім сам быў сведкай.

У той жа час М.Стрыйкоўскі падае вельмі цікавыя аўтэнтчныя звесткі, напрыклад, аб Лівонскай вайне, пад час якой ён знаходзіўся на Беларусі²³¹. Безумоўна, паведамленні, якія датычацца гэтага перыяду, набываюць характар каштоўнай гістарычнай крыніцы. У той час Стрыйкоўскі хутчэй за ўсё быў рысунком (шпегам)²³². Сам ён не піша аб сваім удзеле ў вайсковых дзеяннях. Успамінае толькі, што тры разы ледзь не трапіў у маскоўскую няволю: «... раз над Дзвіной за Улай, а другі раз на Чашніцкіх і потым недалёка ад Сушы палях»²³³. Тры гады, відаць, у 1572-1574 гг., Стрыйкоўскі служыў у Віцебскім гарнізоне²³⁴. На прыканцы службы адбылася вандроўка, дакладней сплыў, яго з іншымі жаўнерамі па Заходняй Дзвіне²³⁵. Апісанне менавіта гэтага падарожжа ўтрымлівае найбольшую колькасць уласных успамінаў і каш-

²²⁹ ПСРЛ.Т.35. -С.34, 57-58.

²³⁰ Kronika Polska Marcina Kromera Biskupa Warmińskiego. Ksieg XXX. -Sanok, 1868.

²³¹ Семянчук А.А. Падзеі Лівонскай вайны (1558-1583) на Полаччыне (у «Хроніцы» Мацея Стрыйкоўскага) // Гісторыя і археялогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка). - Полацк, 1992. - С.52-53.

²³² Семянчук А. Мацей Стрыйкоўскі ў Вялікім княстве Літоўскім // Спадчына. -1995. -NB1.-С.2-10.

²³³ Kronika Polska... T.I.S.XXXVIII.

²³⁴ Тамсама. Т.П. S.58.

²³⁵ Тамсама. Т.І. S.242.

тоўных назіранняў аўтара: аб Рагвалодавых, альбо Барысавых камянях; наведванні цэркваў і манастыроў Полацка, потым Дынабурга і іншых інфлянцкіх гарадоў²³⁶. Напрыклад, гаворыць, што бачыў здалёк царкву Барыса і Глеба ў Бельчыцах, але не падае дакладнай адлегласці: «цяжка было мерыць, бо калі я там быў у 1573 г., едучы з Віцебска, Масква ў той час трымала». Піша таксама, што бачыў жаночы манастыр «уверх ракі Палаты ад замку паўміні, у каторым князь Вялікі Маскоўскі меў стаўку сваю, калі Полацк здабываў»²³⁷.

Нарэшце, апошняя, дваццаць пятая кніга «Хронікі Польскай, Літоўскай, Жмудскай і ўсёй Русі» Мацея Стрыйкоўскага, якая складаецца з чатырох раздзелаў, цалкам прысвечана ходу Лівонскай вайны. Разам з «Апісаннем Еўрапейскай Сарматыі» (1578) (гістарычная традыцыя прыпісвае яго А.Гвагніну, але яно па большай частцы належыць праму Стрыйкоўскага) і «Запіскамі аб Маскоўскай вайне» Р.Хейдэнштэйна (1584) яна з'яўляецца адной з галоўных крыніц для рэканструкцыі хода вайсковых падзей у Падзвінні пад час Лівонскай вайны. Аднак карціна будзе не поўнай, калі не ўлічыць працы іншага польскага храніста, афіцыйнага гістарыёграфа Стэфана Баторыя, Жан-Мішэля Брута, які ўдзельнічаў у паходах і выдаў гісторыю вайны Баторыя супраць Вялікага княства Маскоўскага на лацінскай мове «*Nobilis Flaminius Italus. De rebus gestis Stephani I regis Pol. Contra M. Moschorum Ducem narratio. Romae 1582*». Твор гэты не выкарыстоўваецца беларускімі даследчыкамі з-за цяжкадаступнасці.

Важнай крыніцай па гісторыі Лівонскай вайны з'яўляецца таксама роніка Лукаша Гурніцкага²³⁸.

Семянчук Генадзь
г. Гродна

КНЯСТВА УСЯСЛАВА БРАЧЫСЛАВІЧА ЧАРАДЗЕЯ

Шматлікія аспекты, звязаныя з жыццём і дзейнасцю Усяслава Брачыславіча, незвычайнай і ўнікальнай постаці сярэднявечнай гісторыі Усходняй Еўропы, даследаваліся ў багатай навуковай і навукова-папулярнай літаратуры (Данілевіч В., Леонардаў Д., Ліхачоў Д., Рыба-

²³⁶ Kronika Polska... T.I.S.XXXVIII. T.1. S.241-242; Т.П. - S. 189-190; O pocztkach... - S/184.

²³⁷ Kronika Polska... T.1. - S.241.

²³⁸ Gornicki L. Dzieje w Koronie Polskiej, wyd.2, oprac. H.Barycz, Biblioteka Narodowa, ser.1, Wroclaw 1950.

коў Б., Ляўмяньскі Г., Алексеяў Л., Штыхаў Г., Фраянаў І., Ермаловіч М., Тарасаў С., Заяц Ю., Паверскі Я., і інш.) Аднак новыя метадыкі аналізу і інтэрпрэтацыі вядомых гістарычных крыніц, выкарыстоўванне дадзеных сумежных навук (археалогіі, гістарычнай геаграфіі, храналогіі, анамастыкі) дазваляюць пашырыць нашыя веды пра гэтую асобу і яго эпоху, эпоху вельмі значную ў гісторыі Беларусі.

Усяслаў Брачыславіч "седе на стол" свайго бацькі ў 1044 г.²³⁹. На працягу першых 16 год крыніцы не паведамляюць аб Полаччыне і дзейнасці полацкага князя. Найпраўдападобней, гэта тлумачыцца тым, што дзейнасць Усяслава не выходзіла за межы Полацкай зямлі. А летапісы суседніх дзяржаў звычайна ўзгадвалі Полацк толькі тады, калі ён закранаў інтарэсы Кіева, Ноўгарада альбо падпарадкаваных ім земляў. (Агульна вядома, што падобныя сітуацыя была і з Брачыславам, бацькам Усяслава, імя якога з'явілася на старонках летапісаў толькі праз 18 год княжання). Таму магчыма, што Усяслаў займаўся ў гэтыя "нямыя" гады ўнутраным уладкаваннем сваёй дзяржавы. А праблемаў было шмат.

Археалагічныя даследаванні апошніх дзесяці год, праведзеныя С.Тарасавым у Полацку, пераканаўча сведчаць, што менавіта пры Усяславе ў сяр. XI ст. скончваецца працэс пераносу адміністрацыйнага цэнтра Полацка з "гарадзішча Рагволода" на Верхні замак²⁴⁰. Тут, на Верхнім замку, Усяслаў Брачыславіч будзе велічны Сафійскі сабор (трэці ва Усходняй Еўропе пасля кіеўскага і наўгародскага), які стаў не толькі духоўным сімвалам, а таксама цэнтрам засяроджання палітычнай і адміністрацыйнай улады Полацка і Полацкай зямлі. Час пабудовы Сафійскага сабору большасць даследчыкаў адносіць да сярэзіны XI ст. (50-е - пачатак 60-х гг.)²⁴¹.

Пэўныя звесткі пра дзейнасць Усяслава ў пачатку яго княжання падае нам урывак з апавядання пра полацкага князя, які быў выяўлены ў Маскве ў Архіве старажытных актаў і надрукаваны ў часопісе "Спадчына" №3 за 1994 год Марынай Ліннікавай. Як паведамляе аўтар пуб-

²³⁹ Повесть временных лет (далее: ПВЛ). - М., Л., 1950. Ч.1. - С.104.

²⁴⁰ Тарасов СВ. К вопросу о развитии топографической структуры Полоцка IX-XVII вв. // К 1125-летию Полоцка. История и археология Полоцка и Полоцкой земли. - Полоцк, 1987. - С.59-61; Тарасов СВ. Историко-топографическая структура Полоцка IX-XII вв: Автореф. ...дис. кан.ист.наук. -Мн. 1992. -С.12.

²⁴¹ Булкин Вал.А., Булкин Вас. А. Древний Полоцк: у истоков культуры // Проблемы археологии. Вып. 3. - СПб., 1994. - С167, 175; Алексеев Л.В. Домонгольская архитектура Полоцкой земли в историческом осмыслении // Российская археология. - 1996. - № 2. - С.96-99; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X - начала XII вв. (византийское наследие и становление самостоятельной традиции). - М., 1987. - С.254-260.

лікацыі, гэты фрагмент быў змешчаны ў "Сцепанной кнізе" XVII ст., у рукапісу "Жыццё княгіні Вольгі". На жаль, большай інфармацыі крыніцзнаўчага і палеаграфічнага характэру аб гэтай унікальнай крыніцы публікацыя ў "Спадчыне" не дае. І мы добра разумеем неабходнасць асцярожнага выкарыстоўвання дадзенага дакумента да моманту больш грунтоўнага і комплекснага яго аналізу. Найважнейшай інфармацыяй з надрукаванага ўрыўка можна лічыць паганскі бунт (закалот) Вадзілы ў Полацку супраць маладога Усяслава, які з цяжкасцямі, але ж удалася спыніць з дапамогай варажскіх наймітаў; сон полацкага князя аб Сафіі-прамудрасці; аб рэлігійным дуалізме ў тагачаснай Полаччыне²⁴².

Усяслаў Брачыславіч таксама займаўся ўмацаваннем знешніх межаў свайго княства і пашырэннем яго тэрыторыі. Агульна прынята, што менавіта пры ім тэрыторыя Полацкай зямлі дасягнула максімальных памераў. Аднак падобнае палажэнне патрабуе ад нас канкрэтызацыі, так як няма ніводнага пісьмовага факта, які б сведчыў аб далучэнні да Полацка новых земляў. З сярэдзіны XI ст. магчымасці пашырэння полацкай тэрыторыі на поўнач, усход і поўдзень былі вельмі абмежаванымі. На гэтых накірунках Полацкае княства магло павялічвацца, па трапнаму назіранню А.Насонава, "не без вайсковай дапамогі"²⁴³. Адзіным рэгіёнам, куды магла распаўсюдзіцца дзяржаўная улада князя Усяслава Брачыславіча, была тэрыторыя, населеная балцкімі і заходняфінскімі народамі на захад, паўночны і паўднёвы захад ад Полаччыны. Неабходна ўлічваць, што падпарадкаванне суседніх народаў магло адбывацца толькі ў той час, капі дзяржаўныя сілы не адцягваліся на барацьбу з больш моцнымі супернікамі - Кіевам, Ноўгарадам, Чарнігавам і Смаленскам. Спакойных перыядаў для Полацкага княства ў другой палове XI ст. можна налічыць тры - з 1044 па 1065 гг., з 1071 па 1077 гг. і з 1085 па 1101 гг.

Найбольш паспяхова ішло пашырэнне тэрыторыі Полацкай зямлі ў Ніжнім Падзвінні. Заходняя Дзвіна была галоўнай жыццёвай артэрыяй Полацка, таму ён імкнуўся авалодаць ёю ад вытокаў да вусця. Пры Брачыславе, з далучэннем Віцебска і Усвята, улада Полацка распаўсюдзілася на Верхняе Падзвінне. Першачарговай задачай для Усяслава з'явілася авалодацтва Ніжнім Падзвіннем. Праўда, аб выкананні гэтай задачы мы можам меркаваць толькі па выніках гэтага працэсу, якія адлюстраваліся ў пісьмовых крыніцах XI-XIII стст. Ва ўступе да

²⁴² Ліньнікова Марына. Новае пра Усяслава Чарадзея // Спадчына. -1994. - № 3. - С.69-71.

²⁴³ Насонов А.Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства (историко-географическое исследование). -М., 1951.- С.148.

"Аповесці мінулых гадоў" у ліку народаў, якія плацілі даніну Русі, называюцца "літва, земігалы, корсь, нарома, лібь", якія жывуць "в странах полунощных", г.зн. паўночных²⁴⁴. Мы ведаем, што "Русь" у дадзеным выпадку - гэта ўсё ўсходняе славянства ў межах распаўсюджвання хрысціянства па візантыйскім ўзоры, у тым ліку і палачане. Бясспрэчна, што даніна з ліваў, земгалаў, куршаў, літвы неабавязкова размеркоўвалася сярод усіх палітычных цэнтраў славян ва Усходняй Еўропе. Больш рэалістычнай выглядала сітуацыя, калі ўлада на суседнія фіна-вугорскія і балцкія плямёны распаўсюджвалася з бліжэйшых княстваў.

А про роз Полацка і яго адносінаў з суседнімі неславянскімі народамі! знаходзім сведчанні ў пазнейшых (канца XII ст.) усходнеславянскіх летапісных і заходнееўрапейскіх хроніках канца XII пачатку XIII стст. ("Хроніка Лівоніі" Генрых Латыша, "Хроніка Славян" Арнольда Любекскага). Генрых Латыш адзначае, што святар Мейнард у 1184 г. атрымаў дазвол прапаведаваць сярод ліваў "ад караля полацкага Вальдэмара (Woldemaro de Poloseke), якому лівы (яшчэ паганцы) плацілі даніну"²⁴⁵ Арнольд Любекскі піша: "Кароль Русіі з Полацка меў звычай час ад часу збіраць даніну з гэтых ліваў"²⁴⁶. Іпацеўскі летапіс пад 1180 г., апавядаючы пра паход вялікай кааліцыі паўднёварускіх князёў на Друцк, у склад якой уваходзіла большасць полацкіх князёў, сярод войска Усяслава Васількавіча, князя з Полацка, называв разам з "палачанамі" "лібь" і "літву"²⁴⁷.

З пададзеных фактаў вынікае, што лівы, якія жылі на Балтыйскім узбярэжжы, і суседнія з імі народы - земгалы і куршы - былі падначалены Полацкаму княству як даннікі і вайсковыя саюзнікі. Дарэчы, барацьба Полацка з земгаламі ў пачатку XII ст. (1106 г.), магчыма, азначала спробу апошніх вызваліцца ад залежнасці, а не абавязковае іх падпарадкаванне²⁴⁸. Адносна бліжэйшых суседзяў Полацка - латгалаў і селаў, якія не ўзгадваюцца ў "Аповесці мінулых гадоў" як даннікі Полацка, - а названыя (латгалы) ў геаграфічным уступе да летапісу, можна гаварыць, што іх тэрыторыі ў другой палове XI ст. непасрэдна ўвайшлі ў склад Полацкага княства. Менавіта тут узнікаюць два полацкія гарады-фарпосты Герцыке і Кукенойс, пазнейшыя цэнтры

²⁴⁴ ПВЛ. ч.1.-с.13.

²⁴⁵ Латвийский Генрих. Хроники Ливонии. 2-е изд. - М., Л., 1938. - С.59.

²⁴⁶ Цыт.па: Аннинский С.А. Примечания // Латвийский Генрих. Хроника Ливонии. 2-е изд. - М., Л., 1938. - С.251, 257.

²⁴⁷ Полное собрание русских летописей. Т.2 (Ипатьевская летопись).- М., 1962: Стлб.620 (далее ПСРЛ).

²⁴⁸ Jan Powierski. Kryzys rzadow Boleslava Smialego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze sredniowiecznej. Gdansk, 1992. - S.12.

ўдзельных княстваў, са змешаным славяна-латгалскім насельніцтвам²⁴⁹. Тэрыторыю гэтых двух латвійскіх народаў, а таксама заходнефінскіх ліваў можна прызнаць за мінімальны абшар мацнейшай альбо слабейшай залежнасці ад Полацка, якая давала кантроль апошняму над заходнедзвінскай камунікацыяй.

Пры Усяславе Брачыславічы ўлада Полацка распаўсюдзілася на захад і на паўночны захад, у раёны рассялення літоўскіх плямёнаў. Гэта падцвярджаюць ускосныя звесткі з "Аповесці мінулых гадоў", дзе сярод суседзяў усходніх славянаў, а пазней даннікаў, узгадваецца "Літва"²⁵⁰. Іх значна дапаўняюць дадзеныя археалогіі і тапанімікі. У басейне ракі Бярэзіна, правага прытока Нёмана, ў другой палове XI ст. ўзнікае добра ўмацаванае гарадзішча ў вёсцы Лоск (Валожынскі р-н), якое выконвае функцыі фарпоста Полацка ў дадатак да існуючага на востраве воз.Мядзел²⁵¹. Адносна блізка гарадзішча Лоск размешчаны адзін супраць аднаго тапонімы "Палачаны" і "Літва"²⁵².

Пры Усяславе Брачыславічы пад палітычным і эканамічным уплывам полацкіх князёў знаходзіліся землі басейна ракі Нярыс (Віліі) ва Усходняй Літве. Адным з магчымых цэнтраў збору даніны ў гэтым рэгіёне нейкі час з'яўлялася паселішча на месцы сучаснай Вільні. Размешчанае на Дняпра-Балтыйскім гандлёвым шляху, у густа заселеным раёне, яно ўжо з XI ст. пераўтвараецца ў буйны населены пункт з характэрнымі для раннесярэднявечнага горада рысамі і перавагай прадметаў славянскага кола культуры у археалагічным матэрыяле²⁵³. На сувязь тэрыторый, заселеных літоўскімі плямёнамі, з Полацкам да сярэдзіны XII ст. намякае позні Васкрасенскі летапіс пад 1129 г.: "Літва... дань даяше князем Полоцкім"²⁵⁴ і Мацей Стрыйкоўскі: "Lecz kniaz polocki wojsko zebrawszy z Pskowiany

Najachal Litwe moca jako napogany.

²⁴⁹ Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX-XII вв). - Мн., 1978. - С.61-64; Булкин В.А. Герцике и Кукунойс (к постановке проблемы) // Генезис и развитие феодализма в России. Л., 1988. Вып.11. - С. 124-139; Balodis Fr. Jersika in tai 1939 gada ir darities iyrakumi. - Riga, 1940.

²⁵⁰ ПВЛ. Ч.1. - С.10, 13; Henryk Lowtnianski. Geneza ziemi Polockiej // Z polskich studiow slawistycznych. Seria 3. Historia. - Warszawa, 1968. - S. 19-20.

²⁵¹ Сагановіч Г. Лоск // Археалогія і нумізматыка Беларусі - Мн., 1993. - С.373-374.

²⁵² Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці. - Мн., 1981. - С.155,203.

²⁵³ Голубовичи Е. и В.. Кривой город Вильно // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. - М., Л., 1945. Вып.11. - С.114-126; Лухтан А., Ушин-скас В. К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных // Древности Литвы и Белоруссии. - Вильнюс, 1988. - С.97-103.

²⁵⁴ ПРСЛ. Т.7. - СПб., 1856. - С.253.

Bral ich w newola na Rus, a jak bydlem robil..."²⁵⁵.

Нашыя меркаванні аб адносінах Полацка і летапіснай Літвы ў XI-XII стст. значна паглыбілі б новыя археалагічныя даследаванні ў басейні р. Нярві (Вілія). Сёняшні стан вывучанасці гэтай праблемы і насычанасці яе крыніцамі дазваляе толькі гаварыць аб палітычна-эканамічным сілавым уплыве Полацка на тэрыторыю рассялення літоўскіх плямёнаў, якое выяўлялася ў збіранні даніны і вайсковай дапамозе. Аднак унутраныя сацыяльна-палітычныя працэсы ў асяроддзі літоўскіх плямёнаў (феадалізацыя грамадства, зараджэнне ўласных палітыка-дзяржаўных інстытутаў, кансалідацыя плямёнаў) рабілі прысутнасць Полацка ў гэтым рэгіёне не трывалай²⁵⁶.

Ужо з 60-х гадоў XI ст. частка літоўскіх князёў уступав ў барацьбе з Усяславам Брачыславічам. Ускосным пацверджаннем гэтага могуць быць паведамленні "Хронікі Быхаўца" і "Хронікі Мацея Стрыйкоўскага" аб походзе літоўскага князя Кернуса і яго брата Гімбута да Браслава ў 1065 г.²⁵⁷. Дарэчы, у другой палове XI ст. назіраецца, у першую чаргу археалагічна, умацаванне Браслаўскага Паазер'я. У дадатак да існуючых Браслава і Дрысвятаў геаграфічна блізка да іх узводзяцца ўмацаваныя пункты Маскавічы і Рацюнкі. Як адзначыла Людміла Дучыц, падобныя мерапрыемствы канчаткова замацавалі паўночны захад Беларусі за Полацкам, вызначыўшы да канца XI ст. пэўны фрагмент мяжы Полацкага княства²⁵⁸. У сувязі з гэтым не зразумелымі падаюцца меркаванні Вольгі Ляўко аб заканчэнні працэса фарміравання Полацкага княства ў IX-X стст. на паўночным захадзе Беларусі ў выглядзе раннедзяржаўнай структуры, аб далучэнні ў гэты час міжрэчча Дзісны і Заходняй Дзвіны з цэнтрам у Браславе да Полацка і ўзнікненні іншых полацкіх фарпостаў у Маскавічах, Рацюнках, Дрысвятах і Прудніках²⁵⁹. Грунтоўныя археалагічныя даследаванні на гэтых археалагічных помніках не выявілі матэрыялаў IX-X стст., а самыя раннія, пры гэтым

²⁵⁵ Maciej Strykowski. O początkach... narodu litewskiego. - Warszawa, 1978. - S.93.

²⁵⁶ Волкайте-Куликаускаене Р.К. К вопросу об образовании литовской народности по данным археологии // Советская этнография. 1979. - № 3. - С.31-46; Ochmanski Jerzy Historia Litwy. - Wrocław Krakow, 1990. - S.34-38.

²⁵⁷ ПСРЛ. - М., 1975. Т.XXXII. - С.129; Maciej Strykowski. Kronika Polska... Warszawa, 1846. Т.1.-S.86.

²⁵⁸ Дучыц Л.В. Северо-западное порубежье Полоцкого княжества // Древнерусское государство и славяне. - Мн., 1983. - С.40-42.

²⁵⁹ Левко Ольга. Начальный этап формирования Полоцкого государства // Полацкая зямля: карані нашага радавода. - Полацк, 1996. - С.40.

толькі ў Браславе, адносяцца да пачатку - першай паловы XI ст.²⁶⁰

У другой палове XI ст. адбывалася далейшае ўсталяванне паўночных, усходніх і паўднёвых рубяжоў Полацкага княства. Менавіта на гэтых накірунках Усяслаў Брачыславіч сутыкнуўся з моцным супрацьстаяннем Кіева, Чарнігава і Ноўгарада, што знайшло адлюстраванне ў кіеўскім і наўгародскім летапісанні.

На поўначы пасля ваенных падзеяў 1065-1071 гадоў мяжа Полацкай зямлі ўсталявалася па вярхоўях ракі Вялікай і далей паміж ракою і Завалоччам. Канкрэтней яна праходзіла недзе паміж Вялікімі Лукамі і Емянцом, ішла да вярхоўяў Ловаці на поўнач ад Усвята і выходзіла да Заходняй Дзвіны ў раёне вусця р. Мяжа²⁶¹. Адносна Вялікіх Лук, населенага пункта Наўгародскай зямлі, гаворка вядзецца пра ўмацаванне паселішча "Гарадок" на правым беразе Ловаці вышэй сучаснага горада Вялікія Лукі, якое датуецца канцом X-XII стст.. Менавіта гэты "Гарадок" з'явіўся фарпостам Ноўгарада ў яго паўднёвых і паўднёва-заходніх уладаннях на мяжы з Полацкім княствам, а супрацьстаялі яму памежныя населеныя пункты каля в. Межава і летапісныя Некалач з Емянцом.

На ўсходзе ўвага Усяслава Брачыславіча была прыцягнута да Падняпроўя, дзе было вельмі актуальным для Полацка умацаваць свае пазіцыі. Аднак рэалізацыя гэтай задачы была менш паспяховай. Кіеў не жадаў канкурэнцыі на важнай дняпроўскай камунікацыі, таму ў другой палове XI ст. было зроблена шмат намаганняў з яго боку, каб канчаткова падпарадкаваць сваёй уладзе Верхняе Падняпроўе. Праўда, гэта зноў адбывалася ў зацятай барацьбе Кіева з Полацкам, дзе перамогі перамяжоўваліся з паразамі, каварства суседнічала з годнасцю. На пачатку адносінаў сыноў Яраслава з полацкім князем Усяславам да апошняга, верагодна, адышлі тэрыторыі на правым беразе Дняпра ў раёне Оршы і Копысі. Не выключана, што гэта была плата Яраславічаў полацкаму князю за ўдзел у паходзе 1060 г. на сцвяжыкоў²⁶². Прыгадваецца сітуацыя 1021 года, калі Яраслаў аддаў полацкаму князю Бра-

²⁶⁰ Алексеев Л.В. Раскопки древнего Браслава // КСИА. 1960. - № 81. - С.95-106; Дучыц Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX-XIV стст. (гісторыка-археалагічны нарыс). Мн., 1991; Семянчук Г.М. Вынікі археалагічных даследаванняў на "Замкавай гары" ў г. Браславе (1989-1990 гг.) // Браслаўскія чытанні. Матэрыялы 2-й навукова-краязнаўчай канферэнцыі. - Браслаў, 1991. - С.62-66; Ткачоў М.А., Семянчук Г.М. Парубежныя крэпасці Полацкай зямлі XI-XIII стст. (па матэрыялах Браслава і Дрысвятаў) // Час, помнікі, людзі. - Мн., 1993. - С.126-129.

²⁶¹ Насонов А.Н. "Русская земля"... -С.156.

²⁶² Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі лерыяды. - Мн., 1990. -С. 110-111.

чыславу Віцебск і Усвяты ў замен за саюзніцкія адносіны²⁶³. Дарэчы, пад 1060 годам памёр смаленскі князь Ігар і адбыўся падзел Смаленскага княства паміж Яраславічамі, у якім мог удзельнічаць і Усяслаў. Праўда, Орша і Копысь нядоўга знаходзіліся ва ўладаннях Полацка. Пасля паходу 1067 г. на Полацкую зямлю і палону Усяслава, Яраславічы хутчэй за ўсё адабралі гэтыя тэрыторыі Падняпроўя.

У спакойныя гады для Полацкага княства Усяслаў умацоўвае сваю ўладу і ў паўднёвых раёнах. У 50-60-е гады XI ст. скончваецца працэс падпарадкавання Полацку паўночнай групы дрыгавічоў, альбо, як трапіна назваў іх Л.В.Аляксееў, - "менскіх дрыгавічоў"; апярэдзіўшы тым самым пранікненне ўплыву Турава, які знаходзіўся на гэты час пад уладай Кіева. На думку расійскага даследчыка, першапачаткова даніна з дрыгавічоў збіралася ў цэнтры на Менцы і адпраўлялася ў Полацк. Усё гэта патрабавала аховы і наяўнасці гарнізона. Зыходзячы з гэтага ў 1063-1066 гг. Усяслаў Брачыславіч пабудаваў каля ўпадзення ракі Нямігі ў Свіслач вельмі моцную крэпасць, назваўшы яе "Менск" і перасяліў сюды жыхароў цэнтры на Менцы²⁶⁴.

Поруч з Ізяслаўлем, гарадзішчам на Менцы і крэпасцю на Нямізе ўзводзяцца яшчэ два адміністрацыйныя цэнтры Полацкай зямлі - Лагойск і Свіслач на аднайменнай рацэ пры яе ўпадзенні ў Бярэзіну, прыток Дняпра²⁶⁵.

Такім чынам, да канца XI ст. працэс фарміравання тэрыторыі Полацкай зямлі ў асноўным скончыўся. На гэты час яна мела агульную плошчу каля 100 тыс.кв.км і мяжавала на поўдні з Тураўскім княствам, якое знаходзілася пад уплывамі Кіева, на поўначы і паўночным усходзе з Наўгародскай зямлёй, на ўсходзе са Смаленскім княствам, на захадзе і паўночным захадзе з літоўскімі і латышскімі народамі²⁶⁶. Саюзніцкія адносіны паміж Полацкам і Кіевам цягнуліся да сярэдзіны 60-х гадоў XI ст., калі Усяслаў Брачыславіч быў вымушаны іх парушыць і ўступіць у 20-гадовую канфрантацыю з сынамі і ўнукамі Яраслава. На думку даследчыкаў, галоўнай прычынай гэтага супрацьстаяння з'явілася рэакцыя Полацка на ўмацненне пазіцый Яраславічаў у раёне яго паўночных межаў, а таксама ў Ніжнім Падзвінні, у раёне

²⁶³ ПСРЛ, Т.7. - С.-Пбг, 1856. - С.328; ПСРЛ, Т.9-10. - М., 1965. - С.77.

²⁶⁴ Аляксееў Леанід. "Менскія дрыгавічы" і полацкія князі // Беларускі гістарычны часопіс. -1996. - № 4. - С.80-87.

²⁶⁵ Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли. С.90-99; Ваганова А.М. Свіслач // Археалогія і нумізматыка Беларусі. - Мн., 1993. - С.559-560.

²⁶⁶ Семянчук Генадзь. Фармаванне тэрыторыі Полацкай зямлі ў IX-XI стст. (этапы, агульнае, асаблівасці) // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. - Toruń, 1996. - S.49; mapa 3.

заходнедзвінскай камунікацыі, якая ад пачатку існавання знаходзілася пад яго кантролем²⁶⁷. Перапетыі гэтай барацьбы вартыя асобнага даследавання. Адзначым толькі, што Усяславу супрацьстаялі аб'яднаныя сілы большасці Яраславічаў, а ён выкарыстоўваў толькі свае палачанскія магчымасці, а таксама суседніх балцкіх і прыбалтыйскафінскіх народаў.

Гэтая барацьба полацкага князя з Яраславічамі падзяляецца на два этапы. На першым (1065-1071 гг.) актыўнейшым быў Усяслаў Брачыславіч: "Всеслав рать почал" (1065 г. - нападзенне на Пскоў; 1066 г. - нападзенне на Ноўгарад; 1067 г. - абарона Полацкай зямлі, бітва на Нямізе; 1069 г. - на чале фінскага племяні Водзь - зноў на Ноўгарад (беспаспяхова); 1071 г. - выгнанне з Полацка Святаполка Ізяславіча; у тым жа 1071 г. - няўдалая спроба вярнуць паўднёвыя тэрыторыі Полацкай зямлі, як вынік - паразы ад Яраполка Ізяславіча каля Галаціцкаса)²⁶⁸.

Сітуацыя кардынальна змяняецца на другім этапе (1077-1085 гг.) супрацьстаяння Полацкай зямлі на чале з Усяславам Кіеву. Пасля смерці ў 1076 г. Святаслава Яраславіча, на першы план выходзіць яго малодшы брат Усевалад, які быў вялікім кіеўскім князем у 1077, 1078-1093 г. Менавіта ён і яго сын Уладзімір Манамах былі ініцыятарамі новага абвастрэння адносін з Полацкам. Падпарадкаваць апошні Кіеву, за кошт яго пашырыць свае тэрыторыі, а калі не, дык разарыць і аслабіць Полацкую зямлю і яе князя, - вось мэты іхняе палітыкі. Летам 1077 г. Усевалад разам з Уладзімірам Манамахам здзейсняюць паход на Полацк; зімою 1077-1078 гг. - новы паход Манамаха разам з наўгародскім князем Святаполкам Ізяславічам на Полацкую зямлю (дарэчы, у гэты раз Яраславічы ўпершыню выкарысталі ў міжусобнай барацьбе агульнаславянскіх ворагаў - полаўцаў²⁶⁹); у 1078 г. - напад-

²⁶⁷ Насонов АН. "Русская земля"... - М., 1951. - С.81-87; Головки А.Б. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства в X - первой трети XII веков // Киев и Западные земли Руси в IX-XIII вв. - Мн., 1982. - С.34-35; Jan Powierski. Krzyżys rzadow., 1992. - S.11-15.

²⁶⁸ ПВЛ. 4.1. - С.110, 111-112, 116; Псковские летописи. Ч.1. - М., Л., 1941. - С.18; ПСРЛ. Т.IX-X. М., 1965. С.92, 96; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М., Л., 1950. - С.17, 184; Заяц Ю.А. Полоцкий князь Всеслав и Яро-славичи в 1065-1066 гг.: от Пскова до Белгорода // Гістарычна-археалагічны зборнік. Сярэднявечча. - Мн., 1994. Вып.4. - С.93-105 (у назве артыкула Ю.Зайца яўная тэхнічная памылка - трэба 1065 -1069 гг. - ГС); Jan Powierski. Krzyżys rzadow.. - S.53.

²⁶⁹ Соловьев С.М. Сочинения. Книга 1. История России с древнейших времен. Т.2. - М., 1988. -С.349.

зенне Усяслава на Смаленск і адказ Кіева, пад час якога былі знішчаны тэрыторыі Полаччыны ад Лукомля да Лагойска і ад Лагойска да Друцка; і нарэшце, 1085 г. - поўнае знішчэнне Уладзімірам Манамахам Мінска: "И на ту осень идохом с черниговцы, и с половцы, с четеевичи к Менску; изъеяхом город не оставихом у него ни челядина, ни скотины"²⁷⁰.

Следам за С.Тарасавым хочам адзначыць супярэчлівасць ацэнак у гістарыяграфіі учынкаў і дзейнасці полацкага князя Ўсяслава²⁷¹, якія выкліканы, у першую чаргу, ідэялагічнымі канцэпцыямі і спробамі мадэрнізацыі гісторыі. З пункту гледжання адзінай "Старажытнай Русі" Усяслаў - сепаратыст і небяспечная асоба, якая выступав з мэтай зламаць усталяваную сацыяльна-палітычную і гаспадарчую сістэму гэтай дзяржавы і пашырыць свае тэрыторыі коштам захопу новых земляў у суседзяў. Такімі ж сепаратыстамі ў другой палове XI ст. выглядаюць: Расціслаў Уладзіміравіч, унук Яраслава Мудрага, наўгародскі, а пазней Тмутараканскі князь, забіты сваімі дзядзькамі ў 1067 г.; пасля смерці кіеўскага князя Святаслава Яраславіча ў 1076 г. - яго дзеці Раман і Алег; смаленскі князь Барыс, сын Вячаслава Яраславіча; сын Ізяслава Яраполк, валынскі князь; Расціславічы - Васілька і Валадар. Аднак з пазіцый палачанаў, насельніцтва Полацкай зямлі, Усяслаў Брачыславіч быў адзіным гарантам іх самастойнасці і абаронцам ад ворагаў. Як пазней, у XII ст., былі Святаславічы для чарнігаўцаў, Юры Даўгарукі і яго нашчадкі для ўладзімірцаў і суздальцаў, а Расціслаў Мсціславіч для Смаленскага княства.

Пры Усяславе Брачыславічы Полацкая зямля канчаткова пераўтварылася ў самастойную раннесярэднявечную дзяржаву, якая характарызувалася наяўнасцю ўсіх неабходных атрыбутаў і палітычных інструментаў: стабільнай тэрыторыі, вышэйшай улады ў асобе князя, сваёй дынастычнай лініі, апаратаў прымусу і ідэалогіі, рэлігійнай арганізацыі і ўзброеных сіл. Гэта ўсё дазваляла полацкім князям часта праводзіць незалежную ад якога-небудзь цэнтра знешнюю і ўнутраную палітыку. Частыя і зацятыя ваенныя сутыкненні з суседзямі сведчылі аб магутным эканамічным і ваенным патэнцыяле гэтай дзяржавы. Усяслаў Брачыславіч, праўдападобна, не пажадаў удзельнічаць у княжацкім з'ездзе, які адбыўся ў лістападзе 1097 г. у

²⁷⁰ ПВЛ. Ч.1. - С.159, 160; ПСРЛ. Т.1., 1962. - Стбл.247, 248; Головки А.Б. Западные земли Руси... - С.36-38; Заяц Ю.А. Полоцкий князь Всеслав... - С.107-109; Загородульский Э.М. Возникновение Минска. - Мн., 1982. - С.14-18.

²⁷¹ Тарасаў С. Полацкае княства ў XI ст. (станаўленне і барацьба за дзяржаўную незалежнасць) //Старонкі гісторыі Беларусі. - Мн., 1992. - С.41-42.

Любечы, дзе Рурыкавічы канчаткова прызналі фактычны падзел Рускай зямлі і замацавалі будучы прынцып уладарання "каждо да держитъ отчину свою"²⁷² Полацкаму князю, у адрозненні ад іншых, не было неабходнасці што-небудзь дзяліць альбо з кім-небудзь дзяліцца.

Скеп'ян Анастасія
г.Мінск

ДА ПРАБЛЕМЫ РАЗВІЦЦА МЕЦЭНАЦТВА ВА УСХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў XVI - ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII стст.

Праблема з'яўлення і развіцця мецэнацтва ў землях Усходняй Беларусі амаль не вывучана. Айчынным гісторыкі не надавалі ёй вялікай увагі, а польскія не даследвалі культуру гэтых тэрыторый, з-за відавочнай немагчымасці аднесці гэтыя праваслаўныя землі да Польшчы. Да таго ж распаўсюджванне мецэнацтва на гэтых землях не было надта вялікім і яно мела шэраг асаблівасцей, пераважна ў сваіх формах. Гэтаму ёсць шэраг прычын, якія, у першую чаргу, звязаны з паняццем самога мецэнацтва, як культурнай з'явы.

Інстытут мецэнацтва, як юрыдычная з'ява быў запазычаны рэнесанснай Італіяй, разам з шматлікімі дасягненнямі антычнасці з Старажытнага Рыма і адпавядаў заходнееўрапейскім культурным традыцыям. Пад мецэнацтвам разумелі частку мастацкай культуры, якая складалася з разнастайных форм падтрымкі мастацкай дзейнасці і стварэння культурнага асяродка, які б спрыяў творчай актыўнасці мастака ці літаратара, а таксама садзейнічаў развіццю асветы. Назва мецэнацтва служыла для вызначэння ўсякай падтрымкі, як матэрыяльнай, так і маральнай, якую, хоць аднойчы аказвалі пэўныя асобы для развіцця культуры. Але паняцце мецэнацтва некаторыя даследчыкі злучаюць з паняццем дабрачыннасці, якое мае сэнс маральнага дадатка. На іх погляд, этычнае значэнне мецэнацтва было нейтралізавана.

Нельга адносіць сюды і права падавання, распаўсюджанае ў праваслаўнай царкве. Яно вядзе сваё паходжанне з традыцый візантыйскага зямельнага права, па якім зямля і храм на ёй належыў землеўласніку, які меў права распараджэння царкоўнай маёмасцю і пасадамі.

²⁷² ПВЛ. 4.1. -С. 170-171.

Сярод відаў мецэнацкай дзейнасці найбольш выразна прасочваюцца наступныя: патранаж - апека над літаратарамі і мастакамі, збіральніцтва мастацкіх твораў, фундацыі, накіраваныя на заснаванне і падтрымку школ, калегій, бібліятэк, шпіталяў і разнастайных архітэктурных помнікаў.

Выступаючы на розных гістарычных этапах і стадыях грамадскіх адносін, мецэнацтва мела розны характар і накіраванасць, але амаль заўсёды агульную матывацыю: мецэнаты прагнулі захавання памяці пра сябе ў нашчадкаў, імкнуліся да самавыражэння, ці шчыра непакоіліся аб справах культуры. Таму, напэўна, сярод мецэнатаў мы знойдзем і ўладароў з неўтрыманымі амбіцыямі, і магнатаў, якія прагнулі не ў чым не саступаць сваім уладарам, а побач з імі заможную і не вельмі шляхту, патрыцыят гарадоў і царкоўных дзеячоў.

У Вялікае княства Літоускае мецэнацтва прыйшло з Заходняй Еўропы праз каралеўскія двары і таму спачатку мела дастаткова выразны пракаталіцкі накірунак. Паколькі Полацкая і Віцебская земля захавалі адносную аўтаномію, то і ўплыў каталіцкай культуры ў пачатку XVI ст. быў амаль не адчуваны. З перходам традыцый апекі над культурай у рукі шляхты, якая імкнулася не адставаць ад вялікіх князёў літоўскіх, распаўсюджваецца рэнесанснае мецэнацтва і на тэрыторыі Усходняй Беларусі.

Працэс стварэння на Полаччыне культурных асяродкаў з вялікай колькасцю людзей культуры, як пры дварах Радзівічаў, Хадкевічаў, і тых жа Сапег не назіраецца ў першую чаргу з-за адсутнасці тут буйной магнатэрыі і яе цэнтраў. Але яе прыклад у справах апекі над асветай і закладання цэркваў пераняла шляхта і мяшчанства.

Для праваслаўных было традыцыйным кіраўніцтва справамі асветы і кнігадрукавання царквой. Гэтаму спрыялі і тыя абставіны, што святарства было найбольш адукаванай часткай насельніцтва. Апека над цэрквамі давала праваслаўнай шляхце магчымасць не толькі праславіць сваё імя, але і пакінуць добры след у культуры.

Асабліва плённай для Полаччыны бала дзейнасць роду Корсакаў, Корсакаў - Зеновічаў і Сапегі. Толькі ў самім Полацку імі былі фундаваны царква Успення Хрыстова ў замку, царква Нараджэння Хрыстова, царква св.Дзмітрыя ў замку, манастыр св.Юрыя, царква св.Міколы ў Бабінічах, царква св.Юрыя ў Галубічах, царква св.Пакрава на Туросе.

Амаль у кожным маёнтку гэтых шляхціцаў мы можам знайсці прыклады разнастайных фундацый. Значнай была дзейнасць Баркалаба Корсака Глыбоцкага (? - 1576). У 1563 годзе ім былі закладзены горад Дзісна з замкам, у 1564 г. ва ўрочышчы Брус замак Баркалаб і царква Нараджэння Хрыстова. У гэтай і Вендарожскай царкве і быў створаны

знакаміты Баркалабаўскі летапіс, які апісваў дзеі Корсакаў, падзеі ў іх маёнтках і вакол іх. Пазней, у 1626 годзе, Багдан Саламерэцкі фундаваў тут манастыр са школай. Ягонае пажаданне не было выканана і яго дачка Алена Стэткевіч заснаваўшы ў маёнтку Буйнічах, Аршанскага павету, манастыр і перанесла сюды баркалабаўскую школу (1633). Намаганнямі іншага Корсака Ёзефа (? - 1643) былі заснаваны царква Св.Троіцы (1628), базіліянскі манастыр св.Пятра і Паўла (1638), касцёл і кляштар басых кармелітаў у Глыбокім (1643). Па тэстаменце Еўстафія Корсака, які пабудаваў капліцу св. Лукі пры Свята-Троіцкай царкве, была адпісана маёмасць на ўтрыманне шпіталю пры Галубіцкай і Свята-Троіцкай цэрквах.

Распаўсюджванне пратэстанцкіх плыняў не абмінула ўсходнебеларускія землі. З першай паловы XVI ст. у Полацк пранікае лютэранства, якое знайшло моўную падтрымку не толькі сярод мяшчан, а нават і сярод праваслаўных манахаў. Многія праваслаўныя шляхецкія фаміліі пераходзяць у кальвінізм і засноўваюць зборы, школы і шпіталі. Так Крыштаф Зяновіч засноўвае ў Глыбокім збор, бібліятэку і школу. У самім Полацку збор са школкай фундаваў магчыма Мікалай Дарагастайскі, а А. Валовіч падараваў кальвіністам пляц пад шпіталь. У 1563 годзе, з дазволу Жыгімонта Аўгуста, С.Збаражскі і П.Друцкі-Сакалінскі заснавалі збор у Віцебску.

Прадстаўнікі розных пакаленняў Сапегаў, не гледзячы на іх веравызнанне і палітычныя погляды, таксама неаднаразова фундавалі ў сваіх уладаннях праваслаўныя цэрквы са школкамі (1596 г. - Л.Сапега ў Іказні, у 1604 г. касцёл з школай і шпіталем у Талочыне, у 1621 г. ён жа царкву ў Друі. У Чэрэях быў пабудаваны палац, дзе захоўваўся багаты архіў і карцінная галерэя. Казімір Леў Сапега фундаваў касцёлы і ўніяцкія цэрквы ў Цімкавічах, Бешанковічах, Берэжыне, Горках і Чэрэях).

У галіне падтрымкі культуры ад шляхты не вельмі адставалі і прадстаўнікі патрыцыяту Полацка. Так ёсць звесткі, што хата Якава Фёдаравіча Хадыкі (пачатак XVII ст.) была ўпрыгожана карцінамі («на палатне карцін шаснадцаць»), Нярэдка фундацыі рабіліся на карысць розных канфесій. Паказальны прыклад праваслаўнага бурмістра Дзісны Я.Барадульскага, які ў сваім тэстаменце адпісаў грошы не толькі праваслаўным цэрквам, але і дзісенскаму касцёлу і кляштару францысканцаў. Мяшчанства апекавала не толькі над архітэктурай, будуючы па набажным імкненням цэрквы (напрыклад царква св.Пятніцы ў Полацку), а і ствараючы для ўласнай карысці і пахвальбы дамы, ратушы, будынкі брацтваў і школ. Найбольш плённай была дзейнасць мяшчан у галіне асветы. Яны пасылалі сваіх сыноў на наву-

чанне за мяжу, цешыліся навукавай і літаратурнай працай, выдавалі за ўласны кошт кніжкі, стваралі школы і запрашалі ў іх настаўнікаў.

Пытанне ці існавалі праваслаўныя школы, дзе навучанне вялося на рускай (беларускай) мове і за чый кошт можна вырашыць становішча, калі мы ўспомнім, што гэтая мова была дзяржаўнай. Мы маем дастатковую колькасць разнастайных пісьмовых помнікаў, якія сведчаць аб дастатковым узроўні адукаванасці мяшчан. Гэта, так званыя "истоты", "духовніцы" (достаменты) і іншыя. Павінны ж былі дзесьці навучацца ўрадавыя чыноўнікі, для якіх валоданне гэтай мовай было абавязковым. Увогуле ў XVI ст. зрэдку можна было сустрэць не адукаванага шляхціца ці шляхцянку. Не менш адукаваным саслоўем было і мяшчанства. Інтэрэсы гандлю і самакіравання павінны былі падтрымліваць сярод іх пэўны ўзровень адукацыі, якую можна было атрымаць толькі ў школе. Да таго ж, дзе маглі навучацца дзеці гараджан, каб потым здолець трапіць ва ўніверсітэты (як той жа Ф.Скарына)?

З пачаткам Контррэфармацыі і распаўсюджваннем каталіцкіх ардэноў, асноўнай задачай якіх была школьная адукацыя, з'явілася патрэба ў абароне праваслаўнай асветы. Кляштары з калегіямі езуітаў, бенедыктынцаў, бернардынаў, дамінікан і францыскан, намаганнямі вялікіх князёў і шляхты былі створаны амаль ва ўсіх гарадах і мястэчках. У адказ на іх уціск праваслаўныя мяшчане ствараюць брацтвы. У Полацку яно ўзнікла ў 1633 годзе пры Богаўленскай царкве. Земскі суддзя Севасцьян Мірскі ахвяраваў зямлю для «збудавання школы для навуки детям хрестиянским», па-ней да школы далучыліся шпіталь, манастыр і царква.

Прыкладаў такіх мяшчанскіх фундацый ва Усходняй Беларусі можна знайсці амаль у кожным беларускім горадзе. У барацьбе за сваю культуру праваслаўнае мяшчанства надавала ўсё больш увагі мецэнацкай дзейнасці.

Літаратура

1. Лаппо И. Полоцкая ревизия 1552 года // Чтения в обществе истории и древностей российских. - М., 1905.
2. Potski stownik biograficzny. t.XIV. - S. 103.
3. Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. - Казань, 1898. - С. 371 .
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. Т. 2. - СПб., 1865. - С. 91.
5. Акты, издаваемые виленской археографической комиссией для разбора и издания древних актов (АВК). Т. 9. - Вильно, 1878. - С. 29.
6. АВК.Т.9. С. 15.
7. Полоцк: исторический очерк. - М., 1982- С. 55.

8. Augustyniak U. Testamenty ewangelikow reformowanych w Wielkim Ksiastwie Litewskim. -Warszawa, 1992. - S. 107-111.
9. АВК. Т.20. - Вильно, 1893. - С. 43.
10. Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. T.I. - Petersburg, 1890. - S. 399.
11. Ibid.t.2. s. 41.
12. Полоцк. - С.48.
13. Hedemann O. Dżisna i Druja. - Wilno, 1935. - S. 54.
14. Полоцкая ревизия. - С. 178.
15. Харлампович К. Згад. твор. - С. 197.
16. АВК. Т. 11.-Вильно, 1880.-С. 111.

Старостенко Виктор
г. Могилев

ПОНЯТИЕ "БЕЛАЯ РУСЬ" В ИСТОЧНИКАХ ПО КОНФЕССИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ КОНЦА XVI - СЕРЕДИНЫ XVII вв.: К ПРОБЛЕМЕ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ БЕЛОРУСОВ

В современных условиях становления белорусской государственности закономерно пробуждение и развитие национального самосознания, с чем связан и рост интереса к истории названия нашей страны.

Важным этапом процесса становления понятия "Белая Русь" является конец XVI - середина XVII вв. В этот период наблюдается существенное увеличение числа фактов его использования прежде всего в белорусско-украинских источниках, в том числе отражающих конфессиональную историю.

Среди памятников конца XVI в. термин "Белая Русь" как обозначение предположительно восточнобелорусских земель находим в "Антиризице" (1599 г.) И.Потей. Полемический труд содержит "Инструкцию пану Лушковскому..." К.Острожского, в которой князь пишет о растущей в обществе тревоге в отношении унии в "краях и землях Польских, Киевских, Волынских, Подляских, Львовских, Премыских, на Белой Руси (здесь и далее выделено мною. -В.С.) и в Литве"¹. В 1616 г. в "Отписе на лист виленских униатов" "Белую Русь" упоминает А.Мужилковский. Высмеиваемое им римо-католическое и униатское духовенство "от панства до панства з баламутнею" "бегают"; "кто так бегаёт, как ваши? Не далеко им... Киев, недалеко Минск, Белая Русь, о околичных местечках, селах немовлю"².

Более чёткая географическая определённости этого понятия фиксируется в источниках с 20-х гг. XVII в.

З.Копыстенский утверждал в "Палинодии"(1621 г.), что издавна "все Белой, и Чорной, Вскходной, Полночной и на Полдне лежачей Руси народове ...под зверхностью патриархи Константинопольского, стали и статечне трвають". В другом месте он отличает "Белую Россию" как от "Чорной", так и от "Литвы". Встречаем в трактате и термин "Белоруссия": (уния) "напродь в Берестю, в Пинску..., а потом пришло до Вилна, до Полоцка, до Витепска, до Орши, до Могилева и до инших мест Белорусских"³. Полемист, таким образом, под "Белой Русью" понимал лишь часть территории "Руси", а именно современную Восточную Беларусь. Подобная локализация наблюдается и в большинстве других источников рассматриваемого времени.

Папский нунций в Польше Торрес доносил в 1622 г. Риму: "количество схизматиков в Польше весьма значительно... основным их гнездом является Русь, которая делится на три части: Червоная Русь с городами Львовом, Перемышлем, к которой принадлежит и Волянь; Белая Русь, протянувшаяся от Риги, столицы Лифляндии, до Московской границы, включая Полоцк, Оршу, Витебск, Могилёв; Чёрная Русь, находящаяся между Литвой и Волянью, до Киева с городами Пинском, Новогрудком и Овручем"⁴.

В составленной М.Смотрицким и направленной православной шляхтой Беларуси и Украины на Варшавский сейм 1623 г. "Суппликации" среди областей, где творится "притеснение нас, русского народа", называется "Белая Русь" с городами Полоцк, Витебск, Мстиславль, Орша, Могилёв и Дисна. Иные белорусские города отнесены к "Литве", "Полесью" и "Понизовью"⁵.

Особенность данного примера, как верно замечено Г.Н.Сагановичем, состоит в том, что местонахождение "Белой Руси" указали представители местного населения, православные по вероисповеданию, за которыми прежде всего закреплялось название "белорусцы"⁶. В записи Посольского приказа от 12.04.1651 г. приводится полученное от игумена Полоцкого Воскресенского монастыря Крыжановского сообщение о том, что "...на сеймиках де римляне все на них, белорусцов, кричат завсегда, чтоб с ними конец учинить... А его де, игумена Анфиногена, послали ко государю ис Полоцка все белорусцы ... чтоб он, великий християнский государь, их, белорусцов, принять в свою государскую оборону..."⁷. Этот термин и родственные ему ("белорусы" и "белорусские люди") на восточнобелорусских землях ВКЛ выполняли функции как экзо-, так и эндоэтнонима⁸.

В грамоте короля Сигизмунда III от 18.03.1627 г. городами "Белой Руси" названы Орша и Могилёв, упоминаются и "краи белорусские".

"Регистр мест и местечек в Коронной, Литовской и Белоруской Руси (Bialoruskiev Rusi), куда през комиссаров неуниатам должны быть назначены церкви" 1632 г. к "Белой Руси" (Bialej Rusi) относил Полоцк, Мстиславль, Оршу, Брацлав, Могилёв, Дисну и Витебск¹⁰. А. Филиппович писал в "Диариуше" (1646 г.), что отправился "на Белую Русь по ялмужну", но в Копысе, Шклове, Могилёве и Головчине ему "там всюды ялмужны недано: выбираю ее пилно епископови своему, господину отцу Сильвестрови Косовови"¹¹. 5.07.1656 г. в Полоцке были прочитаны "Метры", подготовленные монахом Полоцкого Богоявленского монастыря Симеоном Полоцким в соавторстве с игуменом Игнатием Иевлевичем и учителем Ф. Утчинским. В них прославляется "Белая Русь" ("Живи, белорусийская оздобо скону (прекрасная земля. - В.С.)" и царь-"освободитель". Ты от нужды вражия избавил, Россию Белу во свете поставил... З недоли народ русский, потвары избавил"¹².

Во многом схожие приветственные стихи были оглашены в Витебске:

Радуйся, Белорусская земля, иж упадают

ереси в тебе през Алексея пречь ищезают...

Витаем тя, царю, от востока, к нам пришедшего,

белоруский же от нужды народ весь свободшаго...¹³

Становление понятия "Белая Русь" ("Белоруссия") получило отражение в ряде документов по истории Могилёвской православной епархии и было тесно связано с ней. "...Навежаючы край великого князства Литовского и Белорусские, до епископии Мстиславское, Оршанское и Могилевское належащие, завитали до Богом увелебленного места, его королевской милости Могилева", - говорится в грамоте П. Могилы от 15.07.1635 г. на основание Могилёвского Богоявленского братства¹⁴. Первый Могилёвский епископ Иосиф Бобрикович в жалованной грамоте Владислава IV от 14.03.1633 г. титулован "Мстиславским, Оршанским к Могилёвским"¹⁵. В дальнейшем архиереи нередко именовались "Белорусскими". И. И. Григорович полагал, что впервые так был титулован королём Яном III Собеским в 1676 г. Феодосий Василевич¹⁶, однако имеется основание первоначальное употребление этого титула отнести к более раннему времени. Так неоднократно назывался в меновой грамоте П. Могилы от 9.12.1644 г. "наречённый" епископ Иосиф Кононович-Горбакский: "...в Богу превелебный помененный епископ Белоруский", "превелебному господину отцу Иосифу Горбацкому, епископови Белорускому". др.¹⁷. Привилей на "епископство Белорусское" он получил от Яна Казимира в 1650 г.¹⁸ и управлял им около 3 лет. Извещая о кончине Иосифа II Кононовича-Горбацкого, наместник епархии Игнатий Иевлевич писал в 1653 г.: "угасла лампа, которая светила благочестием, святостью,.... добродетелями всей православной церкви и особен-

но Белорусскому краю"¹⁹. В 1654 г. к Алексею Михайловичу с челобитной обращался "богомolec... из Могилева, церкви Всемилостивого Спаса наместник епископии белорусской, поп Еремеища"²⁰.

Документы конфессиональной истории конца XVI - середины XVII вв. в силу своей чёткой территориальной отнесённости могут, таким образом, рассматриваться одним из важнейших источников изучения становления понятия "Белая Русь". Они свидетельствуют о применении данного названия главным образом к Полотчине, Витебщине, Оршанщине и Могилёвщине, т.е. территории Восточной Беларуси. Подобная локализация фиксируется и в источниках последующего времени. Даже в конце XIX в. под "Белой Русью" могли понимать только Могилёвскую и не всю Витебскую губернии²¹. Общепринятым обозначением всей территории компактного проживания белорусов название "Белоруссия" становится лишь в начале XX столетия.

Примечания:

1. Русская историческая библиотека. Т. 19. - Петербург, 1903. - С. 651.
2. Архив Юго-Западной России...Ч.1. Т.VII. - Киев, 1887. - С.277.
3. Русская историческая библиотека. Т. 4. - Петербург, 1878. - С. 1006, 955, 1065.
4. Белоруссия в эпоху феодализма. Сб. докум. и матер, в 3-х т. Т.I. - Мн, 1959.-№ 177.-С. 390.
5. Там же. - № 178. С. 400-401.
6. Сагановіч Г.М. Да гісторыі назвы "Белая Русь" // Старонкі гісторыі Беларусі. - Мн., 1992.- С. 69-70.
7. Белоруссия в эпоху феодализма...Т.2. Мн., 1960. № 23.- С.52-54.
8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. СПб., 1875. № 27; Белоруссия в эпоху феодализма...Т.2. Мн., 1960. №№ 6, 11, 21, 30; Русско-белорусские связи. Сб.док. (1570-1667).- Мн., 1963. №№ 70-71, 87-88, 92, 95, 202, 249, др.
9. Белоруссия в эпоху феодализма...Т. 1. - Мн., 1959. - № 209. - С.446-447.
10. Архив Юго-Западной России...Ч.1. Т.VI. - Киев, 1883. - № CCLXVI. С. 656-658.
11. Русская историческая библиотека. Т. 4. - Петербург, 1878. - С. 54-55.
12. Полоцкий С. Вирши. - Мн., 1990. - С. 27-30, 388. Комментарий.
13. Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избранные произведения XVI - начала XIX в. - Мн., 1962. - С. 228-229, 475. Прим.
14. Археографический сборник документов..Т. 2. - Вильна, 1867. - № 43. С. 57.

15. Акты, относящиеся к истории Западной России...Т.5. - СПб., 1853.-№ 5.-С. 9-10.
16. Грыгаровіч ІІ. Беларуская іерархія. - Мн., 1992. - С. 22.
17. Акты, относящиеся к истории Западной России...Т. 5...№ 19. С. 72-73.
18. Разные записки, касающиеся до Белорусской епархии и здешнего благочестия // Магілёўская даўніна. 1995. С.94.
19. Православная богословская энциклопедия. Т.V11. - СПб.,1906. С. 458.
20. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...Т. 14. СПб., 1889. №10. -С. 395.
21. Экземплярский А.В. Белая Русь // Энциклопедический словарь. Т.V(9). Издатели: Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон. - СПб., 1891. - С. 174.

Тарасаў С.
г.Мінск

ДА ПЫТАННЯ АБ ТАПАГРАФІІ ПОЛАЦКА IX-XI СТСТ.

Стварэнне дзяржавы - ёсць найвышэйшы культурны здабытак народа, які праз дзяржаву ператвараецца ў нацыю. У гэтым сэнсе дзяржава, безумоўна, пачынаецца з горада. Пісалі аб гэтым многія. Абагуліў ідэю горада-дзяржавы на прасторах Усходняй Еўропы І.Фраянаў, калі адзначыў, што гэтая структура аб'ядноўвала ўласна горад і дамыкаючыя да яго землі. У першую чаргу гарады-дзяржавы IX-X стст. выконвалі ролю палітычна-адміністрацыйных і рэлігійных цэнтраў. На першы план выступалі здабыткі культуры. Гандаль, рамяство, вайсковая справа і інш. былі другараднымі, як складовыя часткі агульнай культуры²⁷³. Сапраўды, горад-дзяржава, альбо дзяржава-горад - універсальная і абсалютна непадзельная гістарычная з'ява.

Менавіта Полацкая зямля і яе гарады сталі першымі цэнтрамі, дзе распусціліся кветкі старажытнай беларускай дзяржаўнасці і культуры. Полацку па праву сярод іх належыць галоўнае месца не толькі як старэйшаму, але здолеўшаму раней за іншыя гарады выгадаваць гэтыя кветкі і паказаць свету.

У значнай ступені складванню новага гарадскога асяроддзя спрыялі гандлёвыя шляхі. Для VIII - пач. XI стст. Сярод іх асноўнымі былі шляхі з варагаў у «Гарды» і далей у Заходнюю Еўропу і

²⁷³ Фроянов И.Я. Киевская Русь. - Л., 1980. - С.232.

лацінавізантыйскі свет. Адным з найстаражытнейшых быў Заходнедзвінскі шлях²⁷⁴. Не без яго дапамогі летапісцы ведаюць Полацк ужо ў 862 годзе як горад, а ў 970 г. з'яўляецца тэрмін, які вызначае дзяржаву - Полацкая зямля.

Няма сумнення, што гарадскія і дзяржаўныя сацыяльна-палітычныя назовы былі непасрэдна звязаны з унутранымі, у тым ліку і тапаграфічнымі працэсамі развіцця Полацка. На пэўным этапе жыцця старажытнага горада надыходзіў момант, калі горад і палітычна і сацыяльна, і эканамічна пераўзыходзіць свае першапачатковыя межы. Тады пытанні гарадской тапаграфіі, як абмежаванасць пэўнай зародкавай тэрыторыяй, уваходзяць у супярэчнасць з нарастаючай прагрэсіяй развіцця ўсіх унутраных і знешніх гарадскіх функцыяў. У першую чаргу гэты працэс абумоўлены пачаткам паскоранага развіцця дзяржаўнасці. Апошняя ў Полацкай зямлі, як паўсюдна ў Еўропе, набывае новы штуршок у першай палове XI ст.

У гэтай сувязі важнае значэнне мае даследаванне і інтэрпрэтацыя археалагічных матэрыялаў, здабытых падчас раскопак полацкага Верхняга замка. Напрацягу многіх дзесяцігоддзяў, амаль стагоддзя да часу доследаў А.Ляўданскага, не падвяргалася сумненню думка, што цэнтрам старажытнага Полацка заўсёды быў гэты замак. Пасля ж першых раскопак на Першапачатковым гарадзішчы і абгрунтаваных доказаў Г.Штыхава, адкрыцця першапачатковага полацкага паселішча і вызначэння тапаграфіі горада IX-X стст., надзённа паўстала пытанне аб часе і тэхналогіі пераноса ўмацаванага цэнтра горада на новае месца - Верхні замак.

Верхні замак - гістарычная назва прыроднага мыса ў сутоцы Палаты і Дзвіны. Сёння ён уяўляе сабою трапецыяпадобную пляцоўку агульным памерам каля 9,5 га. З поўдня яе высокія адхоны (да 25 м) абмывае Дзвіна, з захаду і поўначы - Палата, з усходняга напольнага боку аддзялялася рытвінаю, па дну якой яшчэ не так даўна працякаў Чорны ручай. Уздоўж гэтай рытвіны да сённяшняга дня прасочваюцца рэшткі валоў познесярэднявечнага часу. Такім чынам, тапаграфічна пляцоўка была зручнаю дзеля размяшчэння на ёй умацаванага цэнтра Полацка. Акрамя таго, як паказалі нашы доследы апошніх гадоў, Верхні замак геаграфічна і тапаграфічна з'яўляўся працягам Першапачатковага гарадзішча і паселішча. Менавіта ў яго накірунку ішло пашырэнне старажытнага пасада-паселішча. Аб пачатку засваення Верх-

²⁷⁴ Джаксон Т.Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности. - М., 1987.-С.11

няга замка палачанамі сведчаць адзінкавыя знаходкі посуду мяжы X-XI стст.²⁷⁵

Археалагічныя раскопкі на Верхнім замку праводзіліся А.Ляўданскім, М.Каргерам, А.Мітрафанавым, Г.Штыхавым, Вас. Булкіным і аўтарам. Магутнасць напластаванняў на плошчы замка няроўная. Яна вагаецца ад 0,7 да 6,0 м. Найменшая на паўночна-заходнім мысе (Мышна), найбольшай - ва ўсходняй частцы, забудаванай зараз карпусамі полацкай бальніцы. Няма патрэбы падрабязна апісваць археалагічныя даследы на Верхнім замку, бо гэта зроблена Г.Штыхавым, але адзначым, што самыя старажытныя напластаванні, магутнасць якіх вельмі нязначная і дасягае не больш 0,2-0,4 м, прадаставаны даследчыкам як канец X - пачатак XI стст. Менавіта ў іх знойдзены фрагменты ляпнога посуду. Асноўная ж частка культурных слаёў у раёне бальніцы з глыбіні 2,0-2,6 да 4,4-4,5 м ад дзённай паверхні прыпадае на XI - пачатак XIV стст. Гэта тыповы гарадскі слой феадальных часоў з вялікай колькасцю арганічных рэчываў, драўлянымі канструкцыямі і г.д. Трэба заўважыць, што такой магутнасці слой з матэрыяламі XII-XIII стст. і забудовай захаваўся толькі ва ўсходняй частцы замка.

Усяго на Верхнім замку даследавана каля 1,5 тыс. кв. м плошчы. Гэта дае падставы для некаторых вывадаў. Па-першае, час засялення замка можна падзяліць на два перыяды. Першы з іх - калі Першапачатковае паселішча, пашыраючыся, дасягнула ўсходняй часткі будучага замка. З гэтым перыядам звязаны знаходкі кавалкаў ляпнога посуду, візантыйская манета Рамана I (919-944 гг.), куфічны дырхем, пацёркі-лімонкі, аднабаковыя грабяні. Культурны слой гэтага перыяду, па XI ст. уключна, як самастойны не вылучаецца і разглядаецца даследчыкамі толькі разам са слоём XII ст. Не спыняючыся падрабязна заўважым, што аналагічная сітуацыя назіраецца і ў напластаваннях Вялікага пасада гэтага часу, якія былі даследаваны нашай экспедыцыяй 1987-1988 гг. Акрамя таго, у заходняй частцы Верхняга замка - каля Сафійскага сабора, у Машне - вылучаемых культурных напластаванняў да XII ст. увогуле няма (апошнія невялікія і дрэннай захаванасці). Тут сустракаецца толькі посуд і асобныя рэчы XI-XIII стст. Такім чаным, пачатак засялення ўсходняга боку будучага Верхняга замка можна датаваць часам не раней мяжы X-XI стст.

Другі этап засялення замка - непасрэдна будаўніцтва самога замка. Наўрацці гэта адбывалася пасля будаўніцтва Сафійскага сабора. Відавочна, што або да таго, альбо адначасова з саборам. Таму безу-

²⁷⁵ Штыхов Г.В. Древний Полоцк. - Мн., 1975. -С.54-55

моўную цікавасць выклікаюць культурныя напластавні ў непасрэднай акрузе сабора. Гэты слой мае істотнае адрозненне ад слоя ўсёй усходняй часткі: яго магутнасць не перавышае 2,5 м. Нягледзячы на тое, што ў 1958 г. тут было раскапана 400 кв. м, а ў 1994-1995 г. яшчэ каля 350 кв. м і атрыманы агульны профіль слоя на захад ад сабора да адхону Палаты, напластаванні X-XI стст. вызначаны не былі. Аналагічная карціна назіралася і ў раскопе 1980 г. з усходняга боку Сафійскага сабора, дзе ў непашкоджаных культурных напластаваннях адсутнічаў слой раней XII - сярэдзіны XIII стст. (у мацерыковых ямах - шклянныя бранзалеты і фрагменты амфар). Гэта дазваляе зрабіць выснову, што заходняя частка Верхняга замка (альбо дакладней тэрыторыя, цэнтрам якой з'яўляецца сабор) у X ст. і нават XI ст. заселенай у поўным сэнсе гэтага слова не была. Астатняя (усходняя) частка замка, якая пачаткова размяшчалася на 5-6 м ніжэй за заходнюю, у X-XI стст. была заселена настолькі нязначна, што ці ёсць сэнс гаварыць аб яе засяленні ўвогуле? Ёй больш пасуе вызначэнне як паўднёва-заходняя ўскраіна старажытнага паселішча IX-XI стст.

Такім чынам, мы не можам падтрымаць думку аб тым, што полацкі дзядзінец быў перенесены (а адпаведна і збудаваны Верхні замак) на пачатку XI ст. Гэта магло адбыцца не раней будаўніцтва тут Сафійскага сабора ў 50-60 гг. XI ст.

3 вышэй сказанага выпявае пытанне, а што разумелася пад Верхнім замкам у час яго пабудовы? Напрацягу стагоддзяў яго памеры і канфігурацыя маглі змяняцца. Наколькі старажытны замак адпавядае памерам сённяшняй пляцоўкі абнесенай фартыфікацыйнымі ўмацаваннямі XVI-XVII стст.? На наш погляд, даследчыкі недастаткова звярталі ўвагу на раскопкі М.Каргера 1957 г. на месцы сённяшняга будынка анкалагічнага корпуса полацкай бальніцы. Пад час гэтых доследаў на глыбіні 3,2-3,8 м ад дзённай паверхні была зафіксавана пабудова з бервяных накатаў без урубкі. Даследчык вызначыў канструкцыю як унутрывальную²⁷⁶. Тады ж, як адзначыў у дзённіку прысутны на раскопе А.Мітрафанаў, былі знойдзены вароты праезднай брамы. На вялікі жаль не захавалася ніякіх малюнкаў і фотаздымкаў гэтых канструкцый. Але думаецца, што яна была падобна да ўнутрывальных бервяных накатаў Менска на Нямізе, якія датуюцца канцом XI - пачаткам XII стст.²⁷⁷ і старажытнага Віцебска 1136-1140 гг. Пад полацкімі нака-

²⁷⁶ Каргер М.К. Отчет о работах полоцкой экспедиции 1957 г. Архіў ІГ НАН Беларусі, справа № 25.

²⁷⁷ Заяц Ю.А. Мінская брама XII ст. // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. - Мн., 1989. - С. 174-175.

тамі быў культурны слой. Гэта азначае, што дадзеныя ўмацаванні былі ўзведзены ўжо пасля засялення і пэўнага часу жыцця на дадзенай тэрыторыі. Па аналогіі з Менскам і Віцебскам папярэдне полацкую субструкцыю можна датаваць XII ст. Пад субструкцыяй знаходзіўся слой магутнасцю 1,1-2,0 м з рэшткамі драўляных пабудов²⁷⁹. Калі ж праводзіць аналогію слоя з полацкім раскопам II (1959-1960 гг.), то напластаванні пад субструкцыяй трэба датаваць да сярэдзіны XIII ст.²⁸⁰ У любым выпадку мы маем сведчанне таго, што замак пашыраў свае межы за кошт прылягаючай да яго тэрыторыі, якая магла быць толькі пасадам. У такім выпадку лагічна меркаваць, што першапачатковы полацкі ўмацаваны цэнтр на Верхнім замку мог займаць толькі пляцоўку, якая дамыкала да Сафійскага сабора. Г.зн. тое, што зараз разумеецца як заходняя палова Верхняга замка. Прасцей кажучы - тое натуральнее геаграфічнае ўзвышша, якое да пачатку будаўніцтва замка на 5-6 м уздымалася над гарадскім пасадам.

Археалагічнае вывучэнне абарончых канструкцый Верхняга замка праводзілася ў 1978 г. Ленінградскай экспедыцыяй пад кіраўніцтвам В.Булкіна і ў 1988 г. аўтарам. Усе яны закраналі паўднёвы край замка ў непасрэднай блізкасці ад Сафійскага сабора. Доследы 1978 г. не здолелі вызначыць акрэсленай фартыфікацыйнай структуры і яе датыроўкі²⁸¹. Раскопкі 1988 г. ускрылі ўмацаванні перыметра пляцоўкі ў выглядзе гародзен і схіла пагорка Верхняга замка бярвенчатымі накатам! на апорных слупах. Адзін са слупоў датаваны 1363 г. Больш старажытных фартыфікацыйных збудаванняў знойдзена не было.

Такім чынам трэба зазначыць, што рэшткаў замкавых умацаванняў XI-XIII стст. (акрамя раскопа 1957 г.) знойдзена не было. Безумоўна, пошукі іх патрабуюць новых даследаванняў, бо менавіта яны змогуць у многім дапамагчы высветліць этапы тапаграфічнага развіцця Верхняга замка. Але ўжо зараз можна выказаць некалькі меркаванняў. Па-першае, рэшткі ўмацаванняў Верхняга замка XI-XIII стст. маглі захавацца з заходняга і паўночнага бакоў, дзе доследы пакуль не праводзіліся. Па-другое, канфігурацыя натуральнага пагорка, на якім размешчаны замак магла, і хутчэй за ўсё, мянялася. У прыватнасці, ас-

²⁷⁸ Ткачоў М., Калядзінскі Л. Віцебскі Верхні замак // Археалогія і нумізматыка Беларусі. - Мн., 1993. - С.134.

²⁷⁹ Штыхов Г.В. Древний Полоцк. - С.35-36.

²⁸⁰ Там сама. - С.53.

²⁸¹ Булкин В.А. Отчет об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающей к нему территории в 1978 г. // Архіў ІГ НАН Беларусі, справа № 594. - С.10.

ноўным фактарам, які мог уплываць на змены, трэба прызнаць натуральны падмыў берагоў з боку Дзьвіны і Палаты. У такім выпадку цалкам зразумелыя работы, праведзеныя па ўмацаванню схіла замка з боку Дзьвіны ў XIV ст. і, па-трэцяе, самі памеры пачатковага замка, відавочна, былі меншымі не толькі ў параўнанні з існуючымі зараз фартыфікацыйнымі ўмацаваннямі XVI-XVII стст., але і тым натуральным пагоркам, які існаваў у X-XI стст. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што натуральныя ўмовы Верхняга замка не патрабавалі насыпных земляных валоў. Валы з'явіліся толькі тады, калі замак быў пашыраны за кошт пасадзскай тэрыторыі з напольнага боку. А да таго пакручастыя адхоны натуральнага ўзвышша былі дастаткова моцнай фартыфікацыйнай перашкодай для ворагаў.

Трофимов Анатолий
г.Новополоцк

О ПОЛОЦКОМ МОНАСТЫРЕ св. ИОАННА ПРЕДТЕЧИ

Одним из загадочных памятников архитектуры Полоцка является монастырь св.Иоанна Предтечи на Иванском /1, с. 50, 54, 55/ острове, основанный, согласно сообщениям А.П.Сапунова и И.И.Лаппо, великим князем Полоцким Онуфрием /2, с. 9, сноска 17; 3, с. 8/.

Упоминания современных белорусских исследователей об этом крупном центре рукописных книг /4, с. 214/ противоречиво скупы, а то и спекулятивны. Так А.Н.Кушнеревич (со ссылкой на А.Л.Хорошкевич) относит его строительство к середине - второй половине XIV в. /5, с. 28, правая колонка/, а А.Н.Кулагин (со ссылкой на А.М.Сементовского) считает, что в конце XIV в. монастырь уже исчез /6, с. 56/. И если Г.В.Штыхов на основе результатов раскопок 1963 г. осторожно предполагает возникновение отдельных построек Предтеченского монастыря в XII-XIII вв. /7, с. 31/, то С.В.Тарасов "разумеючи ўмоўнасць выкарыстання саг у якасці гістарычных крыніц" /8, с. 13, правая колонка/, именно на основании сообщения "Саги о крещении" приписывает основание монастыря Торвальду Страннику в самом конце X века /9, с. 78/ и считает, что церковь этого монастыря предшествовала Софийскому собору /10, с. 25, сноска***/. Не останавливаясь на этой гипотезе С.В.Тарасова (ее аргументированная критика осуществлена Ю.А.Зайцем в докладе "Христианизация Полоцкой земли: источники, их интерпретация и мифы" на международной научной конференции "Полоцкая зямля як соцыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці", состоявшейся 5-6 сентября 1995 г. в Полоцком государственном университете), рассмот-

рим вопрос времени основания монастыря, опираясь на сообщение известного белорусского историка и археолога XIX в. протоиерея И.И.Григоровича.

Последний на основании послесловия в Полоцком Добривом евангелии 1164 года высказался за существование монастыря св.Иоанна Предтечи уже в середине XII в. /11, с. 93/. Так как приведенное обоснование И.И.Григоровича корректно, то середину XII в. можно считать верхней датой возникновения монастыря.

В отношении нижней даты его основания отметим следующее.

Наличие в восточной части острова культурного слоя до 2 м и находки в 1959 г. Л.Д.Поболем и в 1963 г. Г.В.Штыховым там же обломков плит /12, с. 25; 7, с. 31/ являются индикаторами как местонахождения монастыря, так и сооружения его из камня. Но, если монастырь был каменный, то возведен он был, очевидно, после достройки каменного Софийского собора. А расположение его на низком острове в восточной его части способствовало, следовательно, не столько защите княжеского замка, сколько контролю за судоходством из восточных регионов Руси по Двине, одной из международных транзитных торговых артерий /13, с. 48/. Но установление такого контроля, пусть и под видом монастыря, - это прямое свидетельство качественно иного, независимого от Киева, статуса Полоцкого княжества. Независимым от Киева Полоцкое княжество стало, судя по событиям 1128-1129 г.г., лишь в 1132 году по изгнании киевского ставленника Святослава Мстиславича и избрании на княжение князя из полоцких Рюриковичей - Василька Святославича. Следовательно, сооружение монастыря св.Иоанна Предтечи правомерно связать со временем княжения названного князя и отнести к периоду после 1132 года. Из последнего вытекают неожиданные выводы, однако прежде необходимо убедиться в приемлемости теоретического обоснования нижней даты основания монастыря. Упомянутое, в свою очередь, взаимосвязано с анализом политической идеи, отраженной в Полоцком соборе св.Софии, о дате сооружения которого существуют три основные гипотезы.

Согласно предположениям Л.В.Алексеева собор был построен в 1062-1066 гг., а его устремленность вверх, неизвестная Софиям Киева и Новгорода, отражала сепаратизм Всеслава Брючиславича /14, с. 97-99/.

Более аргументировано мнение В.А.Булкина и Т.В.Рождественской о сооружении Полоцкой Софии в середине 50-х годов XI в., основанное на изучении надписи на камне из входного проема южной стены храма /15, с. 7, 12; 16, с.67/.

Оставшееся в тени предположение И.М.Хозероа о закладке полоцкого Софийского собора между 1037 и 1045 годами при Брючиславе

Изяславиче /17, с. 109-110/ и завершеном при Всеславе Брячиславиче /там же, с. 108/, от которого автор позднее, видимо, отошел /18, с. 29/, похоже, подтверждают различающиеся между собой знаки Рюриковичей, выявленные на плинфе Полоцкой Софии как самим И.М.Хозеровым /17, с. 119, 121, рис. II/, так и позднее (плинфа с инв.№ ПИАЗ $\frac{КП - 164}{И - 735}$) Кстати оба знака отсутствуют в известной сводной таблице знаков Рюриковичей /19, с. 82/.

Следовательно, сооружение храма не позже середины 50-х годов XI в. позволяет считать, что вертикализм Полоцкой Софии отразил не сепаратизм Всеслава Чародея (в вооруженную внутридинастическую борьбу он включился, как известно, лишь в 1064 (1065) году), а иную внутриполитическую идею. Какую именно, характеризуют следующие два обстоятельства.

Во-первых, церковный раскол в 1054 году обусловил прочную связь Киевской Руси с Византией в религиозном и культурном отношениях /20, с. 147/ и тем самым создал неблагоприятные условия для проявления в тот период сепаратизма любым русским князем, в том числе и влиятельным Всеславом Брячиславичем.

Во-вторых, в основе конфронтации между Всеславом и Ярославичами был не сепаратизм первого, а попытка последними разрешить видоизменившуюся проблему наследования великого киевского стола в условиях взрыва "генеалогической бомбы" в династии Рюриковичей /21, с. 4/ путем фальсификации завещания Ярослава Мудрого /22, с. 107/, что автоматически исключало полоцких Рюриковичей из числа законных претендентов на киевский стол.

Следовательно, вертикализмом Полоцкой Софии Всеслав Брячиславич высказал не идею сепаратизма, а твердо напомнил Ярославичам о своих законных и равных с ними лествичных правах на великий киевский стол, о правах, образовавшихся вследствие трехлетнего княжения на великом столе Брячислава Изяславича /23, с. 9; 22, с. 92; 24, с. 93, 94/. И вполне очевидно, что сокрытие летописями даты рождения Всеслава Чародея (родившегося по косвенным данным раньше Всеволода Ярославича), перепетии полоцко-киевских событий 1060-х -1070-х годов отразили не мифический сепаратизм Всеслава, а глубинную часть борьбы между ним и Ярославичами (в первую очередь Всеволодом, действовавшим из-за спин братьев) вокруг лествичных прав, а через них - вокруг прав на великокняжеский стол. С такой сущностью внутридинастической борьбы полоцких и киевских Рюриковичей согласуются следующие известные факты.

В 1088 году правитель Киевской Руси Всеволод Ярославич, именовавший себя на актовых печатях 1050-х - 1080-х годов весьма скромно

"Андрей Свлад" /25, с. 15/, без «оглядки» на Всеслава Чародея, в свое время свергнутого с великого киевского стола чужим мечом, взял себе титул "архонт Всея Руси" /26, с. 66/.

В конце XI - начале XII в. на именитые съезды князей в Любечи, Уветичах и около Долобского озера полоцких князей не приглашали.

В 1119 году минский князь Глеб Всеславич (один из основных претендентов на киевский стол от полоцких князей) за междоусобную борьбу с Владимиром Мономахом был, как известно, пленен и вывезен в Киев, где и умер /27, с. 217/.

В 1121 году, согласно сообщению В.Н.Татищева, Владимир Мономах выезжал в Смоленск усмирять полоцких князей /28, с. 6/.

В 1128 году состоялся пресловутый поход в Полоцкую землю коалиции русских князей, за которым последовал суд над полоцкими Рюриковичами в Киеве и высылка их в Византию. А в Полоцке был посажен сын великого киевского князя Изяслав Мстиславич /7, с. 12/, которого (по смерти Мстислава Великого) на короткий срок (в несколько месяцев) сменил его брат Святополк Мстиславич, изгнанный полочанами, видимо, в августе-сентябре 1132 года /24, с. 189/. Кстати, к 1128 году относится и пресловутая запись летописца, который внезапно "вспомнил" Полоцкие события 980 (?) года с деталями, не известными сообщению под этим годом.

На финише столетней внутридинастической борьбы проиграли обе стороны: как Ярославичи, так и Изяславичи. Ярославичам (за которыми угадывается Византия) достались лишь обломки от Киевской Руси - часть Руси Удельной, для которой и сам Киев вскоре перестал быть столицей. А полоцкие Рюриковичи были силой оттерты от киевского стола и объявили вынужденную независимость от Киева лишь в 1132 году.

Из приведенного очевидно, что 1132 год стал одновременно и эпилогом столетней внутридинастической борьбы киевских и полоцких Рюриковичей-Нискиничей, и прологом нового периода Полоцкой земли - Великого княжества Полоцкого, первым князем которого стал внук Всеслава Чародея - великий князь Полоцкий Онуфрий - Василько Святославич.

А новый период в существовании Полоцкого княжества потребовал и качественно иной политики во взаимоотношениях с соседними землями Руси Удельной. Одним из элементов такой политики и представляется основанный князем Онуфрием монастырь св.Иоанна Предтечи на Иванском острове в восточной его части. Характерно, что и в Витебске, принадлежавшем в 30-е - 40-е годы XII в. вероятнее всего Василько Святославичу, именно в этот период расширяется и укрепляет-

ся оборонительным валом детинец, а на юг от него вблизи берега Двины сооружается каменная церковь Благовещения (29, с. 30-32).

Особо следует подчеркнуть то обстоятельство, что титулатуры "Великое княжество Полоцкое" и "великий князь Полоцкий" не являются нашим предположением, а активно обсуждаются в историографии (см., например, 30, с. 136; 31, с. 44-47, 49; 32, с. 5; 33, с. 3). Однако при этом не все суждения по данному вопросу убедительны. Так В.А.Воронин, присоединяясь к мнению дореволюционных исследователей, считает, что великие князья Полоцкие Андрей Ольгердович и Онуфрий - это одно и то же лицо, т.к. имя Онуфрий, упомянутое лишь в материалах двух ревизий второй половины XVI в., могло возникнуть вследствие неправильного прочтения имени Андрей в якобы подложном первоисточнике конца XV - начала XVI века /31, с. 45/. Не останавливаясь на грамматических упражнениях автора гипотезы относительно правильности написания имен Онуфрий и Андрей, рассмотрим ее по существу вопроса.

В материалах полоцкой ревизии 1580 года записано: «Манастыр Светого Ивана Предтечи на острове, надане князя Великого Полоцкого Онофрея...» /3, с. 8/, т.е. предельно четко сообщено, что вкладом князя Онуфрия был сам монастырь, а не земельные владения князя. Следовательно, Великий князь Полоцкий Онуфрий - князь XII века - неряшливо "подструган" под князя XIV века, поскольку монастырь существовал, как отмечалось выше, уже в середине XII века. А.П.Сапунов также назвал князя Онуфрия основателем данного монастыря, причем, что весьма любопытно, сослался на привилегию Стефана Батория от 20 января 1582 года /2, с. 9, сноска 17/, т.е. на третий (!) документ, где фигурирует названный князь.

Что касается загадочного князя XIV века Онуфрия, осуществившего вклад монастырю св.Иоанна Предтечи на острове, то /30, с. 136/ подчеркнут момент о том, что в дарственном документе не указано место княжения князя-дарителя и поэтому о его княжении в Полоцке можно лишь предполагать.

Вышеизложенное позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, вокняжение в 1132 г. в Полоцке Василько Святославича привело к образованию первого раннесредневекового государства на современной территории Беларуси - Великого Княжества Полоцкого (на что недвусмысленно указывает титул князя Онуфрия), просуществовавшего до захвата его столицы жмудским князем Товтивиллом около 1246 года /34, с. 24/. Во-вторых, существование Великого Княжества Полоцкого устраняет искусственно созданную рядом историков лауну в историографии Беларуси. Поэтому поиски местонахождения монастыря св.Иоанна Предтечи представляются весьма актуальными и

наиболее перспективными не в западной, а в восточной мысовой (по мнению Л.В.Алексеева на небольшом возвышении /35, с. 135, рис.24/) части острова.

Литература

1. Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Московским государством в XV-XII веках // Полоцкий летописец, 1993, № 1(2). -С. 44-64.
2. Сапунов А.П. Заметка о коллегии и академии иезуитов в Полоцке. - Витебск, Типография Губернского правления, 1890. - 34 с.
3. Лаппо И.И. Описание полоцких владычных и монастырских церковных земель ревизорами 1580 г. - М.: Изд. Импер.общ-ва истории и древностей при Московском ун-те, 1907. -25 с.
4. Нікалаеў М.В. Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X-XVIII стагоддзях / Рэд. М.М.Розаў, А.С.Мыльнікаў. - Мн.: Маст.літ., 1993.-239 с.
5. Кушнярэвіч А.М. Культавае дойлідства Беларусі XIII-XVI стст.: Гіст.-архіт.-археалаг.даслед. - Мн.: Навука і тэхніка, 1993. -150 с
6. Кулагін А.М. Храмы на Дзвіне // Беларускі гістарычны часопіс, 1993, №1,-С. 51-58.
7. Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX-XIII вв.) - Мн.: Наука и техника, 1975. -136 с.
8. Тарасаў С.В. Новае ў археалогіі Полацка // Полоцкий летописец, 1992, №1.-С. 7-17.
9. Тарасаў С.В. Адкуль прыйшло хрысціянства на Беларусь? / 3 гісторыяй на "Вы": Публіцыстычныя артыкулы. Вып. другі / Укл. У.Арлова. -Мн.: Маст.літ., 1994. -С. 75-91.
10. Тарасаў С.В. Чарадзеі смага веку Траяна: Усяслаў Полацкі. - Мн.: Навука і тэхніка, 1991. - 67 с, /9/ л.іл., партр. - (Нашы славытыя землякі).
11. Грыгаровіч І.І. Беларуская іерархія. - Мн.: БелЭН, 1992. -102 с.
12. Побаль Л.Д. Старажытнейшы горад // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі, 1988. - № 1(73). - С. 24-26.
13. Перхавко В.Б. Западновинская магистраль и связи Древней Руси с западнославянскими землями / Научковая канферэнцыя "Гісторыя і археалогія Полацкай зямлі.: Тэзісы дакладаў. - Полацк: ІГ АН Беларусі, Полацкі гіст.-культ.запаведнік, 1992. - С. 48-49.
14. Алексеев Л.В. Домонгольская архитектура Полоцкой земли в историческом осмыслении // Российская археология, 1996, - № 2. - С. 96-110.
15. Булкин В.А., Рождественская Т.В. Надписи на камне из храма Софии в Полоцке / Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник. 1982. -Л., 1984.-С. 7-12.

16. Рождественская Т.В. Еще раз о надписи XI в. на камне из Софийского собора в Полоцке / Науковая конференция "Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі": Тэзісы дакладаў. - Полацк: ІГ АН Беларусі, Полацкі гіст.-культ.запаведнік, 1992. -С. 67.
17. Хозераў І. Полацкае будаўніцтва старадаўняга перыяду. // Запіскі аддзялення гуманітарных навук. Кн. 6. Працы камісіі гісторыі мастацтва. Т.1. Ст. 1. - Мн. 1928. - С. 105-125.
18. Хозеров И.М. Белорусское и смоленское зодчество XI-XIII вв. - Мн.: Навука і тэхніка, 1994. -151 с.
19. Молчанов А.А. Об атрибуции лично-родовых знаков князей Рюриковичей X-XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины, Т.XVI. -П.: Наука, Ленингр. отдел., 1985. - С. 66-83.
20. Мантейфель Т. Попытки вовлечения Киевской Руси в орбиту латинских влияний // Становление раннефеодальных славянских государств.: Материалы научной сессии польских и советских историков. Киев, 1969 г. - Киев; Наукова думка, 1972. - С. 140-149'.
21. Трофимов А.И. О датировке полоцкой печати Всеволода Ярославича (Доклад, представленный на V Международную генеалогическую конференцию, г. Москва, 1996 г.) - 6 с. (в печати).
22. Заяц Ю.А. Полоцкий князь Всеслав Ярославич в 1065-1066 гг.: от Пскова до Белгорода // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 4. - Мн.: ІГ АН Беларусі, 1994. - С. 88-113.
23. Заяц Ю.А. Полоцкие события "Саги об Эймунде" // Полоцкий летописец. - Полоцк, 1993, - № 1(2). -С. 5-11.
24. Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды. - Мн.: Маст.літ., 1990. - 366 с.
25. Янин В.Л. Актовые печати древней Руси X-XV вв. в 2 т. Том 1. Печати X - начала XIII в. - М.: Наука, 1970. - 326 с.
26. Янин В.Л. К вопросу о хронологии печатей Всеволода Ярославича // Сообщения Государственного Эрмитажа. Том XL. - Л.: Аврора, 1975.-128 с.
27. Мяцельскі А.А. Орша ў XII-XIII стст.: Паміж Полацкам і Смаленскам // Гістарычна-археалагічны зборнік. № 6. - Мн., 1995. -С. 214-224.
28. Загорумский Э.М. Генеалогия полоцких князей Изяславичей. - Мн.: Изд-во "ВУЗ-ЮНИТИ", 1994. - 30 с.
29. Калядзінскі Л.У. Витебск - три стены каменные... // Беларусі гістарычны часопіс, 1995, - № 2. - С. 25-44.
30. Энциклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т.І. А - Беліца / Беларус.энцыкл.; Рэдкал.: М.В.Біч і інш.; Прадм. М.Ткачова; Маст. Э.Э. Жакевіч. - Мн.: БелЭН, 1993. - 494 с, /8/ к.: 1 л.

31. Варонін В. Вялікія князі Полацкія (канец XIV ст.) // Полацк: карані нашага радавода/ Полац.дзярж.ун-т; Рэд. А.Мальдзіс і інш. - Полацк, 1996. - с. 44-50.

32. Володихин Д.М. "Полоцкое право" XV-XVI столетий // Володихин Д.М. Спорные вопросы истории Белой Руси. - Полоцк, изд.Л.Ф.Данько, 1997.-25 с.

33. Трофимов А.И. О двух княжеских знаках из Полоцка (Доклад, представленный на VII Международную генеалого-геральдическую конференцию, г. Москва, 1997 г.) - 9 с. (в печати).

34. Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII-XVI вв. - М., Академия естественных наук Российской Федерации, 1994. -134 с.

35. Алексеев Л. В. Полоцкая земля (Очерки истории северной Белоруссии) в IX-XIII вв. - М.: Наука, 1966. - 295 с.

Трусаў Алег
г. Мінск

НОВАЯ РЭКАНСТРУКЦЫЯ ПОЛАЦКАЙ САФІІ

Першы помнік беларускага мураванага дойлідства - славутая Полацкая Сафія пабудавана пасярод старажытнага дзяцінца Полацка (пазней ён атрымаў назву Верхні замак) дзесьці ў сярэдзіне XI ст. першы ускосны ўспамін аб існаванні Полацкай Сафіі ўтрымліваецца ў летапісі пад 1066 г. У сувязі з тым, што полацкі князь Усяслаў Чарадзеі пасля захопу Ноўгарада вывез дадому званы з Ноўгарадскай Сафіі. Даследчыкі лічаць, што на гэты час будынак полацкага храма ўжо быў зроблены і захопленыя наўгародскія званы былі прывезены ў Полацк для мясцовай Сафіі.

Да нашых дзён Полацкая Сафія дайшла ў вельмі перабудаваным выглядзе і ўяўляе зараз базілікальную пабудову эпохі «віленскага баўрока». Таму доўгі час навукоўцы XIX і XX стст. устрымліваліся ад спроб зрабіць графічныя рэканструкцыі Сафіі на XI-XII стст.

Асноўныя спрэчкі паміж даследчыкамі ішлі накіонт часу пабудовы заходніх апсід храма, якія падобны да старадаўніх усходніх апсід Полацкай Сафіі.

Адны навукоўцы (Шароцкі, Бруноў, Някрасаў, Афанасьеў, Ашчэпкаў і Аляксеяў) сцвярджалі, што заходнія апсіды першапачатковыя і тлумачылі іх узнікненне ўплывам раманскай архітэктуры.

Гэта група вучоных прапаноўвала рэканструкцыі планаў Полацкай Сафіі з нааўнасцю як усходніх, так і заходніх апсід.

Другія даследчыкі (Паўлінаў, Шчакаціхін, Хозераў, Варонін, Лаза-раў) лічылі, што заходнія апсіды - гэта з'ява пазнейшая, і прапаноўвалі планы Сафіі толькі з усходнімі апсідамі.

План першапачатковай Сафіі прапанаваны І.М.Хозеравым пасля даследаванняў 1926 года, уяўляў сабою квадрат (прыкладна 27х27 м). Аднак масштаб, прыкладзены да гэтага плана, памылкова пададзены ў метрах (а патрэбна ў сажнях). Нажаль, некаторыя вучоныя прынялі гэты план на веру без усякай праверкі. Адначасова з Хозеравым абме-ры падземных частак Сафіі зрабіў М.Шчакаціхін, які прапанаваў свой план рэканструкцыі храма XI-XII стст. Нягледзячы на тое, што план Шчакаціхіна менш падрабязны чым рэканструкцыя Хозерава (на ім адсутнічаюць бакавыя праходы, некаторыя вонкавыя лапаткі) ас-ноўныя параметры Полацкай Сафіі дадзены даволі дакладна і скла-даюць па вонкаваму абмеру 26,5х26,5 м. Доўгі час план Сафіі, прапа-наваны М.Шчакаціхінам, быў самы дакладны. Апошні, самы дакладны план Полацкага Сафійскага сабора, надрукаваў у 1988 г., пасля сваіх раскопак храма Валянцін Булкін.

У выніку сваіх раскопак (1976-1978 гг.) Валянцін Булкін паставіў апошняю кропку ў спрэчцы на конт часу пабудовы заходніх апсід і аб-грунтавана даказаў, што яны пабудаваны ў пачатку XVII ст., калі сабор стаў уніяцкім і быў пераарыентаваны алтаром на поўнач. Аб гэтым сведчыць таўшчыня цэглы (6,5 см), з якой зроблены познія апсіды і іх падмуркі, узведзеныя ў тэхніцы мяшанай муроўкі (адначасовае ўжы-ванне цэглы і камянеў, прычым цэгла пераважае). Дарэчы, менавіта ў 1607 годзе адбыўся чарговы пажар Полацкай Сафіі, пасля якога храм быў хутка адноўлены. Варта адзначыць, што ў 30-х гадах XVII ст. уніятамі быў капітальна перабудаваны з ужываннем брусковай цэглы аналагічнай таўшчыні і Барысаглебскі храм у Навагрудку, у бу-даўніцтве якога ў XII ст. прыямалі ўдзел полацкія майстры.

Значны ўклад у вывучэнне знешняга вобліка Сафіі XVI-XVII стст. зрабіў М.Ткачоў. У сваёй кнізе «Замкі Беларусі» ён надрукаваў 4 вы-явы Полацкай Сафіі ў XVI-XVIII стст. паводле іканаграфічнага матэ-рыялу. У той час храм стаў абарончым і меў 4 нарожныя вежы, пры-стасаваныя для ваенных дзеянняў.

Доўгі час даследчыкі не прапаноўвалі аб'ёмнай рэканструкцыі Полацкай Сафіі, бо не мелі для гэтага дастатковай інфармацыі.

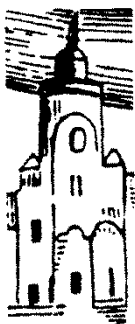
Раскопкі В.Булкіна дазволілі запоўніць гэтую лакуну. У 1976 годзе археолаг знайшоў каля ўсходняй сцяны сабора рэшткі пабудовы XII - пачатку XIII ст.ст. У 1977 годзе перад паўднёвым парталам сабора ўскрыты рэшткі прытвору (7,8х5 м), складзеныя з плінфы, на цамянцы, «са схаваным радам». Падмурак быў складзены з валуноў і меў глыбіню 0,6 - 0,8 м. Звонку, у паўднёва-заходняга кута храма знойдзены рэшткі пабудовы з плінфы. Таўшчыня яе сцен вагаецца ад 1 да 1,2 м. Паўднёвая сцяна гэтай прыбудовы дапасуецца да апошняй паўднёвай лапаткі заходняй сцяны сабора і мае даўжыню 4,8 м. Заходняя сцяна прасочана да месца, дзе яна разбурана пры пабудове позніх заходніх апсід. Знойдзены, верагодна, рэшткі заходняй галерэі сабора з вежай, што знаходзіліся ў яе паўднёвым канцы. У 1978 годзе знойдзены магчымыя рэшткі другой лесвічнай вежы сабора XI ст. Часткова раскрыта пабудова XII-XIII стст., якая дапасоўвалася да храма з паўночнага ўсходу. У раскопе каля паўночна-усходняга боку Сафіі раскапаны рэшткі княжацкай спачывальні, да якой з поўдня была прыбудавана невялічкая царква з прамавугольнай апсідай.

Першую аб'ёмную рэканструкцыю Полацкай Сафіі, зробленую мастаком Сакаловым па матэрыялах раскопак В.Булкіна, надрукаваў Г.Штыхаў, аднак бакавыя галерэі на гэтым малюнку адсутнічаюць. Мы прапануем чытачу два варыянты рэканструкцыі Сафіі XI-XII стст. з бакавымі галерэямі, выкананыя ў 1996 годзе пры нашым удзеле мастаком Р.М.Данчанкам.

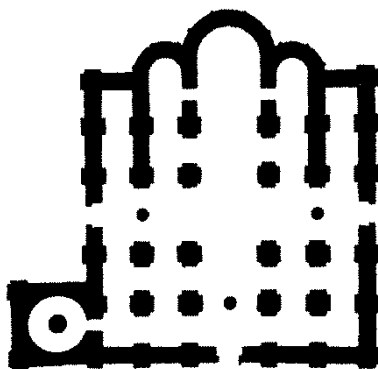
Гэта выгляды на Полацкую Сафію з боку апсід і з боку галоўнага партала сабора. Хочацца спадзявацца, што гэтыя рэканструкцыі не застануцца без увагі даследчыкаў.

Літаратура

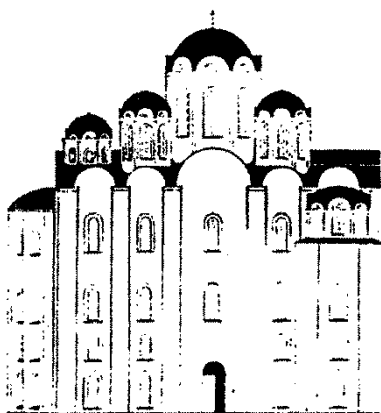
1. Булкін В.А. Софийский собор в Полоцке (К вопросу о западных апсидах) // Древнерусское искусство. Художественная культура X - первой половины XIII в.в. - М., 1988. - С. 59-63.
2. Ткачоў М.А. Замкі Беларусі (XIII-XVII стст.). - Мн., 1977. - С. 62-63.
3. Трусав О.А. Археологическое изучение Полоцкой Софии // Древности Белоруссии и Литвы. -Мн, 1982. -С. 165-172.
4. Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли // Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв. - Мн., 1982. - С. 56.

Мал.1. Выгляд Сафії Полацкай у XVI-XVIII стст. (Паводле М.Ткачова).

Мал. 2. Сафійскі сабор у Полацку. XI ст. План (Паводле Валянціна Булкіна).

Мал. 3. Рэканструкцыя Полацкай Сафіі (Паводле Г.В.Штыхава).

Мал. 4. Рэканструкцыя Полацкай Сафіі XI-XIII стст. Выгляд з усходу. Мастак Р.М.Данчанка. 1996 г.

Шадыра Вадзім
г. Мінск

БЕЛАРУСКАЕ ПАДЗВІННЕ Ў СЯРЭДНЕВЕЧЧЫ (САЦЫЯЛЬНЫЯ І ЭТНАКУЛЬТУРНЫЯ АСПЕКТЫ)

Вядома, што зараджэнне сярэдневяковай сацыяльна-культурнай агульнасці, якая з'явілася падмуркам усяго далейшага развіцця еўрапейскай цывілізацыі было абумоўлена працэсамі Вялікага перасялення народаў. Барацьба варвараў з Рымскай імперыяй і яе заняпад садзейнічалі выхаду на шырокую гістарычную арэну еўрапейскіх народаў. Ужо з VI-VII стст. пачынае складацца палітычная і этнічная карта Еўропы, якая мала чым адрозніваецца ад сучаснай. З гэтага моманту і пачынаецца адлік сярэдневячнага перыяду гісторыі еўрапейскай галіны чалавецтва.

Падзеі Вялікага перасялення народаў не абышлі і Беларусь, у тым ліку і тэрыторыю Беларускага Падзвіння. Да сярэдзіны I тыс. н.э. у вадзборы Заходняй Дзвіны пражывалі балцкія плямёны днепрадзвінскай культуры /1/. Заключная фаза ўзнікнення гарадзішч адносіцца да першых стагоддзяў н.э. Нам вядома каля 200 гарадзішч, якія

можна з пэўнай доляй верагоднасці адносіць да гэтага часу. Паселішчы размяшчаліся групамі (гнёздамі па 2-4 гарадзішчы, што сведчаць аб родавым рассяленні насельніцтва. Зыходзячы з меркавання, што на адным гарадзішчы пражывала адна патрыярхальная сям'я (50-70 чалавек), а некалькі сем'яў утваралі род ("гняздо" 2-4 гарадзішчы - 150-250 чалавек), можна разбіць усе насельніцтва дадзенага рэгіёну на 50-60 радоў, якія ў свой час, аб'ядноўваліся ў 15-20 плямёнаў (племя — 10-15 гарадзішч — 500-1000 чалавек). Такім чынам колькасць насельніцтва Беларускага Паддзвіння к сярэдзіне 1 тыс. н.э. складала прыкладна 15-20 тыс. чалавек, а шчыльнасць - 1 чалавек на 2-2.5 км. Усе насельніцтва было звязана племянной структурай. Пры неабходнасці ствараліся саюзы плямёнаў. З цягам часу для вырашэння пытанняў ваенна-абарончага, сацыяльна-культывага характэру ўзнікае неабходнасць у стварэнні міжплемянных цэнтраў. У шэрагу выпадкаў на месцы гэтых цэнтраў узнікаюць гарады (Полацк, Віцебск, Лукомль, Дрыса, Браслаў і інш.). Тапаграфы гарадзішчаў Паддзвіння сведчыць аб размяшчэнні іх у межах прытокаў ЗахДзвіны і, такім чынам, на правабярэжжы можна выдзеліць 6 плямёнаў у міжрэччях: 1) Аўсянка - Ловац, 2) Лужаснянка - Усыса - Обаль, 3) Обаль - Палата, 4) Палата - Дрыса, 5) Дрыса - Свольна, 6) Свольна - Сар'янка. На левабярэжжы месцілася 5 плямёнаў, межамі якіх былі рр.Каспля, Лучоса, Ула, Ушаца, Дзісна, Друйка і Браслаўскае Паазер'е.

Да сярэдзіны 1 тыс. н.э. істотных этнакультурных з'яў на тэрыторыі Паддзвіння археалогія не фіксуе. Праіснаваўшы звыш тысячы год больш менш стабільна, у асяродку днепра-дзвінскай супольнасці пачынаючы з III ст. н.э., галоўным чынам у рэгіёне Верхняга Падняпроўя прагледжваюцца змены ў матэрыяльнай культуры. Вядома, што з другой паловы 2 ст. н.э. і на працягу 3 ст. н.э. у асяродку ўсходнегерманскіх плямёнаў адбываліся вялікія зрухі. Сінхронна на ўсходзе ў Верхнім Падняпроўі назіраецца распаўсюджванне постзарубінецкіх старажытнасцей тыпу Абідні. Генерацыяй гэтай з'яве з'явілася, відаць, дзейнасць адной з буйнейшых усходнегерманскіх групак —готаў.

У Паўночнай Еўропе, а дакладней, у абшарах Балтыйскага Памор'я модны рух этнічнай кансалідацыі германцаў паступова адцясняе іншаэтнічныя групы на ўсход. Перш за ўсё, гэта адносіца да групы плямёнаў вenedскага масіва, этнічную здэнтфікацыю якіх цяжка вызначыць. Хутчэй за ўсё гэта збіральная назва плямёнаў Балтыйскага ўзбярэжжа, куды ўваходзілі славяне, балты і часткова германцы. Магчыма іх продкаў (венетаў) размяшчаў К.Тацыт у сваёй "Германіі" на ўсходзе ад старажытных германцаў /2/. З сярэдзіны 1 тыс.н.э. яны былі вымушаны шукаць сабе новых зямель. Напрамак гэтых пошукаў быў накіраваны на ўсход і паўднёвы ўсход. Больш дакладней можна гавя-

рыць пра прасоўванне насельніцтва венедскага масіва плямёнаў (пракрывічы) з Павіспення праз Панямонне і Падзвінне ў фінаўгорскія абшары Пскоўскага Паазер'я і прылягаючых тэрыторый.

Першае іх засяленне адбылося на Сярэднем Панямонні і з гэтым працэсам можна звязаць, на нашу думку, старажытнасці культуры ранніх усходнелітоўскіх курганоў, галоўная канцэнтрацыя якіх назіраецца ў паўднёва-ўсходняй Літве і прылягаючых тэрыторыях Беларусі. Новае насельніцтва прынесла з сабой новы абрад пахавання — курганы з трупаспапеленнем і ўжывала гладкасценны і з шурпатай (аблітой) паверхняй посуд у адрозненні ад штрыхаванага тутэйшых насельнікаў. Вядома, што рэгіён Сярэдняга Панямоння мае шматлікія крывіцкія традыцыі (тапаніміка з асновай "крыв", "крэв", культ святара Крэва-Крэвейты, першапачатковая назва Вільні — Крывы горад, доўгачасовае крывіцкае ўсведамленне насельніцтва і т.д.). Калі яшчэ ўлічыць думку вядомага лінгвіста Г.А.Хабургаева /3/ аб тым, што назва "крывічы" балтскага паходжання (балтскі этнонім "кыва", славянскі патранамічны суфікс «іч», «ічы»), тады на падставе згаданых фактаў можна выказаць наступнае меркаванне. Новае насельніцтва альбо прыйшло на Панямонне са сваёй саманазвай "кывы" і адпаведнымі традыцыямі, ці пераняла яго ад мясцовага балтскага племені. Адсюль, відаць, пачынае сваё вандраванне насельніцтва з гэтай назвай і якое ў сваёй большасці было збалтызавана. Магчыма славянскі патранамічны суфікс «іч», «ічы» замацоўваўся за кывамі ўжо з гэтага моманту, але, хутчэй за ўсё, пад час рассялення і асіміляцыі мясцовага насельніцтва, у перыяд дзяржаватворчых працэсаў.

Першакрывічы (ці проста "кывы") доўга не затрымаліся на Панямонні і працягвалі сваё рассяленне на паўночны ўсход у фінаўгорскія абшары. Напрамак іх руха ішоў праз сучаснае беларуска-літоўска-лэтышкае парубежжа.

Прасунуцца ў заходнім напрамку, г.зн. да Балтыю крывіцкім плямёнам пераадолаваў даволі шчыльнае насельніцтва 2-й палове 1 тыс.н.э. на тэрыторыі сучаснай Літвы і Латвіі. Што датычыць рэгіёна парубежнай Беларусі, то заселенасць яго па нашых дадзеных была вельмі малой яшчэ з эпохі ранняга жалеза, што не рабіла перашкод для вандруючых перасяленцаў, таму і шлях яго мог мець толькі згаданы. кірунак /4/.

Трапіўшы ў фінаўгорскія абшары Пскоўшчыны і часткова Латвіі, крывіцкае насельніцтва стварае тут новы тып пахавальных помнікаў - доўгія курганы (ДК).

Курганныя могілнікі 3-й чвэрці 1 тыс. н.э. даследаваліся галоўным чынам Г.В.Штыхавым у розных раёнах Беларускага Падзвіння: Янковічы (групы Атокі, Павалішына), Рудня — Расонскі р-н; Гаравыя, Субаўшчына — Полацкі р-н: Дарахі - Гарадоцкі р-н; Лятохі, Старае Ся-

ло — Віцебскі р-н /5/. Усе помнікі размешчаны на правабярэжжы і толькі ў адным выпадку каля в.Субаўшчына на левым беразе Зах.Дзвіны. Гэты раскапаны ў 1987-1988 гг. курган з памерамі 42м x 9м x 3м з'яўляецца на сёняшні дзень самым заходнім пунктам распаўсюджання ранніх доўгіх курганоў у Беларускай Падзвінні /6/.

Аналіз раскопак доўгіх курганоў на поўначы Беларусі Г.В.Штыхава і класіфікацыя /7/ сведчаць аб цяжкасцях выяўлення заканамернасцей распаўсюджвання розных тыпаў, відаў і варыянтаў пахаванняў. Часта ў адным насыпу знаходзяцца урнавыя і безурнавыя пахаванні, якія размяшчаліся і ў насыпу і на гарызонце і ў грунтовай ямцы, і на падсыпцы Канстатавана, што ў доўгіх і падоўжаных курганах частей сустракаюцца пахаванні ў насыпу, а ў круглых - урназья і безурнавыя трупаспаленні ў грунтовай яме. Тут мы відаць сустракаем з храналагічнай эвалюцыяй пахавальнага абраду. Пацверджаннем гэтай з'явы можа служыць грунтовав пахаванне на пляцоўцы гарадзішча-сховішча Свіла-1 Глыбоцкага р-на. Як вядома, яно датавана канцом VIII пач. IX стст. і пакінута насельніцтвам культуры доўгіх курганоў /8/.

Для урнавых пахаванняў культуры ранніх доўгіх курганоў, якія складаюць амаль палову, больш характэрны трупаспаленні з апракінутымі ўверх дном урнамі (Дарахі — курган 4, 5; Павалішчына, Гаравыя, Субаўшчына і інш.). У некаторых насыпах знаходзілася па аднаму трупаспаленню (Дарахі - курган 1; Атокі - курган 1). У іншых (Атокі, Павалішчына, Дарахі - 4, 5; Субаўшчына) зафіксавана ад 2 да 5 і болей пахаванняў (Субаўшчына - 15). Інвентар пахаванняў нешматлікі і даволі бедны (бронзавыя бляшкі-шкарлупкі, жалезныя спражкі, шклянныя пацеркі, праселкі, фрагменты касцяных пласцінак, прадметы рыштунку вершніка і каня, ляпная кераміка). Ляпны посуд прадстаўлен галоўным чынам начыннем выцягнутых прапорцый, з нязначным расшырэннем па цэнтры, слабай прафіляроўкай і вышынёй ад 10 да 40 см. Падкрэслім, што ў ранніх доўгіх курганах Беларускага Падзвіння як і ў старажытных курганах поўдня Пскоўшчыны канстатавана слабапрафіляваная кераміка падобная ляпному посуду тыпа Банцараўшчыны-Тушамлі-БТ (Атокі, Дарахі, Павалішчына, Субаўшчына, Жабіна, Ліцвінава, Міхайлаўскае і інш.). У паўночнай Беларусі раннія доўгія курганы маюцца толькі там, дзе распаўсюджаны старажытнасці тыпу БТ.

Аб заходняй мяжы старажытнасцей БТ на поўначы Беларусі мы ўжо пісалі раней /9/. Яна праходзіла па лініі воз. Асвея - р.Дзісна - воз.Нарач. На захад ад гэтай лініі не сустраэты і раннія доўгія курганы.

Праблема суадносін ранніх доўгіх курганоў і старажытнасцей тыпу БТ застаецца пакуль што не вырашанай. Існуе некалькі варыянтаў тлумачэння падабенства культур РДК і БТ /10/. Галоўнае застаецца

адно, што паміж гэтымі старажытнасцямі няма ні тэрытарыяльнай ні культурнай мяжы. І тлумачыцца, на нашу думку, гэта тым, што старажытнасці РДК і БТ адносяцца да аднаго этнакультурнага масіву 2-й палове 1 тыс. н.э., які ў сваёй аснове быў балцкім. Сваеасабліваасці БТК у заходнедзвінскім і пскоўскім рэгіёнах (культура РДК) звязана з прыбалтыйска-фінскім уплывам і пагэтаму раннія доўгія курганы трэба, на наш погляд, разглядаць як паліэтнічныя.

Раннія крывічы апынуўшыся ў балцкім асяроддзі Панямоння, потым Падзвіння былі збалтызаваны атрымаўшы таксама моцны ўплыў і збоку прыбалтыйска-фінскага насельніцтва. Што засталося ад першакрывічоў у гэтых складаных этнагенетычных працэсах цяжка вызначыць, магчыма, толькі імя. Ступень славянства ранніх доўгіх курганоў залежыць ад інтэрпрэтацыі старажытнасцей тыпу БТК. Адзначым, што некаторыя рысы пахавальнага абраду захоўваюцца і пасля таго, як культура БТ скончыла сваё інаванне. Падобныя рэмінісцэнцыі можна назіраць і на помніках апошняй чвэрці 1 тыс. н.э. У культуры класічных доўгіх курганоў гэта падабенства дэталей пахавальнага абраду, звычай пакладання рэшткаў трупаспалення ў грунтовыя ямкі і апракідванне урнаў уверх дном (Баркі, Рудня, Варганы і інш.).

Раннія доўгія курганы (V-VII стст. н.э.) Полаччыны звязаны з крайнім паўднёвым рэгіёнам ранніх (ДК), якія з цягам часу набываюць рысы культуры пскоўскіх доўгіх курганоў (КПДК) - па тэрыторыі найбольшай іх канцэнтрацыі. Рассяленне было шырокія маштабы, адсюль і распыленасць засялення, што садзейнічала іх паступоваму выцясненню на поўдзень у Падзвінне і Верхняе Падняпроўе. Адна частка крывічоў асела на правабярэжжы Зах.Дзвіны і заснавала Полацк (палачане), другая - у вярхоўі Дняпра, заснаваўшы Смаленск. На тэрыторыі Полацкага Падзвіння перасяленцы ўмацоўваюць свае балцкія традыцыі за кошт мясцовага насельніцтва балцкай "лецьголы" - продкаў латгалаў, якія спрадвеку жылі на тэрыторыі Беларускага Падзвіння. Аналіз курганных старажытнасцяў VII-IX стст. Падзвіння сведчыць аб балцкім у сваёй аснове характары матэрыяльнай культуры насельніцтва. Аб гэтым сведчаць і раскопкі Е.А.Шмідта помнікаў КСДК на Смаленшчыне, дзе пахавальны інвентар і асабліва ўпрыгожванні VIII-IX стст. маюць у сваёй аснове балцкі характар /11/. Пераканаўча гэта з'яву абгрунтаваў У.Янукоў, які дэталёва прааналізаваў курганныя старажытнасці Смаленскага Падняпроўя і Беларускага Падзвіння і прышоў да высновы, што аналогіі ўпрыгожванням і кераміке ўказваюць на канкрэтны рэгіён: прыбалтыйскія землі (старажытнасці латгальскіх і ўсходне-літоўскіх курганоў) /12/. Аб балцкім уплыве на характары матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларускага Падзвіння гэтага перыяду сведчаць раскопкі Г.В.Шыхава /13/, Л.У.Дучыц /14/, і аўтара /15/.

Што датычыць некаторых своеасаблівасцей крывічоў-палачан, то гэта выклікана адрозненнем культуры ПДК ад КСДК. Полацкія крывічы, у адрозненні ад смаленскіх, мелі больш раннія карані і традыцыі, не кажучы ўжо пра латгальскі і прыбалтыйска-фінскі субстрат.

З пачатку X ст. у Дняпра-Дзвінскім міжрэччы пачынаецца актыўнае славянскае рассяленне, што цягнула за сабой асіміляцыю носьбітаў КСДК (2-я традыцыя - на Ў.Янўкову). Працэс гэты быў, хутчэй за ўсё, мірным, хаця частка балцкага насельніцтва адышла да паўночнага захаду (Дарахі-2) і захаду (Баркі, Варганы, Свіла-1). Аналіз гідранаміі, балта-славянскіх гібрыдных словаўтварэнняў сведчаць у карысць таго, што балты не пакідалі сваёй тэрыторыі, а ў асноўным заставаліся на месцы і прашоўшы праз двухмоўе засвоілі славянскую мову, пакінуўшы ёй, у сваю чаргу, сляды сваёй мовы /16/.

Калі ў Верхнім Падняпроўі з канца IX ст. балцкія элементы даволі хутка знікаюць у выніку новых хваль славянскіх перасяленцаў, то этнічныя працэсы ў Беларускім і асабліва ў Полацкім Падзвінні працякалі больш плаўна і помнікі КДК існуюць тут да XI ст., а элементы балцкай культуры зафіксаваны тут нават у больш позніх славянскіх курганах з трупакладаннем.

Такім чынам, этнакультурныя зрухі на тэрыторыі Беларускага Падзвіння з 2-й пал. 1 тыс. н.э. абумоўлены асіміляцыяй першых хваляў, славянскага насельніцтва (культуры Банцараўшчыны-Тушамлі ўсходнелітоўскіх, і ранніх доўгіх курганаў) мясцовым насельніцтвам (V-VIII стст. н.э.). Гэты працэс насіў характар балтызацыі славян. З новымі хвалямі славянскага рассялення каталізуюцца дзяржаватворчыя працэсы, утвараюцца тэрытарыяльныя соцыумы "крывічоў", "дрэгавічоў", "радзімічаў". Яны ўяўлялі сабой складаныя аб'яднанні, як мясцовага неславянскага (балцкага ў асноўным), так і новага славянскага, ступені дамінавання субстратных і новых этнакультурных элементаў. Своеасаблівасці славяна-латгальскага сімбіёзу абумовілі, відаць, выдзяленне з крывіцкага саюза плямён этнакультурнай групойкі "палачан" з цэнтрам у Полацку. Утварэнне Полацкай дзяржаўнай структуры садзейнічала ўзмацненню працэса славянізацыі краю і распаўсюджванню новых культурна-этнічных своеасаблівасцей (культура полацка-смаленскіх курганоў і ранніх гарадоў). Пачаўся адваротны працэс славянізацыі балтаў, які абумовіў з'яўленне спецыфічных рыс асобнай моўна-этнічнай беларускай супольнасці. Пра гэта сведчаць, як дадзеныя археалогіі, так і антрапалогіі, этнаграфіі і лінгвістыкі.

Літаратура

1. Шадыро В.И. Ранний Железный век Северной Белоруссии. -Мн.: "Наука и техника", 1985.
2. Тацит Корнелий. О происхождении германцев и местоположении

германцев // Соч. в 2-х т. РАН. Литературные памятники. -Спб., 1993.

3. Хабургаев Г.А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского этногенеза. -М., 1979. С. 193-196.

4. Шадыра В.І. Фіна-угры, балты і славяне на поўначы Беларусі у 1 тыс. н.э. // Весці АНБ, серыя гуманітарных навук. -Мн., 1993. № 3. С. 86-88.

5. Штыхаў Г.В. Крывічы. -Мн., 1992.

6. Шадыра В.І. Вялікае перасяленне народаў і крывічы. Гістарычна-археалагічны зборнік. 1995. № 7. С. 204-207.

7. Штыхаў Г.В. Крывічы. -Мн., 1992. С. 24-25.

8. Мірафанаў А.Р., Каробушкіна Т.М. Археалагічны помнік расказвае // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1975. №4. С. 39.

9. Шадыра В.І. К истории населения Северной Беларуси в 1 тыс. н.э. // Тэзісы канферэнцыі "Насельніцтва Беларусі і сумежных тэрыторый у эпоху жалеза" (да 80-годдзя А.Р.Мітрафанава). -Менск, 1992. С. 108; Ен жа: Фіна-угры, балты і славяне... С. 86.

10. Фурсаев А.Г. Современное состояние проблемы соотношения древностей типа Тушемли-Банцеровщины и псковских длинных курганов //Тэзісы канферэнцыі "Насельніцтва Беларусі..." С. 104-107.

11. Шмидт Г.А. Археологические памятники второй половины 1-го тыс. н.э. на территории Смоленской области. Смоленск. 1963. Вып. 5. Его же: Балтийская культура в верховьях Днепра во второй пол. 1 тыс. н.э. //Acta-Baltica-Slavica, VIBiflystok 1969. S. 143-144.

12. Енуков В. В. Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей. -М., 1990.

13. Штыхов Г.В. Полоцкие кривичи. // Очерки по археологии Белоруссии. -Мн., 1972. Ч. II.

14. Дучыц Л.У. Браслаўскае Пазер'е у IX-XIV стст. -Мн., 1991.

15. Шадыра В.І. Селішча Пруднікі на беларуска-латышскім парубежы //Гістарычна-археалагічны зборнік (Памяці Міхася Ткачова). -Мн., 1993. Ч. II.

16. Топоров В.И. Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. -М. 1962. С. 173.

Штыхаў Георгій

г. Мінск

ДЗЯРЖАЎНЫ ЛАД У ПОЛАЦКІМ КНЯСТВЕ (X-XIII СТСТ.)

Полацк не толькі самы старажытны горад на тэрыторыі Беларусі. Полацк і яго воласць, названыя ў летапісе па Іпацьеўскім спісе пад

862 годам, знаходзяцца ля вытокаў полацкай, г.зн. беларускай дзяржаўнасці. «Грады», сярод якіх названы Полацк, у сувязі з падзеямі, што адбываліся ў загадкавым IX стагоддзі, мелі не толькі ўмацаванні, за якімі хавалася насельніцтва ў час варожых нападаў, але былі цэнтрамі, дзе канцэнтравалася ўлада. У такіх пунктах ствараліся ўмовы для канцэнтрацыі таго прыбавчага прадукта, барацьба за размеркаванне якога праходзіць праз гісторыю грамадства.

На прадвесні сваёй гісторыі найбольш старажытныя гарады ўсходніх славян былі важнымі адміністрацыйна-фіскальнымі і ваеннымі цэнтрамі. Гарады і дзяржаўнасць ва ўсходніх славян узніклі і развіваліся адначасова і ва ўзаемнай сувязі. Сведчаннем гэтаму з'яўляецца Полацк.

Як устаноўлена археалагічнымі даследаваннямі, у раннім сярэдневеччы існаваў не толькі адзін Полацк. У Віцебску на значнай плошчы знойдзены культуры пласт VI-VIII стст. і IX-X стст. Гэта ж самае трэба сказаць адносна Лукомля. Віцебск мае такую ж гістарычную тапаграфію, як Полацк, і па памерах горад на Віцьбе не ўступаў гораду на Палаце. Аднак чаму на першыя старонкі «Аповесці аб мінулых часах» трапіў адзін толькі Полацк з некалькіх гарадоў беларускага Падзвіння? Справа ў тым, што Полацк з'яўляўся ў IX ст. важным адміністрацыйным цэнтрам гэтай тэрыторыі.

Менавіта ў такіх цэнтрах назапашваўся і затым пераразмяркоўваўся прыбавачны прадукт у выглядзе даніны, ваеннай здабычы, паступленняў ад суда, міжнароднага гандлю і інш.

Важная роля ў арганізацыі ўлады ў раннесярэдневечным горадзе і яго воласці належыла князю. Князь у Полацкай зямлі быў неабходным прадстаўніком яе сацыяльна-палітычнай арганізацыі. Адсутнасць князя парушала нармальнае жыццё княства, ставіла яго на грань небяспекі перад знешнім светам.

Першым гістарычна вядомым князем у Полацкай зямлі быў Рагвалод. Ён з'яўляўся зусім незалежным валадаром, што яскрава падкрэсліў летапісец. Праз працяглы час пасля забойства Рагвалода ў Полацку стаў княжыць унук Рагвалода Ізяслаў, бо ён, як сын Рагнеды, меў права на бацькаўшчыну, названую ў летапісе яе «отчиной» («воздвигни отчину ея, и дай ей с сыном своим»). У далейшым полацкія князі лічылі самі сябе Рагвалодавымі ўнукамі па жаночай лініі і бацькаўшчыну сваю вялі не ад падаравання Уладзіміра (тады ўжо кіеўскага князя), а па лініі спадчыны ад Рагвалода. Так была ўзноўлена мясцовая дынастыя полацкіх князёў Рагвалодавічаў. Полацкае княства існавала як самастойная дзяржава, у якой асноўным насельніцтвам была прабеларуская этнічная супольнасць крывічоў-палачан.

Знаходжанне Полацка ў складзе старажытнарускай дзяржавы было часовым, вельмі непрацяглым. Ды і сама Кіеўская Русь ніколі не была маналітнай дзяржавай. Шмат хто з гісторыкаў лічыць, што аб'яднанне асобных зямель у гэтай дзяржаве не мела пад сабой трывалых эканамічных падстаў і ўяўляла сабой механічнае аб'яднанне тэрыторый пад уладай адной палітычнай сілы. Таму ў ёй акрэслілася тэндэнцыя да распаду ўжо ў другой палове XI ст. Вядома таксама слухнае параўнанне імперыі Рурыкавічаў з імперыяй Карла Вялікага, якая была кангламератам розных плямён і народаў, штучным і таму нетрывалым ваенна-адміністрацыйным аб'яднаннем, у якім адсутнічала агульная эканамічная база /1, с. 56/.

Пасля 1036 г., калі памёр чарнігаўскі і тмутараканскі князь Мсціслаў Уладзіміравіч, уладу на землях усходніх славян захоўвалі толькі дзве княскія галіны, сын Уладзіміра - Яраслаў Мудры ў Кіеве і праўнук Рагвалода - Брачыслаў Ізяславіч у Полацку. У Ноўгарадзе сваёй княскай дынастыі не было ніколі. У той час, калі ўсе землі на тэрыторыі старажытнарускай дзяржавы пераходзілі да нашчадкаў Яраслава Мудрага, Полацк устойліва знаходзіўся ў руках прадстаўнікоў мясцовага княскага роду. У XI ст. Полацкае княства дасягнула найбольшай магутнасці /2, с. 93/.

Паўстае пытанне: па якому прынцыпу перадаваўся княскі стол у Полацку? Нагадаем як было ў Кіеве. Тут спачатку стол перадаваўся па старшынству («па старэйшынству») у родзе і стол атрымлівалі не старэйшыя сыны, а старэйшыя браты памершага князя па формуле «во отца место». Пазней, калі князі ўжо ўмацаваліся кожны ў сваёй воласці, гэты прынцып старэйшынства пачаў замяняцца прынцыпам «вотчины» і княскія сталы сталі пераходзіць да старшых сыноў князя. Аднак у XI-XII стст. адбывалася барацьба двух прынцыпаў і толькі ў XII ст. вызначылася больш менш канчаткова перамога прынцыпа «вотчины»/3, с. 107/.

У Полацкай зямлі былі свае асаблівасці. Княскі стол у Полацку, а значыць дзяржаўная ўлада ў Полацкім княстве на працягу XI ст. пераходзіла да старэйшых у родзе сыноў памёршага князя. Саперніцтва паміж імі не было, бо нашчадкі ў полацкіх князёў тады былі адзінкавыя. Пасля Ізяслава полацкі стол заняў яго старэйшы сын Усяслаў Ізяславіч. Паколькі апошні памёр у маладым узросце без дзяцей, дык яму наслідаваў брат Брачыслаў Ізяславіч (1003-1044 гг.) /4, с. 5/. Пасля Брачыслава доўгі час княжыў адзіны яго сын Усяслаў. Пасля смерці Усяслава Чарадзея (1101 г.) наступіў перыяд феадальнай раздробленасці. У першай палове XII ст. на тэрыторыі Полацкай зямлі ўжо існавалі як самастойныя Менскае, Ізяслаўскае княствы. Працэс драблення працягваўся і ўзнікаюць Друцкае, Віцебскае, Лагойскае і

іншыя княствы. Прынцып размеркавання ўладанняў паміж князямі павінен быў змяніцца. У полацкай дынастыі князеў з'явілася некалькі ўплывовых княскіх сем'яў. Старэйшы прадстаўнік кожнай княскай сям'і звычайна займаў галоўны цэнтр сваёй вотчыны. Малодшыя яго браты і дарослыя сыны атрымлівалі часовыя ўдзелы. Той горад, у якім скончыў сваё жыццё князь, лічыўся вотчынай яго сыноў. Іх удзелы вылучаліся ўжо толькі з тых гарадоў і валасцей, што ўваходзілі ў апошні ўдзел іх бацькі. Парадак размеркавання ўладанняў князеў падрабязна разгледзеў беларускі медыевіст В.Л.Насевіч. Полацк працягваў лічыцца галоўным («старшым») горадам сярод іншых гарадоў паўночнай часткі Беларусі. Ён стаў аб'ектам жорсткай барацьбы паміж уладальнікамі трох удзелаў. Права на полацкі стол аспрэчвалі Рагвалод Друцкі і Расціслаў Менскі, нарэшце ў Полацку замацаваўся сын Васіля Віцебскага Усяслаў /5, с.6/.

Разгледзем, што ўяўляла сабой княская ўлада, якія былі яе прарагатывы ў Полацкай зямлі. Першым і важнейшым абавязкам князя была арганізацыя войска і камандаванне ім. Гэты абавязак браў пачатак яшчэ з часоў ваеннай дэмакратыі. Князь павінен быў клапаціцца пра бяспеку і абарону Полацкай зямлі ад нападу знешняга ворага. Ён кіраваў знешняй палітыкай, зносінамі з іншымі князямі і дзяржавамі, мог аб'явіць вайну і заключыць мір. Расійскі медыевіст С.А.Анінскі, які пераклаў з латыні «Хроніку Лівоніі» Генрыха Латвійскага, пісаў у сваіх каментарыях: «Кароль полацкі» (гаворка ідзе пра князя Уладзіміра), паказаны ў хроніцы як сюзерэн краіны, і ў гэтым няма перабольшання» і далей «князі Полацка былі не толькі «дэ факта» даўнімі валадарамі лівяў (жылі на ўзбярэжжы Рыжскага заліва), але і юрыдычна прызнаваліся ў гэтым княстве нават праціўнікамі і сапернікамі немцамі /6, с.68/. Другім абавязкам князя быў збор даніны і іншых пабораў з насельніцтва для ўтрымання ваеннай дружыннай арганізацыі і дзяржаўных патрэб. Паводле паведамлення «Хронікі Лівоніі» лівы і латгалы плацілі даніну полацкаму князю і пастаўлялі дапаможнае войска.

Апорай княскай улады была дружина. Дружыннікі акружалі князеў, падзялялі ўсе іх інтарэсы. З імі князь радзіўся па пытаннях арганізацыі паходаў, а таксама суда і адміністрацыйнага кіравання Полацкай дзяржавай. Дружина служыла князю і была яму асабіста адданая, знаходзілася пры князі на яго ўтрыманні. Калі князь пакідаў стол у адным горадзе і пераходзіў у другі горад дружина ішла ўслед за ім, што неаднаразова назіралася ў Полацкай зямлі. Дружыны князеў складаліся з групаў узброеных людзей. На першым месцы была «старэйшая» дружина. Гэта - «баляры», «сільныя мужы», названыя нават у жыцці Еўфрасінні Полацкай /7, с.26, 31/. Малодшая дружина «дзецкія» жыла пры двары князя. З яе выходзілі слугі князя, яго це-

лаахоўнікі, малодшыя службовыя асобы. Дзеці папярэдзіў полацкага князя ў 1158 г. аб падрыхтаваным на яго замаху («не ездзі княже вече ти») і параіў князю вярнуцца з паударогі ад Полацка назад у Бельчыцу, дзе размяшчаўся ўмацаваны княскі двор. Сярод дружыннікаў былі тыя, хто называўся «мужамі». Яны складалі асноўную колькасць княскіх дружыннікаў. Не выпадкова ў матэрыяльнай культуры Полацка і іншых гарадоў значнае месца займае зброя /8, с. 19/. Акрамя дружны войска князя магло ўключаць наёмнікаў, якімі у X-XI стст. былі атрады варагаў. Важнай часткай ваенных сілаў горада было народнае апалчэнне, якое складалася з гараджан і называлася «полк». Полацкія князі у XII - пачатку XIII стст. выкарыстоўвалі таксама дапаможныя атрады з неславянскага насельніцтва Усходняй Прыбалтыкі, пра што гаварылася вышэй.

У распараджэнні князя знаходзілася ўпраўленне княствам. Ён назначаў цівуноў, мытнікаў, ключнікаў. З імем цівуноў звязаны паняцці аб судзе і няпраўдзе («Тиунь неправду судит...»). Цівуны таксама выконвалі функцыі ў галіне фінансавай адміністрацыі, прызначаліся на волакі, дзе перавозіліся тавары з адной рэчкі на другую, што бачна з дагавора Смаленска, Полацка, Віцебска (1229 г.) з Рыгай і Гоцкім берагам. У грамаце друцкага князя Васіля Міхайлавіча XIV ст. Царкве Багародзіцы, пабудаванай у 1001 г., названы ключнік. Яму ішоў даход з мядовай даніны; якая затым была перададзена панамару /9, с.162/. Выкананне пэўных абавязкаў князь мог даручыць асобным прадстаўнікам сваёй дружны. У крыніцы канца XIII ст. названы дзеці ў Віцебску ў якасці адказнай асобы.

У Полацкай зямлі на працягу XII-XIII стст. дзейнічала дзве ўлады - улада князя і ўлада веча - сход палачан для вырашэння грамадскіх спраў. У асобныя перыяды гісторыі Полацка улада веча была вельмі значнай. На вечы ажыццяўляўся вышэйшы суд, кантралявалася дзейнасць князя, вырашаліся пытанні вайны і міру. Ад імя полацкага веча заключаліся дагаворы з Рыгай і іншымі гарадамі. Калі веча не падтрымоўвала князя, ён вымушаны быў пакінуць горад таму, што веча мела сваю ўзброеную сілу - апалчэнне гараджан. Групоўкі полацкага патрыцыята, асабліва баярства, выкарыстоўваючы вечавыя сходы, мелі магчымасць выганяць непажаданных ім князёў. Веча істотна абмяжоўвала княскую ўладу. На месца выгнанага князя яно выбіралі іншага прадстаўніка княскай дынастыі.

Выбранне князя патрабавала выкананне пэўнай працэдуры (рытуала). Істотным яе элементам з'яўляўся дагавор, які змацоўваўся прысягай з двух бакоў - крыжацалаваннем. Пра змест дагавораў мы можам толькі меркаваць. Так у 1158 г. палачане гавораць Рагвалоду: «Калі ты забудзеся на ўсё тое, што мы табе зрабілі (дрэннага)... і крыж нам

пацалуеш, то мы твае, а ты ёсць наш князь. Расціслава ж, схапіўшы, аддамо табе ў рукі, і што ты захочаш, тое і зробіш з ім. І Рагвалод прысягнуў (палачанам) на крыжы». Як бачым, князь павінен прымаць умовы дагавору, які выпрацоўваўся палачанамі. Выключнай асаблівасцю ажыццяўлення прынцыпу выбарнасці князя ў Полацку было тое, што гэты выбар быў абмежаваны вузкім колам прадстаўнікоў мясцовай полацкай княжацкай дынастыі - непасрэдных нашчадкаў Усяслава Брачыславіча. Чужародны князь не мог разлічваць на тое, каб утрымацца на полацкім стале, бо звычайна такі князь больш дбаў пра сваю дружыну, чым пра інтарэсы гараджан. На вечавых сходах адбывалася барацьба паміж групамі, якія выступалі супраць князя ці наадварот падтрымлівалі яго. Гэта не паўстанні, а хваляванні, якія былі выкліканы парушэннямі дагавора з боку князя, які ён заключаў з палачанамі. Веча магло прагнаць князя, які нечым правінаваціўся, напрыклад, прыняў удзел у вайне, якую не здолеў выйграць, як гэта здарылася з полацкім князем Давыдам у 1127 г.

Полацкае веча вырашала пытанні вайы і міра і, здаралася, само практычна заключала яго. Паводле паведамлення Лаўрэнцьеўскага летапіса пад 1186 годам, калі Давыд Расціславіч з Смаленска, а ягоны сын Мсціслаў з Ноўгарада ўторгліся з войскам у межы Полацкай зямлі, палачане абмяркавалі становішча на вечы. У выніку перамоваў, якія вялі прадстаўнікі веча «на сумежжы» пытанне было вырашана /10, с.403/. Веча кантралявала дзейнасць князя і здзяйсняла вышэйшы суд. Полацкі князь Рагвалод Барысавіч, пацярпеўшы паражэнне ў сутыкненні з войскам менскага князя Валадара Глебавіча ў 1161 г., не рызыкнуў вярнуцца у Полацк, верагодна, баючыся адказнасці перад вechам за гібель многіх палачан.

Істотныя змяненні ў становішчы княскай улады ў сувязі з актыўнай дзейнасцю веча мела вынікам змяненне месцазнаходжання князя. У сярэдзіне XII ст. рэзідэнцыя полацкіх князёў была не ў дзядзінцы на Верхнім замку, а ў Бельчыцы за 2 км ад горада. Верхні замак знаходзіўся у распараджэнні біскупа.

Біскуп у Полацку займаў вельмі высокае грамадскае палажэнне. У лерыяд раздробленасці ён быў адзіным старэйшым прадстаўніком усей Полацкай зямлі, бо князёў было шмат па розным полацкім удзелам. Ад яго імя пісаліся дагаворы, якія заключаліся полацкім вechам, (а іх прымацоўвалася яго пячатка. Прыкладам можа служыць грамата полацкага біскупа Якава ў Рыгу (каля 1300 г.) /11, с.37/. Словы дакумента: «своими детми исправу дам» пацвярджаюць важную ролю біскупа ў судзе. Полацкія біскупы адносіліся побач з князямі да вузкага кола асоб, у якіх былі віслыя пячаткі, якія прымацоўваліся да дакументаў.

У Полацку існавала купецкае аб'яднанне, пацвярджэннем гэтаму з'яўляецца паведамленне Іпацьеўскага летапіса пад 1159 годам аб «братчыне» у Полацку. Братчына збіралася пры патранальнай старой Багародзіцкай царкве на Пятроў дзень - адно з буйных святаў. На брытчыне было частаванне, але гэта не звычайнае баляванне. На братчыне прысутнічалі ўплывовыя прадстаўнікі гарада, з якімі князь мог весці перамовы. Існаванне купецкіх аб'яднанняў сведчыць аб павелічэнні ролі гарадскога гандлёва-рамесніцкага насельніцтва ў папітчным жыцці горада.

Наяўнасць у Полацку свабодных рамеснікаў у XII ст. Пацвярджаюць дадзеныя археалагічных раскопак, праведзеных на Вялікім пасадзе ў 1987-1988 г. Незвычайная па памерах сядзіба XII - пачатку XIII стст. належала майстрам-ювелірам. Трэба пагадзіцца з С.В.Тарасавым, што на даследаванай ім вялікай сядзібе жылі і працавалі свабодныя гараджане, тыя, што называліся «вольныя мужы», прымаўшыя актыўны ўдзел у вечавых сходах, дзе віравала жыццё буйнога сярэднявечнага горада /12, с. 11/.

Я меў нагоду выказаць у 1982 г. меркаванне, што на пасадзе ўсходнеславянскіх гарадоў існавала свая арганізацыя, якая нагадвала тэрытарыяльную абшчыну, але ў адрозненне ад сельскай гэта гарадская абшчына, у якой былі дзесятнікі, сотнікі, суд і іншыя элементы самакіравання. Магчыма, у гарадской абшчыне ў нейкай ступені рэгуляваліся пытанні рамеснай вытворчасці /13, с.67/. Украінскі даследчык Б.А.Цімашчук прыводзіць археалагічныя прыкметы ў горадзе гандлёва-рамесніцкага пасада-абшчыны з яго самакіраваннем, вечавой уладай і сваімі ўмацаваннямі. Пасады-абшчыны забудоўваліся галоўным чынам сядзібамі дробных вытворцаў. У выніку развіцця сацыяльнай дыферанцыяцыі на пасадах з'явіліся сядзібы багатых людзей: прафесійных гандляроў, рамеснікаў, буйных землеўладальнікаў /14, с. 198/. Такой сядзібай была вышэй названая сядзіба, раскапаная на Вялікім пасадзе ў Полацку.

Такім чынам, паводле формы праўлення і дзяржаўнага ладу Полацкую зямлю ў канцы X-XI стст. можна лічыць княствам, дзяржавай з адзінай мясцовай княскай дынастыяй, у XII-XIII стст. гэта было княства з абмежаванай княскай уладай і слаба выражанымі рысамі вечавой рэспублікі.

Літаратура

1. Ермаловіч Мікола. Старажытная Беларусь. - Мн., 1990. - С 56.
2. Нарысы гісторыі Беларусі. Ч.1. - Мн., 1994. - С 93.
3. Юшков С.В. История государства и права СССР. Ч.1. - М., 1962. - С. 107.

4. Загоркульский Э.М. Генеалогия полоцких князей Изяславичей. - Мн., 1994. - С. 5.
5. Насевіч В.Л. Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магнацкіх беларускіх родаў 12-18 стагоддзяў. - Мн., 1993. - С. 6.
6. Ганцова С.К., Чамярыцкі В.А., Штыхаў Г.В. Сведкі беларускай мінуўшчыны (зборнік дакументаў і матэрыялаў па гісторыі Беларусі VI-XV стст.). - Мн., 1996. - С. 68, 69.
7. Кніга жыццй і хаджэнняў. - Мн., 1994. - С. 26, 31.
8. Ласкавы Г.В. К истории оружия Белорусского Подвинья в VI-XIII вв. // Полоцкий летописецъ. Историко-литературный журнал. - Полоцк, 1993. - №1 (2)-С. 19.
9. Археографический ежегодник за 1965. - М., 1966. - С. 162.
10. Полное собрание русских летописей. Т.1. - М., 1962. - С. 403.
11. Полоцкие грамоты XIII - начала XVI вв. Составитель А.Л.Хорошкевич. - М., 1977. - С. 37.
12. Тарасаў С.В. Новае у археалогіі Полацка // Полоцкі 1 летописецъ. Историко-литературный журнал. - Полоцк, 1992. - № 1 - С. 11.
13. Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли // Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв. - Мн., 1982. - С. 67.
14. Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. - М., 1995.-С. 198.

Ярашэвіч Аляксандр
г. Шнек

СТРАЧАНЫЯ ПОМНІКІ АРХІТЭКТУРЫ І МАСТАЦТВА ЭПОХІ БАРОКА НА ПОЛАЧЧЫНЕ

Архітэктурная спадчына Полаччыны падобна да айсберга - ад большасці помнікаў захаваліся толькі фундаменты пад зямлёй, найчасцей забудаваныя новымі гмахамі. Гэта датычыць не толькі старадаўняга Полацка XI-XII стст., але і адносна нядаўніх помнікаў эпохі барока. Здзіўляе поўная адсутнасць полацкай мураванай архітэктурны XVII ст., тым больш што архіўныя крыніцы указваюць даволі незвычайную ў гістарычных адносінах фігуру Андрэаса Кромера з Полацка «Faber Murarius Natione Germanus Fideo Ruthenus» («каменных спраў майстра нямецкай нацыі рускай веры»), які будаваў у 1630-я гг. першы мураваны касцёл у Будславе /1/ і, як нядаўна стала вядома, прыкладна тады ж - касцёл бенедыктынак у Мінску (за інфармацыю аб апошнім аўтар удзячны У.М.Дзянісаву). Павінен жа быў майстар Кромер што небудзь пабудаваць і ў самім Полацку?

Адзіным помнікам першай паловы XVII ст. на гістарычнай Полаччыне, які захаваўся хоць бы ў руінах, з'яўляецца Троіцкая царква Чарэйскага базальянскага манастыра, заснаванага Львом Сапегам каля 1599 г. Амаль квадратны асноўны аб'ём храма перакрыты паўцыркульным скляпеннем на распалубках і закончваецца паўцыркульнай апсідай, на фасадзе масіўная квадратная трохярусная вежа з незвычайна тоўстымі «абароннымі» сценамі. У царкве знаходзіўся абраз «Маці Божая Знамение», адзін з самых шанаваных на землях Вялікага княства Літоўскага. Ён апісаны ў кампендзіуме Гумпенберга чудатворных абразоў Еўропы (Мюнхен, 1672), па звестках паданых вучоным віленскім гісторыкам-езуітам Альбертам Вуек-Каяловічам, вядома тагачасная гравюра /2/. Лічылася, што абраз, прывезены Львом Сапегам, у пачатку стагоддзя ці са Смаленска, ці з Ноўгарада. На наш погляд, абраз, хутчэй за ўсё ўяўляў сабою копію вядомага абраза XII ст. з Наўгародскага Сафійскага сабора, які здаўна меў славу чудатворнага. У час вайны 1654-1667 гг. маскоўскія войскі мелі намер забраць абраз у Маскву, але ён своечасова быў перавезены ў Ружанскі замак Сапегам. Пасля публікацыі ў Гумпенберга звесткі пра Чарэйскае «Знамение» абрываюцца, царкоўныя гісторыкі XIX ст. пішуць аб ім, але ў інвентары Чарэйскага манастыра 1804 г. ён ужо не ўпамінаецца.

Выдантным помнікам барока XVII ст. з'яўляецца касцел кармелітаў, заснаваны мсціслаўскім ваяводам і дзісенскім старастам Юзафам Корсакам на «полацкай палавіне» Глыбокага ў 1639 г., на гэтай падставе касцел звычайна так і датуецца, аднак вядома, што драўляныя будынкі былі спалены ў час вайны 1654-1667 гг., касцел вымураваны, па ўсім мяркуючы, у 3-й чвэрці XVII ст. пры настаяцелі Тышкевічу, крыху пазней віленскага касцела св.Тэрэзы і мае нямала элементаў падабенства з апошнім,

Самым пленным перыядам храмавага будаўніцтва на Полаччыне была сярэдзіна і другая палавіна XVIII ст., сведчаннем чаго стала перш за ўсё новая Сафія, а таксама касцел св.Стэфана і Багаяўленскі манастыр. Нажаль, большасць помнікаў (пераважна, кляштарныя храмы розных каталіцкіх ордэнаў) «засталіся толькі на фатаграфіях» ці дайшлі да нас у руінах.

1. Бернардынскія касцелы. а) Адзін з першых чатырох кляштароў гэтага ордэна ў Вялікім княстве Літоўскім заснаваны вял.князем Аляксандрам Ягелонам на Запалоцці ў 1498 г. Драўляны, але, як адзначае хроніка кляштара, *wspaniału* (прыгожы, пышны) касцел, пабудаваны ў 1502 г., спалены войскам Івана Грознага ў 1563 г. Толькі ў 1696 г. зноў запрасіў бернардзінаў у Полацк ваявода Дамінік Слушка і размясціў на ваяводзінскай слабадзе Кабак, але неўзабаве ваявода памер, і

драўляныя будынкi кляштара фундавалi падчасыя ваяводства Полацкага Буйніцкія, пасля пажару 1758 г. узніклi мураваныя пабудовы. Касцел Маці Божай Нябеснай Браны, асвечаны ў 1769 г., быў аднанефавы, даўжыней 42 локці, з трансептам шырыней 26 локцяў і падоўжаным прэзбітэрыем, асветленым праз 7 вокан (у нефе іх было 8). Галоўны фасад двухвежавы, з вакном над уваходам і фігурным омытом, такія ж шчыты аздаблялі фасады трансепта. Згодна з інвентаром 1818 г. галоўны алтар «іанічнай архітэктуры» (магчыма, так візітатар характарызуе нейкія класіцыстычныя рысы), з адасобленымі двума ярусамі, быў аздаблены паліхромным штукам, над абразом св.Анны змяшчалася «гіпсавая фігура Ісуса», па баках - такія ж скульптуры св.Іахіма, Іосіфа, Пія і Банавентуры. Бакавыя алтары св.Антонія, Францыска, Найсвяцейшай Панны Анельскай і Ісуса пабудаваны былі паводле структурнага тыпу трохвосевай трыумфальнай аркі, на флангах паміж калонамі стаялі, адпаведна скульптуры св.Людовіка і Яна Капістрана, Бернардына і Банавентруы (?), Францішка і Дамініка, Яна дэ Матта і Фелікса, у цэнтры апошняга алтара знаходзілася не карціна, але статуя Ісуса Назарэя (Антакольскага). Як звычайна, на хорах стаяў арган «на 12 галасоў» /3/. Двухпаверхавы корпус кляштара ў плане нагадваў літару Т, даўжыні ліній складалі 100 і 48 локцяў, шырыня - 14 локцяў. (Як цікавы шрых асветніцкай дзейнасці кляштара адзначым, што студэнты школы філасофіі добра ведалі польскую і лацінскую мовы, 1-пітоўскую, 1-латышскую, 7-дыялект жмудскі («*parzeczze z mudzkie*»). Пасля касаты кляштара (1832 г.) касцел аддадзены пад царкву і падзяліў лес многіх храмаў.

б) Кляштар у Селішчы фундаваны ў 1728 г. падсудкам полацкім Іазафатам Антоніем Сялявам з жонкаю Элеанорай сумесна з падчасым і ротмістрам полацкім Янам Юзафам Рагозаю, якія папярэдне пабудавалі драўляны касцел св.Веранікі /4/, а мураваны кляштар у 1729 г. Час будоўлі мураванага касцела няясны і, відавочна, расцягнуўся на дзесяцігоддзі, таму што інвентар 1790 г. скардзіцца на недаспеласць сродкаў, і нават у 1818 г. фасадныя вежы былі яшчэ не завершаны. Касцел памерам 13х8 сажняў - трохнефавая базіліка з магутным трансептам і значна паніжанымі бакавымі нефамі, падзел прасторы на нефы адбываецца 4-ма масіўнымі пілонамi, строгія лініі двухвежавага фасада належаць да самага схілу эпохі барока. Драўляныя сніцарскія алтары (галоўны з абразом св.Веранікі ў сярэбранай шаце, Маці Божай, св.Тадевуша і св.Тэрэзы) як і драўляны «старасвецкі» амвон, можна думаць, паходзілі з першага касцела; каменныя - св.Мікалая, св.Францыска і св.Антонія Падуанскага, з калонамі і гіпсавымі скульптурамі, напэўна, належылі да 2-й пал. XVIII ст. Як сведчыць інвентар 1818 г., 13-галосны арган выкананы быў майстрам Градзіцкім, паля-

кам, адукаваным за мяжой і з мноствам іншаземных патэнтаў /5/. Пасля скасавання кляштара (1832 г.) касцел застаўся філіяй Ушацкага, пазней стаў парафіяльным, перажыў дзве сусветныя вайны, і набліжаецца да стану руіны ў наш час.

2. Францысканскія касцелы. а) Наконт даты заснавання кляштара ў Полацку на вуліцы Нізшай войскамі полацкімі Крыштофам і Тэафіліяй (з Сакалінскіх) Храпавіцкімі маюцца разыходжанні: 1628 г. - (энцыклапедычны даведнік «Архітэктура Беларусі», аўтар артыкула В.Кукуня), 1648 г. - (інвентар 1818 г.), 1640 г. - (інвентар 1822 г.), апошняя дата ўяўляецца больш даставернай. Першыя два касцелы былі драўлянымі, мураваны касцел св.Антонія пабудаваны ў 1763-1775 гг. Гэта быў трохнефавы храм памерамі 14,5х9,5 сажаняў, з 2-вежавым фасадам, 7 каменнымі алтарамі, размешчанымі ў нефх і пры слупах (5 з іх - галоўны, св.Францыска, св.Антонія, Найсвяцейшай Дзевы Марыі Ласкавай і св.Іосіфа - са штукавай ляпнінай і скульптурамі /6/. Пасля 1832 г. заменены на царкву, у савецкія часы разбураны.

б) Кляштар у Губіне (Лепельскі р-н) фундаваны ў 1714 г. стольнікам полацкага ваяводства Янам Пакошам, каменны трохнефавы касцел Марыі Панны памерамі 13х8,5 сажняў, з 2-вежавым фасадам, трансептам і закрысцямі закончаны ў 1780 г. «коштам кляштара і пры дапамозе дабрадзеяў» /7/. Да прэзбітэрыя прымыкаў двухпавярховы, прамавугольны ў плане, корпус кляштара. Згодна інвентару 1823 г. галоўны алтар з абразом нараджэння Багародзіцы быў разьбяным (напэўна, перенесены з ранейшага касцела), «аптычныя» (ілюзіяністычныя) алтары Антонія Падуанскага, Францыска Ассізскага, св.Ігнація і св.Івана былі намалёваны на сценах бакавых нефаў, два алтары (Ісуса Укрыжаванага і св.Яна Хрысціцеля) знаходзіліся пры слупах. Агульны сілуэт і план касцела, сістэма аздаблення знадворк і ў інтэр'еры выказваюць падабенства з Будслаўскім касцэлам, пабудаваным у 1767-1783 гг., і можна думаць, што абодва яны належаць аднаму архітэктару (польскі даследчык В.Баберскі выказаў меркаванне, што Будслаў будаваў Іосіф Фантана). Пасля 1832 г. касцел у Губіне стаў парафіяльным, велічныя рэшткі яго можна яшчэ ўзбачыць, ад кляштарнага корпуса не засталася і следу.

3. Дамініканскія касцелы. а) У Полацку дамініканцы заснаваны ў 1672 г. віленскім канонікам Гарскім, мураваны касцел Маці Божай закладзены ў 1774 г., але будаўніцтва адклалася да 1801-1804 гг., таму познебарокавая трохнефавая базіліка з паўцыркульнай апсідай атрымала плоскі класіцыстычны фасад, адпаведна і пяць алтароў былі з паліхромнай разьбой, але без статуй, вялікі паліхромны цыборыўм быў зроблены ў 1811 г. у езуітаў /8/. Дамініканцы праіснавалі ў Полац-

куда 1864 г., затым касцел застаўся як адзіны гіарафіяльны, разбураны ў час вайны.

б) Забельскі дамініканскі калегіум, больш вядомы з гісторыі літаратуры, заснаваны ў 1716 г. Шчытамі, касцел св. Юрыя стаў іх пахавальняй. У 1731 г. завершана будаўніцтва кляштара і закладзены мураваны касцел (кансекраваны ў 1756 біскупам Юрыем Гільзенам). Архітэктарам яго лічыцца Ян Крыштоф Глаўбіц, храм уваходзіць у круг лепшых помнікаў «віленскага барока». Узарваны ў 1930-я гады, ён застаўся недаступным даваенным віленскім гісторыкам мастацтва, якія маглі толькі з-за Дзвіны бачыць яго ажурныя вежы. Кароткія звесткі У дарэвалюцыйных выданнях падаюцца з азначэннямі - «прекрасны», «wspaniały». Касцёл быў 3-нефавы, з трансептам і цудоўным 2-вежавым фасадам, які нагадвае бліжэй за ўсё Полацкую Сафію і Беразвецкі храм. Невыразныя архіўныя фатаграфіі інтэр'ера паказваюць блізкасць да познебарокавага аздаблення Віленскага дамініканскага касцела св.Духа. Згодна з інвентаром 1818 г. 9 алтароў былі «фальш-мармуровыя» (са штуку), пяць з іх - галоўны, Ісуса, Дамініка, Фамы Аквінскага і Маці Божай змяшчалі па 4 скульптуры, чатыры алтары пры слупах - па дзве, за галоўным - адстаячым ад сцяны - знаходзілася вялікае «Укрыжаванне». Да касцела прымыкаў двухпаверхавы корпус кляштара ў тры лініі.

в) Касцел у Чашніках «Słownik geograficzny ziem polskich i innych krajów słowiańskich» характарызуе як вялікі і адзін з прыгажэйшых на Беларусі, а Н.Роўба, аўтар павадыра па Літве і Беларусі (1906 г.в) адзначае: «касцел адзначаўся прыгажосцю ў сярэдзіне, а прыгожыя роспісы часткова яшчэ захаваліся» /10/. Заснаваны каля 1674 г. Жыгмунтам Слушкам, каменны кляштар пабудаваны ў сярэдзіне XVIII ст., касцел Прэабражэння - у 1779-1786 гг. (кансекраваны ў 1804 г. суфраганам полацкім Цыпрыянам Адынцом), размаляваны ў пач. XIX ст. (каля 1816 г.), алтарныя карціны былі выкананы Вінсэнтам Лейндорфам. Рэпутацыю цудатворнай мела скульптура Ісуса, выразаная мясцовым селянінам Прыстай каля 1705 г., вядома з яе гравюра. Дамініканцы скасаваны ў 1842 г., касцел больш 20 год стаяў зачынены, затым перароблены на царкву. Разбураны, верагодна, у 1930-я гг. Храм быў трохнефавы, з манументальным шчытам і разнесенымі ў бакі невысокімі вежамі (што нагадвае крыху Баруны і Будслаў).

4. Парафіяльныя касцелы. Прыгожы мураваны храм у Кублічах (Ушацкі р-н), пабудаваны ў 1783 г., абавязаны сваім з'яўленнем цудатворнаму абразу Дабравешчання ў тутэйшым драўляным касцэле 1642 г. У 1748 г. кн.Сангушкі абавязаліся даваць па 10 тыс.зл. штогод аж да 1752 г. на будаўніцтва касцела ў Кублічах, «каб такі дарагі клейнот абраз цудоўнага Звеставання Найсвяцейшай Панны меў дасканалы, моцны і бяспечны мураваны дом». Будоўля рухалася цяжка, у 1755 г. пробашч Ян Мікалай Мольскі пісаў княгіні Барбары Сангушкавай: «як

першы архітэкт, прызначаны са сніцара, з'еў і выпіў кашмарне і з абраза боскага ўкраў тры тысячы тынфаў і ўцек, дасюль яго няма, тым жа шляхам, звычай і обычаем паводзяць сябе дэлегаваныя ад Я.М. Пана Фантаны, на якога, дзе толькі мураваў, добрай па сабе эстымы не пакінуў» /11/. Не зусім зразумела, датычыць апошні папрок самога архітэкта ці яго «прарабаў», але ясна, што праект Кубліцкага касцела належаў хутчэй за ўсё Іосіфу Фантана. Аднак рэалізацыя зацягнулася на дзесяткі гадоў: у 1782 г. дзейнічаў яшчэ стары драўляны кацел 1642 г. Каменны, закладзены Сангушкамі, ужо быў даведзены да даху, нізкія 1-ярусныя вежы - накрыты бляхай, у чатырох капліцах, дрэнна накрытых, ужо рушыліся скляпенні. Пазней былі перенесены са старога касцела драўляныя алтары - галоўны з абразом Звеставання ў абкладзе памерам 4x2,5 локцяў, Марыі Балеснай з абразом у срэбранай шаце, св.Тадевуша, св.Мікалая - і зроблены 4 каменныя /12/. З інвентара 1825 г. можна бачыць, што касцел, асвечаны ў 1819 г., быў 3-нефавы, са скляпеннямі, з трансептам, 2 вялікімі закрысціямі, шырокім размаляваным фасадам, на якім у нішах былі ўдала намалёваны «на кшталт гіпсатуры» вялікія фігуры апосталаў Пятра і Паўла: У інтэр'еры на ўсю шырыню сцяны прэзбітэрыя быў намалёваны «аптычны» (імітацыя барокавай, «рымскай», архітэктуры з ляпнінай) алтар, у цэнтры якога ў нішы знаходзіўся цудадзейны абраз Спасіцеля памерамі 3x2 локці. Архітэктурным прататыпам для яго сталі два бакавыя ляпныя алтары, выкананыя да 1800 г. Яшчэ 4 аптычныя алтары былі намалёваны на сценах бакавых нефав і трансепта, у адным з іх у менш знаходзілася разьбяная скульптура Ісуса ў гробе (даволі рэдкі сюжэт для касцелаў

- А.Я.). Адзначым, нарэшце, разьбяны амбон з 3-ярусным пазалочаным і пасярэбраным верхам, аздобленым двума снапкамі з каласоў, а таксама мноства мастацкіх літургічных адзенняў /13/. У 1867 г. касцел перададзены праваслаўнаму духавенству, абразы (у т.л. «Звеставанне») перавезлі ў Селішча, літургічныя сасуды з Кублічаў, Ушачаў, Чашнікаў разышліся па касцелах Расійскай імперыі ад Дукштаў да Волагды.

Прыведзеныя помнікі не вычэрпваюць спіс страт помнікаў барока на Полаччыне, дастаткова яшчэ нагадаць хоць бы вядомыя ў гісторыі архітэктуры базільянскую царкву ў Бкразвеччы і езуіцкі касцел св.Стэфана ў Полацку, каб прыйсці да высновы, што уклад Полаччыны

- у межах тагачаснага ваяводства - у архітэктурную позняга («віленскага») барока, бадай, не менш значны, чым самой Вільні.

Літаратура

1. Addzel rukapisaў Biblijatki AN Litvy. Ф.18, рук. 170, л.34.
2. Cudowny obrazy Matki Boskiej w Polsce. Wiadomosci bibliograficzne i ikonograficzne, przez ks. Wacława Kapucyna. - Krakow, 1902.

3. Klasztory bernadynskie w Polce w jej granicach historycznych. P/red. ks. H.E.Wyczawskiego. OFM. Kalwaria Zebrzydowska. s.244-246; НГА Беларусі, ф. 1781, воп. 26, адз.зах. 1395, л.71.
4. Klasztory bernadynskie w Polce, s.305.
5. НГА Беларусі, ф. 1781, воп.26, адз.зах. 1395, л.66.
6. Архітэктурa Беларусі.: Энцыклапедычны даведнік. - Мінск, 1991. НГА Беларусі, ф.1781. воп. 26, адз.зах. 1414. л.38.
7. НГА Беларусі, ф.1781, воп.26, адз.зах. 1414, л.1.
8. НГА Беларусі, ф.1781, воп.26, адз.зах. 1396, л.41.
9. Тамсама, л.77.
10. N.Rouba. Przewodnik po Litwie i Bialej Rusi. - Wilno, 1906.
11. Joanna Winiewicz- Biuletyn historii sztyki, 1992, n.2.
12. ЦГА Літвы, ф.694, воп.26, адз.зах. 1419, л.10.
13. НГА Беларусі, ф.1781, воп.26, адз.зах. 1419, л.10.

Янушкевіч Андрэй
г.Гродна

РАЗМЯШЧЭННЕ І ШЧЫЛЬНАСЦЬ НАСЕЛЬНІЦТВА ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI СТ.

На сацыяльна-геаграфічныя аспекты звярталі ўвагу ў сваіх даследаваннях, прысвечаных гісторыі Полацкай зямлі В.Паноў, У.Пічэта, М.Спірыдонаў /1/, аднак пытанні тэрытарыяльнага размяшчэння і гушчымі насельніцтва пры гэтым не станавіліся предметам спецыяльнага вывучэння.

Мэта гэтага дакладу шмат у чым залежала ад характэру і паўнаты інфармацыі крыніцаў, у першую чаргу Полацкай рэвізіі 1552 г./2/. Нізкая ступень інфарматыўнасці звестак па цікавых нас пытаннях і цяжкасці з ідэнтыфікацыяй і лакалізацыяй населеных пунктаў Полацкага краю не дазволілі зрабіць дакладную фіксацыю колькасці насельніцтва. Да зробленых разлікаў шчыльнасці насельніцтва трэба ставіцца з-за вялікай хібнасці з пэўнай асцярожнасцю. Па гэтай прычыне галоўнай задачай стала высвятленне суадносін ступеняў заселенасці тэрыторыі Полаччыны ў ваяводскіх межах канца XVI ст. паміж тымі ці іншымі раёнамі праз адвольныя параўнаўчыя крытэрыі. Асноўны вынік даследавання палягае не на разліках абсалютнай шчыльнасці насельніцтва (яе можна вылічыць толькі ў адносных лічбах), а ў вызначэнні рэгіёнаў, якія яасна адрозніваюцца адзін ад аднаго па дэмаграфічных прыкметах.

На Полаччыне можна вылучыць два такіх рэгіёны: левабераговую і правабераговую Полаччыну. Умоўнай мяжой паміж імі з'яўляецца Заходняя Дзвіна.

Яшчэ сучаснікі адзначалі розніцу паміж вобласцямі на правым беразе Дзвіны і вобласцямі на яе левым беразе. Так, напрыклад, на земскім саборы 1566 г. маскоўскія баяры сцвярджалі, што «па тэты бок Дзвіны ў Полацкім павеце адныя худыя месцы, а лепшыя месцы ўсе за Дзвіною» /3/. Рейнгольд Гейдэнштэйн у 1579 г. пісаў аб абязлюдзеўшых сёлах і мястэчках, што сустракаліся батарыянскаму войску па дарозе на Полацк. Праз год, ідучы з войскам Баторага на Вялікія Лукі, ён адзначаў, што навокал - непраходныя лясы і балоты, чалавечая жылло сустракаецца вельмі рэдка /4/.

Дэмаграфічныя паказчыкі таксама ярка свядчаць аб гэтым адrozenні рэгіёнаў. Па колькасці «людзей», дымоў і службаў левабераговая Полаччына ў 2,5 разы пераўзыходзіць правабераговую (4480 адзінак (54,8 %) супраць 1819 (22,2 %) пры неўлічаных 1880 (23,0 %) адзінках). Па шчыльнасці насельніцтва суадносіны прыкладна такія ж (сярэдняя шчыльнасць на левым беразе - 4-5 чалавекі на 1 кв. км, на правым - 1-2 чалавекі на 1 кв.км). Па ўсёй Полаччыне яна складае дзесьці каля 2,8 чалавекі на 1 кв.км. Перавага назіраецца і ў колькасці саміх населеных пунктаў, хоць тут яна і не з'яўляецца такой выразнай (304 населеных пункты (42,2 %) супраць 233 (32,4 %) пры неўлічаных 183 (25,4%))/5/.

Самымі заселенымі раёнамі былі заходняя і цэнтральная частка леваберагой Полаччыны. Гэтыя раёны вызначаліся высокай шчыльнасцю насельніцтва. Трэба адзначыць, што праз гэтыя раёны праходзілі адныя з самых важных дарог - з Полацка на Вільню і на Барысаў. Развітая транспартная сетка стварала дадатковыя спрыяльныя ўмовы для росту насельніцтва. Гэта відаць і на іншых прыкладах. У раёне Віцебскай дарогі і Слаўшчыка, дарогі, якая вяла на Себеж, можна адзначыць сярэдні ўзровень заселенасці тэрыторыі. У цэлым па леваберагой Полаччыне дадзеныя Полацкай рэвізіі 1552 г. гавораць аб сярэдне-высокай шчыльнасці насельніцтва.

Праваберагой жа Полаччыне ў параўнанні з яе леваберагой часткай у асноўным уласцівы нізкі ўзровень шчыльнасці насельніцтва. Гэта можна растлумачыць нізкай асвоенасцю тэрыторыі (да сённяшняга часу захаваліся вялікія абшары лясоў і балот), аддаленасцю ад галоўных гандлёвых шляхоў, памежным становішчам паўночных раёнаў Полацкае зямлі. Канцэнтрацыю насельніцтва можна знайсці, як ужо вышэй адзначалася, у раёне Слаўшчыка (паўднёвы захад рэгіёна) і Лавожскага стану (паўночны ўсход рэгіёна).

Перавага левабераговай часткі над правабераговай праяўляецца таксама і ў характары землеўладання. Прывілеяваныя шляхецкія і царкоўныя двары і маёнткі знаходзіліся якраз на поўдні Полацкай зямлі. Разам яны складалі ў левабераговай Полаччыне 47 % улічаных «людей», дымоў і службаў ад агульнага ліку, у самых заселеных раёнах (заходняя і цэнтральная часткі левабераговай Полаччыны) землям! валодала фамілія Корсакаў, самы багаты з полацкіх родаў тага часу, і праваслаўная царква. Тут жа знаходзіліся гаспадарскія двары - Чарсвяты і Бельчыца. Рэдкія мяшчанскія ўладанні знаходзіліся ў падаўляючай большасці (237 супраць 134) на правым беразе Дзвіны. Ланцуг памежных населеных пунктаў быў у асноўным у руках дзяржавы, тут жылі путныя слугі і «люди прыгонные».

Характар гаспадарчай дзейнасці ў абодвух рэгіёнах таксама быў адрозны. Калі на левым беразе дамінавала земляробчая гаспадарка, то ў правабераговай Полаччыне вялікую ролю адыгрывала лясная гаспадарка. Значэнне Полацка ў гэтай сітуацыі было надзвычай вялікім. Пры сваім сярэднім становішчы горад выконваў вельмі важную функцыю злучэння ў адно цэлае двух так непадобных рэгіёнаў. Полацк прыцягваў да сябе абодва бакі ракі, ствараў у выніку абмену баланс, з'яўляўся ўраўнаважваючай і цэментуючай сілай.

Захоп у 1563 г. маскоўскім войскам Полацка згубным чынам паўплываў на дэмаграфічную сітуацыю на Полаччыне. Левабераговыя тэрыторыі былі адсечаны ад правабераговых. На левым беразе маскоўцам удалося захапіць невялікі кавалак тэрыторыі, які глыбока ўклініўся ў паўднёвым напрамку. У Маскве лічылі, што без гэтага кавалка нельга было б утрымаць Полацк у сваіх руках. Сістэма сувязяў паміж рэгіёнамі, якая складалася стагоддзі, за лічаныя гады аказалася разбуранай. Да ваенных бедстваў дабавіліся голад і эпідэміі. Нармальныя тэмпы ўзнаўлення насельніцтва былі парушаныя. Аб гэтым яскрава сведчаць дадзеныя праведзеных пасля сканчэння Інфлянцкай вайны рэвізій на Полацкай зямлі. Полаччына зведала за гады вайны прымусовыя перасяленні мясцовага жыхарства ў Маскоўскае княства і каланізацыю сваіх зямель прыходцамі з усходу. Неўстойлівасць межаў акупацыі спрычынілася да пашырэння дэмаграфічнага крызісу і на тэрыторыях, на якіх не было органаў маскоўскай улады. Яшчэ ў 1593 г. германскі пасол Мікалай Варкоч адзначаў, што пасля Бярэзіны «пачынаецца вялікая дзікая пустэля і лес на многія мілі дарогі» /6/. У 1580 г. край знаходзіўся ў поўным запустенні. Рэзкае змяншэнне насельніцтва было ўпрамую ўзаемазвязана з гаспадарчай дэградацыяй Полаччыны. Выразы тыпу «все в пусе», «все проч розышлесе» - зусім не рэдкасць у тэксце рэвізіі 1580 г. /7/. Паводле звестак інвентару 1601 г., насельніцтва ва ўладаннях полацкага архіепіскапа так і не

ўзнавілася за 21 год. У сярэднім насельніцтва зменшылася тут за 50 гадоў на 37%. На жаль, страты сярод насельніцтва ўсёй Полацкай зямлі не ўдалося ўстанавіць з дастатковай дакладнасцю, але сам факт крызісу росту за 20 мірных гадоў, за час жыцця аднаго пакалення, сведчыць аб дэмаграфічнай катастрофе, якая адбылася падчас знаходжання на Полаччыне маскоўскай улады. Пры гэтым пытанне аб памерах спусташэнняў і разбурэнняў, маштабах і характары міграцый, зменах у колькасці і шчыльнасці насельніцтва як ва ўсёй, так і ў асобных раёнах Полацкай зямлі застаецца адкрытым.

Літаратура

1. Панов В.А. Социальный строй Полоцкой земли по данным «Полоцкой ревизии 1552 г.» // Журнал министерства народного просвещения. - 1915. - № 4, 5; Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. - М., 1961; Спірыдонаў М. Полаччына: XVI стагоддзе // За передовую науку. -1990. 26 января -16 марта.
2. Полоцкая ревизия 1552 г. - М., 1905.
3. Соловьев СМ. Сочинения. Кн. ill. - М., 1988. - С. 564.
4. Гейденштейн Р. Записки о Московской войне. - СПб., 1889.
5. Полоцкая ревизия 1552 г. - С. 31-179.
6. Описание путешествия в Москву Николая Варкоча, посла римского императора, в 1593 г. // «Проезжая по Московии». - М., 1991, - С. 143.
7. Описание полоцких владycznych, монастырских и церковных земель ревизорами в 1580т г. // ЧОИДР. - 1907. - № 3.

Табліца 1

Размеркаванне сельскага насельніцтва па рэгіёнах
у межах Полацкага ваяводства

Назва рэгіёна	Прыналежнасць								Сума	
	Дзяржавы		Шляхты		Мяшчан		Царквы			
	у.а	%	у.а	%	у.а	%	у.а	%	у.а	%
Левабераговая Полаччына	504	6.2	2984	36.5	134	1.6	858	10.5	4480	54.8
Правабераговая Полаччына	461	5.6	947	11.6	237	2.9	174	2.1	1819	22.2
Не ўлічана	223	2.7	1331	16.3	55	0.7	271	3.3	1890	23.0
Усяго	1188	14.5	5262	64.3	426	5.2	1303	15.9	8179	100

Асновай для падлікаў паслужылі дадзеныя Полацкай рэвізіі 1552 г. (с. 31-179) аб колькасці "людзей", дамоў і службаў у згаданых там населеных пунктах. Уся інфармацыя падобнага кшталту была пераведзена ва ўмоўныя адзінкі (у.а). Умоўная адзінка ўключае ў сябе ўсе катэгорыі сялянства, незалежна ад характэру павіннасцей і асабістай залеж-

насці, а таксама мяшчан мястэчак. Горад Полацк пры разліках не ўлічваўся. Лакалізацыя населеных пунктаў праводзілася толькі ў дачыненні прыналежнасці іх да таго ці іншага рэгіёну Полаччыны.

Табліца 2

Размеркаванне колькасці населеных пунктаў па рэгіёнах у межах Полацкага ваяводства

Назва рэгіёна	Прыналежнасць								Сума	
	Дзяржавы		Шляхты		Мяшчан		Царквы			
	н.п	%	н.п	%	н.п	%	н.п	%	н.п	%
Левабераговая Полаччына	26	3.6	205	28.5	26	3.6	47	6.5	304	42.2
Правабераговая Полаччына	37	5.1	128	17.7	30	4.2	38	5.3	233	32.4
Не ўлічана	14	1.9	117	16.3	22	3.1	30	4.2	183	25.4
Усяго	77	10.7	450	62.5	78	10.8	115	16.0	720	100

Асновай для падлікаў паслужылі дадзеныя Полацкай рэвізіі 1552 г. (с.31-179). Падлік рабіўся з улікам усіх паўтораў аднайменных населеных пунктаў. Лакалізацыя населеных пунктаў праводзілася толькі ў дачыненні прыналежнасці іх да таго ці іншага рэгіёну Полаччыны.

Табліца 3

Дынаміка колькасці насельніцтва ў населеных пунктах Полацкага ваяводства, належачых полацкай архіепіскапіі (у дамах)

Назва нас. пункту	1552 г.	1580 г.	1588 г.	1601 г.	Прырост нас-ва за 1552-1601 г. (%)
Струнья	23	-	9	12	-48
Цетча	27	-	19	20	-26
Усвіца	16	-	10	11	-31
Завечэлле	26	-	13	10	-62
Весніцк	40	-	няма	19	-52
Дольцы	63	-	няма	43	-32
Дзеготкі	8	-	няма	12	+50
Крынкі	5	-	няма	2	-60
Харобраў Камень	5	-	няма	5	0
Белае (Белолі)	5	-	няма	7	+40
На Улічох (Наўліча)	34	-	няма	17	-50

Падлікі рабіліся па наступных крыніцах:

для 1552 г. - Полоцкая ревизия 1552 г. - С.165-167.

для 1580 г. - ЧОИДР. - 1907. - № 3. - С.1-4.

для 1588 г. -АСД. Т.1. № 59. - С.167-174.

для 1601 г. - АСД. Т.1. № 73. - С.221-225.

Лічба для 1552 г. па вёсцы Весніцк дадзена разам з вёскай Пу-
цілкаўскае. Прочырк азначае адсутнасць насельніцтва (выразы "все в
пусте", "все проч розышлисе").

ЗМЕСТ

Спіс удзельнікаў канферэнцыі	3
Падсумаванне	6
Алексеев Л. Княжеское строительство полоцких князей (XI-XII вв.)	8
Александрович С. Kartografia wojkowa Wielkiego księstwa Litewskiego do połowy XVII wieku	20
Бородин П., Владимиров В. Интернет для историка: к реализации новой парадигмы	25
Баўтовіч М. Балтызмы ў беларускіх гаворках як адзнака этнічных працэсаў	31
Блинова Т. Первый этап деятельности иезуитов	40
Бунто Я. Новыя звесткі з гісторыі Глыбокага	54
Володихин Д. Документы по истории связей московских патриар- хов и Белоруссии в XVII столетии	55
Варонін В. Мяшчанскае землеўладанне ў Полацкім ваяводстве ў 1-й палове XVI ст.	58
Віцязь С. Звесткі пра камяні і могілнікі Полаччыны	64
Ганецкая І. Асаблівасці Полацкага дойлідства XI-XII стст. ў рэ- чышчы развіцця архітэктуры цэнтральнай і заходняй Еўропы	71
Гардзееў М. Полацкія магістрацкія кнігі другой паловы XVII ст. як гістарычная крыніца	76
Глазырин Е. О развитии ремесленного производства Полоцка во второй половине XIX в.	79
Дзярновіч С. Аб знаходжанні нарманаў у Полацку ў IX-XII стст.	90
Дучыц Л. Познесярэднявечныя могілнікі Полаччыны	94
Емельянич В. Антрапалагичныя аспекты славянізацыі Белару- скага Падзвіння	100
Ермаленок В. Шляхі Усяслава Чарадзея на Дзісеншчыне	107
Ершова Т. Этнокультурные контакты населения Пскова с балтами	111
Жлутка А. Хрысціянізацыя Лівоніі і рэлігійная сітуацыя ў Полацкіх уладаннях у канцы XII - пач. XIII стст.	117
Здановіч Н. Комплекс рэчаў з пабудовы XVI ст. з Полацка	125
Зирко О. Проблемы обучения студентов сетевым технологиям и системам массового обслуживания на историческом факультете	140
Карэлін У., Мельнікаў М. Статыстычна-параўнальны аналіз помнікаў старажытнага мастацтва Віцебскай вобласці	143
Клімаў М. Ваколіца Полацка: гісторыя ў кантэксце археалагічных крыніц	147
Лобач У. Некаторыя вынікі этнаграфічных даследаванняў Бе- ларускага Падзвіння (экспедыцыі ПДУ 1995-1997 гг.)	160
Левко О. Археологическое изучение Дубровенского замка	164

Модестов Ф. Полоцко-смоленские торговые отношения в XI-XIV вв	171
Марзалюк І. Да пытання аб адміністрацыйна-тэрытарыяльнай прыналежнасці і сацыяльным статусе Магілева ў XII-XIII стст.	178
Медникова Е. Состав строительных растворов древнего Полоцка	188
Медникова Е., Егорков А. Технологические аспекты росписи Полоцкой Софии	191
Носевич В. Internet как исторический источник (к постановке проблемы)	198
Оськин А. Полоцк в Internet	204
Пасадская Ж. Гістарычныя могільнікі Полацка. Да праблемы іх вывучэння і аховы	209
Поскряков О. Применение компьютерных технологий для классификации керамики Полоцкого региона	215
Паўловіч С. Агляд фондаў па гісторыі Полацкай епархіі (па архівах С.-Пецярбурга і Масквы)	219
Побаль Л. Славянскія рода-абшчынныя структуры Полацка і яго бліжэйшага наваколля (па археалагічных дадзеных жалезнага веку)	224
Пуцко В. Стилистические проблемы фресок собора Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке	231
Ракіцкі У. Спасаўская царква пры староньнім асьвятленні.....	249
Русаў П. Даследванне вадаадвода іезуіцкага калегіума Полацка (па матэрыялах археалагічных раскопак 1997 г.)	259
Сагановіч Г. Захоп Полацка Іванам IV паводле нямецкіх "лятухых лістоў" 1563 г.	263
Святец Ю. Источниковедческие аспекты Internet	270
Семянчук А. Полацк у польскіх хроніках	275
Семянчук Г. Княства Усяслава Брачыславіча «Чарадзея».....	281
Скеп'ян А. Да праблемы развіцця мецэнацтва ва Усходняй Беларусі ў XVI -першай палове XVII стст.	291
Старостенко В. Понятие «Белая Русь» в источниках по конфессиональной истории конца XVI- середины XVII вв.: к проблеме самоидентификации белорусов.....	295
Тарасаў С. Да пытання аб тапаграфіі Полацка IX-XI стст.....	299
Трофимов А. О Полоцком монастыре св. Иоанна Предтечи	304
Трусаў А. Новая рэканструкцыя Полацкай Сафіі	311
Шадыра В. Беларускае Падзвінне ў сярэдневеччы.....	316
Штыхаў Г. Дзяржаўны лад у Полацкім княстве (X-XIII стст.).....	322
Ярашэвіч А. Страчаныя помнікі архітэктуры і мастацтва эпохі барока на Полаччыне	329
Янушкевіч А. Размяшчэнне і шчыльнасць насельніцтва Полацкай зямлі ў другой палове XVI ст.	335

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

(матэрыялы III Міжнароднай
навуковай канферэнцыі
21 - 23 красавіка 1997 г.)

Надрукавана з арыгінал-макета
заказчыка на Ricon Priport
ЛП-131. Фармат 60x84 1/16.

Друк. Арк. 20. Папера афсетная.
Тыраж 100. Заказ 6320.

ПП «Спадчына Ф. Скарыны»
211400, Полацк, Гагарына, 8